

КРАЉЕВО – ГРАД И ЉУДИ

The Institute of History Belgrade

Collection of Works, vol. 44

Historical Archive of Kraljevo

KRALJEVO – CITY AND PEOPLE

Editors in Chief

Aleksandar Rastović

Vesna Milojević

Belgrade – Kraljevo

2023

Историјски институт Београд
Зборник радова књ. 44

Историјски архив Краљево

КРАЉЕВО – ГРАД И ЉУДИ

Уредници

Александар Растовић
Весна Милојевић

Београд – Краљево

2023.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

академик Љубодраг Димић, Српска академија наука и уметности
проф. др Игор Борозан, Филозофски факултет Универзитета у Београду
др Срђан Рудић, Историјски институт Београд

REVIEWERS:

Academician Ljubodrag Dimić, Serbian Academy of Sciences and Arts
Prof. Igor Borozan, PhD, Faculty of Philosophy, University of Belgrade
Srđan Rudić, PhD, Institute of History Belgrade

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР:

академик Славенко Терзић, Српска академија наука и уметности
проф. др Мира Радојевић, дописни члан Српске академије наука и уметности
проф. др Александар Растовић, директор Историјског института Београд
Весна Милојевић, директор Историјског архива Краљево
др Мирослав Перишић, директор Државног архива Србије
др Петар В. Крестић, Историјски институт Београд
проф. др Далибор Елезовић, Филозофски факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици
др Гордана Гарић Петровић, Историјски институт Београд
Гордана Гаврић, Задужбина Светог манастира Хиландара

EDITORIAL BOARD (INSTITUTE OF HISTORY BELGRADE)

Academician Slavenko Terzić, Serbian Academy of Sciences and Arts
Prof. Mira Radojević, PhD, Serbian Academy of Sciences and Arts
Prof. Aleksandar Rastović, PhD, director of Institute of History Belgrade
Vesna Milojević, director of Historical Archives Kraljevo
Miroslav Perišić, PhD, director of The State Archives of Serbia
Petar V. Krestić, PhD, Institute of History Belgrade
Prof. Dalibor Elezović, Faculty of Philosophy, University of Priština in Kosovska Mitrovica
Gordana Garić Petrović, PhD, Institute of History Belgrade
Gordana Gavrić, Foundation of the Holy Monastery Hilandar

Објављивање овог зборника финансијски је помогло
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Владе Републике Србије

This book has been published with the financial support of
The Ministry of Science, Technological Development and Innovation, Republic of Serbia

САДРЖАЈ

ПРЕДГОВОР	7
Славица Мереник КРАЉЕВО У ИСТОРИОГРАФСКИМ ДЕЛИМА	11
Милош Ивановић ЖУПА МОРАВА И ОКОЛНЕ ОБЛАСТИ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ	23
Драгана Амедоски, Владета Петровић ПРЕЛАЗИ НА ЗАПАДНОЈ МОРАВИ (15–16. ВЕК)	41
Александар Јаковљевић ТРГ КОНАРЕВО У НАХИЈИ МАГЛИЧ, 15–16. ВЕК – СРЕДЊОВЕКОВНИ ТРГ У РАНИМ ОСМАНСКИМ ИЗВОРИМА	59
Недељко В. Радосављевић КАРАНОВАЦ У ЧЕТИРИ ПУТОПИСА С КРАЈА 18. И ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА	77
Александра Вулетић ДЕМОГРАФСКИ КАПАЦИТЕТИ КАРАНОВЦА/КРАЉЕВА 1834–1910.	93
Весна Милојевић УТИЦАЈ ЗАРАЗНИХ БОЛЕСТИ НА ОДВИЈАЊЕ ТРГОВИНЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1836–1839. ГОДИНЕ	111
Ана Столић ПОДРУЖИНА ЖЕНСКОГ ДРУШТВА У КРАЉЕВУ (1878–1914)	121
Радомир Ј. Поповић ОД КАРАНОВЦА ДО КРАЉЕВА (ПРИЛОГ О СВАКОДНЕВНОМ ЖИВОТУ У ВАРОШИЦИ 1882. ГОДИНЕ)	135
Ирена Ћировић ПРЕДСТАВА КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ У ВРЕМЕ ПРОГЛАШЕЊА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ	157

Биљана Стојић ФРАНЦУСКА ПОЛИТИКА ПРЕМА СРБИЈИ ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО ПОГЛАШЕЊА КРАЉЕВИНЕ (1878–1882)	183
Саша Станојевић, Далибор Елезовић СПОЉНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ ПРЕМА СУСЕДНИМ ЗЕМЉАМА ОД ОБНАВЉАЊА КРАЉЕВИНЕ ДО СТВАРАЊА БАЛКАНСКОГ САВЕЗА (1882–1912)	211
Јелена Н. Радосављевић ГРЧКА ШТАМПА О ПРОГЛАШЕЊУ СРБИЈЕ ЗА КРАЉЕВИНУ 1882.	219
Јована Шаљић Ратковић ПОКРШТАВАЊЕ "ТУРСКИХ ЦИГАНА" ЖИЧКЕ, ТИМОЧКЕ, ШАБАЧКЕ, НИШКЕ И БЕОГРАДСКЕ ЕПАРХИЈЕ У ОСЛОБОЂЕНОЈ СРБИЈИ	227
Драгољуб Даниловић КРАЉЕВО И ЖИЧКА ЕПАРХИЈА ОД 1882. ГОДИНЕ ДО 1903. ГОДИНЕ	239
Гордана Гарић Петровић ПОЉОПРИВРЕДА У КРАЉЕВАЧКОЈ ОПШТИНИ НА КРАЈУ 19. ВЕКА	257
Новак Недић ТЕХНИЧКИ РАЗВОЈ КАРАНОВЦА/КРАЉЕВА У ОБНОВЉЕНОЈ СРБИЈИ ДО 1914. ГОДИНЕ	273
Далибор Денда ПОТПОРУЧНИК ЖАРКО БОРИШИЋ – БИОГРАФИЈА	291
Миљан Милкић ШКОЛОВАЊЕ ПОДОФИЦИРА У ВАЗДУХОПЛОВНОЈ ПОДОФИЦИРСКОЈ ШКОЛИ ВЕЗЕ У КРАЉЕВУ (1947–1970)	299
Ивана Пењишевић ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА И ГУСТИНЕ НАСЕЉЕНОСТИ ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА 1948–2011. ГОДИНЕ	313

ПРЕДГОВОР

Српски народ је 1804. године започео своју револуцију са циљем националног, политичког, економског ослобођења од Османског царства, али и обнове српске државности која је насилно прекинута 1459. године падом Српске деспотовине под османску власт. За разлику од грчког народа који је циљеве своје револуције извојевао за краће време, српски народ и Србија су своје национално-ослободилачке идеје остваривали мукотрпније, у дужем временском интервалу и кроз неколико фаза, најпре стичући аутономију која је потврђена султановим Хатишерифима између 1829. и 1833. године, да би тек на Берлинском конгресу 1878. године обновили државност, стекли међународно признање и одређена територијална проширења.

Својеврсно заокруживање циљева Српске револуције наступило је 6. марта 1882. године када је Кнежевина Србија проглашена за краљевину, а Милан Обреновић за првог нововековног српског краља после Марка Мрњавчевића, који је био последњи српски средњовековни краљ. Без обзира на то што су мотиви за проглашење Србије за краљевину углавном тумачени личним потребама српског суверена и услед намере да се превазиђу узавреле унутрашњеполитичке тензије са којима се суочавала новопризната српска држава, ово је био један од најважнијих догађаја који је обележио модерну политичку историју Србије. Разлоге овог по много чему изненадног чина требало би тражити поред компликованог колоплета унутрашњеполитичких околности и у ширем међународном контексту тога времена.

Међународне односе на почетку осме деценије 19. века карактерисало је стање оружаног мира односно стални сукоби и опасности од рата. Ту фазу ни рата ни мира одликовали су је настанак неколико политичко консултативних коалиција и савеза од којих је свакако најзначајнији био Тројецарски савез, као и блоковска подела света започета стварањем прво, политичко војног Тројног савеза, а затим и Тројног споразума, отпочињање трке у наоружавању, нарочито између Велике Британије и Немачке, узаврела колонијална борба између старих колонијалних сила с једне стране, и новоформираних држава попут Немачке и Италије с друге стране које су желеле свој удео у новој прерасподели колонијалног колача.

Проглашењу чина Краљевине на унутрашњеполитичком плану претходило је склапање Тајне конвенције из 1881. године која је фактички довела до стављања Србије под политички и економски протекторат Аустроугарске. Једна од најтежих последица овог везивања Србије за Балплац је било њено одустајање од активног националноослободилачког рада и националних интереса у Босни и Херцеговини чему је вековима жудела српска интелектуална и политичка елита. Свему овоме треба додати и Бонтуову аферу и пропаст Генералне уније са којом је Србија склопила Уговор о финансирању, изградњи и експлоатацији железничке пруге од Београд до Врања, као и скандал са уклањањем русофилски оријентисаног митрополита Михаила.

Сви ови потези изазвали су велико огорчење српске јавности и допринели су огромној непопуларности кнеза Милана који се сматрао главним иницијатором ових одлука. У таквој деликатној политичкој ситуацији, Милан Пироћанац, тадашњи председник српске владе дошао је на идеју да се уздизањем Србије на ранг краљевине тешка политичка криза у држави превазиђе, а непопуларност Милана Обреновића смањи. Пироћанчеву идеју прихватили су и српски владар и влада, а одмах затим је предузета интензивна дипломатска активност како би се велике европске силе упознале са идејом о проглашењу Србије за краљевину и придобиле за тај чин. Ову идеју је прво прихватила аустријска дипломатија, а затим и дипломатије других најзначајнијих европских држава. Након тога Народна скупштина Кнежевине Србије је, на предлог Милана Кујунџића Абердара, потпредседника Скупштине, 22. фебруара по старом, односно 6. марта 1882. године по новом календару усвојила Закон којим се Кнежевина Србија проглашава наследном Краљевином Србијом, кнез Милан Обреновић краљем Миланом I („Краљевско Величанство“) и кнежевић Александар краљевићем престолонаследником Србије („Краљевско Височанство“). Тог дана новопроглашени краљ Милан издао је и проглас „Драги мој народе“.

Занимљиво је да је Сидни Локок, британски министар резидент у Србији, тих дана у писму упућеном Џорџу Гренвилу, шефу Форин офиса изнео своје виђење разлога зашто је Србија у том тренутку проглашена краљевином. Ови мотиви мање-више су се поклапали са размишљањима и других дипломата, као и историчара који су се бавили овом проблематиком. По мишљењу британског дипломате српски режим је био приморан да се одлучи на такав корак због унутрашњеполитичке нестабилности у земљи, бројних финансијских афера и проблема са којима се лично суочавао кнез Милан.

Ипак, овај чин је изазвао велику пажњу домаће и стране јавности. Наредних недеља и месеци краљ и влада су примили бројне телеграме са честиткама и поздравним адресама појединаца и бројних организација и удружења широм Србије. Бар на кратко, Србија је одахнула, односно заборавила на тренутне унутрашњеполитичке и спољнополитичке потешкоће са којима се мање више непрестано суочавала од тренутка када је добила међународно признање. Међутим, већ после неколико месеци, задовољство и славље устукнули су пред бројним проблемима и изазовима, а један од највећих је свакако била Тимочка буна. Неколико недеља касније, указом краља Милана Обреновића 19. априла по старом, односно 1. маја 1882. по новом календару, а на основу молбе грађана Карановца да се „зато што му је име турско другачије назове“, име ове вароши преименовано је у Краљево.

Историјски институт Београд и Историјски архив Краљево у поводу 180. годишњице проглашења Кнежевине Србије за краљевину, и преименовања вароши Карановац у Краљево објављују тематски зборник радова у коме се на основу најновије архивске грађе и литературе научно осветљавају међународни и унутрашњи политички догађаји и личности који су утицали да Народна скупштина Кнежевине Србије 6. марта 1882. године донесе закон којим је Књажевство Србија проглашена за Краљевину Србију, а кнез Милан Обреновић за краља Србије, али и све околности које су довеле до тога да краљ Србије прихвати молбу грађана Карановца да назив њиховог места промени у Краљево. Зборник садржи двадесет радова у коме су двадесет два аутора,

сарадника Историјског института Београд, Филозофског факултета Универзитета у Београду, Филозофског факултета и Природно математичког факултета Универзитета у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици, Института за стратегијска истраживања Универзитета одбране у широком хронолошком опсегу представила историју Србије, српског народа, Краљева и Рашке области од позног средњег века до прве деценије 21. века.

Зборник садржи разноврсне тематске целине (историјска географија, политичка, привредна, друштвена, дипломатска, културна, војна, црквена историја, историја штампе, демографија, историја уметности). У сегменту који се односи на област историјске географије и привредне историје Краљева који се први пут помиње 1476. године као Рудо Поље, расветљене су недоумице око географских граница жупе Морава и привредног значаја Трга Конарево у нахији Маглич у позном средњем веку. Неколико радова доносе до сада непознате, необјављене, али веома драгоцене податке из османских пописа Краљева у 15. и 16. веку, то јест током првих деценија османске власти на том простору.

Значајна пажња у текстовима посвећена је процесима модернизације и урбанизације Краљева до којих је дошло током 18. и нарочито у 19. веку. У контексту тих процеса сагледане су и све очитије демографске промене, то јест пораст градског становништва на уштрб села што је била последице све израженијих миграторних процеса у том раздобљу. Све ове промене наилазиле су на пажњу бројних домаћих и страних писаца, научника, филозофа, књижевника, путописаца који су тих деценија походили Краљево, што је обрађено у једном од радова који су приложени за објављивање.

Један број текстова тиче се модерне политичке историје како града Краљева тако и Кнежевине односно Краљевине Србије уочи, током и након завршетка Берлинског конгреса. Поред све израженије промене демографске слике града, изложене су и промене у начину живота његових житеља, али и делатност многобројних локалних друштава и организација које су почеле нарочито интензивно да се формирају на размеђу 19. и 20. века. На ову тематску целину надовезују се и радови из дипломатске историје који показују како је проглашење Србије за краљевину 1882. године одјекнуло у суседним балканским земљама, али и у најзначајнијим европским метрополама, као и како је прерастање Кнежевине Србије у Краљевину пропраћено у најзначајнијим грчким дневним и недељним листовима. Последњи сегмент Зборника чине текстови у којима је истражена политичка, привредна, војна и црквена историја Краљева и његовог окружења током Великог рата, у међуратном периоду и током постојања социјалистичке, односно друге југословенске државе.

Мишљења смо да су овим Зборником на основу нове и до сада непознате архивске грађе, критички, и темељно расветљени разнолики тематски слојеви у великом хронолошком луку, а који историју Краљева, његове околине, али и српског народа и Србије представљају у новом, до сада непознатом светлу.

проф. др Александар РАСТОВИЋ, уредник

Славица МЕРЕНИК*
Историјски институт
Београд

КРАЉЕВО У ИСТОРИОГРАФСКИМ ДЕЛИМА

Апстракт: У овом раду се налази преглед историографских дела о Краљеву и околини. Педесетих година 20. века у Краљеву су се формирале установе културе с циљем да проучавање прошлости града добије систематски карактер. С радом су почели Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево и Завод за заштиту споменика културе Краљево. Врло важна година у вези с издавањем историографских дела, која се може сматрати годином-замајцем од које се закотрљала краљевачка историографска прича јесте 1966. година, када се појавила књига грађе *Једно столеће Краљева 1815–1915*, из пера неуморног Бранка Перуничича, и монографија *Краљево и околина*, која је први синтетички приказ овог подручја. У низу наслова у оквиру историографије о Краљеву овај град је био тема неколико докторских дисертација, многих скупова и округлих столова након којих су објављивани зборници радова; публикују се и извори о историји Краљева, у оквиру њих мемоарска литература, а часопис који, пре свега, обухвата прошлост Краљева и околине носи назив – *Наша прошлост*.

Кључне речи: историографија, Краљево, локална историја, научни скупови, зборници, историјски извори, *Наша прошлост*.

Писати историју једне области, једног града и његове околине рад је за који никада не може да се каже да је завршен. Простора има за отварање нових и преиспитивање старих тема коришћењем непознатих или поновним ишчитавањем већ познатих извора, уз теренска истраживања, као и за ширење интересовања код младих и заинтересованих истраживача. На тај начин сваки нараштај доприноси акумулирању укупних знања о прошлости.

Иако је до пре пола века бављење локалном историјом било запостављено, с временом су истраживања и теме из локалне историје почели да заузимају

* slavica.merenik@iib.ac.rs

равноправно место међу делима српске историографије.¹ Тако је било и с Краљевоm.

Најкраћи преглед прошлости Краљева био би следећи: пре првог писаног помена места 1476. године, под именом Рудо Поље, постојао је континуитет живота на овим просторима од трагова из неолита и гвозденог доба, римске владавине до средњовековне жупе. Године 1536.² у изворима се појављује назив Карановац. Следеће крупне етапе и догађаји у историји Краљева јесу Први српски устанак (знаменити Бој на Карановцу³), па Други српски устанак и ослобођење од Турака, успон вароши (пољопривреда, занатство, трговина, саобраћај, школство, култура) током 19. и почетком 20. века, као и промена имена града (1882). Краљево је током Првог светског рата било под аустријском окупацијом, а период Другог светског рата био је најтежи у његовој историји. Нарочито је трагичан сам његов почетак, када су 14–21. октобра 1941, у знак одмазде, јединице регуларне немачке војске масовно стрељале цивилно становништво Краљева и околине.⁴

Педесетих година 20. века у Краљеву су се формирале установе културе с циљем да проучавање прошлости града добије систематски карактер. С радом су почели Народни музеј Краљево, Историјски архив Краљево⁵ и Завод за заштиту споменика културе Краљево.

Народни музеј у Краљеву основан је 1950. године као музеј завичајног типа. Данас је баштина Музеја важан сегмент како националне културе, тако и укупног светског културног наслеђа. Одмах по оснивању установе формиране су збирке, око којих су установљена одељења која постоје и данас – одељење за археологију, историјско одељење, нумизматичко, етнолошко и уметничко. С временом, посебна пажња посвећена је излагању материјала и музејским поставкама. Актуелна стална поставка је публици доступна од 2008, а трајни записи изложби су каталози. Они су део издавачке делатности Музеја, било да су информативног карактера или да су научне студије. Неки од њих су:⁶

¹ Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918–1941*, Краљево 2006, 11.

² Александар Јаковљевић, „Трг Конарево у нахији Маглич (15–16. век)“, у: *Краљево град и људи*, Краљево–Београд 2023, 59–76.

³ Богумил Храбак, *Бој на Карановцу*, Београд 1954.

⁴ Бранко Перуничић, *Једно столеће Краљева*, Краљево 1966; Радојица Ћирић, „Из прошлости Краљева“, *Наша прошлост* 5 (1992) 23–29; Драган Драшковић, *Краљево – од вароши до града*, Краљево 2016.

⁵ Коча Јончић, „Рад на савременој историографији Краљева и краљевачког округа“, *Наша прошлост* 2 (1987) 189–216.

⁶ М. Михаиловић, „Тридесет година рада Народног музеја у Краљеву“, *Повеља* 2–3 (1984) 79–88; Мирослав Стаменковић, „Четрдесет година рада Народног музеја у Краљеву“, *Наша прошлост* 5 (1992) 7–12; *Народни музеј Краљево*, Краљево 2014.

- *Старо Краљево*, с уводним текстом Мирослава Стаменовића;⁷
- *Рудо Поље – Карановац – Краљево 1476–1915*, аутора изложбе Драгана Драшковића;⁸
- *Гимназија у Краљеву 1909–1990*, аутора изложбе и каталога Драгана Драшковића, Вере Филиповић, Радомира Ристића и Силвије Крејаковић (у суиздаваштву с Историјским архивом и Државним архивом Србије);⁹
- *Краљево 1941–1945*, аутора Драгана Драшковића, Силвије Крејаковић, Милољуба Арсића и Благомира Бишевца (у суиздаваштву с Историјским архивом);¹⁰
- *120 година Пољопривредне школе у Краљеву (1882–2002)*, аутора изложбе и каталога Драгана Драшковића, Благомира Бишевца и Радомира Ристића (у суиздаваштву с Историјским архивом);¹¹
- *Краљевачки октобар 1941*, аутора изложбе и текста Драгана Драшковића и Силвије Крејаковић;¹²
- *Народни музеј Краљево и колекционари из Краљева* аутора Драгана Драшковића;¹³
- *Џез у Краљеву*, аутора изложбе и каталога Михаила Блама и Мирјане Савић;¹⁴
- *Одрастање у Краљеву у XIX и XX веку*;¹⁵
- *Краљевчанке за незаборав*, аутора изложбе и каталога Мирјане Савић;¹⁶
- *Краљево 14. X 1941 : документа и слике*, аутора изложбе и текста Драгана Драшковића и Љубише Ајдића;¹⁷
- каталог о историји пчеларства у краљевачком крају *Хвала пчелама* аутора Мирјане Савић и Предрага Радовића.¹⁸

⁷ *Старо Краљево*, уводни текст Мирослав Стаменовић, Краљево 1981.

⁸ *Рудо Поље – Карановац – Краљево 1476–1915* : Народни музеј Краљево, 14. август – 14. октобар 1997, Краљево 1997.

⁹ *Гимназија у Краљеву 1909–1999*, Краљево–Београд 1999.

¹⁰ *Краљево 1941–1945*, Краљево 2001.

¹¹ Драган Драшковић, Благомир Бишевац и Радомир Ристић, *120 година Пољопривредне школе у Краљеву* : [1882–2002], Краљево 2002.

¹² Драган Драшковић и Силвија Крејаковић, *Краљевачки октобар 1941* : [опомена : Народни музеј, Краљево октобар-новембар 2011], Краљево 2011.

¹³ Драган Драшковић, *Народни музеј Краљево и колекционари из Краљева*, Краљево 2011.

¹⁴ Михаило Блам и Мирјана Савић, *Џез у Краљеву*, Краљево 2013.

¹⁵ *Одрастање у Краљеву у XIX и XX веку*, Краљево 2013.

¹⁶ Савић Мирјана, *Краљевчанке за незаборав*, Краљево 2015.

¹⁷ Драган Драшковић и Љубиша Ајдић, *Краљево 14. X 1941 : документа и слике*, Краљево 2016.

¹⁸ Мирјана Савић и Предраг Радовић, *Хвала пчелама : историја пчеларства у краљевачком крају*, Краљево 2018.

Поред каталога у издању Музеја су се појавили и зборници радова, важни за проучавање историје града:

- *Рудо Поље – Карановац – Краљево : (од првих помена до Првог светског рата)*;¹⁹
- *Округли сто Краљево 1941* (у суиздаваштву с Историјским архивом);²⁰
- *Манастир Жича* (у суиздаваштву са Заводом за заштиту споменика културе);²¹
- библиографија: *Манастир Жича*, Бојане Мелцер, Александре Павловић и Сање Аћимовић (у суиздаваштву с Народним музејем и Заводом за заштиту споменика културе);²²
- као и зборник с недавно одржаног скупа (2022): *Публицистика у развоју друштва и државе. Карановац – Краљево у српским новинама 1835–1918*, посвећеног раду и делу Славољуб Маржика.

Историјски архив Краљево основан 1960, почео је с радом 1961. године. Његова примарна делатност, као и сваког архива, јесте чување архивске грађе настале радом ранијих и постојећих државних органа, установа и организација, предузећа, заједница и других правних и грађанских лица.

Уз сталну изложбену поставку докумената и фотографија *Из архивских фондова и збирки* у Архиву се организују тематске изложбе, као што је нпр. изложба – *Краљевско Краљево – 136. година* као подсећање на привилегију да овај град носи краљевско име као успомену на проглашење Србије краљевином и на посету првог крунисаног српског нововековног владара овој вароши.²³

Издавачка делатност Архива у Краљеву започела је 1964. године издавањем првог броја часописа *Наша прошлост*. Поред архивских водича, као неопходних информативних средстава (*Водич кроз Историјски архив у Краљеву (1960–1990)*);²⁴

¹⁹ *Рудо Поље – Карановац – Краљево : (од првих помена до Првог светског рата)*, [Београд и Краљево, 14–16. августа 1997], одговорни уредници Никола Тасић, Драган Драшковић, уредник Љубодраг П. Ристић, Београд–Краљево 2000. В. и: Јованка Калић, „Рудо Поље – Карановац – Краљево (до I светског рата)“, *Повеља* 30, 3 (2000) 138–140.

²⁰ *Округли сто Краљево октобра 1941*, ур. Драган Драшковић и Радомир Ристић, Краљево 2003.

²¹ *Манастир Жича* : зборник радова, прир. Гојко Суботић, ур. Драган Драшковић, Слободан Ђорђевић, Краљево 2000. Године 2019. у издању Православне епархије жичке, аутора Драгољуба Даниловића и Гордане Гаврић из штампе је изашла монографија *Жичка епархија : осам векова светосавског континуитета : историја, манастири, цркве*.

²² Бојана Мелцер, Александра Павловић и Сања Аћимовић, *Манастир Жича* : библиографија, Краљево 1998.

²³ Радојица Ђирић, „Тридесет година рада Историјског архива у Краљеву“, *Наша прошлост* 5 (1992) 15–18; *50 година Историјског архива Краљево 1960–2010*, приредио Благомир Бишевац, Краљево 2010.

²⁴ *Водич кроз Историјски архив у Краљеву (1960–1990)*, Краљево 1990.

Водич Историјског архива Краљево, који је приредио Радомир Ристић;²⁵ *Водич Историјског архива Краљево*, Драге Миловановић),²⁶ нека од издања Архива су:

- *Једно столеће Краљева (1815–1915)* Бранка Перуничића;²⁷
- *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век*, приређивача Ахмеда С. Аличића;²⁸
- *Ратним стазама пролетера, Четврти краљевачки батаљон Прве пролетерске бригаде* Митра Митровића;²⁹
- *Краљевачки еснафи* Милана Матијевића,³⁰ као и *Традиција занатске славе у Краљеву*,³¹ и *Век железнице у Краљеву 1910–2010*. истог аутора.³²

Завод за заштиту споменика културе Краљево основан је 1965. године. У тренутку оснивања био је једина установа те врсте у унутрашњости Србије. Пошто је, на почетку рада, остварена евиденција споменика, приступило се изради елабората и пројеката за конзерваторске и рестаураторске радове на значајним објектима који су били у лошем стању. Након тога почео је систематски рад на заштити манастира, цркава, градова и утврђења. Данас се на територији коју обухвата Завод налази преко тридесет споменика културе од изузетног значаја, међу њима манастири Студеница и Жича и утврђени град Маглич.

Уз рад на заштити и рестаурацији, стручњаци Завода резултате својих истраживања саопштавали су тада и сада у сталним и повременим публикацијама: *Зборник МС за ликовне уметности, Зограф, Старинар, Наше старине, Саопштења, Зборник радова Народног музеја у Ужицу, Наша прошлост, Повеља, Рашка, Рашка баштина*.³³

Нека од издања Завода су:

- *Рашка баштина I–III*;³⁴
- каталог *Надгробни споменици Драгачева*;³⁵

²⁵ *Водич Историјског архива Краљево*, прир. Радомир Ристић, Краљево 1993.

²⁶ Драга Миловановић, *Водич Историјског архива Краљево*, Краљево 2010².

²⁷ Б. Перуничић, *Једно столеће Краљева*.

²⁸ *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије : XV и XVI век 1–3*, прир. Ахмед С. Аличић, Краљево – Чачак – Титово Ужице 1984–1985.

²⁹ Митар Митровић, *Ратним стазама пролетера : Четврти краљевачки батаљон Прве пролетерске бригаде*, Београд [и др.] 1988.

³⁰ Милан Матијевић, *Краљевачки еснафи*, Краљево 1995.

³¹ Исти, *Традиција занатске славе у Краљеву*, Краљево 2015.

³² Исти, *Век железнице у Краљеву 1910–2010*, Краљево 2019.

³³ Катарина Грујовић Брковић и Марија Алексић Чеврљаковић, *Поглед кроз наслеђе : 1965–2015*, Краљево 2016.

³⁴ *Рашка баштина* 1 (1975); 2 (1980) и 3 (1988).

³⁵ *Надгробни споменици Драгачева : каталог измештених и заштићених драгачевских надгробних споменика у Гучи*, Краљево 1984.

- *Ђурђеви ступови у Старом Расу* Јована Нешковића;³⁶
- *Поглед кроз наслеђе : 1965–2015*. Катарине Грујовић Брковић и Марије Алексић Чеврљаковић;
- *Краљево : један српски топос* Гордане Гаврић.³⁷ На промоцији ове монографије чули смо да је прошло шест деценија од објављивања сличне књиге о Краљеву, те да до тог тренутка, упркос новим научним сазнањима, Краљево није добило публикацију која би широј читалачкој публици приказала богату културну баштину самог града и околине.

Споменула бих и Књижевни клуб Краљево и Народну библиотеку „Стефан Првовенчани“, овај пут као главне организаторе, уз друге, Жичког духовног сабора *Преображење*. У оквиру манифестације која представља највећу годишњу културну манифестацију у граду Краљеву, за три деценије постојања организоване су изложбе, затим предавања из области историје, уметности, етнологије, беседе, позоришне представе и научни скупови.³⁸ Књиге које са разних аспеката доприносе проучавању Краљева и околине су и издања Завичајног друштва „Краљево“, Ибарских новости, Ловачког удружења „Краљево“, као и Удружења учесника рата 1991–1999. године, Удружења породица палих бораца ратова од 1990. до 1999. године, Друштва за неговање традиције ослободилачких ратова Србије „Јово Курсула“, Матице исељеника Краљево.

Врло важна година у вези са издавањем историографских дела, која се може сматрати годином-замајцем од које се закотрљала краљевачка историографска прича, јесте 1966. Тада су се појавиле две врло значајне књиге о прошлости Краљева које су дуго биле основна и обавезна литература свакоме кога су Краљево и његова историја занимали. Прво се, у издању Архива, појавила грађа за историју Краљева под насловом *Једно столеће Краљева 1815–1915*, из пера неуморног Бранка Перуничкића, а потом монографија *Краљево и околнина* која је први синтетички приказ овог подручја. Радови више аутора, тада стручњака у својим областима, читаоцима су пружили знања о геоморфологији, историји (праисторија – крај Другог светског рата), етнологији, урбанизму, култури, просвети, привреди, животу у Краљеву у првим годинама нове Југославије. Тако су појединачни радови на истом месту као резултат имали једну целину, тј. прву монографију Краљева.

³⁶ Јован Нешковић, *Ђурђеви ступови у Старом Расу : постанак архитектуре цркве св. Ђорђа и стварање рашког типа споменика у архитектури средњовековне Србије*, Краљево 1984.

³⁷ Гордана Гаврић, *Краљево : један српски топос*, Краљево 2017.

³⁸ Ана Гвозденовић, *Преображења : 30 година Жичког духовног сабора*, Краљево 2021.

Краљево је било тема и неколико докторских дисертација:

- Драгољуб Милановић је одбранио тезу *Краљево и његово уже гравитационо подручје* 1972;³⁹
- Владан Виријевић свој докторат *Краљево, град у Србији 1918–1941*. 2004;⁴⁰
- а Јован Симијановић је своју тезу из 2017. *Краљево – Ранковићево : град у социјализму 1944–1955*. објавио под мало измењеним насловом.⁴¹

Такође је било и тема многих скупова, округлих столова након којих су објављивани зборници радова:

- *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године* – чији је приказивач истакао да је то први зборник научних радова о учешћу Краљева и околине у устанку 1941. године;⁴²
- *Научни скуп Борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године*, у две књиге;⁴³
- *Борбе са главнином немачке групе армија „Е“ на Ибарско-западно-моравском правцу у ослобођењу западне Србије 1944. године*, зборник радова с научног скупа у сарадњи с Војно-историјским институтом и Међуопштинским историјским архивом;⁴⁴
- већ поменути *Научни скуп Рудо Поље, Карановац, Краљево* (одржан 1997);
- *Округли сто Краљево октобра 1941* (одржан 2001);
- и да поновим скуп *Публицистика у развоју друштва и државе. Карановац – Краљево у српским новинама 1835–1918* (одржан 2021).

Публикују се и извори о историји Краљева:

- Раде Вукосављевић је у три књиге приредио грађу о Краљеву у Великом рату;⁴⁵

³⁹ Драгољуб Милановић, *Краљево и његово уже гравитационо подручје*, Београд 1973.

⁴⁰ Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918–1941*, Краљево 2006.

⁴¹ Јован Симијановић, *Друштвена историја Краљева-Ранковићева 1944–1955*, Приштина 2018.

⁴² *Народни устанак и борбе за Краљево 1941. године* : зборник радова научног скупа, Краљево–Београд 1985. В. и: Венцеслав Глишић, „Важан зборник научних радова из историје Краљева : Народни устанак и борбе за Краљево 1941, Народна књига, Београд, 1985“, *Повеља* 16, 1 (1986) 174–177.

⁴³ *Научни скуп Борбе за ослобођење Краљева и Чачка 1944. године*, књ. 1–2, Краљево–Београд 1986.

⁴⁴ *Борбе са главнином немачке Групе армија „Е“ на ибарско-западноморавском правцу у ослобађању западне Србије 1944. године* : зборник радова научног скупа одржаног у Краљеву 26–27. новембра 1986. године, гл. ур. Коча Јончић, Београд–Краљево–Чачак, 1990.

⁴⁵ Раде Вукосављевића, *Тројна инвазија на Краљевину Србију 1915. године* : преглед ратних операција од 29. октобра до окупације Краљева 6. новембра 1915, Краљево 2018; исти, *Тројна инвазија на Краљевину Србију 1915. године* : преглед ратних операција од 7. до 17. новембра 1915, Краљево 2018; исти, *Тројна инвазија на Краљевину Србију 1915. године* : у Великом рату кроз изворе, Краљево 2018.

- Милош Тимотијевић је приредио *Споменицу погинулих у ратовима 1991–2000. године са подручја Краљева* (у сарадњи с Удружењем породица палих бораца ратова од 1990. до 1999. године града Краљева 2019);⁴⁶
- а Милисав Секулић спомен књигу погинулих у ратовима 1990–1999. наслова *Краљево на путевима историје*.⁴⁷

Славољуб Маржик је прикупио све вести о Карановцу – Краљеву, које су на својим страницама забележиле српске новине у периоду од 1835. до 1918. године. Оне представљају својеврсни животопис вароши краљевске и чине значајан корпус грађе која говори о различитим аспектима њеног живота, поред осталог, и пореклу, трајању и нестајању многих породица некада мале вароши на Ибру. Реч је о четири књиге:

- *Карановац у српској штампи 1835–1867*;
- *Карановац – Краљево у српској штампи 1868–1903*;
- *Краљево у српској штампи 1904–1908*;
- *Краљево у српској штампи 1909–1918*.⁴⁸ Приказавши Краљево и Краљевчане кроз штампу приређивач је библиографију Краљева учинио јединственом.
- *Окружни суд у Краљеву : судска власт и судови у Краљеву 1805–2002*, приредили су Радомир Ристић и Владан Виријевић;⁴⁹
- о ратним злочинима у Другом светском рату под насловом *Време зла* пише Драган Драшковић⁵⁰...

Мемоарска литература и сећања су незаобилазан и драгоцен извор за попуњавање празнина које недостају, а односе се на историју Краљева. Неки од наслова мемоарског садржаја су:

- *Краљево октобра 1941 : казивања преживелих*;⁵¹
- *Бранили су заставу отаџбине : казивања солунских ратника краљевачког краја*, приредили су Јелена Петровић и Милан Глишић;⁵²

⁴⁶ *Споменица погинулих у ратовима 1991–2000. с подручја Краљева*, прир. Милош Тимотијевић, Краљево 2019.

⁴⁷ Милисав Секулић, *Краљево на путевима историје : спомен књига погинулих у ратовима 1990–1999. године*, Краљево 2019.

⁴⁸ *Карановац у српској штампи 1835–1867*, прир. Славољуб Маржик, Краљево 2018; *Карановац – Краљево у српској штампи 1868–1903*, прир. С. Маржик, Краљево 2015; *Краљево у српској штампи 1904–1908*, прир. С. Маржик, Краљево 2020; *Краљево у српској штампи 1909–1918*, прир. С. Маржик, Краљево 2021.

⁴⁹ *Окружни суд у Краљеву*, прир. Радомир Ристић и Владан Виријевић, Краљево 2002.

⁵⁰ Драган Драшковић, *Време зла : у краљевачком крају 1941. и после ослобођења 1944. године*, Врњци 2020.

⁵¹ *Краљево октобра 1941 : казивања преживелих*, Краљево 1966.

⁵² Јелена Петровић и Милан Глишовић, *Бранили су заставу солунских ратника краљевачког краја*, Краљево 1982.

- *Краљево 1941 : сведочења и сећања*, Михаила Симића, Београд 1983;⁵³
- *Краљевачки батаљон : књига сећања у две књиге*;⁵⁴
- *Живот у Ранковићеву – документи и сведочења*, Јелене Петровић, Краљево 1989;⁵⁵
- *Мемоари малог војника*, Милутина Арсића.⁵⁶

Од низа наслова у оквиру историографије о граду Краљеву споменула бих неке:

- *Краљевачки октобар 1941*. Коче Јончића;⁵⁷
- *100 година Пољопривредне школе у Краљеву [1882–1892]* Миломира Јовановића и Богомира Михајловића;⁵⁸
- *Хроника краљевачког гробља* Радета Јоветића;⁵⁹
- *Краљевски авиони – фабрика авиона у Краљеву 1927–1942*, Мирослава Филиповића;⁶⁰
- *Поздрав из Краљева : Краљево на старим разгледницама и фотографијама* Виктора Маричића и Миланка Јемуовића.⁶¹

Занимљива су и два дипломска рада одбрањена 1998. који нас делом упознају с историјом спорта у Краљеву:

- *Оснивање и развој кајак клуба „Ибар“ из Краљева*, Ирене Србљак и *Оснивање и развој женског омладинског рукометног клуба „Металац“ из Краљева 1981–1998*, Марије Лојанице; а о краљевачком спорту пишу и
- Милан Матијевић у *Споменару краљевачког бокса* (самиздат и Боксерски клуб „Металац“);⁶² и Свете Маџаревића у *Хроници ловства Краљева*.⁶³

Потом следи неколико зборника радова:

- *Медицинска школа у Краљеву 1958–1998*,⁶⁴ и *Гимназија у Краљеву 1909–1999*,⁶⁵
- књига о породици *Маржик*, из пера прилежног истраживача Славољуба Маржика (заједничко издање Народног музеја и Историјског архива);⁶⁶

⁵³ Михаило Симић, *Краљево 1941 : сведочења и сећања*, Београд 1983.

⁵⁴ *Краљевачки батаљон : књига сећања*, 1–2, Краљево – Титова Митровица 1986.

⁵⁵ Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву : документи сведочења*, Краљево 1989.

⁵⁶ Милутин Арсић, *Мемоари малог војника*, прир. Милољуб Арсић, Краљево 2016.

⁵⁷ Коча Јончић, *Краљевачки октобар 1941*, Београд–Краљево 1971.

⁵⁸ Миломир Јовановић и Богомир Михајловић, *100 година Пољопривредне школе у Краљеву [1882–1892]*, Краљево 1983.

⁵⁹ Раде Јоветић, *Хроника краљевачког гробља*, Краљево 1994.

⁶⁰ Miroslav Filipović, *Kraljevski avioni : fabrika aviona u Kraljevu 1927–1942*, Kraljevo 1995.

⁶¹ Виктор Маричић и Миланко Јемуовић, *Поздрав из Краљева : Краљево на старим разгледницама и фотографијама*, Краљево 2005.

⁶² Милан Матијевић, *Споменар краљевачког бокса*, Краљево 2017.

⁶³ Света Маџаревић, *Хроника ловства Краљева*, Краљево 2006.

⁶⁴ *Медицинска школа у Краљеву 1958–1998*, Краљево 1999.

⁶⁵ *Гимназија у Краљеву 1919–1999*, Краљево 2000.

⁶⁶ Славољуб Мржик, *Маржикови*, Краљево 2006.

- *Старо Краљево*, Драгољуба Обрадовића Кондиса;⁶⁷
- *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Душана Јанићијевића, као самиздат;⁶⁸
- *Краљевачке кафане*, Милана Матијевића;⁶⁹
- *Новчани заводи и банке у Краљеву*, истог аутора;⁷⁰
- *Корак кроз три века 1896–2016*, Свете Мацаревића;⁷¹
- *Краљево : од вароши до града*, Драгана Драшковића;
- *Краљево у окупираној Србији (1915–1918)*, Драгољуба Даниловића и Марије Карапанџић;⁷²
- *Краљевачки батаљон и Краљево у Другом светском рату*, Радета Вукосављевића, а поводом седамдесетпетогодишњице ослобођења Краљева од окупатора током Другог светског рата 1944–2019;⁷³
- *Основна школа IV краљевачки батаљон традиција кроз векове*, Славољуба Васојевића и Драгољуба Даниловића;⁷⁴
- *Од манастирског лечилишта до Здравственог центра „Студеница“*, Николе и Љубодрага Крпића (Историјски архив);⁷⁵
- *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву октобра 1941*, Силвије Крејаковић;⁷⁶
- *Kraljevačka punk hronika*, самостално издање аутора Војкана Трифуновића;⁷⁷
- *Краљево их није заборавило : монографија о жртвама масовног стрељања октобра 1941. године у Краљеву*, приређивача Милана Матијевића, 2. допуњено издање, Краљево;⁷⁸

⁶⁷ Драгољуб Обрадовић, *Старо Краљево*, прир. Драган Вукићевић, предговор Драган Драшковић, поговор Драган Вукићевић, Краљево 2007.

⁶⁸ Душан В. Јанићијевић, *Савезничко бомбардовање Краљева 1944*, Краљево 2009.

⁶⁹ Милан Матијевић, *Краљевачке кафане*, Краљево 1998.

⁷⁰ Исти, *Новчани заводи и банке у Краљеву*, Краљево 2000.

⁷¹ Света Мацаревић, *Корак кроз три века 1896–2016*, Краљево–Крагујевац 2016.

⁷² Драгољуб Даниловић и Марија Карапанџић, *Краљево у окупираној Србији (1915–1918)*, Краљево 2018.

⁷³ Раде Вукосављевић, *Краљевачки батаљон : књига сећања, 1, страдање, сећање и помен : седамдесетпетогодишњица ослобођења Краљева од окупатора током Другог светског рата : 1944–2019; Краљево у Другом светском рату, 2, сведочанства која се памте : седамдесетпетогодишњица ослобођења Краљева од окупатора током Другог светског рата 1944–2019*, Краљево 2019.

⁷⁴ Славољуб Васојевић и Драгољуб Даниловић, *Основна школа IV краљевачки батаљон традиција кроз векове*, Краљево 2019.

⁷⁵ Никола Крпић и Љубодраг Крпић, *Од манастирског лечилишта до Здравственог центра „Студеница“*, Краљево 2020.

⁷⁶ Силвија Крејаковић, *Идентитети жртава стрељаних у Краљеву 1941*, Београд 2021.

⁷⁷ Vojkán Trifunović, *Kraljevačka punk hronika*, Kraljevo 2020.

⁷⁸ *Краљево их није заборавило : монографија о жртвама масовног стрељања октобра 1941. године у Краљеву*, Краљево 2021².

– *Краљевачки круг црвеним : споменица посвећена краљевачкој трагедији октобра 1941*, приредили Слободан Кљакић и Милан Дачовић.⁷⁹

Конечно, указала бих пажњу и на периодичне публикације у којима је приказана и приказује се прошлост Краљева. Пре свега, реч је о часопису *Наша прошлост*. Прву серију *Наше прошлости* заједнички су покренули Историјски архив и Друштво историчара среза Краљево 1964. године. Укупно је изашло шест свезака и занимљиво је да је часопис покренут с циљем да објављује „најбоља остварења локалне историографије, области која је иначе била дуго запостављена у нашој историјској науци“.⁸⁰ Све то би, уз архивску грађу, послужило као основа за научне монографије неколико насеља овог краја, и Краљева, наравно.

Другу серију, након паузе од 12 година, обновили су 1986. године Народни музеј и Историјски архив. У уводу Редакције наглашено је да ће радови из политичке, привредне и културне прошлости Краљева и околине, објављивани у *Нашој прошлости*, допринети обогаћивању сазнања о прошлости краљевачког краја.⁸¹ Након новог, отприлике истог, дванаестогодишњег прекида, настављено је континуирано објављивање часописа с коментаром уредништва да се у гласилу објављују, с једне стране, резултати рада истраживача који предано и зналачки проучавају локалну историју, а с друге и она истраживања краљевачког краја и догађаја у ширем контексту.⁸²

Уз часопис за књижевност, уметност, науку и културу *Рашка*,⁸³ који је почео да излази 1971, врло важне су до сада три изашле, не може се рећи свеске, већ књиге *Рашке баштине*, зборника који повремено издаје Завод за заштиту споменика културе Краљево.

Овим зборником направљен је још један искорак ка заједничком циљу – историји Краљева унутар једних корица.

⁷⁹ *Краљевачки круг црвеним : споменица, посвећена краљевачкој трагедији октобра 1941*, прир. Слободан Кљакић и Милан Дачовић, Краљево 2021.

⁸⁰ *Наша прошлост* 1 (1964) 3.

⁸¹ *Наша прошлост* 1 (1986) 5.

⁸² *Наша прошлост* 6 (2005) 7.

⁸³ С прекидима 1974–1976, 1981, 1987–1988, 1991–1995. и 2005–2017, часопис *Рашка* излази и данас.

Slavica MERENIK

KRALJEVO IN HISTORIOGRAPHICAL WORKS

Summary

Writing the history of an area, of a town and its environs is a task one can never say has ended. There is room to open new and re-examine old topics – by tapping unknown or re-reading known sources, and by conducting field research – and to broaden the interests of young and prospective researchers. In this way, each generation contributes to the accumulation of overall knowledge about the past.

Though dealing with local history was neglected until fifty years ago, local history research and topics have in time risen to the same level as works of Serbian historiography. This is the case with Kraljevo as well.

During the 1950s, cultural institutions were established in Kraljevo. The aim was to ensure a systematic study of the town's past. The National Museum of Kraljevo, Historical Archive of Kraljevo and Institute for the Protection of Cultural Monuments of Kraljevo were founded.

The year which is highly important for the publication of historiographical works and can be considered a milestone that set into motion Kraljevo's historiographical story is 1966. It is then that two very significant books on the history of Kraljevo came out, remaining for a long time obligatory literature for all those interested in Kraljevo and its history. First, the Archive published records on the history of Kraljevo *Једно столеће Краљева 1815–1915 (One Century of Kraljevo 1815–1915)* by tireless Branko Peruničić, and the monograph *Краљево и околина (Kraljevo and the Environs)* as the first synthetic overview of this area. The works of several authors, experts in their fields, provided insight into geomorphology, history (from prehistory to the end of the Second World War), ethnology, urbanism, culture, education, economy, and life in Kraljevo in the first years of new Yugoslavia. The papers collected in a single place thus gave rise to the first monograph of Kraljevo. Among a number of historiographical works about Kraljevo, this town featured as the topic of several doctoral dissertations. It was also discussed at a number of conferences and round tables, which resulted in the publication of conference proceedings. The sources about the history of Kraljevo are also being published, including memoir literature. In addition, *Наша прошлост (Our Past)* is the journal dealing with the history of Kraljevo.

Keywords: historiography, Kraljevo, local history, conferences, conference proceedings, historical sources, *Наша прошлост*.

Милош ИВАНОВИЋ*

Историјски институт
Београд

ЖУПА МОРАВА И ОКОЛНЕ ОБЛАСТИ У ПОЗНОМ СРЕДЊЕМ ВЕКУ

Апстракт: Намера овог рада је да ближе осветли прошлост данашњег краљевачког краја у позном средњем веку. Пажња је зато усмерена ка жупи Морави и њеним суседним областима. Недостатак извора онемогућава континуирано праћење политичке историје поменутог подручја. Отуда је неопходно дешавања у поменутој области ставити у шири контекст збивања. Знатна пажња биће посвећена сеоским насељима овог краја која ћемо покушати да убицирамо.

Кључне речи: жупа Морава, Ибар, Жича, Никола Алтомановић, кнез Лазар, челник Радич, села, Османлије.

Истраживање прошлости одређених области у српској средњовековној држави повезано је с добро познатим проблемима. На првом месту то је недостатак одговарајућег изворног материјала. Отуда обично није могуће склопити целовиту слику о историји неког од наших крајева у средњем веку. Због тога смо често осуђени на фрагментарно познавање локалних прилика. Ово, међутим, не значи да треба одустати од проучавања у том смеру. Све изречено важи и за данашњи краљевачки крај. Намера нам је да у овом раду покушамо да ближе осветлимо историју жупе Мораве и њених суседних области у позном средњем веку.

Најпре је потребно да ближе појаснимо географске и хронолошке границе наше теме. Жупа Морава се први пут помиње у прве две *Жичке повеље* краља Стефана Првовенчаног и његовог сина Радослава¹ насталим 1220. или коју

* milos.ivanovic@iib.ac.rs

¹ Реч је о документима сачуваним у форми натписа на северном и јужном зиду под кулом манастира Жиче. Више о прве две повеље: Душан Синдик, „Једна или две жичке повеље“, *Историјски часопис* 14–15 (1963–1965) 309–315. Релативно недавно откривено је постојање и Треће жичке повеље: Гојко Суботић, „Трећа жичка повеља“, *Зограф* 31 (2006–2007) 51–58.

годину доцније.² У обема се она наводи као друга по реду жупа која се ставља под духовну власт седишта архиепископа.³ Међутим, на основу података ових аката није могуће непосредно утврдити где се простирала жупа Морава, јер се за конкретна насеља додељена Спасовој цркви не наводи којој жупи припадају.⁴ Стога су истраживачи морали да се служе другим изворима у којима се помињу насеља у Морави како би одредили њен обим.⁵ Без обзира на све напоре, у томе се није потпуно успело те су о њеном простирању изнета различита мишљења. Јасно је да се она везује за Западну Мораву,⁶ као и да се налазила између жупа Крушилница и Борач.⁷ Њене границе су се изгледа с временом мењале. За Жичу се 1382. наводи да се налази у *Морави*, док је изгледа раније припадала жупи Крушилници.⁸ Извесно је и да се подручје ове жупе не може изједначити с територијом османске нахије Морава за коју прве податке имамо у првом сачуваном дефтеру за Смедеревски санџак насталом 1476/77. године.⁹ Уколико сумирамо досадашња истраживања, може се рећи да је жупа Морава највероватније обухватала обе обале Западне Мораве негде од Чачка на западу, с тим да јој његово подручје није припадало, до данашњег Краљева и доњег Ибра на истоку,¹⁰ или чак до Трстеника у том правцу.¹¹ На северозападу је граница жупе била извесно јужније од данашњег Горњег Милановца, док је на југозападу додиривала област Моравицу.¹² Од жупе Борач ју је на североистоку одвајала планина Котленик, која лежи између Западне Мораве и Груже.¹³

² За овакво датовање повеље види: Ђорђе Бубало, „Да ли су краљ Стефан Првовенчани и његов син Радослав били савладари“, *Зборник радова Византолошког института* 46 (2009) 204–205.

³ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, прир. Љиљана Јухас-Георгиевска и Томислав Јовановић, Београд 1999, 114–117; Гордана Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првих помена до Првог светског рата)*, ур. Љубодраг Ристић, Београд–Краљево 2000, 33–34.

⁴ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 110–113; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 34.

⁵ Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 34.

⁶ Исто, 34–35, 41.

⁷ Стефан Првовенчани, *Сабрана дела*, 114–117.

⁸ Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 181; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 40.

⁹ Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије: XV и XVI век I*, Чачак 1984, 102–121; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 34–35. Детаљније о поменутом дефтеру: Ема Миљковић, „Опширни дефтер Смедеревског санџака из 1476. године“, *Историјски часопис* 38 (1991) 31–41.

¹⁰ Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 37–42; Гавро Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића“, *Историјски часопис* 20 (1973) 130.

¹¹ Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича Поступовића“, 130.

¹² Станоје Бојанин, „Повеља цара Стефана Душана о даривању села Лесковљане манастиру Хиландару“, *Стари српски архив* 4 (2005) 123, 134; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 37, 41.

¹³ Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 40.

Питање југоисточне границе жупе Мораве отворено је с обзиром на оно што смо навели око њеног пружања на исток. Због малог броја података и покушаја да створимо поузданију слику збивања осврнућемо се и на дешавања у суседним крајевима као што је на пример жупа Брвеник или крушевачки крај.

Када је реч о хронолошким оквирима под позним средњим веком мислимо на период од смрти цара Стефана Душана 1355. до пропасти српске средњо-вековне државе. Реч је, као што је добро познато, о бурном периоду, богатом политичким дешавањима. Наш је циљ да пробамо да у извесној мери утврдимо како су се она рефлектовала на област Мораве и њој суседне крајеве. Најзначајнији извор биће нам малобројне повеље, а извесне допуне учинићемо на основу већ поменутог првог сачуваног османског дефтера за Смедеревски санџак.

Након смрти цара Стефана Душана 1355, отпочело је постепено слабљење српске државе. Процес јачања моћних властелина у односу на владара добио је на замаху под царем Урошем (1355–1371). Током првих неколико година он се најпре манифестовао у јужним областима, од којих су се неке попут Епира и Тесалије брзо издвојиле из састава Српског царства. Међутим, током седме деценије 14. века дошло је до стварања готово самосталних области у оквиру номинално још јединствене државе.¹⁴ Потребно је указати да су извесни предуслови за то били створени још раније. Наиме, српски владари, свакако од времена краља Милутина, а можда и од раније, одређене области додељивали су властели у „државу“.¹⁵ Основаном се чини претпоставка да је „државу“ чинила најмање једна жупа као основна територијално-административна јединица.¹⁶ „Државе“ су биле различите величине, а познати примери указују на то да су обично биле веће од једне жупе.¹⁷ На повереном им подручју управници „држава“ били су главни руководиоци војних и цивилних послова.¹⁸ Уживалац „државе“ је готово извесно располагао одређеним баштинским поседима унутар ње.¹⁹

¹⁴ Детаљније о тим процесима: Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1989², 11–116.

¹⁵ Архиепископ Данило и други, *Животи краљева и архиепископа српских*, прир. Ђура Даничић, Загреб 1866, 11; Милош Благојевић, „Српско краљевство и 'државе' у делу Данила II“, у: *Архиепископ Данило II и његово доба*, ур. Војислав Ђурић, Београд 1991, 143–150; Милош Благојевић, „Држава“, у: *Лексикон српског средњег века*, ур. Сима Ћирковић и Раде Михаљчић, Београд 1999, 167–168.

¹⁶ На то упућује 157. члан *Душановог законика*: *Душанов законик*, прир. Ђорђе Бубало, Београд 2010, 108, 209; Више о жупама: Гордана Томовић, „Жупа“, у: *Лексикон српског средњег века*, 195–197.

¹⁷ М. Благојевић, „Српско краљевство“, 152–154.

¹⁸ Исто, 143–154; Милош Ивановић, „Краљевство и друштвена елита у земљама Немањића“, у: *Краљевство и архиепископија у српским и поморским земљама Немањића*, ур. Љубомир Максимовић и Срђан Пириватрић, Београд 2019, 465–468.

¹⁹ Милош Благојевић, *Државна управа у српским средњовековним земљама*, Београд 1997, 42.

Зна се да је цар Стефан Душан неким својим рођацима и властелинима доделио велике области на управу у новоосвојеним крајевима.²⁰ Мало се, међутим, зна о „државама“ у старим српским крајевима. Зато не чуди што не знамо ко је управљао жупом Моравом у време владавине цара Уроша. Такође нам није познато ни ко је од властелина имао баштину у том крају. Потребно је ипак скренути пажњу на одређене податке о областима у суседству жупе Мораве. Важне информације о томе пружа повеља цара Уроша од 15. јула 1363. којом је челнику Муси заменио град и жупу Звечан, за град и жупу Брвеник коју је до тада држао кнез Војислав Војиновић. Практично, између ова два властелина десила се замена „држава“.²¹ За нашу тему од значаја је град Брвеник који лежи на истакнутом утврђењу на ушћу реке Брвенице у Ибар. Утврђење се налази на левој обали Ибра, 8 км северно од Рашке.²² Није потребно набрајати 56 села брвеничке жупе која се помињу у овој повељи с обзиром на то да се простиру јужно од града Брвеника.²³ Вреди поменути да се за само два села изричито наводи да припадају кнезу Војиславу, док је једно припадало његовом „човеку“.²⁴ То значи да на том подручју није имао много баштинских поседа. Тешко је стога закључити да ли је можда кнез Војислав, тада најмоћнији српски властелин,²⁵ држао и неке крајеве северно од Брвеника. Поуздано се може рећи да је област Војислава Војиновића обухватала на североистоку град Рудник²⁶ па се она из тог правца свакако приближавала подручју које нас у овом истраживању највише интересује. За Жичу у ово време немамо података, што не изненађује с обзиром да је у ово доба у Пећи било

²⁰ Божидар Ферјанчић и Сима Ћирковић, *Стефан Душан: краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2005, 173, 175, 195–197, 202.

²¹ Марко Шуица, „Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе“, *Стари српски архив* 2 (2003) 143–145; Александар Соловјев, „Једна српска жупа за време царства“, *Гласник Скопског научног друштва* 3 (1928) 25; Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 2002, 209; М. Благојевић, „Српско краљевство“, 152.

²² Сениша Мишић, „Брвеник“, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља: према писаним изворима*, ред. Сениша Мишић, Београд 2010, 56; А. Соловјев, „Једна српска жупа“, 26–28.

²³ За положај села види: М. Шуица, „Повеља цара Уроша о замени поседа“, 156–158, 161–166; А. Соловјев, „Једна српска жупа“, 26, 28; Михаило Динић, „Југозападна Србија у средњем веку“, у: исти, *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, Београд 1978, 71, 74.

²⁴ М. Шуица, „Повеља цара Уроша, 144–145; А. Соловјев, „Једна српска жупа за време царства“, 29.

²⁵ Детаљније о успону и снази Војислава Војиновића: Раде Михаљчић, *Крај српског царства*, Београд 1989², 36–50, 52–66, 72–74.

²⁶ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 39–40; Милош Благојевић, *Српска државност у средњем веку*, Београд 2011, 279.

црквено средиште.²⁷ Отуда не знамо да ли је Жича можда припадала територији Војислава Војиновића. На подручју Расине која је на истоку била сусед жупе Морава учврстио се нешто касније кнез Лазар. Невоља је, међутим, у томе што не знамо када је он отпочео с изградњом сопствене области. Свакако то није било пре јула 1363. имајући у виду да се на поменутој повељи појављује с титулом ставилац уз кнеза Војислава у функцији *милосника*,²⁸ што је значило да је био гарант извршења правног чина.²⁹ Убрзо након што је заменио брвеничку за звечанску жупу, Војислав Војиновић је умро, октобра 1363. године.³⁰ Наследила га је удовица Гоислава, коју је до краја октобра 1368. истиснуо његов синовац жупан Никола Алтомановић.³¹

Извесне податке за подручје које нас занима у другој половини XIV века доноси један натпис на надгробном споменику пронађеном у порти Цркве Св. Богородице у селу Годачици, удаљеном око 20 км источно од Краљева. Ваља додати да су истраживања показала да испод споменика није пронађен гроб, што значи да он никада није постојао или је потпуно уништен. Нажалост, и натпис је оштећен, те је зато и отежано његово тумачење. Извесно је да се помињу велики жупан Алтоман, син *благоверног жупана Николе*, у време којих је Честином 33 (?) године владао извесни властелин непознатог имена који је сахрањен испод овог споменика. Неоспорно је да се жупани Алтоман и Никола наводе као господари краја где је начињен овај споменик.³² Радомир Станић, који је открио споменик, сматрао је да се у натпису помињу Алтоман, брат кнеза Војислава Војиновића и његов син жупан Никола Алтомановић, те да је натпис настао око 1367. године.³³ Овакво тумачење, иако примамљиво, не може се прихватити. Најпре, Алтоман се помиње као Николин син, а не обратно.³⁴ Такође, прилично је несигурна интерпретација по којој је Алтоман још 1367. био у животу с обзиром на то да се октобра 1352. последњи пут помиње у изворима.³⁵ Делује нам мало вероватно да је након тога био дуго активан, како Станић

²⁷ Милка Чанак-Медић, Даница Поповић и Драган Војводић, *Манастир Жича*, Београд 2014, 395–397; Војислав Ј. Ђурић, Сима Ђирковић и Војислав Кораћ, *Пећка патријаршија*, Београд 1990, 170, 172–173.

²⁸ М. Шуица, *Повеља цара Уроша*, 145.

²⁹ За термин милосник види: М. Благојевић, *Државна управа*, 99–157; Милош Благојевић, „Милосник“, у: *Лексикон српског средњег века*, 406.

³⁰ Гордана Томовић, *Морфологија ћириличких натписа на Балкану*, Београд 1974, 74.

³¹ Михаило Динић, *О Николи Алтомановићу*, Београд 1932, 7–10; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 116, 132–134, 137, 141.

³² Радомир Станић, „Натпис из Годачице код Краљева“, *Старинар XXIV–XXV (1973–1974)* 131–137; Гордана Тошић, „Надгробни споменици из збирке Народног музеја у Краљеву“, *Гласник Српског археолошког друштва* 13 (1997) 372, 376.

³³ Р. Станић, „Натпис из Годачице“, 134–137.

³⁴ Сима Ђирковић, „Неваде. Непознати утврђени град у Србији“, *Историјски гласник* 1–2 (1995) 20, нап. 24.

³⁵ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 5.

претпоставља, а да немамо ниједан податак о њему. Знамо и да Алтоман није био жив у време смрти своје супруге Ратославе, пошто јој је надгробни камен с натписом поставио син Никола.³⁶ Питање је стога тешко разрешити. Уколико прихватимо податке натписа из Годачице, то би значило да је постојао још један велики жупан Алтоман и још један жупан Никола, само с обрнутим улогама оца и сина. Да ли би се онда смело претпоставити да је клесар натписа начинио грешку у означавању сродства? Сима Ђирковић је упозорио да се у једном познијем родослову Алтоман и Никола помињу као Вуканови потомци, синови кнеза Вратислава.³⁷ Сматрамо ипак да су ови подаци непоуздани, те се на основу њих не могу извлачити релевантни закључци. По једном другом родослову, жупан Никола је у ствари био Вратослављев унук, а Вратков син, а брат Милице, жене кнеза Лазара.³⁸

Важно је уочити да се жупан Никола у натпису ословљава као *благверни*, што је атрибут који је ишао уз српске владаре.³⁹ Сасвим је извесно да у натпису није био поменут ниједан други владар. Уколико би то био жупан Никола Алтомановић, ово би нас водило закључку да је натпис настао између децембра 1371. и јесени 1373. године. Без обзира на то што цар Урош није имао неког утицаја на жупана Николу, мало је вероватно да би он пре његове смрти узео епитет *благверни*. Познато је, наиме, да се цар Урош наводи у поменутом надгробном натпису Ратославе, Николине мајке.⁴⁰ С друге стране, негде између 1. септембра и 30. новембра 1373. он је поражен од кнеза Лазара и босанског бана Твртка.⁴¹ Овакво датовање би нас свакако водило закључку до кога је и Станић дошао, да се област Николе Алтомановића простирала знатно источније него што се обично узима. Годачица лежи ваздушном линијом чак 50 км источно од Рудника.⁴² Град Честин који се помиње у натпису лежао је на брду Градини изнад истоименог села у Гружи. Његови остаци леже 5 км источно од села Груже.⁴³ Узимајући и то у обзир значило би да се власт жупана Николе простирала још северније од Годачице, те да је обухватала жупе Мораву и Борач.

³⁶ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа*, 75.

³⁷ С. Ђирковић, „Неваде“, 20, нап. 24; За издање тог родослова види: Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Сремски Карловци 1927, 50.

³⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 28, 213; Дејан Јечменица, *Немањићи другог реда*, Београд 2018, 76, 84.

³⁹ Миодраг Пурковић, „Апострофирања српских владара у средњем веку“, у: исти, *Из српске средњовековне историје*, Београд 2016, 199–205, 209; исти, „Етикеција и друштвени дух у старој српској држави“, *Годишњак Скопског филозофског факултета* 2 (1931–1933) 118–122; Раде Михаљчић, „Етикеција“, у: *Лексикон српског средњег века*, 186.

⁴⁰ Г. Томовић, *Морфологија ћириличких натписа*, 75.

⁴¹ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 214; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 26–28.

⁴² Р. Станић, „Натпис из Годачице“, 135–137.

⁴³ Војислав Јовановић, „Борач и Честин. Прилог проучавању средњовековних градова у Србији“, *Историјски гласник* 1–2 (1985) 24–25, 30; Владета Петровић, „Честин“, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља: према писаним изворима*, ред. С. Мишић, Београд 2010, 317; Р. Станић, „Натпис из Годачице“, 137.

У сваком случају, након погибије краља Вукашина и деспота Јована Угљеше 26. септембра 1371. на Марици, жупан Никола Алтомановић постао је најмоћнији српски обласни господар на територији бившег Српског царства.⁴⁴ Један од главних ривала био му је Лазар који се априла 1371. први пут помиње с титулом кнеза.⁴⁵ До тада је свакако већ имао одређену област. Сматра се да је он 1370. преотео Рудник Николи Алтомановићу.⁴⁶ Несумњиво је само да се Лазарева област формирала између територија жупана Николе на западу, Мравчевића на југу и Растислалића на северу, који су држали области Кучева и Браничева. Значило би то да је лежала између Ибра, те доњег тока Западне и Јужне Мораве.⁴⁷ Политички центар његове територије налазио се у Крушевцу, кога је према Константину Филозофу управо он изградио.⁴⁸ Изнето је мишљење да је Крушевац највероватније подигнут негде између 1371. и 1377. када је извесно већ постојао.⁴⁹ Уколико је жупан Никола Алтомановић заиста држао жупе Мораву и Борач његова област се на истоку налазила у самом суседству кнежеве престонице. Извесно да је млади жупан угрожавао и челника Мусу, за кога је била удата кнежева сестра Драгана,⁵⁰ а он је, како смо већ навели, држао Брвеник.⁵¹ С тим у вези треба поменути да Мавро Орбин истиче да су Мусићи били смртни непријатељи Николе Алтомановића.⁵²

Моћ младог жупана била је ипак кратког века. С њим су се у јесен 1373. обрачунали кнез Лазар и босански бан Твртко уз подршку угарског краља Лајоша I (1342–1382). Заробљен је у Ужицу и ослепљен, чиме је његова политичка

⁴⁴ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 222.

⁴⁵ Константин Јиречек, *Историја Срба 1, Политичка историја до 1537. године*, Београд 1952, 250, нап. 77; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 248–249.

⁴⁶ М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 17; Раде Михаљчић, *Лазар Хребељановић: историја, култ, предање*, Београд 1989², 47, 58.

⁴⁷ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 249; исти, *Лазар Хребељановић*, 43.

⁴⁸ Константин Филозоф и његов Живот Стефана Лазаревића деспота српског, прир. Ватрослав Јагић, *Гласник Српског ученог друштва* 42 (1875) 262; Момчило Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку“, у: *Крушевац кроз векове*, ур. Адам Стошић, Иван Божић, Момчило Спремић, Крушевац 1972, 9–10.

⁴⁹ М. Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку“, 10.

⁵⁰ Бранислав Цветковић, „Портрети у наосу Нове Павлице: историзам или политичка актуелност?“, *Саопштења XXXV–XXXVI* (2003–2004) 81–82; Владимир Ћоровић, „Силуан и Данило II, српски писци XIV–XV века“, *Глас Српске краљевске академије* 136 (1929) 96; Србобран Милојевић, „Мусићи. Просопографско истраживање једне српске средњовековне породице“, *Историјски часопис* 33 (1986) 24; Сима Ћирковић, „Драгана“, у: *Српски биографски речник* 3, Д–З, Нови Сад 2007, 361.

⁵¹ С. Милојевић, „Мусићи“, 12, 24; Није јасно зашто је Раде Михаљчић сматрао да је у време поновног запоседања Рудника од жупана Николе Алтомановића и Брвеник пао под његову власт: Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 250.

⁵² Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, Зрењанин 2006², 61; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 250; С. Милојевић, „Мусићи“, 27.

каријера практично окончана.⁵³ Према Орбину чин ослепљења извео је Стефан Мусић, по тајном одобрењу кнеза Лазара.⁵⁴ Највећи део територија Николе Алтомановића преузели су кнез Лазар и бан Твртко. Први је запосео Рудник, крај око Западне Мораве с Ужицем,⁵⁵ а свакако и оне крајеве источније за које је изнета претпоставка да их је жупан Никола држао. Нема јасних података да су и Мусићи 1373. проширили своју територију.⁵⁶ Након ове победе кнез Лазар је овладао подручјем у сливу три Мораве.⁵⁷ Његову врховну власт признавали су Мусићи чија је област обухватала средњи ток и поречје Ибра, доњи и средњи ток реке Рашке, горњи и део средњег тока Лаба, захватајући и највећи део Копаоника.⁵⁸

Из времена владавине кнеза Лазара нема података о властеоским или манастирским поседима у жупи Морави. Значајно је, међутим, што се у повељи монаха Доротеја од 2. марта 1382. за његову задужбину манастир Дренчу наводи да је записана „въ Мораве мѣстѣ рекомѣмъ Жича, въ Храмѣ Светаго Възнесенїа прѣдъ всецвещен[н]ѣшимъ патриархѣмъ срѣпс[кѣимъ] кѣрѣ Спиридономъ, и прѣдъ всемъ зворомъ Великѣи црѣкѣ“. ⁵⁹ На основу овог податка може се закључити да је тадашњи српски патријарх Спиридон (1379. или 1380–1389)⁶⁰ бар повремено боравио у старом црквеном седишту, манастиру Жичи. Свакако да то указује на њено поновно оживљавање.⁶¹ То се извесно десило услед премештања државног језгра ка северу.⁶² Треба рећи да је крајем XIV или почетком XV века подигнута црква Светих Теодора у комплексу жичког манастира. Сматра се да је она највероватније осликана у првим деценијама XV столећа.⁶³

⁵³ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 214; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 60–61, 82–83; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 224–231; исти, *Лазар Хребељановић*, 59–62; М. Динић, *О Николи Алтомановићу*, 23–28; С. Милојевић, „Мусићи“, 24–28.

⁵⁴ М. Орбин, *Краљевство Словена*, 61.

⁵⁵ Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 251; исти, *Лазар Хребељановић*, 62.

⁵⁶ С. Милојевић, „Мусићи“, 13.

⁵⁷ Р. Михаљчић, *Лазар Хребељановић*, 110.

⁵⁸ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 163–165; С. Милојевић, „Мусићи“, 9–12; Р. Михаљчић, *Крај српског царства*, 252.

⁵⁹ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181.

⁶⁰ Више о патријарху Спиридону: Миодраг Пурковић, *Српски патријарси средњег века*, Диселдорф 1976, 116–122, сматрао је да је Спиридон постао патријарх 1380. године. Ђорђе Радојичић, „Избор патријарха Данила III и канонизација кнеза Лазара“, *Гласник Скопског научног друштва XXI* (1940) 75, нап. 75, сматрао је да је Спиридон годину дана раније изабран за поглавара српске цркве.

⁶¹ М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 399–400; В. Ј. Ђурић и др., *Пећка патријаршија*, 227–228.

⁶² В. Ј. Ђурић и др., *Пећка патријаршија*, 208; М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 401–402.

⁶³ Д. Војводић, „Остаци живописа и историја цркве Светих Теодора (Светих Петра и Павла) у Жичи“, *Наша прошлост* 11 (2010) 41–64; М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 401.

Пошто смо већ поменули монаха Доротеја, чије световно име нам није познато, вреди скренути пажњу на то да је он имао велике поседе у области Расине које је поклонио својој задужбини. Двор с придворном црквом имао је у месту Неупаре, данашње Наупаре 12 км јужно од Крушевца,⁶⁴ где се вероватно налазио центар његовог имања. Преостали поседи Дренче у околини Крушевца, за које сматрамо да их није потребно набрајати, налазили су се углавном јужно, југоисточно и источно од поменутог града.⁶⁵ За нека насеља се може претпоставити да су лежала североисточно од Крушевца у *Загрлати* где је манастир добио и трг на Морави са *бродом*,⁶⁶ што је значило прелаз преко реке. Господар газа имао је право наплаћивања бродарине за пребацивање људи и робе преко реке.⁶⁷ Када је реч о *Загрлати*, претпоставља се да је она била на Јужној Морави изнад теснаца којим се пробија да би се код Сталаћа спојила са Западном Моравом.⁶⁸ Сама Дрнеча се налази иначе на истоименој реци 3 км северно од данашњег Александровца.⁶⁹ Судећи по повељи за Дренчу, монах Доротеј није имао поседе у жупи Морави. С обзиром на то да је и његов син Данило већ био монах,⁷⁰ вероватно да је Доротеј све своје поседе поклонио Дренчи.

Из свега наведеног може се закључити да су области уз Западну Мораву и Ибар добиле на значају у време кнеза Лазара. Несумњиво да је томе допринела и чињеница да су оне, за разлику од његових области на југоистоку, биле мање изложене налетима Османлија. Крушевац је био кнежева престоница, а Жича је поново добила на значају као седиште црквеног поглавара.

Након Косовске битке 1389. и погибије кнеза Лазара, наступила су за његове наследнике, предвођене кнегињом Милицом, тешка времена. Поред притиска Османлија, суочили су се и с нападима угарског краља Жигмунда (1387–1437) који је у јесен 1389. заузео тврђаве Борач и Честин.⁷¹ Вероватно је и овај угарски

⁶⁴ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181; Милош Благојевић, „Манастирски поседи крушевачког краја“, у: *Крушевац кроз векове*, ур. А. Стошић, И. Божић, М. Спремић, Крушевац 1972, 37–38; Марко Шуица, *Немирно доба српског средњег века. Властела обласних господара*, Београд 2000, 93.

⁶⁵ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177–178, 181; М. Благојевић, „Манастирски поседи“, 37–39; М. Динић, „Југозападна Србија“, 75.

⁶⁶ А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 178, 181; М. Динић, „Југозападна Србија“, 74; М. Благојевић, „Манастирски поседи“, 37.

⁶⁷ За термин брод види: Сениша Мишић, „Брод“, у: *Лексикон српског средњег века*, 64.

⁶⁸ М. Динић, „Југозападна Србија“, 74.

⁶⁹ М. Благојевић, „Манастирски поседи“, 38; А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 177.

⁷⁰ Изнето је мишљење да је реч о будућем српском патријарху Данилу: М. Пурковић, *Српски патријарси*, 127–128, 132–133.0

⁷¹ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. X, vol. 1, studio et opera Georgii Fejér, Budaë 1833, 515–516, 601; *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis*, t. X, vol. 2, Georgii Fejér Budaë 1834, 442; *Zsigmondkori oklevéltár I. (1387–1399) (Magyar Országos Levéltár kiadványai, II. Forráskiadványok 1)*, összeállította Elemér Mályusz, Budapest 1951, 146–147; Вељан Трпковић, „Турско-угарски сукоби до 1402“, *Историски гласник* 1–2 (1959) 98–100; В. Јовановић, „Борач и Честин“, 14–19, 28–29; С. Ђирковић, „Неваде“, 18–20.

удар утицао на Лазаревиће да већ пре средине 1390. прихвате врховну власт Османлија.⁷² Такође, извесно је да је Лазаревиће тада изневерио одређен број властелина. Чини се да је међу њима био и Лазар Мусић, који је изгледа након погибије старијег брата Стефана у Косовској битки покушао да се уздигне у ред обласних господара како сведочи његов портрет из Нове Павлице.⁷³ То му није пошло за руком, пошто поуздано знамо да су Мусићи пре 1400. остали без својих поседа.⁷⁴ Тако је брвеничка жупа доспела под пуну контролу Лазаревића. Треба поменути да је по речима патријарха Данила приликом преноса моштију кнеза Лазара у Раваницу из Приштине, поворка застала у Брвенику, у задужбини Мусиних синова, Новој Павлици. Кнежеве мошти су преноћиле поред тела његове сестре Драгане и њених синова Стефана и Лазара.⁷⁵

Треба рећи да су Угри 1397. предузели нови поход током кога су нападали Честин и утврђење Неваде, које се налазило код данашњег Горњег Милановца.⁷⁶ Тада је по свој прилици опседан и Борач.⁷⁷ Изнета је претпоставка да су Борач и Честин негде након битке код Никопоља која се одиграла септембра 1396. поново доспели под српску власт.⁷⁸ Напад из 1397. могао је бити усмерен против истакнутог властелина Лазаревића војводе Николе Зојића за кога се зна да је имао поседе у рудничком крају.⁷⁹ Да ли је можда имао и поседе јужније од рудничког краја, остаје непознато. Управо је Никола Зојић заједно с војводом Новаком Белоцрквићем сковао заверу против кнеза Стефана Лазаревића првих месеци 1398. године. Оптуживали су га код султана да је кнез подизао Угре на њега. Одлучном акцијом Стефан је угушио побуну погубивши Новака Белоцрквића, док је Николу Зојића, који се склонио у утврђену Островицу код Рудника, натерао да се замонаши.⁸⁰ Овај догађај је био изузетно значајан с

⁷² В. Трпковић, „Турско-угарски сукоби“, 100–102; *Историја српског народа* II, Београд 1982, 48 (Сима Ћирковић).

⁷³ Б. Цветковић, „Портрети у наосу Нове Павлице“, 81, 83, 89–97.

⁷⁴ Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића: текст, фотографије, снимци*, Београд 2007, 295–296, 299; *Actes de Saint-Pantéléémon*, ed. Paul Lemerle, Gilbert Dagron et Sima Ćirković, Paris 1982, 185–187; С. Милојевић, „Мусићи“, 17–18.

⁷⁵ В. Ђоровић, „Силуан и Данило II“, 95–97; Више о Новој Павлици: Бранислав Цветковић и Гордана Гаврић, *Манастир Нова Павлица*, Краљево 2014, 11–12, 17, 37–39; Татјана Стародубцев, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића I*, Београд 2016, 67, 120, 123; иста, *Српско зидно сликарство у земљама Лазаревића и Бранковића II*, 49–56, није се јасно определила у погледу тога ко су били ктитори храма и када је он осликан.

⁷⁶ С. Ћирковић, „Неваде“, 16–18.

⁷⁷ *Константин Филозоф*, 271; С. Ћирковић, „Неваде“, 19–20.

⁷⁸ С. Ћирковић, „Неваде“, 18, претпоставио је да се у поменутим утврђењима могла налазити турска посада.

⁷⁹ Марко Шуица, „Завера властеле против кнеза Стефана Лазаревића 1398. године“, *Историјски гласник* 1–2 (1997) 10–11, 13–15; С. Ћирковић, „Неваде“, 20.

⁸⁰ *Константин Филозоф*, 226; М. Шуица, „Завера властеле“, 16–20; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 46–50.

обзиром на то да је Никола Зојић пре завере већ можда имао самосталан статус у односу на Лазаревиће.⁸¹

Битка код Ангоре из 1402, која се завршила сломом султана Бајазита I, а у којој су на његовој страни учествовали Лазаревићи и Бранковићи,⁸² довела је до низа значајних догађаја и у српским земљама. Након ње десио се и сукоб између поменуте две породице. Деспот Стефан и Вук Лазаревић морали су заобилазним путем доћи до своје територије, пошто је повратак покушавао да им онемогући Ђурађ Бранковић уз помоћ Турака. Због тога су се искрцали у Зети, одакле су се упутили ка пределима где се налазила прва српска архиепископија, што се свакако односи на Жичу. Затим су отишли на Косово где су се сукобили с Бранковићима.⁸³ То свакако значи да сама Жича тада није била угрожена. Других директних података о жупи Морави из времена деспота Стефана Лазаревића немамо. Вреди ипак поменути да је 1409. након жестоких сукоба дошло до поделе територије Лазаревића између деспота Стефана и његовог брата Вука.⁸⁴ Нема поузданих података како су браћа поделили територију, али логичном се чини претпоставка Стојана Новаковића, заснована на исказу Мавра Орбина, по којој су Вуку припале земље од Мораве ка југу, што би обухватало области Ниша, Крушевца и Чачка.⁸⁵ Значило би то да је бар један део жупе Морава припао Вуку Лазаревићу. Подела се испоставила као краткотрајна с обзиром на то да је Вук настрадао већ јула 1410. године.⁸⁶

Нове изузетно важне информације о *Морави* доноси повеља Ђурђа Бранковића (1427–1456) из 1428/1429. којом је челнику Радичу потврдио у баштину поседе које је добио од деспота Стефана, угарског краља Жигмунда и њега самог.⁸⁷ Сасвим кратко потребно је осврнути се и на личност челника Радича. Реч је о једном од најистакнутијих властелина из доба Деспотовине. Играо је још 1413. важну улогу у деспотовим одредима који су се борили против принца Мусе. До 1435. био је у служби деспота Ђурђа, да би се негде пре 1439.

⁸¹ М. Шуица, „Завера властеле“, 16–18.

⁸² *Константин Филозоф*, 274; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 103–104; Маја Николић, *Византијски писци о Србији (1402–1439)*, Београд 2010, 38–44.

⁸³ *Константин Филозоф*, 280–281; М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 401; Миодраг Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 68.

⁸⁴ *Константин Филозоф*, 291–292; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 222; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 105; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 90; *Историја српског народа II*, 81–82 (Јованка Калић).

⁸⁵ Стојан Новаковић, *Срби и Турци XIV и XV века*, Београд 1893, 330.

⁸⁶ *Константин Филозоф*, 297–298; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 222–223; М. Орбин, *Краљевство Словена*, 106; М. Николић, *Византијски писци о Србији*, 60–61.

⁸⁷ Cyril Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts from Mount Athos 1230–1704. Critical Edition and Commentary of the Text*, Sofia 2018, 98–100; Љубомир Стојановић, „Стари српски хрисовуљи, акти, биографије, летописи, типичи, поменици, записи и др“, *Споменик СКА* 3 (1890) 3–4.

замонашио и повукао се у Свету Гору.⁸⁸ Неопходно је напоменути да се на основу поменутих повеље не може прецизно разлучити које је поседе челник Радич добио од ког владара. Само за нека места се посредством других докумената то може учинити.⁸⁹ Логичним се чини да је ипак највећи део побројанихседа био дар деспота Стефана, будући да је мало вероватно како је Ђурађ пре издавања ове повеље имао много времена да испољи своју дарежљивост.

Нашу пажњу на првом месту привлаче челникови поседи за које се наводи да се налазе у *Горњој Морави*. Реч је најпре о селима Обрва (Оброво), Лесковља (Лескова), Платово (Платов) и Јабучје. Додељена су му и три пуста селишта, што је значило да су ова насеља напуштена,⁹⁰ чија су имена Ковачи, друга Лесковица и Вражице.⁹¹ Село Обрва постоји и данас под тим именом и налази се 13 км северозападно од Краљева, на левој обали Западне Мораве.⁹² Различита су мишљења изнета за село Лесковља. Вероватнија нам се чини претпоставка да је лежало северозападно од данашњег Краљева и северније од Обрве код данашњег села Тавник. Сматра се да је идентично са селом Лескова које се помиње у нахији Морава у османском дефтеру из 1476/1477. године.⁹³ Мислимо да је пре реч о том насељу него о данашњем селу Лесковац код Кнића.⁹⁴ За Платово се може само нагађати да је реч о данашњем селу Опланићи 11 км северно од Краљева.⁹⁵ По свој прилици Јабучје треба тражити на подручју данашње Прислонице где се сачувао потес истог имена.⁹⁶ Положај наведених селишта још теже је одредити с обзиром на то да су ово била пуста насеља већ

⁸⁸ Детаљније о челнику Радичу: Вера С. Тошић, „Велики челник Радич“, *Зборник Матице српске за историју* 13 (1976) 7–20; Mirjana Živojinović, „Le grand čelnik Radič“, in: *Κλητόριον in memory of Nikos Oikonomides*, Athens–Thessaloniki 2005, 387–402; Elizabeth Zachariadou, „Worrisome wealth of the čelnik Radič“, in: *Studies in Ottoman history in honour of professor V. L. Ménage*, edd. by Colin Heywood and Colin Imber, Istanbul 1994, 383–397.

⁸⁹ В. Тошић, „Велики челник Радич“, 16.

⁹⁰ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 99, повеља у овом случају само појашњава термин селиште који је могао имати и друга значења: Раде Михаљчић, „Селиште“, у: *Лексикон српског средњег века*, 664–665.

⁹¹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 99; Љ. Стојановић, *Стари српски хрисовуљи*, 3. На појединим местима није лако одлучити се за правилно читање. Помоћ у томе пружају фотографије објављене уз издање Павликијанова: С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 126–128, pl. 1–3.

⁹² Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 130, 133; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 42.

⁹³ А. Аличић, *Турски катастарски пописи I*, 110; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 43.

⁹⁴ Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 130.

⁹⁵ Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 43.

⁹⁶ А. Аличић, *Турски катастарски пописи I*, 114; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 42. Извеснијим се чини та идентификација од тога да је реч о селу Јабучју источно од Крагујевца: Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 130.

у време издавања повеље. Ковачи би могли бити идентични с насељем истог имена на неколико километара југозападно од Краљева. Предлог да се Лесковица идентификује са истоименим селом северозападно од Александровца⁹⁷ сматрамо прилично несигурним због велике удаљености овог насеља у односу на сва остала о којима је било речи. Најзад, констатовано је да насеље с именом Вражица данас не постоји.⁹⁸

Можемо запазити да се већина насеља поклоњених челнику Радичу налазила на левој обали Западне Мораве. Поставља се и питање зашто је у повељи наглашено да је реч о *Горњој Морави*. Према тумачењу Гордане Томовић термин би подразумевао подручје Западне Мораве, а не њен горњи ток. Сходно томе, *Доња Морава* била би у ствари Јужна Морава.⁹⁹ У прилог свом ставу навела је да се за поседе челника Радича у доњем току Западне Мораве истиче да се налазе према Крушевцу.¹⁰⁰ То су била села Бело Поље, Бухменти и Дренова.¹⁰¹ Извесно да је последње идентично с Великом или Малом Дреновом, селима северозападно од Крушевца.¹⁰² Источно од Велике Дренове налазе се данас насеља Селиште и Бела Вода која можда указују на то да ту треба тражити Бело Поље.¹⁰³ Локација села Бухменти не може се за сада утврди, јер данас не постоји под тим именом.¹⁰⁴ Ради ближег одређивања положаја дарованих села у повељи коју анализирамо, коришћено је различито означавање. Тако имамо да су се наводиле области попут Браничева, Кучева и Мачве, али су биле и одреднице према Крушевцу, код Беласице, у *Неудимској власти* или у *Руднику метоху*.¹⁰⁵ Отуда се ово не може узети као одлучан доказ да се појам *Горња Морава* односи на Западну Мораву, мада делује вероватно. Доцније се, на пример, и за Бело Поље истиче да је на Морави.¹⁰⁶ Додајмо да има индикација да је поменута села према Крушевцу челнику Радичу поклонио деспот Ђурађ. Наиме, у једној каснијој повељи се то изричито тврди за Бело Поље,¹⁰⁷ па се може претпоставити да је исти случај и са селима Бухменти и Дренова, која припадају истој групи.¹⁰⁸

Деспот Ђурађ Бранковић 1429/1430. издао је повељу челнику Радичу потврдивши му тиме хрисовуљу којом му је деспот Стефан Лазаревић даровао у баштину Цркву Богородичиног Благовештења на речици Грабовничници коју је

⁹⁷ Исто, 130.

⁹⁸ Исто.

⁹⁹ Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 43.

¹⁰⁰ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 99; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 43.

¹⁰¹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 99; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи“, 3.

¹⁰² Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 129.

¹⁰³ Исто, 129.

¹⁰⁴ Исто.

¹⁰⁵ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 99–100.

¹⁰⁶ Исто, 284.

¹⁰⁷ Исто.

¹⁰⁸ В. С. Тошић, „Велики челник Радич“, 16.

сам сазидао, пет села, од којих су два била у Расини, а два у *крушевачкој власти* и кућу у Новом Брду. Наглашено је да ће ово важити уколико деспот поврати територије које су му отели Турци.¹⁰⁹ Ова напомена свакако се односи на цркву, те насеља у Расини и *крушевачкој власти*, пошто је Ново Брдо остало у српској држави и након што се негде пре маја 1428. Ђурађ Бранковић измирио са султаном. Тим споразумом Крушевац је остао под влашћу Османлија. Поред тога Турци су овладали и десном обалом Западне Мораве, најмање до данашњег Трстеника.¹¹⁰ Челникова задужбина се сасвим извесно налазила на данашњој реци Великој Грабовници, десној притоци Расине, где лежи истоимено село, северозападно од Бруса.¹¹¹ Северозападно од Бруса и данас се налазе Радичева расинска села Будиловина и Мелентија.¹¹² Крушевачко село Себечевац и данас постоји под тим именом североисточно од Александровца, а нешто северније од њега су Велика и Мала Врбница идентични с Врбницом из повеље.¹¹³ Коначно, Кожетино Долње извесно треба идентификовати с делом Александровца који се зове Кожетин.¹¹⁴ Све ово је било потребно напоменути да би се схватило да је након 1428. подручје *Мораве* практично постало гранична област према Османском царству. Није искључено и да је неки њен део био под турском влашћу. Можда у тој чињеници треба тражити разлог што су чак три Радичева насеља у Морави била селишта. Извесно је да су борбе вођене са Османлијама до 1428. захватиле и овај крај.

Нове информације о Радичевим селима у рејону Западне Мораве доноси његова повеља за манастир Враћевшницу из 1430/1431, сачувана у виду натписа обновљеног 1737. на једном од стубова самог храма.¹¹⁵ Између осталог, овим актом челник је одредио да половина обровских села на Морави припадне Враћевшници, а друга половина Цркви часног Благовештења на речици Грабовницици.¹¹⁶ Није сасвим јасно шта се подразумева под обровским

¹⁰⁹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 103–104; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи“, 4–5.

¹¹⁰ Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 100; Милош Благојевић, „Источна граница Деспотовине од 1428. до 1439. године“, *Историјски гласник* 1–2 (1995) 32–34; исти, „Манастирски поседи“, 46–47; М. Спремић, „Крушевац у XIV и XV веку“, 14.

¹¹¹ Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 134; М. Благојевић, „Манастирски поседи“, 46.

¹¹² Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 134; М. Благојевић, „Манастирски поседи“, 46.

¹¹³ Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 134; М. Благојевић, „Манастирски поседи“, 46–47.

¹¹⁴ Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 134; М. Благојевић, „Манастирски поседи“, 46–47.

¹¹⁵ Милић Ђ. Милићевић, „Манастири у Србији“, *Гласник Српског ученог друштва* 21 (1867) 31–33.

¹¹⁶ Исто, 32; Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 135; С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 114.

селима.¹¹⁷ Најлогичнијим се чини да се то односи на сва села за која се у Ђурђевој повељи из 1428/1429. каже да су припадала Горњој Морави, али одлучних аргумената за ту тврдњу недостаје. Изгледа да је Оброво било најзначајније Радичево насеље на поменутом подручју.

Више пута смо у овом раду већ поменули термин *власти*, који би требало разјаснити. Укратко, овим појмом означавање су нове територијално-управне јединице које је највероватније током прве деценије 15. века почео да оснива деспот Стефан Лазаревић. На челу ових јединица стајале су војводе којима је на повереном подручју припадала врховна војна и цивилна власт. Основни циљ ове реформе био је јачање војне снаге државе. Седиште војвода обично се налазило у утврђеном граду по коме су *власти* и добијале имена. Мора се нагласити да су *власти* увођене постепено, као и да нови систем локалне управе никада није заживео на читавој територији Деспотовине.¹¹⁸ У сачуваним изворима нема података да је на подручју *Мораве* формирана нека од *власти*. Међутим, тако нешто се не сме искључити пошто знамо за постојање таквих јединица у њеном суседству. Познате су нам, наиме, крушевачка и борачка власт.¹¹⁹ Није нам познато неко утврђење на самој Западној Морави где би могао бити центар такве административне јединице. Најближи подручју које нас интересује јесте Маглич. Међутим, за овај период о њему нема никаквих података.¹²⁰ Потребно је и упозорити да је постојала лепеничка власт, а очито је названа по жупи и реци.¹²¹ Наравно може се и у њеном случају претпоставити постојање неког утврђења као седишта, али нам оно није познато.¹²² Вреди назначити да је више османских нахија из првог сачуваног дефтера за Смедеревски санџак несумњиво имало исте називе као и власти. Тако су постојале лепеничка, островичка, некудимска и петрушка нахија.¹²³ По тој основи могуће је претпоставити и постојање власти Морава. Коначно, назначимо да су *власти* настале по угледу на крајишта,¹²⁴ те

¹¹⁷ Г. Шкриванић, „Властелинство великог челника Радича“, 136.

¹¹⁸ Михаило Динић, „Власти за време Деспотовине“, *Зборник Филозофског факултета у Београду* X-1 (1968) 237–243; Андрија Веселиновић, *Држава српских деспота*, Београд 2006², 254–257; М. Благојевић, *Државна управа*, 290–297; Милош Ивановић, „Један поглед на 'власти' у Држави српских деспота“, у: *600 година манастира Павловац*, ур. Велибор Катић и Немања Марковић, Младеновац 2017, 169–177.

¹¹⁹ С. Pavlikianov, *Medieval Slavic Acts*, 103, 191; Љ. Стојановић, „Стари српски хрисовуљи“, 4–6; Franjo Rački, „Prilozi za sbirku srbskih i bosanskih listina“, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* 1 (1867) 156–157.

¹²⁰ Сениша Мишић, „Маглич“, у: *Лексикон градова и тргова*, 173, 176.

¹²¹ М. Динић, „Власти за време Деспотовине“, 238; А. Веселиновић, *Држава српских деспота*, 255.

¹²² М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 725; М. Благојевић, *Државна управа*, 294; Јелена Мргић, „Власти“, у: *Лексикон српског средњег века*, 93.

¹²³ Ема Миљковић и Александар Крстић, *Браничево у XV веку. Историјско-географска студија*, Пожаревац 2007, 21.

¹²⁴ Милош Благојевић, „Крајишта средњовековне Србије од 1371. до 1459. године“, *Историјски гласник* 1–2 (1987) 42.

како је *Морава* након 1428. била гранична област и ово би ишло у прилог томе да је на њеном тлу постојала *власт*. Наравно, одлучних доказа ипак недостаје.

Из времена владавине деспота Ђурђа Бранковића (1427–1456) такође има података који сведоче да је Жича била једно од седишта Српске патријаршије. Тако се у повељи деспота Ђурђа светогорском манастиру Есфигмену од 11. септембра 1429. наводи да је издата „*8 патрїархїи 8 Жичї*“.¹²⁵ Извесно да је Жича задржала ову своју улогу и након што је у периоду од 1439. до 1444. била под влашћу Османлија, у време након првог пада Деспотовине, па до њене обнове.¹²⁶ Сачувана су, наиме, два записа која сведоче да је патријарх Никодим II (1445–1455?)¹²⁷ поклатио Жичи две књиге. У запису од 14. јануара она се помиње као „велика црква архиепископија и патријаршија“,¹²⁸ док је у оном од 1445/1446. означена „велика црква патријаршије Жича“.¹²⁹

Треба рећи да мировним споразумом из 1444. којим је обновљена Деспотовина по свој прилици није дошло до промена граница у рејону Западне Мораве. Напомињемо то зато што неки извори наводе да је деспоту Ђурђу враћен Крушевац.¹³⁰ Међутим, судећи према једном османском дефтеру насталом негде између августа 1444. и јула 1445. деспоту није био враћен Крушевац и његова област.¹³¹ Маргиналне белешке у истом дефтеру указују на то да је и до 1455. ситуација у том погледу остала непромењена.¹³² Велике територијалне промене десиле су се након османског похода из 1455. усмереног на јужне крајеве српске државе. Извештени смо, додуше, само о борбама вођеним на територији данашњег Косова и Метохије, мада је султан Мехмед II запосео знатно веће подручје.¹³³ Крајем лета 1455. деспот Ђурађ је успео да склопи мир са султаном сходно коме му је према исказу Константина Михаиловића остала територија од Мораве до Смедерева.¹³⁴ Тако је српска

¹²⁵ *Есфигменска повеља деспота Ђурђа*, прир. Павле Ивић, Војислав Ђурић и Сима Ћирковић, Београд–Смедерево 1989, 10, 72; М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 402.

¹²⁶ Више о читавом том периоду: М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 215–300.

¹²⁷ Детаљније о патријарху Никодиму II: М. Пурковић, *Српски патријарси*, 150–153; Гојко Суботић, „Пећки патријарх и охридски архиепископ Никодим“, *Зборник радова Византолошког института* 21 (1982) 213–234.

¹²⁸ Љубомир Стојановић, *Стари српски записи и натписи I*, Београд 1902, 90; М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 403; Г. Суботић, „Пећки патријарх“, 213–214.

¹²⁹ Љ. Стојановић, *Записи и натписи I*, 90; исти, *Стари српски записи и натписи IV*, Београд 1923, 28; М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 403; Г. Суботић, „Пећки патријарх“, 214.

¹³⁰ Глиша Елезовић, *Турски споменици I*, св. 1, 1348–1520, Београд 1940, 1133; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 296–297; исти, „Крушевац у XIV и XV веку“, 16–17.

¹³¹ Олга Зиројевић и Исмаил Ерен, „Попис области Крушевца, Топлице и Дубочице у време прве владавине Мехмеда II (1444–1446)“, *Врањски гласник* 4 (1968) 377–378.

¹³² Исто, 378.

¹³³ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 428–433.

¹³⁴ Konstantin Mihailović, *Memoirs of Janissary*, trans. Benjamin Stolz, Ann Arbor 1975, 98–99; Константин Михаиловић из Островице, „Јаничарове успомене, или турска хроника“, прир. Ђорђе Живановић, *Споменик САН CVII*. Одељење друштвених наука, нова серија 9 (1959) 37; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 459–460.

држава сведена на подручје између Западне Мораве, Саве и Дунава.¹³⁵ Значило би да је Османлијама припала десна обала Западне Мораве, док је лева обала ове реке остала Деспотовини. Потврду да се и Жича нашла под турском влашћу налазимо у одговорима које је цариградски патријарх Генадије Схоларије упутио деспоту Ђурађу на његова питања. Стари деспот је између осталог упитао васељенског патријарха да ли владар и сабор епископа могу поставити архиепископа и патријарха уколико је изгубљено место где је пре била њихова столица. Одговор је био потврдан.¹³⁶ Пећка патријаршија се свакако од 1455. такође налазила под влашћу Османлија.¹³⁷

Коначан пад Српске деспотовине под османску власт догодио се јуна 1459. када су Османлије заузеле њену престоницу Смедерево.¹³⁸ Вреди упозорити да су многе тврђаве већ претходне године пале под турску власт.¹³⁹ Отуда не можемо бити сигурни и када се то тачно догодило с подручјем леве обале Западне Мораве и суседним крајевима.

Може се рећи да нам је историја жупе Морава и њој суседних области у позном средњем веку недовољно позната. Без обзира на то, стиче се утисак да је и она у овом периоду добила на важности услед премештања центра српске државности ка северу. Види се то на примеру оживљавања Жиче као једног од седишта Српске патријаршије. Поседе је на Западној Морави имао и истакнути властелин челник Радич. Известан успон овог краја није му, наравно, могао помоћи да избегне судбину не само српске државе већ и читавог Балкана.

¹³⁵ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 460.

¹³⁶ Драгутин Анастасијевић, „Питање најпобожнијег деспота српског, Господина Ђурађа, Његовој Светости Васељенском Патријарху, Господину Генадију Схоларију – Одговори Патријархови“, *Гласник Српске православне цркве*, год XXVII, бр. 10–12 (1946) 219, 222–223; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 464–465; Г. Суботић, „Пећки патријарх“, 218–219, 223–224, сматрао је да се ова преписка одвијала првих месеци 1456. године. Треба ипак имати у виду да је такво датовање последица некадашњег става у историографији да је деспот споразум са султаном склопио крајем 1455. или почетком 1456. а не нешто раније како смо навели. М. Чанак-Медић и др., *Манастир Жича*, 403.

¹³⁷ М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 464; В. Ј. Ђурић и др., *Пећка патријаршија*, 229; Г. Суботић, „Пећки патријарх“, 218–219.

¹³⁸ Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 244; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 544–545.

¹³⁹ Глиша Елезовић, „Турски извори за историју Југословена, Два турска хроничара из 15. века“, *Братство* 26 (1932) 102–105; Љ. Стојановић, *Родослови и летописи*, 243; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 522; Александар Крстић, „Пад Србије из угла освајача“, у: *Пад Српске деспотовине 1459. године*, ур. Момчило Спремић, Београд 2011, 311–312.

Miloš IVANOVIĆ

THE ŽUPA (COUNTY) OF MORAVA AND NEIGHBOURING AREAS IN THE LATE MIDDLE AGES

Summary

The aim of this paper is to shed light on the history of today's Kraljevo region in the late Middle Ages. The focus is placed on the medieval župa (a lower-rank territorial-administrative unit) of Morava and its neighbouring areas. This region probably included both banks of the West Morava river, somewhere near today's Čačak, without its area, to the west towards present-day Kraljevo and the Lower Ibar river in the east. The chronological framework comprises the period from the death of Emperor Stefan Dušan in 1355 to the fall of the Serbian medieval state in 1459.

Powerful nobles began to form their independent regions during the reign of Emperor Uroš (1355–1371), the last ruler of the Nemanjić dynasty. It is unknown which of them held the župa of Morava. Some of the neighbouring areas belonged to Prince Vojislav Vojinović, who died in 1363. His widow Goislava was suppressed by his nephew Župan Nikola Altomanović five years later. Prince Lazar and Bosnian Ban Tvrtko defeated Župan Nikola in 1373 and divided his territory. Thanks to this success, Prince Lazar took control of the area in the basin of the three Morava rivers. The Žiča monastery, near today's Kraljevo, reappeared as the seat of the Serbian Church at the time of his rule. The heirs of Prince Lazar became Ottoman vassals after the Battle of Kosovo. On the other hand, Hungarians threatened the area around Rudnik in the late 14th century.

There is no direct information about the župa of Morava from the reign of Stefan Lazarević as a despot (1402–1427). The charter of new Serbian ruler Đurađ Branković (1427–1456) from 1428/1429, by which he confirmed the patrimonies of a prominent noble, čelnik Radič, provides important information about the župa of Morava. Namely, this source testifies that čelnik Radič held villages around the Upper Morava (Gornja Morava). Most of these settlements were located on the left bank of the West Morava. It is noteworthy that the župa of Morava became a border region after 1428. The Ottomans occupied the southern part of the Serbian state in 1455, including the Žiča monastery, one of the seats of the Serbian Patriarchate. The left bank of the West Morava fell under the Turkish rule in 1458 or 1459, together with the remaining parts of the Serbian state.

Keywords: župa of Morava, Ibar river, Žiča monastery, Nikola Altomanović, Prince Lazar, čelnik Radič, villages, Ottomans.

Драгана АМЕДОСКИ
Историјски институт
Београд

Владета ПЕТРОВИЋ
Историјски институт
Београд

ПРЕЛАЗИ НА ЗАПАДНОЈ МОРАВИ (15–16. век)

Апстракт: Рад има за циљ да представи саобраћај који се одвијао на Западној Морави, с освртом на путне мреже и караванску трговину. На основу више османских катастарских пописа Крушевачког и Смедеревског санџака и друге некоришћене османске грађе, утврђено је стање на терену у 16. веку, које показује да су већ постојећи средњовековни прелази на Западној Морави махом употребљавани и у османском периоду. Рад нуди нека нова решења о путном правцу дуж Западне Мораве, као и податке о томе када су и на који начин успостављани нови прелази.

Кључне речи: Западна Морава, Поморавље, Крушевачки санџак, Смедеревски санџак, 15. век, 16. век, скела, прелаз, брод.

Током средњег века, највећи део саобраћаја између јадранског приморја и унутрашњости Балкана чинио је каравански транспорт. Ипак, на путевима у унутрашњости одвијао се и колски саобраћај, нарочито у равничарским и мање брдовитим подручјима, као што су Поморавље, Полимље, Хвосно и Косово, на шта указују изрази *колник*, *возник* и *коловоз* на које наилазимо у позносредњовековним документима.¹ Извори о дубровачкој караванској трговини изузетно су значајни за многе српске средњовековне области. Нажалост дубровачки каравани ретко су директно ишли даље од Лима и Дрине. Као крајњи циљ каравана Рудник и Ариље наводе се само по једном, а Сјеница

* dragana.amedoski@iib.ac.rs

* vladeta.petrovic@iib.ac.rs

¹ Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 30–35.

два пута. Каравани су најчешће претоварани у Брскову, а од средине 14. века у Пријепољу и оближњим трговима у Полимљу.² Контрола и одржавање путне мреже одвијали су се у оквиру жупске организације српских феудалних области.³ На путну мрежу утицала је и црквена организација Српске аутокефалне архиепископије са седиштем у манастиру Жичи. Такође, оснивање манастира, који су били значајни привредни центри, утицало је на путну мрежу.⁴ Привредни развој подстакнут рударством од средине 13. века умногоме је путну мрежу усмерио ка значајним привредним градским центрима. Посредно већа привредна активност и развој трговине омогућили су стварање бројних трговишта на значајним путним правцима.⁵ У случају Западног Поморавља путна мрежа је сигурно гравитирала ка Руднику и Плани.⁶

Каравани су се кретали само дању. Ноћивали су у шаторима. По већим местима караван је свраћао у *стан*, а одговорност за робу сносио је *стањанин*. У позном средњем веку има података о *кућама* (*domus*) где су коначили каравани.⁷ У српској средњовековној држави постојала је јасна правна регулатива о чувању путева. Кефалија и судије царева били су дужни да постављају страже

² Михаило Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина“, у: *исти, Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 687–710, 689–691.

³ Жупа Морава обухватала је долину Западне Мораве до, оквирно, данашњег Краљева. За жупу Крушилницу сматра се да се налазила у поречју Рибнице и Жичке реке. Жупа Борач је старији назив за Гружу. Жупе Лепеница (обе), Белица, Лугомир и Расина лежале су у долинама истоимених река. Жупа Левач обухватала је исто подручје које обухвата и данашњи Левач. Видети: Милош Благојевић, „Преглед историјске географије средњовековне Србије“, *Зборник Историјског музеја Србије* 20 (1983) 45–126, 74. Гордана Томовић, „Жичко властелинство“, *Наша прошлост* 13 (2012) 9–52. Током 14. века жупску организацију замениле су нове јединице којима су на челу биле кефалије. За време деспота Стефана Лазаревића јављају се нове управне јединице: *власти*, којима су на челу стајале војводе. На територији која нас занима јављају се крушевачка, борачка, островичка, некудимска и лепеничка власт. Видети: Михаило Динић, „‘Власти’ за време Деспотовине“, у: *исти, Из српске историје средњег века*, Београд 2003, 219–227, 220–221.

⁴ Често су се и већи манастири налазили на главним путним правцима. С временом, просторна организација саобраћајно повезаних верских средишта само се обогаћивала и учвршћивала. Видети: Ђурђе Бошковић, „Осврт на неке карактеристике регионалног просторног планирања споменика на територији средњовековне Рашке“, *Рашка баштина* 1 (1975) 7–14, 9.

⁵ Gavro Škrivanić, „Uticaj rudarstva na razvoj putne mreže u XIV i XV veku na teritoriji Srbije“, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae* 5 (1978) 39–56.

⁶ Владета Петровић, Дејан Булић, „Проблем убикације средњовековног Рудника“, *Историјски часопис* 58 (2009) 43–62. Владета Петровић, „Рударство“, у: *Шумадија у XV веку*, Београд 2018, 273–278. Мирко Ковачевић, „Средњовековно рударско насеље Плана“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 32 (2008) 80–85.

⁷ М. Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина“, 687–710, 687–710, 701–702. У градовима је сваки путник одседао код гостионичара (стањанина). Предавао је пртљаг и коња. Стањанин је морао да надокнади било какву штету путнику. Видети: Константин Јиречек, „Стањанин“, у: *Зборник Константина Јиречека* I, Београд 1959, 417–420.

по свим путевима. У случају да је неко опљачкан или покраден, кефалија је морао сам да надокнади штету.⁸ Трговце и остале путнике преузимале би наизменично страже одговорне за поједине деонице пута. За сваку штету која би се десила на путу одговорни су били кефалија и стражари.⁹ Господари села која не приме путнике на преноћиште били су дужни да надокнаде штету која би услед тога настала.¹⁰ Путеве који су пролазили кроз пуста брда између жупа чувала су околна села. Сваку штету, разбојништво и крађу плаћала би та иста села којима је поверено чување пута.¹¹ Царине и бродарине падале су углавном на терет трговаца. Каравани обично нису били велики. Мали број каравана имао би више од педесет коња. Караванска трговина трајала је током целе године, а најинтензивнија је била у јесен.¹²

Преко река се пролазило каменим и дрвеним мостовима, *бродовима* и *газовима*. Мостови се помињу и у средњовековном дипломатичком материјалу, јер се наплаћивала посебна врста пореза – мостарина.¹³ У повељи краља Уроша I Цркви Светог Петра у Бијелом Пољу, краљ поклања цркви приходе од **мостарине** на Лиму.¹⁴ У заклетви Дубровчана бугарском цару Михајлу Асену Дубровчани траже да за учињене услуге њихови трговци не плаћају никакав кумерак нити дажбине ни у граду, ни на сабору, ни у селима, *ни на мосту*, ни на рекама, ни на путевима.¹⁵ Камени мостови сигурно су обнављани за време османске власти, тако да се многи средњовековни мостови с каснијом видљивом османском фазом проучавају у оквиру османске историје наших земаља. Тако хроничари крсташких ратова помињу камени мост у Нишу преко реке Нишаве.¹⁶ Мост је обновио Мехмед-паша будимски 1619. године и кнез Милан Обреновић 1877. године. Био је дуг 66 метара, а широк „два коловоза“. Страдао је у некој од великих поплава крајем 19. или почетком 20. века.¹⁷ Једино

⁸ *Законик цара Душана 1349. и 1354*, издао и превео Никола Радојчић, Београд 1960, 73–74, 131–132 (члан 157).

⁹ Исто, 74–75, 132 (члан 160).

¹⁰ Исто, 74, 132 (члан 159).

¹¹ Исто, 74, 132 (члан 158).

¹² М. Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина“, 687–710, 708–709.

¹³ Надежда Катанић, Милан Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и акведуката у Србији, Македонији и Црној Гори*, Београд 1961.

¹⁴ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, Београд 2011, 228. *Село Латине код моста и мост, како га је поставио мој деда, брат Светог Симеона, Мирослав кнез хумски, у доходак цркви, тако и ми утврдисмо доходак, како је и пре било.*

¹⁵ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, 201.

¹⁶ Бертрандон де ла Брокијер, *Путовање преко мора*, Београд 1950, 126–127. Бертрандон де ла Брокијер је Нишаву у Нишу прешао преко моста, а Јужну Мораву (коју он назива Нишавом) скелом. После Крушевца прешао је Западну Мораву, такође, на скели (исто, 128–129).

¹⁷ Н. Катанић, М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и акведуката*, 8. О поправци моста 1618. године видети: Драгана Амедоски, Јована Шаљић, „Мост на Нишави у османско доба“, *Зборник Народног музеја у Нишу* 16–17 (2008) 145–154.

се из позног средњег века сачувао „Војновићев мост“ у Вучитрну. Налазио се на путу од Косовске Митровице за Приштину, на самом улазу у Вучитрн. Мост се данас налази на сувом, пошто је Ситница променила свој ток. Путописци из 16. века га помињу, али га не описују, попут Курипешиха и Канеја.¹⁸ Мост је свакако из средњег века, а касније је поправљан.¹⁹ Многи мостови су, очигледно, били дрвени.

На рекама где није било камених или дрвених мостова прелазило се преко *бродова* и *газова*. На Дунаву је било у средњем веку око тридесет бродова а на Сави осам. Код тих места укрштали су се копнени путеви. На већини ових прелаза развили су се значајни привредни центри. Ковин се као брод помиње у 14. веку, а право држања сајма доделио му је краљ Жигмунд 1405. године. На овим местима убирале су се разне дажбине, у првом реду скеларина. Често су краљеви ослобађали трговце плаћања скеларине да би оснажили њихово пословање. Царињење робе (тридесетина) се такође обављало на бродовима. На Сави она се плаћала у Митровици, Баричу, Рачи и Купинову, а на Дунаву у Земуну и Ковину. Имали су значајну војну улогу, посебно када се Угарска налазила у непријатељским односима са Србијом и доцније с Османлијама. Нека од ових места била су зборно место угарске војске. Краљ Жигмунд када је ратовао у Србији пребацивао је трупе, углавном, преко ковинске скеле. Од Батине и Раче до Храма поред сваког значајнијег брода налазио се неки одбрамбени објекат.²⁰ Сигурно је да су исти привредни, саобраћајни и војни значај имали и прелази у српским средњовековним земљама. У повељама српских владара приходи који су се добијали на овим местима уступани су појединим манастирима.²¹ Поједини манастири ослобађани су царине на свим

¹⁸ Бенедикт Курипеших, *Путопис кроз Босну, Србију, Бугарску и Румелију 1530*, Сарајево 1950, 32; у суботу 24. септембра, кренуо из трговишта Митровице, па ударивши преко Косова Поља и прешавши преко лијепо озиданог моста, стигосмо у велико трговиште Вучитрн.

Михаило Динић, „Три француска путописца XVI века о нашим земљама“, *Годишњица Николе Чупића* 49 (1940) 101. Вучитрн је велика варош са многим мошејама и великим каменим мостом на Ситници (1573. година).

Дрину код Фоче прешао је преко дрвеног моста (98); После Качаника прешли су реку Лепенац преко каменог моста (101); У Скопљу је Канеј запазио леп, стари водовод, који је био очуван, али није био у употреби *пошто су пронађени подземни канали много погоднији, сигурнији и скопчани са мањим издацима* (101).

Лескалопје (1574. г.) такође помиње дрвени мост преко Дрине у Фочи (113).

¹⁹ Н. Катанић, М. Гојковић, *Грађа за проучавање старих камених мостова и акведука*, 19, 22.

²⁰ Петар Рокаи, „Бродови на Дунаву и притокама на подручју Јужне Угарске у средњем веку“, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, Београд 1983, 139–176, 140–145.

²¹ Кнез Лазар је манастиру Раваници, између осталог, поклонио: **И панагѹрь Петровъ оу Сталакоу з врьдомъ. И бродъ на Равно на Моравѣ. И бродъ на Обрасцеу на Мораве. И бродъ на Глоожанеу на Моравѣ**; видети: Александар Младеновић,

бродовима. Тако у хрисовуљи краља Милутина манастиру Светог Стефана у Бањској (1314–1316) даје привилегију да се царина за манастир *не узима ни на ком броду*.²²

Дефинитивним падом Деспотовине 1459. године Османлије су преузеле и контролу над путним правцима у Западном Поморављу.²³ После бројних војних сукоба путна мрежа на овим просторима била је у знатној мери оштећена, а путеви готово неупотребљиви. С друге стране, мање коришћене деонице биле су недовољно развијене за потребе османске војске. Због тога се у овом делу Румелије промет робе и људи одвијао рекама, где год је то било могуће.²⁴

Становништво ангажовано на пословима везаним за контролу, транспорт и одржавање путних праваца вероватно је задржано из претходног периода.²⁵ Они

Повеље кнеза Лазара, Београд 2003, 54, 94, 113. Монах Доротеј је манастиру Дренчи даравао и: и 8 Загрьлатио Тръгъ на Мшраве и съ бродом; видети: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 181.

Манастиру Светог Пантелејмона војвода Михал приложио је половину прихода од брода на Великој Морави код Лапова: *Воивода Михалъ приложи Хлаповъ Полѣниѣ . И на Моравѣ половинѣ брода*; видети: Александар Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, Београд 2007, 296.

²² *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника* 1, 468.

²³ Александар Јаковљевић, „Османско запоседање Подриња и угарска опсада Зворника 1464. године“, у: *Пад Босанског краљевства 1463. године*, ур. Невен Исаиловић, Београд 2015, 227–255, 236–248.

²⁴ Anđelko Vlašić, „Plovidba baranjskim, slavonskim i srijemskim dijelom Dunava za vrijeme osmanske vlasti (1526–1690)“, у: *Dunav u hrvatskoj povijesti i kulturi*, ур. Josip Parat, Slavonski Brod 2021, 200.

²⁵ Више о путевима и систему транспорта у османско доба видети: Suraiya Faroqhi, „Camels, Wagons, and the Ottoman State in the Sixteenth and Seventeenth Centuries“, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 14, No. 1, 532–539; Rıza Bozkurt, *Osmanlı İmparatorluğunda Kollar; Ulaklar ve İaşe Menzilleri*, Ankara 1966; Yusuf Halaçoğlu, „Klasik Dönemde Haberleşme ve Yol Sistemi“, in: *Çağını Yakalayan Osmanlı*, İstanbul 1995, 43–90; idem, *Osmanlılarda Ulaşım ve Haberleşme (Menziller)*, Ankara 2002; Hanefi Bostan, „Osmanlı Devletinde Yol ve Haberleşme Sistemi“, *Türk Dünyası Araştırmaları* 82 (1993) 63–67; İsmet Miroğlu, „Osmanlı Yol Sistemine Dair“, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi* XV (1997) 241–252; Cengiz Orhonlu, *Osmanlı imparatorluğu'nda Şehircilik ve Ulaşım Üzerine Araştırmalar*, (Derleyen Salih Özbaran), İzmir 1984; Hüdayi Şentürk, „Tanzimat Devrine Kadar Osmanlı Devleti'nin Ulaşım Teşkilatı ve Yol Sistemine Genel Bir Bakış“, *Türkler* X (2002) 904–912; Colin Heywood, „The Ottoman menzilhane and ulak system in Rumeli in the eighteenth century“, in: *Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071–1920)*, eds. Osman Okyar, Halil Inalcik, Ankara 1980, 179–186; idem, „Osmanlı Döneminde Via Egnatia: 17. Yüzyıl sonu ve 18. Yüzyıl Başında Sol Kol'daki Menzilhaneler“, in: *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380–1699)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul 1999, 138–160; Murphey Rhoads, „17. Yüzyılda Via Egnatia Boyunca Görülen Ticaret Örüntüleri“, in: *Sol Kol, Osmanlı Egemenliğinde Via Egnatia (1380–1699)*, ed. Elizabeth A. Zachariadou, İstanbul 1999, 191–214; Gülçin Küçükkaya, „Mimar Sinan Dönemi İstanbul-Belgrad Arası Menzil Yapıları Hakkında Bir Deneme“, *Vakıflar Dergisi* 21 (1990) 183–254; Татјана Катић, „Сувоземни пут од Београда

су добили статус дербенџија који су бринули о безбедности путева и прелаза (*derbenci*), путара (*kaldırmacı*), бродара (*gemici*) који су обезбеђивали све врсте прелаза на рекама које се изливају и на којима није било могуће подићи мост и на крају мостара (*köprücü*).²⁶ Њихов број је зависио од прометности пута. Међу њима је било и муслимана и хришћана, бирани су по способностима. Ова служба је могла бити наследна. Сваки од ових статуса обезбеђивао је ослобађање од дажбина. Неки од њих нису били регистровани у дефтерима, али су поседовали хуџет²⁷ од кадије, на основу кога су обављали ову дужност. Касније би се обавила инспекција и уколико је заиста постојала потреба, у следећи попис су уписивани с новим статусом.²⁸

Речни саобраћај је у великој мери зависио од природних услова.²⁹ Период „Малог леденог доба“ које је трајало од почетка 14. до средине 19. века, карактерисале су оштре зиме и обилне падавине, које су посебно отежавале саобраћај и прелажење река. Бродови су могли да плове од маја до новембра.

до Видина према дневнику похода Мустафа-паше Ћурпилића 1690. године“, *Историјски часопис* XLVII (2000) 103–115; idem, *The Balkan Route: Historical Transformations from Via Militaris to Autoput*, eds. Florian Riedler and Nenad Stefanov, Berlin/Boston 2021; M. Erdem Kabadayı, Piet Gerrits, Grigor Boykov, „Geospatial mapping of a 16th century transport corridor for Southeast Europe“, *Digital Scholarship in the Humanities*, Vol. 37, No. 3 (2022) 788–812 и др.

²⁶ Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 176–183; Cengiz Orhonlu, „Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım üzerine araştırmalar“, *Eğre Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları*, No. 31 (1984) 70, 75.

²⁷ Судско решење, одлука.

²⁸ С. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım*, 72.

²⁹ Речни транспорт, мостови, скеле и други речни прелази у османско доба, а посебно они на Балкану, такође су мало изучавани. Rossitsa Gradeva, „Shipping along the Lower Course of the Danube (End of the 17th Century)“, in: *The Kapudân Pasha. His Office and His Domain. Halcyon Days in Crete IV. Symposium Held in Rethymno, 7–9 January 2000*, Ed. Elizabeth A. Zachariadou, Rethymno 2002, 301–323; Yusuf Gülderen, „Kanuni Sultan Süleyman Döneminde (1520–1566) Tuna ve Tuna’ya Akan Diğer Nehirlerdeki Türk Filosu ve Gemilikleri (Tersaneleri)“, in: *X. Türk Tarih Kongresi*, Ankara. 22–26 Eylül 1986. Kongreye Sunulan Bildiriler 4. Cilt, Ankara 1993, 1773, 1794; Cengiz Orhonlu-Turgut Işıksal, „Osmanlı Devrinde Nehir Nakliyatı Hakkında Araştırmalar. Dicle ve Fırat Nehirlerinde Nakliyat“, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi* XIII/17–18 (1963) 77–102; Cengiz Orhonlu, „Gemicilik“, *Türkiyat Mecmuası* XV (1968) 157–169; idem, „Osmanlı Türkleri Devrinde İstanbul’da Kayıkçılık ve Kayık İşletmeciliği“, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi*, sy. 21 (1966) 109–134; Bogumil Hrabak, „Osmanlıjska mornarica u porečju srednjeg Dunava 1428–1566“, *Godišnjak grada Beograda* 26 (1979) 15–44; Јусуф Ђулдеран, „Турска бродоградилшта на Дунаву и његовим притокама у другој половини XVI века“, у: *Пловидба на Дунаву и његовим притокама кроз векове*, ур. Ваца Чубриловић, Београд 1983, 179–191; Gábor Ágoston, „Çevre ve Sınır Tarihi Çalışmalarının Buluştuğu Yer: Macaristan’daki Osmanlı-Habsburg Sınırı Boyunca Nehirler, Bataklıklar ve Kaleler“, *Osmanlı’da Strateji ve Askeri Güç* (Çev. M. Fatih Çalışır), İstanbul 2012, 97–130.

Током зимских месеци реке би се замрзнуле, делимично или потпуно, и тада би превоз стао. У пролеће и рано лето, када воде нарасту, долазило је до изливања река, а крајем лета, дешавало се да се бродови насуквају на речним спрудовима због ниског водостаја. Ипак, највећа мана речног саобраћаја била је спорост, на коју су поред наведених природних услова утицале и физичке препреке, као што су сужења, стене у кориту река, незаобилазне плаже и слично. Упркос томе, путници су радије путовали рекама зато што је ту била мања опасност од хајдучких напада.³⁰

Западна Морава је за Османлије била стратешки значајна и, као и друге реке, у ратна времена коришћена је за превоз војника, артиљерије, наоружања, муниције и логистичког материјала. У мирно доба коришћена је за транспорт људи, комерцијалне робе и хране (стоке и житарица) за војне посаде у градовима и тврђавама. Због тога су османске власти на различите начине бринуле о прелазима на Западној и Великој Морави и одржавале их.³¹ С једне на другу страну реке углавном се прелазило преко дрвених мостова, најчешће понтонских у чијој изградњи су Турци били нарочито вешти.³² Понтонски мостови били су заступљени и у другим деловима Румелије, нарочито у периоду после османског освајања. Одговарали су и цивилним и војним потребама, а и релативно брзо су могли бити направљени, за свега неколико дана. У њихову изградњу били су укључени и војска и раја. Технологија прављења ових мостова се током векова османске владавине није много променила.³³

Изградња понтонских мостова била је нарочито интензивна у време похода. Уобичајена османска пракса била је да када се започне с планирањем похода почну и благовремене припреме за изградњу мостова, како реке, мочваре и блата не би ометали и успоравали кретање војске. У току похода се могло и одустати од првобитних планова, уколико услови на терену нису дозвољавали да се успостави прелаз.³⁴ У том случају требало је утврдити да ли се од места где је могуће подићи мост може стићи до постојећих конака или не. За процену ове ситуације на Западној Морави био је задужен сам крушевачки санџакбег.³⁵

³⁰ Olga Zirojević, „Mreža turskih puteva (kopnenih i vodenih) na području današnje Vojvodine i Slavonije“, у: *Turci u Podunavlju I*, Pančevo 2008, 65.

³¹ Душанка Бојанић, „Ниш у раздобљу турске власти“, у: *Историја Ниша I*, ур. Даница Милић, Ниш 1983, 116.

³² O. Zirojević, „Mreža turskih puteva (kopnenih i vodenih) na području današnje Vojvodine i Slavonije“, 64.

³³ Gösün Tanyeli, Uğur Tanyeli, „Osmanlı Yüzer Köprüleri“, *Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi* 10, 1–2 (1990) 13–15.

³⁴ Olga Zirojević, „Il famoso ponte d'Essek“, у: *Turci u Podunavlju I*, Pančevo 2008, 51.

³⁵ 5 *Numaralı Mühimme Defteri (973 / 1565–1566), Özet ve Transkripsiyon*. Т. С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Haz.), Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1994, 266 (h. 1694).

Дрвна грађа за прелазе на Западној Морави обезбеђивала се из кадилука Крушевачког санџака и Смедеревског санџака,³⁶ што није био проблем, с обзиром на пределе богате шумом на територији ова два санџака.³⁷

Када је требало обезбедити хитан прелаз за војску и транспорт хране, спремна грађа и бродови могли су бити поручени из оближњих места.³⁸ Дешавало се да понтонски мостови који више нису били потребни буду растављени, па њихови бродови буду искоришћени за други мост. Једном приликом су сидра за потребе изградње мостова на Западној и Великој Морави послата из Видина.³⁹ Чест случај је био да централне власти наложе да се мост по преласку војске поруши.⁴⁰ За изградњу мостова на Великој и Западној Морави камење је транспортовано воловским колима из околних кадилука и санџака, Пирота, Софије, Смедерева, Пловдива, Татарпазара, а за то су били задужени румелијски валија и београдски мухафиз.⁴¹

С обзиром на то да мостови углавном нису били од чврстог материјала, већ од дрвета, били су подложни честим оштећењима. Током 16. века брига око одржавања ових мостова на Западној Морави поверавана је обично неком заиму. У случајевима када је мост био оштећен, најчешће због бујица и поплава, или када потону његови бродови, па мост буде ван функције, именовани заим би пријављивао проблем, а од надлежних органа би добијао инструкције за решавање проблема.⁴² У каснијем периоду, током 17. и 18. века, ове послове је обављао управник моста (*köprü emîni*). Он је припремао извештај о томе које су врсте радника потребне за рад на изградњи или поправци моста.⁴³ Кадија је био задужен за то да контролише како радови теку и да ли је посао обављен. Уколико није, требало је да утврди разлоге за то и о томе извести Порту.⁴⁴ Радници су обично бирани међу локалним становништвом, а ако их није било довољно, довођени су из околних крајева. За прибављање и транспорт грађе били су задужени дрвосече и колари из околних села, док су ковачи, тесари и друге занатлије превасходно били из оближњих градских насеља, највише

³⁶ Topkapı Sarayı Müzesi Arşivi, *Evrak* no. 245/19.

³⁷ У ратна времена дешавало се да услед оскудице у бродовима и дрвној грађи дође до обустављања изградње моста, па је зато било неопходно на време обезбедити потребан материјал (О. Zirojević, „Il famoso ponte d’Essek“, 52).

³⁸ Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul (даље BOA), *Mühimme Defteri* (даље MD) 21, h. 69.

³⁹ BOA, *Cevdet Nafiye* no. 40/1977.

⁴⁰ О. Zirojević, „Il famoso ponte d’Essek“, 51.

⁴¹ BOA, *Cevdet Nafiye* no. 1/44.

⁴² 7 Numaralı Mühimme Defteri (975–976 / 1567–1569), I, *Özet ve Transkripsiyon*. Т. С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Haz.), Osmanlı Arşivi Dairesi Başkanlığı Yayınları, Ankara 1999, 163 (h. 306).

⁴³ BOA, *Cevdet Nafiye* no. 45/2234, 12/489; 12/562; BOA, Ali Emiri, I. Abdülhamid no. 3467/24229.

⁴⁴ Д. Бојанић, „Ниш у раздобљу турске власти“, 116.

Крушевца.⁴⁵ Могуће је да се радило о особама укљученим у рад бродоградилшта које је постојало на Морави у близини Крушевца,⁴⁶ имајући у виду да је више околних села било ангажовано на пословима везаним за изградњу бродова. Тако су на пример осамдесетих година 15. века из Козника слате пошилке катрана за потребе бродоградилшта у Смедереву,⁴⁷ док је након османског освајања Београда 1521. у селима Крушевачког санџака Батоте⁴⁸ и Шареница⁴⁹ почела да се прави ужад за бродове саграђене у бродоградилштима на Дунаву и Сави, а потом и на Морави.⁵⁰

На местима где није било мостова саобраћале су скеле које нису коришћене током зимских месеци. Њима су припадали приходи тог транспорта који су Османлије прецизно дефинисале и строго контролисале. Кадије су повремено обављале инспекцију скела. На скелама је постојала царина. Када би бродови стигли на пристаништа, превезена роба и производи пажљиво су евидентирани и опорезовани (*resm-i gümrük*), а плаћана је и надокнада за коришћење скеле (*iskele parası*). Чамци су могли с других скела да преузимају путнике и робу само уз печат и дозволу царинског управника (*gümrük emîni*).⁵¹ Свако ко је обављао овај посао морао је имати јемца (*kefil*). Један возач чамца је могао другом да буде јемац, док је ђехаја⁵² скеле (*iskele kethüdâsı*) јемчио за све њих. У 16. веку су возачи чамаца који нису имали јемца удаљавани с те дужности. Иначе, ђехаја је водио рачуна да бродови и чамци који се приближавају скели не крше правила. Пошто су међусобно биле удаљене, свака је морала да именује свог ђехају.⁵³

⁴⁵ О. Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, 200, 202; Adem Handžić, „Izgradnja lađa kod Novog na Savi u XVI veku“, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 22–23 (1972–1975) 90–91, 96–99, 107; Богумил Храбак, „Београд као пристаниште и бродоградилште у XV, XVI и XVII веку“, *Годишњак града Београда* 5 (1958) 30–31; Јусуф Ђулдеран, „Турска бродоградилшта на Дунаву и његовим притокама у другој половини XVI века“, 179–180, 189–190.

⁴⁶ У 16. веку су у Крушевцу прављени бродови за војне и цивилне потребе (*5 Numaralı Mühimme Defteri* (973 / 1565–1566), *Özet ve Transkripsiyon*, 194 (h. 1220). Осим бродоградилшта на Морави, бродове су правила и бродоградилшта у Београду, Смедереву, Голупцу, Зворнику, Пожеги итд. (Gábor Ágoston, *Barut, Top ve Tüfek: Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi* (Çev. Tanju Akad), İstanbul 2006, 78).

⁴⁷ О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 202.

⁴⁸ Данас село Батоте, југоисточно од Бруса.

⁴⁹ Данас заселак Шареница у селу Доњи Липовац, јужно од Бруса.

⁵⁰ Срђан Катић, Драгана Амедоски, „Производња бродске ужади у селима Крушевачког санџака Батоте и Шареница“, *Крушевачки зборник* 14 (2010) 231–236.

⁵¹ С. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım*, 84–85.

⁵² Помоћник, заступник паше, бега и других великодостојника.

⁵³ С. Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğunda Şehircilik ve Ulaşım*, 85–86. У периоду од 1560. до 1583–1585. године село Грдица је припадало Пожеги и у то време је на Морави постојао брод који је радио када се Морава излије и од њега су приходи били 300 акчи (ВОА, *Tapu Tahrir Defterleri* (даље TD) 316, 691; *Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü*, Ankara, Kuyûd-i Kadime Arşivi (даље TKGM.ККА), TD 168, 311a).

На скелама се наплаћивао превоз трговачке робе с једне на другу обалу.⁵⁴ Део продате робе је вероватно с пристаништа преко Западне Мораве отпреман у друге градове, а један део је налазио своје место на локалним пијацама и у радњама. Поред путника, трговаца, државних службеника, било је кочијаша и носача који су искрцавали и укрцавали товари. Приходи пристаништа на Западној Морави у 16. веку указују на фреквентност ових прелаза, а самим тим и оближњих копнених путева.⁵⁵

Код прометнијих скела, попут оних на Дунаву, а могуће и на скелама на Западној Морави у непосредној близини Крушевца, постојали су државни магацини. Ту су биле складиштене житарице чији транспорт није било могуће обавити. Локални кадија и наиб⁵⁶ водили су евиденцију о томе.⁵⁷

Најразвијенија пристаништа дуж Западне Мораве била су Гугољ, Чачак, Горичани, Цветке, Грдица, Угљарево, Трстеник, Броска, Јасика, Шанац, Мрзеница. Прелази су били на путним правцима различитог значаја. Основни путни правац пратио је ток Западне Мораве од Гугоља до Крушевца. Укрштао се са путевима различитог значаја који су пресецали Западну Мораву. Код прелаза Гугољ⁵⁸ укрштали су се путеви из Ариља и Ужица. Код Чачка⁵⁹ одвајао се један привредно значајни крак према Руднику. Према Митесеровом опису из 1784. године пут је ишао преко села: Љубића, Соколице, Брђана, Бруснице, па се по прелазу реке Деспотовице ишло њеном долином преко Мајдана и стизало у Рудник.⁶⁰

⁵⁴ Прописи о наплаћивању такси на рекама Морави, Дрини и Ибру сачувани су за 16. век. У кануну о рекама Морави, Дрини и Ибру (из 1516. године), прописано је: *Од коњаника који прође бродом узима се на сваког коња једна аспра, а од два пешака једна аспра. Од сваких кола узима се по једна аспра на сваки точак, од сваке бачве по четири аспре, од коњског товара две аспре, по грлу говеда једна аспра, за четири јагњета једна аспра, за сваку свињу једна аспра.* Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski propisi iz XV i XVI veka za smederevsku, kruševačku i vidinsku oblast*, Beograd 1974, 19, 35, 39–40, 54, 84.

⁵⁵ Приходи од три прелаза на Западној Морави у близини Крушевца припадали су хасу крушевачког санџакбега што говори о томе да су били уносни (BOA, TD 55, 16).

⁵⁶ Помоћник кадије.

⁵⁷ BOA, *Maliyeden Müdevver Defterleri* (даље MAD) 2532.

⁵⁸ У попису Смедеревског санџака из 1560. уписан је прелаз у близини села Доњи Гугаљ које припада Пожеги. Прелаз је радио када се Морава излије и приходи од њега су износили 300 акчи (BOA, TD 316, 707). Село Гугољ наводи се и у детаљном попису Смедеревског санџака из 1572. године. У приходима од села наводи се прелаз преко реке Мораве преко кога се прелази откако је постављен (Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век* III, Чачак 1985, 395).

⁵⁹ Године 1560. Чачак је касаба у нахији Маглич чија је раја расута. У њему живе власи и одржава се пазар. Регистровани су приходи од баждарине, глоба, панађура и младарине и таксе на брод који ради када се река излије и они износе 9.560 акчи (BOA, TD 316, 672). У попису из 1572. види се да су ови приходи смањени на 2.500 акчи (А. Аличић, *Турски катастарски пописи* III, 359), да би у наредних десетак година, до 1583–1585. били још више смањени и износе 1.000 акчи (ТКГМ.ККА, TD 168, 304а).

⁶⁰ Душан Пантелић, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину“, *Споменик* 82 (1936) 76–77.

Прелази код Горичана⁶¹ и Цветке (Цветанов Брод)⁶² свакако су били од мањег значаја и везивали су значајније путне правце с десне и леве стране Западне Мораве.

Код села Грдице⁶³ постојао је један значајни прелаз који је пратио путни правац преко Западне Мораве који је водио у долину Груже. Од овог прелаза могло се ићи преко трга Бреснице за Рудник и Борач.⁶⁴ Уз то, у једном попису наводи се и прелаз у атару овог села, преко Ибра. Ако се не ради о грешци писара овог дефтера, то би говорило да је атар овог села обухватао простор данашњег Краљева. У сваком случају, прелаз код Карановца, преко Ибра био је

⁶¹ Године 1516. у селу Горичани уписана је такса на брод у износу од 75 акчи (ВОА, *TD* 1007, 233). У попису из 1572. године наводи се да су становници села Гојсанић били дужни да поправљају и одржавају мостове на реци Морави на месту познатом под називом Бабине. Могуће је да се ради о селу Бапско Поље код Горичана; видети: А. Аличић, *Турски катастарски пописи* III, 379.

⁶² Цветан Брод је регистрован у нахији Морава, кадилук Рудник, у поименичном попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године (ВОА, *TD* 1011, 936; Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век* II, Чачак 1984, 164). Вероватно се ради о данашњем селу Цветке. Цветан Брод се опет помиње у нахији Морава, у кадилуку Рудник (А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век* I, Чачак 1984, 437), у једном недатираном попису Смедеревског санџака (ВОА, *TD* 978, 304–305; Код Ахмеда Аличића погрешна сигнатура овог дефтера; дата је сигнатура 976, а треба 978).

Хазим Шабановић смешта овај попис у период између 1528. и 1530. године (Хазим Шабановић, *Турски извори за историју Београда и околине 1476–1566*, Београд 1964, 115–116, док Срђан Катић и Урош Урошевић сматрају да је попис настао после 1532. године (Срђан Катић, Урош Урошевић, „Вакуфи у сумарном попису Смедеревског санџака 1530. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 36 (2015) 40).

У српским средњовековним повељама нису ретки помени насеља у чијем називу се налази реч *брод*. Тако се у повељи кнеза Лазара манастиру Раваници помињу: село Балајин Брод, Угљешин Брод; видети: А. Младеновић, *Повеље кнеза Лазара*, 53, 54. Очигледно је да је прелаз добио име по оснивачу или држаоцу брода и села у чијем се атару налазио прелаз. Вероватно се радило о неком припаднику властеоског сталежа. Има примера да су и реке мењале име по неком угледном властелину, као што је случај с реком Брезницом код Пљеваља, која је променила име у Ђехотину: видети Александар Лома, „Топономастика и археологија – антички локалитети код Пљеваља и Пријепоља и могући предсловенски остаци у тамошњој топонимији“, *Ономатолошки прилози* 10 (1989) 1–32, 6–9. Помиње се у 18. веку, у доба аустријске окупације, као једно од средишта српске милиције (Zwetka); видети: Срета Пецињачки, „Извештај К. А. Виртемберга о неким тврђавама и домаћој милицији аустријске ‘Краљевине Србије’ у 1720. години“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 5 (1977) 57–69, 67.

⁶³ У попису из 1477. село Грдица је регистровано у нахији Маглич. Ту је постојао брод, с кога је убиран приход од 1.507 акчи (ВОА, *TD* 16, 513). Године 1516. у овом селу је постојао брод на реци Ибар, а плаћана је и такса на брод у износу од 250 акчи (ВОА, *TD* 1007, 221). У детаљном попису насталом око 1540. године наводи се село Грдица, у кадилуку Пожеги. У приходима од села, вероватно грешка, наводи се *лађа на Убу* . . . 300 (А. Аличић, *Турски катастарски пописи* III, 508).

⁶⁴ Г. Шкриванић, *Путеви*, 103–104.

доста значајан. Иначе, значајан прелаз преко Ибра налазио се између Готовца, Ковача и Конарева.⁶⁵

Прелази после ушћа Ибра у Западну Мораву везивали су у средњем веку Жичу с Рудником. Пут од Рудника водио је у долину реке Груже и даље према долини Ибра. Имао је две варијанте. Први пут је из Рудника ишао долином Каменичке, затим је преко села Кнежевца и Гривца, утврђења Честин, села Сибнице и Петропоља водио у Жичу. Друга варијанта је ишла из Рудника, преко села Врбаве, Белог Поља, Бечевице, тврђаве Борача, села Пајсијевића, Витковца и преко Западне Мораве на Жичу.⁶⁶ Где је био главни прелаз који је спајао комуникацију из долине Груже с путем Чачак–Карановац–Крушевац тешко је рећи. У грађи која нам је доступна јавља се прелаз код Угљарева.⁶⁷

Прелаз код Трстеника⁶⁸ био је сигурно значајан и у османском периоду, као и у средњем веку. Водио је за Јагодину и Ћуприју, а код данашњег Рековца одвајао се један крај за долину Лепенице и даље за Некудим, Смедерево и Београд.

У попису из 1477. године помињу се село Броска које припада Магличу и село Војин Брод, које је уписано као празно. Стављена је напомена да је у њему раније у функцији био брод, а да он сада ради изнад, у селу Броска, на Морави.⁶⁹ У попису из 1516. године помиње се у нахији Левач мезра Војин Брод, коју обрађују

⁶⁵ *Приход од прелаза преко воде Ибра између Готовца, Конарева и Ковача, припада Пожеги, са риболовиштима на споменутој води, изван дефтера.* На сугестији да је у објављеном издању овог пописа овај део погрешно прочитан захваљујемо Александру Јаковљевићу. Погрешно прочитано код: А. Аличић, *Турски катастарски пописи III*, 425.

⁶⁶ Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 103–104.

⁶⁷ Године 1477. село Уљарево је припадало Лепеници. У њему је уписан прелаз на реци Морави, са приходом од 4.953 акче (BOA, TD 16, 489). Нешто касније, 1516. године приходи од овог прелаза износили су 350 акчи (BOA, TD 1007, 153).

⁶⁸ У попису из 1476. године у зеамету Лепеница, наводи се село Трстеник које припада нахији Маглич. Имало је 66 пореских кућа, два рајинска млина која су радила целе године и један хаса виноград (посед дат на личну употребу) који је био запуштен. Битан податак је да су те њиве настањивали, сада више не. Израђују лађе, па су њиве због тога запуштене (А. Аличић, *Турски катастарски пописи I*, 239). Такође, становници села Броска (непознато) у нахији Маглич израђивали су лађе на Морави. Ово село се највероватније налазило у атару данашњег села Штулац, западно од Трстеника (А. Аличић, *Турски катастарски пописи I*, 240). И у попису из 1516. наводи се село Трстеник у нахији Маглич, у оквиру зеамета Трстеник. Имало је 87 пореских кућа, нежењених 21, удовица 13, баштина 11. Напоменуто је да на Морави ради лађа, брод и да се плаћа порез на прелаз у износу од 400 акчи (BOA, TD 1007, 215). У детаљном попису из око 1540. године село Трстеник припада Пожеги. У приходима од села наводи се и порез на прелаз у износу од 200 акчи (А. Аличић, *Турски катастарски пописи III*, 491). Године 1560. село Трстеник, познато као Горњи Трстеник, припада Пожеги и плаћа порез на прелаз у износу од 200 акчи (BOA, TD 316, 729). Исти приходи су остали до средине осамдесетих година 16. века (А. Аличић, *Турски катастарски пописи III*, 419; ТКГМ. ККА, TD 168, 327а).

⁶⁹ Такса на брод је износила 500 акчи (BOA, TD 16, 473).

власи, са бродом на Морави.⁷⁰ Доцније, у попису влаха Смедеревског санџака из 1528. године наводи се село Проско другим именом Братанковац, али у нахији Левач.⁷¹ Такође, село Броска у истој нахији бележи се и у дефтеру Смедеревског санџака из 1530. године.⁷² Судећи према другом имену, поуздано се може идентификовати са селом Брајковац, северозападно од Крушевца, уз опаску да се данашње насеље налази 6-7 км северно од своје првобитне локације покрај леве обале Западне Мораве, одакле је премештено у 19. столећу.⁷³ У складу с тим, село (мезра) Војин Брод налазила се између првобитне локације Брајковца и локалитета Буњиште на ком је било смештено село Лазац у атару данашњег Беле Воде. Од овог прелаза на Западној Морави водио је пут којим се преко Селишта, Велике Дренове, Страгара, Милутовца и Пољне стизало у унутрашњост Левча, односно до Превешта, Каленића и Жупањевца и даље у Лепеницу. Локално предање памти га као пут *Дервен-Вошиновац*, односно *Крагујевачки друм*.⁷⁴

Прелаз код села Јасике⁷⁵ водио је преко Крвавице, Каменара, Карановчића, Секурића, Кавадара и Сабанте за долину Лепенице. И на овом путном правцу постојала је могућност се дође до Јагодине, Параћина и Равног (Ћуприје).⁷⁶

Прелази код Шанца⁷⁷ и Мрзенице⁷⁸ водили су долином Западне и Велике Мораве преко Бошњана, Обрежа, Рашевице и Трешњевице за Равно (Ћуприју).⁷⁹ Један крак пута одвајао се код Мрзенице и водио преко Бошњана, Вратара, Падежа и Коморана ка Опарићу и манастиру Каленић. Изнад села Каменара и Коморана спајао се са *Старим друмом* који је од прелаза код Јасике водио преко Срња и Брајковца до Опарића. Такође, један пут се одвајао код Варварина и уз Каленићку реку и поред цркве Светог Јована у Орашју водио у унутрашњост Левча ка Жупањевцу.⁸⁰

Османски поход на Београд 1521. године доноси значајне податке за путни правац дуж Западне Мораве. Према подацима из једног анонимног дневника похода султана Сулејмана на Београд, коначишта османске војске била су у: Aladja Hysar (Крушевац); Kazi Куюеу; Ilyasdjuk; Djahka; Grabodom; Ramaki

⁷⁰ BOA, TD 1007, 72.

⁷¹ BOA, TD 1011, 742.

⁷² MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530) : Dizin ve Tıpkıbasım, ed. Mustafa Budak et al., Ankara 2009, 24.

⁷³ Станоје Мијатовић, *Темнић – антропогеографска студија*, Београд 1905, 313–314.

⁷⁴ Александар Ристић, „Путеви у средњовековној жупи Левач“, *Љубостињска приношења* 2 (2017) 139–141.

⁷⁵ Приход је износио 2.000 акчи (BOA, TD 567, 41).

⁷⁶ Д. Пантелић, „Војно-географски описи Србије“, 93–95.

⁷⁷ BOA, TD 179, 73; BOA, TD 567, 36; Драгана Амедоски, „Касаба Крушевац 1584. године (фрагмент из опширног пописа Крушевачког санџака)“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 34 (2013) 78.

⁷⁸ BOA, TD 179, 73; BOA, TD 567, 36.

⁷⁹ Д. Пантелић, „Војно-географски описи Србије“, 70–71.

⁸⁰ А. Ристић, „Путеви у средњовековној жупи Левач“, 138–139.

(Рамаћа); Chatorina (Шаторња).⁸¹ Убикација неких места која се помињу у дневницима ствара извесне проблеме. Према нашем мишљењу Ilyasdjuk би био Угљарево, Djahka Чачак а Grabodom Грабовица код Горњег Милановца.⁸² Постоји село Kaziklu, у нахији Козник. Међутим, оно је на старом путу за Топлицу.⁸³

Један османски извор, који описује поход из 1543. године, изузетно је значајан за нашу тему. Османска војска после Крушевца коначила је у Новом Селу, а Ибар је прешла преко моста код села Грдице, а Западну Мораву, такође преко моста, код села Обрве.⁸⁴

Раја која је била задужена за бригу о мостовима и скелама често је била изложена различитим злоделима, па се дешавало да села буду напуштена. Године 1566. раја два села на Морави која су обављала дужност на скелама раселила се. Порта је због значаја ових прелаза хитно реаговала и налагала да се стање испита и ако се утврди да је зулум разлог бежања раје, да се томе одмах стане на пут и да се тој раји дају одређене привилегије како би се села опет населила.⁸⁵ Међутим, очигледно је да су се напади разбојника наставили и у каснијим вековима, с обзиром на то да су централне власти покушавале да успоставе систем који ће трајно решити овај проблем и елиминисати нападе у близини мостова на Морави и у околини. Порта је у селима на Морави стационирали војску која је била задужена за чување ових места. Како би их приволела на ову службу, Порта је наложила диздарима,⁸⁶ азап-агама⁸⁷ и фарисан

⁸¹ Felix Tauer, *Histoire de la Campagne du Sultan Suleyman I contre Belgrade 1521*, Prague 1924, 32–34.

⁸² Феридун-бег наводи да је османска војска коначила испред дербенда Деспинче на Морави и дербенда Крушевац. Према његовом излагању прошли су конаке Прибак (Пирјак), Крушевац, Мучковче (вероватно Мачковац), Косарик (Кусарек, Косарек). Након преласка преко Ибра, поред села Косарик (Кусарек, Косарек) прешли су Мораву. Затим су отишли по залихе на пазар Крушевица (Корушовице), коначили поред Лепенице (Липанце), Пираџика, Раље, Гроцке и Смедерева.

⁸³ Село Свети Никола, другим именом Казиклу, данас је заселак Никољача у селу Батоте, југоисточно од Бруса. Припадало је нахији Козник. Становници овог села су имали пореске олакшице зато што су бринули о безбедности пута који је водио за Прокупље и Косово (BOA, TD 179, 264). Седамдесетих година овде је одржаван панађур (BOA, TD 567, 128). Видети: Dragana Amedoski, Vladeta Petrović, Gordana Garić Petrović, „The Koznik District (nâhiye) in Central Serbia in the Sixteenth Century: Settlements and Population Dynamics“, *International Journal of Turkish Studies*, Vol. 17, No. 1&2 (2011) 9. Користимо ову прилику да исправимо грешку у раду. Наведено је да је пут водио за Прокупље и Козник, а у документу стоји да се ради о путу за Прокупље и Косово.

⁸⁴ Sinan Çavuş, *Süleymanname Tarih-i feth-i Şikloş, Estergon ve İstol-Belgrad*, Istanbul 1998, 229–233. Сачуване су и ликовне представе ова два моста, које додајемо као прилог.

⁸⁵ 5 Numaralı Mühimme Defteri (973/1565–1566) *Özet ve İndeks*, 310 (h. 1979). Нажалост, у документу нису наведена имена села, па не можемо утврдити о којој Морави се ради.

⁸⁶ Заповедници тврђава.

⁸⁷ Азапи су прво служили у речној флоти као морнарска пешадија, а затим као тврђавска посада на пловним рекама.

агама⁸⁸ да војска која је уписана у паланкама дуж Мораве доведе са собом своје породице и настави с чувањем ових места.⁸⁹ Алајбегу⁹⁰ Крушевачког санџака било је заповеђено да сваки разбојник који се појави буде ухваћен и прогнан.⁹¹

Већина ових прелаза остаће у функцији све до 19. века. Из једног пописа (1868–1870) сазнајемо да је на Западној Морави било 14 бродова. Чачански и јасићки су имали понтонске мостове; а на гугољском, станићком, мрчајевском, катршком, обрвском, милочајском, поповићком, сирчанском, чукојевачком, трстеничком, почековачком и прђиловачком превозило се скелом. На Ибру су постојала четири брода, од којих рашки, лучачки и ушћански са скелама, а карановачки с пловећим, понтонским мостом. Сви ови бродови давани су у закуп.⁹²

⁸⁸ Заповедници коњаника.

⁸⁹ Ове мере су предузете крајем 17. века. BOA, MD 110, h. 557.

⁹⁰ Непосредни старешина спахија и заима једног санџака.

⁹¹ Реч је о случајевима који су се одиграли крајем 17. века. BOA, MD 110, h. 1433.

⁹² Боривоје Дробњаковић, *Путевима наше земље*, Београд 1952, 85–86.

Слика 1: Прелаз на Ибру*

Горњи натпис:

İbri suyu yanında karye-i
Novasel üstünde çayır fi
23 Safer-ül-muzaffer sene 950
Üç mîl

Пашњак изнад села Ново
село поред Ибра,
23. победоносног сафера
950. године
(28. маја 1543.)
Три миље

Доњи натпис:

İbri suyunu köprüden geçüb
sırt üzere karye-i Kirtinçe
fi 24 Safer-ül-muzaffer
sene 950
Üç mîl

Прешли су реку Ибар преко
моста,
село Грдица на узвишењу,
24. победоносног сафера
950. године
(29. маја 1543.)
Три миље

* Sinan Cavuş, *Suleymanname Tarih-i feth-i Şikloş, Estergon ve İstol-Belgrad*, İstanbul 1998.

Слика 2: Прелаз на Морави**

Горњи натпис:

Āb-i Moravayı geçü su
kenârında
karye-i Obrva nām-ı diğēr
Olbinçi
fî 24 Safer sene 950
İkibuçuk mîl

Прешли су Мораву,
Село Обрва другим
именом Олбинци, поред
реке
24. сафера 950. године
(29. маја 1543.)
Две и по миље

Доњи натпис:

Karye-i Bresniçe fî 26 Safer
ül-muzaffer sene 950
Üç mîl

Село Бресница,
26. победоносног сафера
950. године
(31. маја 1543.)
Три миље

** Исто.

Dragana AMEDOSKI, Vladeta PETROVIĆ

**WEST MORAVA CROSSINGS
(15–16TH CENTURY)**

Summary

During the Middle Ages, traffic between the Adriatic coast and the midland of the Balkans was carried out mainly by caravans. In the countryside, on the roads, there was also vehicular traffic, especially in the plains and less hilly areas such as Pomoravlje, Polimlje, Hvosno and Kosovo. The road network was also affected by the church organisation of the Serbian autocephalous archiepiscopacy with its headquarters in the monastery of Žiča and the erection of monasteries, as important economic centres. Economic development prompted by mining as of the mid-13th century, channelled the road network towards important economic city centres. In the case of Western Pomoravlje, the road network gravitated towards Rudnik and Plana. With the definitive fall of the Serbian Despotate in 1459, the Ottomans also took control of the road routes in Western Pomoravlje. The West Morava was still used for transporting people, grains, cattle, weapons, and war supplies. The population engaged in transport-related work was granted a special status with guaranteed duty exemptions: persons who took care of the security of roads and crossings (*derbenciler*), toll collectors (*kaldırmıcılar*), shipmen (*gemiciler*), who provided all kinds of river crossings where it was not possible to build a bridge, and bridge toll keepers (*köprücüler*). Muslims and Christians among them were selected according to their abilities. The rivers were crossed mainly by ships and rafts, and in places where conditions allowed, bridges were built. They were usually built of wood and the bridge type was mostly a pontoon. They met both civilian and military needs, and they could be built relatively quickly. The most developed docks along the West Morava were Gugolj, Čačak, Goričani, Cvetke, Grdica, Ugljarevo, Trstenik, Jasika, Šanac, Mrzenica. The main route followed the course of the West Morava from Gugolj to Kruševac, and it also intersected the roads of different importance that crossed the West Morava. At the Gugolj junction, the roads from Arilje and Užice crossed. Close to Čačak, an economically significant passage disjoined towards Rudnik. The Ottoman authorities took care of and maintained crossings on the West and Great Morava as they were important military and strategic points for administration. Most of these crossings remained in operation until the 19th century. From one of the censuses (1868–1870) it came to our knowledge that there were 14 ships on the West Morava.

Keywords: West Morava, Pomoravlje district, Sanjak of Kruševac, Sanjak of Smederevo, 15th century, 16th century, scaffold, crossing, ship.

Александар ЈАКОВЉЕВИЋ*
Историјски институт
Београд

ТРГ КОНАРЕВО У НАХИЈИ МАГЛИЧ, 15–16. ВЕК – СРЕДЊОВЕКОВНИ ТРГ У РАНИМ ОСМАНСКИМ ИЗВОРИМА

Апстракт: У османским пописима из 15–16. века Конарево се помиње као тржно, тј. пазарно место. Први пут се помиње као трг у попису из 1477. уз напомену да се у Конареву одржавао пазар и панађур (вашар, сајам) док исте или сличне податке садрже и наредни пописи из 1498, 1516, 1521–1523, 1536, 1560, 1572. укључујући и последњи из 1583–1585. године. Наведени извори утврђују континуитет Конарева као тржног средишта за период друге половине 15. и читавог 16. века. По постанку, у питању је средњовековни трг који се јавља у оквиру некадашњег властелинства манастира Жича, што уз путне комуникације и развој рударства представља основне предуслове у настанку и развоју овог трга који није оставио никаквог трага у средњовековним изворима.

Кључне речи: Конарево, Маглич, Жича, трг, панађур, дефтери, 15–16. век.

Поједине зоне централних области Балканског полуострва врло слабо су покривене изворним подацима за средњовековни период, посебно за раздобље пре 15. века. Непосредно повезана са судбинама прималаца докумената, домаћа изворна грађа је местимично сачувана. Унутрашњост полуострва се у великом броју случајева, скоро па искључиво, приказује кроз архиве приморских градова који су привредно били заинтересовани за трговачке послове у унутрашњости. Прилике постају доста повољније с појавом османских извора и најранији од њих често су конзервирани стање које је непосредно претходило њиховој појави. Другим речима, понекад се из раних турских извора могу уочити појаве и процеси позног средњег века који нису оставили никаквог трага у домаћим средњовековним изворима.

* aleksandar.jakovljevic@iib.ac.rs

Основна намера овог текста јесте да укаже на чињеницу да се у османским пописима Конарево помиње као тржно место што није појава посведочена у сачуваној средњовековној грађи иако је сретна околност да наука располаже са, истина непотпуним, текстом Жичких повеља које доносе први помен Конарева. Исто тако, његов суседни положај у односу на данашње Краљево, које је стекло статус града, изазива посебну пажњу будући да је Конарево, у једном периоду не тако давне прошлости, имало све предуслове да се развије у насеобину градског типа. Постанак Краљево као градског средишта припада периоду након хронолошког и тематског оквира овог текста, али није на одмет указати на основне податке из његове прошлости током 15–16. stoleћа.

Добро је познато да је назив града на ушћу Ибра у Мораву новијег датума и да је Краљево данашње име добило тек 1882. године.¹ Стари назив Карановац уносио је забуну у питањима језичког одређења или идентификације у средњовековним изворима, која је разрешена по објављивању османских извора пописне (*tapu tahrir*) провенијенције када се показало да је таква номинација млађег датума и да је афирмисана током 16. века. Назив Карановац се први пут јавља у извору из 1536. године² као друго име насеобине Рудо Поље, што је било старије, средњовековно име села на обали Ибра у близини ушћа у Западну Мораву.³ С временом је назив Рудо Поље пао у заборав – први пример самосталне употребе назива Карановац потиче из 1595,⁴ временом уступајући

¹ Изузев периода од 1949. до 1955. године када се звало Ранковићево.

² Österreichische Nationalbibliothek, Wien [=ÖNB], Mxt 608, 193a. У питању је опширни попис Смедеревског санџака из 1536. године чије је делове објавио А. Аличић у преводу на српски језик датирајући извор око 1540. године. Из тог разлога се у литератури најчешће сусреће та година мада постоје и другачија датирања (Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век III*, Чачак 1985, 449–537; Момчило Стојаковић, „О паду Поречја под турску власт“, *Историјски часопис (=ИЧ)* 29–30 (1983) 145: око 1528. године). Наведени рукопис из Националне библиотеке у Бечу (Аустрија) представља другу свеску пописа Смедеревског санџака из 1536. године који се прецизно датира на основу сачуваног датума у рукопису који се данас налази у Архиву Председништва владе Републике Турске у Истанбулу (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul [=BOA], Tapu Tahrir Defterleri [=TD] 187). О датирању последње поменутог рукописа вид. и: Dušanka Bojanić, *Turski zakoni i zakonski spomenici iz XV i XVI veka za Smederevsku, Kruševačku i Vidinsku oblast*, Beograd 1974, 39.

³ Хазим Шабановић, „Период турске владавине до краја 16. века“, у: *Краљево и околина*, ур. Михаило Малетић, Београд 1966, 176–177; исти, „Из прошлости насеља Краљево под турском влашћу“, *Наша прошлост* 1–2 (1968) 3–4; Радмила Тричковић, „О постанку и пореклу имена Карановац“, *ИЧ* 16–17 (1970) 255–260; Ема Миљковић-Бојанић, „Насеље Рудо Поље у Смедеревском санџаку од 1476. до 1572. године“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево. Од првих помена до првог светског рата*, ур. Љубодраг П. Ристић, Београд–Краљево 2000, 58–60.

⁴ BOA, Kâmil Keremî (=KK) 3949, 17; Р. Тричковић, „О постанку и пореклу имена Карановац“, 257.

место млађем називу које је изведено према личном имену Каран, оцу кнеза Шобата, чија је велика влашка кнежина обухватала укупно 23 села у првом дефтеру из 1477. године.⁵ Ако имамо у виду сличне примере преноминације старијих назива, можемо истаћи да је Рудо Поље представљало језгро ове влашке кнежине која је била присутна на овом простору већ у време кнеза Карана, по коме је његова главна насебина добила име према чврсто организованој и хомогеној заједници која је била довољно снажна да с временом потисне из употребе средњовековни назив села. Уједно, то није усамљени пример, па се у области Подибра и Надибра истоветни примери уочавају и код преноминације села Врањеши (< Владимир/Владимирина), Богутовац (< Ћиће) или Матаруге (< Папратница). У прва два случаја, попут Карановца, такође лична имена – Врањеш и Богут, забележена већ у дефтеру из 1477, обухватају а потом и потискују раније називе, док ће у последњем наведеном примеру, племенски назив Матаруге, донети досељена скупина из матичног језгра у околини Плеваља. Наведени примери имају тек за циљ да назначе у коликој мери је било промена у ранијој структури насебина на овом простору и у коликој мери су турска освајања изазвала расељавање и замену становништва у појединима од њих. Иако прва жичка повеља наводи преко 200 имена влаха који су припадали манастирском властелинству у 13. веку,⁶ тешко да се може говорити о континуитету с власима из треће четвртине 15. столећа који су, у знатној мери, самим присуством утицали на промену старије топонимије. Међутим, исто тако је важно то што су данашњи називи насебина били афирмисани већ током 16. века.

Османски пописи смештају Конарево унутар области тврђаве Маглич, што не одговара просторној подели током средњег века, те заправо указују на то да се десила промена на почетку успоставе турске власти. Потпадање тврђаве Маглич под османску власт не представља догађај забележен у савременим изворима. И поред несумњивог стратешког значаја овог утврђења за долину Ибра, Маглич једва да се помиње у средњовековним изворима. Имајући у виду време успостављања османске власти различита су мишљења у историографији у погледу тачне године запоседања Маглича. Изражен је став да је утврђење освојено у првом нападу на Деспотовину 1458. године, услед чега се као одредница освајања сусреће и 1459, када је окончано запоседање северних области падом Смедерева.⁷ Такво тумачење, ипак, није у складу с уговором о

⁵ BOA, TD 16, 183–193; Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век I*, Чачак 1984, 187–199. Очувало се и предање да је реч Карановац изведена према турском спахији Карану, који је имао посед на месту данашњег Краљева, уп. X. Шабановић, „Период турске владавине до краја 16. века“, 177.

⁶ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама Србије, Босне и Дубровника I*, пр. Владимир Мошин, Сима Ћирковић, Душан Синдик, Београд 2011, 89–82 (с библиографијом ранијих издања повеље).

⁷ Хазим Шабановић, „О организацији турске управе у Србији у XV и XVI вијеку“, *Историјски гласник (=ИГ) 3–4 (1955) 61*; исти, „Период турске владавине до краја XVI века“, 167–169;

миру између деспота Ђурђа и султана Мехмеда II склопљеним крајем лета 1455. године,⁸ о чему, с нешто више детаља у погледу територијалног разграничења, говори Константин из Островице који сведочи да је деспоту одузета читава Рашка земља све до Мораве, док му је према уговору остављена територија од Мораве до Смедерева, за коју је деспот прихватио обавезу плаћања умањеног харача.⁹ Турска освајања из 1455. године, у основи, представљају продужетак похода отпочетог 1454. и резултирала су падом важних утврђења и рударских области у јужним крајевима – Ново Брдо, Трепча, Плана, Заплана, Брвеник итд., која су трајно прикључена османским територијама чиме је српска Деспотовина изгубила своје најбогатије и најразвијеније делове.

Мада су турска освајања из 1455. релативно добро покривена подацима османских хроничара, у наративним изворима који описују поменуте догађаје не сусреће се помен тврђаве Маглич. Њихова пажња је свакако била усмерена ка кључном догађају – освајању Новог Брда које је у поређењу с Магличем било далеко значајније место. Ипак, један важан податак о овим дешавањима додаје Кемалпашазаде. Према овом извору, исте године, након освајања Новог Брда и Трепче, запоседнута је и долина Ибра освајањем утврђења Брвеник и, што је посебно значајно, рудника у том крајишту (*ol kenardaki ma'denleri*).¹⁰ Називи рударских средишта нису дати у тексту али из нешто доцнијих извора познато је да су у области Брвеника у првим деценијама 16. века постојали рудници Гокчаница и Козја глава којој је припадао рудник Бело брдо добро познат из средњовековних докумената.¹¹ Што се тиче утврђења Маглич, није познато да ли је у питању било освајање тврђаве или је напосто дошло до предаје његове посаде. Најранија непосредна сазнања о утврђењу Маглич и истоименој области

исти, „Краљево и његова околина под турском влашћу до краја 16. века“, *Наша прошлост* 1–2 (1967) 3; Ема Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560. Земља, насеља, становништво*, Београд 2004, 45, 138.

⁸ *Историја српског народа* II, ур. Јованка Калић, Београд 1982, 299 (Момчило Спремић, Ј. Калић); Момчило Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд 1994, 460.

⁹ Константин Михаиловић из Островице, *Јаничарове успомене, или турска хроника*, пр. Ђорђе Живановић, Споменик САН CVII, Одељење друштвених наука, нова серија 9, Београд 1959, 37; Konstantin Mihailović, *Memoirs of Janissary*, trans. Benjamin Stolz, Ann Arbor 1975, 98–99; М. Спремић, *Деспот Ђурађ Бранковић*, 458, 460; исти, „Турски трибутари у XIV и XV веку“, *ИГ* 1–2 (1970) 24–25.

¹⁰ İbn Kemal, *Tevârih-i Âl-i Osman* VII. Defter (Tenkidli transkripsiyon), haz. Şerafettin Turan, Ankara 1991², 118; Elizabeth A. Zacharidou, „The First Serbian Campaigns of Mehmed II (1454, 1455)“, *Annali dell'Istituto Orientale di Napoli* 14 (1964) 840 (=иста, *Romania and the Turks* (c.1300-c.1500), London 1985).

¹¹ BOA, TD 171, 3; BOA, TD 173, 17–18 (факсимил објављен у: 91, 164, 540 ve 173 Numaralı Hersek ve Bosna ve İzvornik Livâları İcmâl Tahrîr Defterleri I–II, Ankara 2006); Adem Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka (iz 1519. i 1533. godine)*, Sarajevo 1986, 25, 97–99; О руднику Гокчаница вид. Срђан Катић, Татјана Катић, „Насеља и становништво Гокчанице у средњем и раном новом веку“, *Гласник Етнографског института САНУ* LXV (2) (2017) 403–419.

у доњем току Ибра налазе се у првом дефтеру Смедеревског санџака из 1477. године, што је више од две деценије након наведених догађаја. Исти извор указује на то да су области јужно од Западне Мораве биле обједињене под судском ингеренцијом кадије Брвеника који је постављен непосредно по освајању овог утврђења 1455. године, што је био неопходан чин организације османске власти над новоосвојеним територијама.¹²

Тако се у изворима друге половине 15. столећа Маглич јавља као утврђење, територија (нахија, вилајет) и војно-управни појам – зеамет Маглич (само 1477).¹³ Сва три појма су подређена војним потребама организације османског крајишта. Пописи џизје с краја 15. века наводе на закључак да је вилајет Маглич несумњиво припадао крајишком простору.¹⁴ То сведочи да је на самом почетку турске управе тврђава Маглич добила намену војно-управног средишта на крајишту према Деспотовини¹⁵ и мада ће тврђава убрзо након освајања северних области Деспотовине (1458–1459) изгубити погранични карактер, утврђење ће задржати своју посаду током наредног столећа.¹⁶ Тврђава није била напуштена ни у доцнијем периоду, на шта указује чињеница да су српски устаници 1689. године заузели Маглич, заједно с оближњим утврђењем Козник.¹⁷

Утврђена места су често узимана као основни критеријум приликом именовања османских управних јединица. На извештајан начин, структура и територијални опсег нахије Маглич посредно указују на правац османских освајања. Нахији Маглич су припала сва села из области доњег слива Ибра –

¹² BOA, TD 16; Олга Зиројевић, *Турско војно уређење у Србији 1459–1683*, Београд 1974, 131–133; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, 138.

¹³ BOA, TD 16, 511, 516; İstanbul Belediyesi. Atatürk Kitaplığı (=İB.AK), Muallim Cevdet (=MC) Arşivi 34/4, 1b, 30b; Ömer Barkan, „894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilâncoları“, *Belgeler* 1 (1964) 67.

¹⁴ Пописи џизје из 1488/89. и 1489/90. показују да се обрачун џизје *вилајета Маглич* водио у оквиру засебне фискалне јединице у коју су улазили и приходи од области Јелеч (друго име Нови Пазар са Сеницом и Никшићем), Звечан, Врача, Рас, Паштрик, укључујући и приход од џизје (области) рудника Глухавица, Брсково, Аржана и Гошчаница, вид. Ö. Barkan, „894 (1488/1489) Yılı Cizyesinin Tahsilâtına Âit Muhasebe Bilâncoları“, 67; *Турски извори за Бугарската историја VII*, ред. Страшимир Димитров, Елена Грозданова, Стефан Андреев, София 1986, 58–60. Смедерево се водило у оквиру посебне фискалне јединице.

¹⁵ Први познати заповедник (диздар) Маглича (1477) био је извесни Мустафа-бег у чијем су се тимару нашаа оближња села у сливу Ибра: Ковачи, Прогорелица и Околица (на источним обронцима Троглава) док су 1516. тимар магличких посадника чинили приходи од села Конарево (BOA, TD 16, 516–517; BOA, TD 1007, 231).

¹⁶ Упркос мишљењу да је утврђење напуштено крајем 16. века због умањења стратешког значаја (Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, 138), последњи попис Смедеревског санџака из 1583–1585. доноси податке о посади Маглича, уп. Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü (Ankara), Kuyûd-i Kadime Arşiv (=ТК.ККА), TD 338, 125b.

¹⁷ Радмила Тричковић, *Београдски пашалук 1687–1739*, пр. Небојша Шулетић, Београд 2013, 62.

знатно каснији називи су Подибар и Надибар, када се иде ка ушћу Ибра у Западну Мораву, која је чинила северну границу. Уједно, то је у складу с податком Константина из Островице да је 1455. успостављена граници на Морави. У западном делу нахије Маглич првобитно се помињу села Горичани и Лазац (1477–1498), а потом јој се придодаје и Чачак (1516).¹⁸ На истоку нахије, пратећи ток Западне Мораве, као крајња села јужно од тока реке, у санџаку Смедерево бележе се Стари Трстеник и Стопања, док је њима суседно Бресно Поље већ припадало нахији и санџаку Крушевац (Alaca Hisar).¹⁹ У том простору се завршавала територија Смедеревског санџака и отпочињала је област суседног Крушевачког санџака и ове структуре ће се исказивати кроз све пописе ова два санџака током 16. века. На југу је граница области пратила, углавном, природне, географске структуре – планина Гоч, идући ка Ибру и Магличу преко врхова Столова, а потом преко Чемерна ка западу према Пожешкој котлини. Села Бресник, Полумир и Церје остају у Брвенику;²⁰ села Осоница, Луке, Лиса, Вучковица, Горња и Доња Краварица, Лопаш и Пилатовићи су у Смедереву, док је Ивањица са старом жупом Моравице припадала Босанском санџаку.

Територијална организација с Магличем као централном нахијом исказивала се у изворима до тридесетих година 16. века.²¹ Упоредо, с процесом афирмисања судско-управних средишта као основних територијалних јединица у систему управе, области кадилука добијају предност. Већ према попису из 1516. нахија Маглич, понекад ближе означавана и као нахија тврђаве Маглич, с раније описаним границама, чинила је основно језгро кадилука Пожега, који се први пут помиње 1516. године.²² Старе термилошке ознаке су дуго опстајале

¹⁸ BOA, TD 16, 304, 512; İB.AK, MC Arşivi 34/4, 30b; BOA, TD 1007, 72, 238. Занимљиво је да је Чачак у првом попису из 1477. смештен у област Островице као и западније насеобине попут села Паковраће или Пожеге. Како је Островица освојена 1458. у време коначног пада Деспотовине, такво просторно одређење није могло имати значаја у претходном периоду. Уколико бисмо насеобине које се јављају у оквиру области Маглич посматрали као простор који је 1455. припојен османским територијама, могло би се претпоставити да граница између Деспотовине и османског крајишта, које се формирало на простору јужно од Западне Мораве, није ишла читавим током реке већ би Чачак с Пожегом остао у границама Деспотовине до 1458. године.

¹⁹ BOA, TD 16, 302, 474; BOA, TD 55, 21; BOA, TD 167, 407 (објављен у: *167 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Rûm-ili Defteri (937/1530) II. Vilâyetin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2004), 407. И по народном предању, Морава се простирала до Бресног Поља, уп. Радослав Љ. Павловић, Подибар и Гокчаница, у: *Насеља и порекло становништва*, књ. 30, Београд 1948, 222. У основи је стара граница између ова два санџака.

²⁰ BOA, TD 171, 37; BOA, TD 173, 41, 44; A. Handžić, *Dva prva popisa Zvorničkog sandžaka*, 47, 121, 125.

²¹ BOA, MAD 506, 25–26, објављен у: *MAD 506 Numaralı Semendire Livâsı İcmâl Tahrîr Defteri (937/1530)*, Dizin ve Tıpkıbasım, Ankara 2009.

²² BOA, TD 1007, 1. Као припадајућа кадилуку Пожега (tâbi'-i Pojega) наведена су села: Жежевица код Чачка, Паковраћ, Тржац и сама Пожега, као и Драгачево у доцнијој истоименој области (BOA, TD 1007, 144, 218, 238, 241, 246). На крајњем истоку се помиње и Новосел код Трстеника (BOA, TD 1007, 200).

услед канцеларијских форми састављања османских пописа, при чему су се подаци проверавали и сравњивали у односу на раније пописе, а тиме су и преузимање старије управне поделе засноване на војним начелима, иако су на терену функцију увелико преузели центри цивилне управе.²³

Потребно је напоменути да се у османским изворима јавља и област Мораве, која је представљала стару територијалну јединицу и први пут се помиње у повељама манастира Жича као жупа.²⁴ Повеља монаха Доротеја, издата манастиру Дренча, писана је 2. марта 1382. „у Морави, месту које се зове Жича, у Храму Светог Вазнесења“.²⁵ Податак уједно показује да је стара жупа Крушилница подређена појму Мораве.²⁶ Претходно описане границе кадилука Пожега, које ће се као такве одржати све до 19. века, у потпуности су припадале знатно широј нахији Морава која је најпотпуније исказана у попису влашког становништва из 1528. године.²⁷ За нахију Морава, ток Западне Мораве није представљао границу. Нахија је обједињавала северну и јужну зону у једну већу целину укључујући у њу и села која су се налазила у околини Рудника и Островице (Угриновци, Рељинци итд.). Прецизна убикација свих топонима омогућила би јасан увид у пун опсег турске нахије Морава а можда и сагледавање појединих појава које измичу фокусу сачуване средњовековне грађе.

Као што је већ напоменуто, Конарево се први пут помиње као тржно место већ у османском попису из 1477. године, с напоменом да се у њему одржава пазар (*bazar durur*).²⁸ Податак сам по себи изазива пажњу с обзиром на то да се османска категоризација насеобина и њихових функција непосредно наслања на претходни период. Исте ознаке доносе скоро сви наредни пописи из 1498, 1516, 1521–1523, 1536, 1560 и 1572, укључујући и последњи из 1583–1585. године.²⁹

Такви подаци несумњиво утврђују континуитет Конарева као тржног средишта за период друге половине 15. и читавог 16. века, док за време 17. века,

²³ Aleksandar Jakovljević, Neven Isailović, *Petrovo polje u vrelima osmanskog razdoblja (1528.–1604.)*, Šibenik 2019, 168–170; 175–177.

²⁴ Душан Синдик, „Једна или две жичке повеље“, *ИЧ* 14–15 (1963–1965) 309–315; Гојко Суботић, „Трећа жичка повеља“, *Зограф* 31 (2006–2007) 51–58.

²⁵ Александар Младеновић, *Повеље кнеза Лазара. Текст, коментари, снимци*, Београд 2003, 181.

²⁶ Гордана Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, 33–45.

²⁷ ВОА, *TD* 1011, 825–990; А. Аличић, *Турски катастарски пописи неких подручја западне Србије XV и XVI век II*, Чачак 1984, 31–230; Г. Томовић, „Жупа Морава и нахија Морава“, 33–45.

²⁸ ВОА, *TD* 16, 511; Ахмед Аличић, *Турски катастарски пописи I*, 249–250; Х. Шабановић, „Период турске владавине до краја XVI века“, 186; исти, „Краљево и његова околина“, 11; Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, 96–97.

²⁹ ВОА, *TD* 16, 511; ИВ.АК, МС Arşivi 34/4, 33а; ВОА, *TD* 1007, 231–232; ВОА, *TD* 135, 77; ВОА, *MAD* 506, 26; ÖNB, Mxt 608, 207а–207b; ВОА, *TD* 316, 687–688; ВОА, *TD* 517, 694; ТК.ККА, *TD* 168, 310а.

за које нису пронађени непосредни помени, можемо само претпоставити да се ништа суштински није променило у односу на крај 16. века, бар не до времена успона Карановца као значајног турског средишта, што се није десило пре привременог успостављања аустријске границе на Морави према Турској у првим деценијама 18. века. На основу тих података, имајући у виду процесе континуитета, сасвим је основано поставити питање средњовековног порекла трга Конарево, о чему ће ускоро бити додатно речи. Ако се вратимо на Конарево у раном турском периоду и сагледамо га у просторном односу према суседним тржним местима, у датом раздобљу, у оквиру исте нахије јављају се још тргови у Трстенику и Чачку – оба места су данас градска средишта док Конарево тај статус нема, будући да је ту позицију преузело суседно Краљево. Сва три места налазе се у замишљеном троуглу у ком Конарево стоји на приближно једнакој удаљености од око 40 км у односу на Трстеник и Чачак, што указује на одређене правилности у њиховом просторном размештају. Структурни и просторни распоред тргова на одређеној међусобној удаљености јесте средњовековна категорија, мада боље позната на примерима из суседне Угарске.³⁰ Ипак, свакако је потребно имати је у виду приликом проучавања просторног размештаја тргова у оквирима средњовековне Србије, а посебно унутар области Деспотовине, где су рани османски извори од примарне важности.

Трг се у погледу терминолошке одреднице јавља као ознака за насеља различита од већински аграрне средине у којој се појављује. Тргом се означавало место на коме се тргује – у почетку је такво место могло бити привременог, тј. периодичног карактера, док је само место трговине могло бити језгро настанка будућег насеља. Подграђа утврђених градова, уколико су била привредно активна, такође су могла имати свој трг.³¹ Ако се на тренутак зауставимо на Магличу, може се изнети закључак да, упркос томе што је његово подграђе посведочено у изворима, нису присутне трговинске делатности у њему, што указује на то да је Маглич имао превасходно војни карактер.³²

³⁰ Јелена Мргић-Радојчић, *Доњи Краји. Крајина средњовековне Босне*, Београд – Бања Лука 2002, 290–292; Јелена Мргић, „Проучавање „централних насеља“ у историјској географији византијског царства на Балкану и могућности примене нове методологије“, у: *Византијски свет на Балкану*, књ. II, ур. Бојана Крсмановић, Љубомир Максимовић, Радивој Радић, Београд 2012, 285–297.

³¹ Десанка Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1976, 133–142; иста, „Трг“, у: *Лексикон српског средњег века (=ЛССВ)*, ур. Сима Ћирковић, Раде Михаљчић, Београд 1999, 737–739.

³² Османски пописи бележе село *Подград* с тим да се у најранијим пописима (1477, 1528) помиње искључиво становништво у влашком статусу (BOA, TD 16, 305; BOA, TD 1011, 839), што објашњава одсуство ове насеобине у пописима из 1516. и 1521–1523. (BOA, TD 1007; BOA, TD 135), будући да наведени дефтери садрже само пописе рајинског становништва у Смедеревском санџаку; ÖNB, Mxh 608, 186b; BOA, TD 316, 697–638; BOA, TD 517, 702; TK.KKA, TD 168, 313b–314a; О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 131–133; Е. Миљковић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, 138; Сениша Мишић, „Маглич“, у: *Лексикон*

Учесталост трговинских односа утицала је на настанак сталног трга – на настанак утиче више фактора, од којих су основни: путне комуникације и повољни услови за промет робе (понуда–потражња). Из тих претпоставки развија се посебно одређен простор у оквиру неке насеобине, увек као његов најважнији део, у ком се одвијао сав пословни живот. Тргови (трг, *emporion*, *foros*) који се у домаћим изворима, на простору средњовековне српске државе, јављају већ крајем 12. века имали су и посебан правни статус.³³ Исто се може рећи и за османски период. Насеобине које су означаване термином трг треба схватати као насеобине у статусу тржног места, тј. тржишта (= трговиште, касније пазариште), без обзира на то да ли је насебина била део градске целине (подграђе, *емпоријум*, *suburbium*) или је била сеоског карактера (настале на раскршћима путева, коначиштима каравана, прелазима преко река, у близини цркава и манастира итд.). Ни у овом погледу се османска терминологија суштински не разликује од средњовековног значења. И у османским изворима села се означавају као пазари (тргови), без обзира на претежно аграрни изглед насеља, управо зато што простор пазара омогућава јасну дистинкцију према осталим сеоским насељима.

Још један податак из првог сачуваног турског пописа додатно указује на шири трговачки значај Конарева, па и његов статус, пошто је наглашено да је у Конареву одржаван панађур. Појам је још од античких времена уско повезан с обављањем култног обреда на јасно одређеном месту, с тим да се у Византији уско повезао с култом хришћанских светаца. Превасходно се јавља као ознака за велики скуп људи поводом прославе светитеља или празника којем је нека црква била посвећена с елементима забавног садржаја, што је, такође, од значаја. С временом, значење се испреплетало с појмом трга. Могао је утицати и на формирање сталног трга, али уз значајну разлику да је панађур увек означавао привремени трг, временски ограничен, јер извори говоре о панађурима који су трајали један, три, осам или петнаест дана. Појава панађура је била општег карактера, синонимно се јављају и речи вашар и сајам, а сам појам је врло рано продро у османску терминологију и преко ње у савремени турски језик. Од посебног је значаја то што је у средњем веку право одржавања панађура могао доделити искључиво владар засебном даровнициом.³⁴

градава и тргова средњовековних српских земаља – према писаним изворима, ред. Сениша Мишић, Београд 2010, 173–177.

³³ Теодор Тарановски, *Историја српског права у Немањинској држави*, Београд 1996, 127, 276–277; Mirjana Živojinović, „Settlements with market-place status“, *Зборник радова Византолошког института* 24–25 (1966) 407–412.

³⁴ Speros Jr. Vryonis, „The Panēgirs of the Byzantine Saints: a study in the nature of medieval institutions, its origins and fate“, *The Byzantine Saint: University of Birmingham 14th Spring Symposium of Byzantine Studies*, ed. S. Hackel, Sobornost 1981, 196–226; Сима Ђирковић, „Панађур“, у: *ЛССВ*, 488–489; Станоје Бојанин, *Забаве и светковине у средњовековној Србији*, Београд 2005, 137–149; Александар Јаковљевић, „Трг Орашје код манастира Ресава, XV–XVI век“, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности V*, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2014, 86–88.

Имајући у виду масовност окупљања становништва током панађура, напомена унета у дефтер из 1477. садржи и сведочанство о престанку одржавања панађура у Конареу услед напада непријатеља, што указује на време опште несигурности које је владало у време писања напомене.³⁵ Имајући у виду време настанка овог пописа који је завршен 1477. године, сасвим је извесно да белешка представља алузију на изненадне, брзе упаде лако наоружаних угарских коњаника током угарско-турских сукоба из 1476. године. Рат је отпочео почетком те године нападом угарске војске на Шабац и освајањем овог важног утврђења на Сави (15. фебруар) окончаваши се неуспешном угарском опсадом Смедерева у позну јесен исте године.³⁶

У средњовековној стратегији ратовања, места већих окупљања становништва често су представљала стратешке мете изненадних напада непријатељских војски. Позната је временски одговарајућа епизода освајања важног рударског средишта Сребренице у Подрињу коју су по налогу угарског краља извели деспот Вук Гргуревић и влашки војвода Влад Дракул у пролеће 1476. године, непосредно након угарског освајања Шапца. Одабир пазарног дана за време када ће бити изведен препад није била случајност узгред поменута у опису догађаја. Како се тог дана окупило становништво из читаве околине, претходници од 150 људи преобученој у турску одећу омогућено је неприметно прикључивање овом дешавању, што је за последицу имало освајање и спаљивање тврђаве и пљачку Сребренице.³⁷ О паљењу и пљачки Сребренице говоре и српски летописи као и о њеном „прегону“ где треба разумети и превођење становништва у Срем (прѣгна оу Сръмъ) где су се, између осталих, налазили и поседи деспота Вука Гргуревића, док један летопис говори и о прегону у Београд.³⁸

Из савремених описа ових догађаја из 1476. године није позната нити једна епизода која би се односила на унутрашњост простора јужно од Београда или

³⁵ BOA, TD 16, 511. *Evvel mezkûr köyde panayır dururmuş soñra düşman seğırtmeğın durmaz olmuş*. Пописивач маргинално белешком констатује изостанак прихода од панађура у новом попису упоређујући стање прихода с ранијим, данас несачуваним пописом Смедеревског санџака, чиме посредно констатује такву ставку у приходима Конарева у претходном дефтеру. О принципима пописивања видети инструкцију с краја 15. века у: D. Bojanić, *Turski zakoni i zakonski spomenici*, 97–100.

³⁶ Више о томе вид. О. Зиројевић, *Турско војно уређење*, 69–72; *Историја српског народа II*, 383–385 (Сима Ћирковић); Tamás Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács. A History of Ottoman-Hungarian Warfare, 1389–1526*, Leiden 2018, 243–260.

³⁷ Lajos Thallóczy, Antal Áldásy, *A Magyarország és Szerbia közti összeköttetések oklevéltára 1198–1526. Magyarország melléktartományainak oklevéltára II*, Budapest 1907, 265–266; Константин Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1988, 411; *Историја српског народа II*, 383–384 (С. Ћирковић); T. Pálosfalvi, *From Nicopolis to Mohács*, 243–260.

³⁸ Љубомир Стојановић, *Стари српски родослови и летописи*, Ср. Карловци 1927, 250; Алекса Ивић, *Историја Срба у Угарској од пада Смедерева до сеобе под Чарнојевићем (1459–1690)*, Загреб 1914, 10.

Смедерева. Ипак, подаци из већ помињаног пописа из 1477. местимично доносе алузије на догађаје из претходне године, док наведени податак о престанку одржавања панађура у Конареу због страха од непријатеља указује на то да су се угарске коњичке јединице спуштале чак до ушћа Ибра у Западну Мораву као и до Трстеника за који је, такође, унета напомена да се престало с одржавањем пазара, тј. недељног трга.³⁹ Изнета је претпоставка да је војска, спуштајући се ка Западној Морави, користила путни правац преко Рудника,⁴⁰ што јесте био правац кретања угарских војски крајем 14. века.⁴¹ Међутим, сам извор утврђује да је посебно простор око Жабара код Тополе и даље према Крагујевцу претрпео велика превирања будући да напомене у рукопису назначавају да се из више насеобина становништво разбежало, што отвара могућност да је као и 1443–1444. године примарно коришћен путни правац преко Рудишта код Авале и потом Жабара, које је такође било пазарно средиште с панађуром и где је почетком 1444. био смештен главни угарски логор.⁴² Треба имати у виду и могућност више угарских продора, посебно услед чињенице да је главнина османске војске заједно са султаном током лета 1476. била у походу на Молдавију с ког се вратила у Једрене крајем септембра исте године.⁴³

Прекид у одржавању панађура у Конареу био је привременог карактера. Нешто доцнији извор из 1536. године указује на то да је у периоду пре настанака рукописа овај трговачки скуп поново био успостављен,⁴⁴ што ће се исказивати и у наредним пописима друге половине 16. века.⁴⁵ Нажалост, ништа се не може рећи о времену одржавања панађура, што је свакако било повезано с неким од хришћанских празника, као ни о времену трајања нити о учесталости у одржавању током године. На основу прихода од такси с пазара и панађура тешко је рећи нешто више о интензитету и масовности окупљања, али је несумњиво да је он имао велики значај за ширу околину Конарева и за становништво које је било упућено ка његовом тргу и панађуру који се тамо одржавао.⁴⁶

³⁹ ВОА, *TD* 16, 472, 511.

⁴⁰ Е. Миљковић-Бојанић, *Смедеревски санџак 1476–1560*, 202.

⁴¹ Вељан А. Трпковић, „Турско-угарски сукоби до 1402. године“, *ИГ* 1–2 (1959) 94–120; Сима Ђирковић, „Неваде – непознати утврђени град у Србији“, *ИГ* 1–2 (1995) 13–22.

⁴² ВОА, *TD* 16, 405–408, 493 итд.; О боравку угарске војске у Жабару почетком 1444. вид. Александар Крстић, „Српски градови и тргови у угарској грађи из времена „Дуге војне“ (1443–1444)“, *ИЧ* 65 (2016) 136–138.

⁴³ Colin Imber, *The Ottoman Empire 1300–1481*, Istanbul 1990, 228–232.

⁴⁴ ÖNB, Mxt 608, 207a–207b; А. Аличић, *Турски катастарски пописи III*, 536.

⁴⁵ ВОА, *TD* 517, 87, 694; ТК.ККА, *TD* 168, 310a.

⁴⁶ ВОА, *TD* 16, 511; ВОА, *TD* 1007, 231–232; ВОА, *TD* 316, 687; ВОА, *TD* 517, 694; ТК.ККА, *TD* 168, 310a; İB.AK, MC Arşivi 34/4, 33a; ÖNB, Mxt 608, 207a–207b. Приходи од пазара у Конареу су 1477. били 600 акчи да би 1516. године били обједињени с више ставки (ресум на вино, младарина, казне) у износу од 1.904 акче; томе је 1536. придодата и такса нијабет са укупним износом од 1.000 акчи што представља знатан пад у односу на приходе из ранијег пописа, да би следећи попис из 1560. доносио још мањи износ од 600 акчи чији ће износ поновити попис из 1572, док последњи из 1583–1585. године

Уколико бисмо поставили питање основних чинилаца који су омогућили постанак Конарева као тржног места, могу се истаћи четири процеса. Пре свега, треба имати у виду путне комуникације (1) које су прожимале овај простор. Ибарска област је у средњем веку представљала важну комуникацију, будући да је повезивала Рашку област преко манастира Жича са северним крајевима српске државе. Поред Цариградског друма као главне комуникације Балканског полуострва, од Београда је водио пут који је ишао на Рудник, Борач, Жичу, Маглич, Студеницу, Рашку и даље за Пећ, Дечане и Призрен. Овај путни правац је посебно добио на значају за време деспота Ђурђа, након што су Турци освојили Крушевац и тако пресекли везу с јужним областима Деспотовине, пре свега Новим Брдом и Приштином. Пuteви су били караванског типа, прилагођени коњском транспорту, какав је био стари дубровачки пут који је давно описао Михаило Динић, и све до изградње нових путева представљали су једину комуникацију с овим крајевима. Нови ибарски пут је просечен 1883–1886.⁴⁷

Пут је ишао левом страном Ибра преко Студенице и Ђакова, одакле се спуштао у долину Ибра код Лопатнице (односно Богутовца). Турски извори из 16. века потврђују да је коришћен овај путни правац тиме што означавају дербенде у северним областима Брвеничке нахије, попут поменутог села Ђаково.⁴⁸ Десном страном Ибра пут је ишао преко Јошаничке Бање и Ковача, изнад рудника Плана, на Гокчаницу, па је преко Кобасица и Столова силазио на Жичу и у долину Ибра. Овај правац је представљао и значајну миграцијску руту преко које су села у Подибру добијала становништво из суседне Гокчанице.⁴⁹ Упркос мишљењу да долином Ибра није ишла главна комуникација и да су се коњаничке стазе тек местимично јављале у долини реке, турски извори сведоче да је постојао „дербенд Маглич“ на путном правцу који је повезивао унутрашње области на југу са северним странама, тј. Сремом и Београдом, како је наглашено

приказује благо увећање на 800 акчи. Приходи од панађура у Конареву уписују се или у оквиру наведених ставки или се изостављају. Примера ради, у Чачку је према последњем попису (1583–1585) приход од пазара с панађуром уз више других такси износио 1.000 акчи док за Трстеник нису ни унети подаци за панађур који током прве половине 16. века није прелазео 200 акчи (ТК.ККА, *TD* 168, 303b–304a, 327a; BOA, *TD* 1007, 215–216; ÖNB, Mxt 608, 184b).

⁴⁷ Антоније Алексић, „Ибар од Рашке до Карановца“, *Годишњица Николе Чупића* 3 (1879) 32–38; Радомир М. Илић, Ибар. Антропогеографска проучавања, у: *Насеља и порекло становништва*, књига 3, Београд 1905, 534–539; Михаило Динић, „Дубровачка средњовековна караванска трговина“, *Југословенски историјски часопис* 3 (1937) 119–146; Гавро Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, Београд 1974, 103–109; Vladeta Petrović, „Terrestrial Communications in the Late Antiquity and the Early Middle Ages in the Western Part of the Balkan Peninsula“, у: *The World of Slavs. Studies in the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, Belgrade 2013, 252–253.

⁴⁸ Р. Илић, *Ибар*, 538; Г. Шкриванић, *Путеви у средњовековној Србији*, 107.

⁴⁹ Р. Илић, *Ибар*, 538.

у краћем изводу наредбе унете у садржај дефтера из 1548. године. Маглички дербенд су обезбеђивали становници села Полумир, Церје и Бресник, кроз која је пролазио пут који је повезивао унутрашње области с Магличем.⁵⁰

Појава рударства на Балкану у 13. веку (2) дала је снажан импулс привредној експанзији средњовековних друштава. Доласком Саса који су донели технику рударске производње и основне елементе рударског права – први пут споменути 1254. у Брскову (горњи ток реке Таре) – уследило је отварање више рударских средишта попут Рудника (поменут 1293), потом Трепче, Рогозне, Грачанице, односно Јањева (1303) и Новог Брда (између 1304. и 1319. године) на Косову. Узнапредовало рударство је током 14. и у првој половини 15. века довело до отварања још неколико важних рудника у области Копаоника – Копорића, Плане, Остраћа (1346), односно Запланине (1400), Ливаде (1405), Беласице (1423), Ковача (1426) и Белог брда (1438).⁵¹ Сви наведени рудници, у чијој су се близини развили неки од најзначајнијих средњовековних српских градова попут Новог Брда, налазили су се дуж или у близини раније споменутог вертикалног пута који је доњим правцем кроз долину Ибра повезивао Београд с областима Рашке и Косова. На овим путевима се у изворима све чешће сусрећу трговци металима са својим караванима – углавном познати преко Дубровника као најзначајнијег учесника у овој трговини, али не треба заборавити ни Котор – крећући се између главних рударских средишта и приморских градова преко којих је ишао извоз племенитих метала за Венецију. На претходним странама указано је на то да је османски поход из 1455. био усмерен ка рударским средиштима у јужним областима Деспотовине.

Привредни полет је подстакао општи развој трговине током 14–15. века. Посебан тип насеља (3), урбаних карактеристика али малих по величини, појављује се крајем 14. и почетком 15. века. Израстају из доминантно сеоске привреде и представљају зачетке свих урбаних насеља која су добила на значају у периоду османске власти. У преображају ових насеља локална трговина је чинила главну економску основу њиховог успона. Средњовековно српско друштво познавало је тип насеља чији развој није био условљен непосредном везом с градовима и мањим утврђењима већ с трговима и панађурима на којима се периодично обављала трговачка делатност. Појављују се не само у подножјима утврђених места већ и на раскршћима путева, караванским

⁵⁰ ВОА, TD 260, 528, 530.

⁵¹ Михаило Динић, *За историју рударства у средњовековној Србији и Босни I–II*, Београд 1955–1962; Сима Ђирковић, „Производња злата, сребра и бакра у централним областима Балкана до почетка новог века“, у: исти, *Работници, војнуци, духовници. Друштва средњовековног Балкана*, пр. Властимир Ђокић, Београд 1997, 81–83 (=превод на српски језик текста: „The Production of Gold, Silver and Copper in the Central Parts of the Balkans from 13th to the 16th Century“, *Precious Metals in the Age of Expansion. Papers of the XIVth International Congress of the Historical Sciences*, ed. Hermann Kellenbenz, Stuttgart 1981, 41–69; Сима Ђирковић, Десанка Ковачевић-Којић, Ружа Ћук, *Старо српско рударство*, Београд – Нови Сад 2002, 21–43.

постајама, прелазима преко река, у близини цркава и манастира или на местима повремених годишњих сајмова (панађури).⁵² Такав тип насеља није оставио превише трагова у српским изворима средњег века већ је највише података сачувано у раним турским дефтерима. Ови извори, најчешће и једини, доносе податке о таквом типу насеља уз назнаку да се у њима обавља трговинска делатност, чиме се разликују од сеоских насебина из којих су најчешће и проистекли.⁵³ Конарево је управо припадало таквој категорији насеља, мада није остварило пун развој ка градском средишту за ширу област будући да је та улога, доцније, припала суседном Карановцу, односно данашњем Краљеву.

За крај је остављено питање жичког властелинства (4) које је, без сумње, представљало важан чинилац у развоју Конарева. Одавно је познато да оригиналне жичке повеље нису сачуване и да наука данас располаже са три фреско-натписа сачувана на зидовима манастира који су резултат доцније, свеобухватне обнове живописа Жиче из времена краља Милутина, почетком 14. века.⁵⁴ Садржински богате топонимијским и антропонимијским материјалом, жичке повеље представљају важан, а често и једини извор за историју непосредне околине манастира у 13. веку. Досадашње анализе показале су да су поседи манастира били груписани у оквиру шест већих целина на географски разуђеном простору од долине Ибра и Мораве па до области Лима.⁵⁵

Непосредна околина манастира, коју је чинило десетак села у данашњем Подибру и Надибру, представљала је основно језгро властелинства. Овом приликом издваја се помен села Конарево, на левој обали Ибра, које је према жичким повељама припадало овом властелинству. Мада су поједина села

⁵² Сима Ћирковић, „Неостварена аутономија: Градско друштво у Србији и Босни“, у: исти, *Работници, војнуци, духовници*, 269 (=превод на српски језик текста: „Unfulfilled Autonomy: Urban Society in Serbia and Bosnia“, *Urban Society of Eastern Europe in Premodern Times*, ed. Bariša Krekić, Berkeley – Los Angeles – London, 1987, 158–184. С. Ћирковић с правом наглашава да је постанак ових насеља, услед непознавања њихових средњовековних корена, неосновано био приписиван подстицајима који су дошли од Османлија. За ову тематику је доста важан и рад: М. Živojinović, „Settlements with market-place status“, 407–412.

⁵³ Османски рани пописи често назначавају постојање пазара, тј. трга у сеоским насебинама или, уколико је таква ознака изостала, убележене таксе од трговинске делатности указују на такав статус. Тиме су уједно и означавања места која су имала пазарни статус будући да су опште законске норме предвиђале продају житарица и осталих пољопривредних вишкова искључиво у најближим пазарним местима, уп. Ömer Lütfi Barkan, *XV ve XVI inci asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Zirai Ekonominin Hukukî ve Mali Esasları. Birinci cilt: Kanunlar*, İstanbul 1943; Ahmet Akgündüz, *Osmanlı Kanunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri I–IX*, İstanbul 1990–1996.

⁵⁴ Д. Синдик, „Једна или две жичке повеље“, 309–310, 315; Г. Суботић, „Трећа жичка повеља“, 56–58.

⁵⁵ Гавро Шкриванић, „Жичко епархиско властелинство“, *ИЧ* 4 (1952–1953) 147–172; Гордана Томовић, „Жичко властелинство“, *Наша прошлост* 13 (2012) 9–52.

изгубила своје старе називе већ до времена када је успостављена османска власт, то није случај с Конаревом које је своје средњовековно име задржало до данашњих дана.⁵⁶

Конарево из прве жичке повеље по свој прилици представља једини сигуран помен у средњовековним изворима. Једна инструкција састављена у форми писма упућена из Дубровника 12. новембра 1323, којом се налаже повраћај отетог новца једном Дубровчанину, односи се на догађај који се збио *in Rudnico in loco dicto Cenarua*, док је само писмо уручено 20. новембра 1323. године *in Conarua*.⁵⁷ Мада би поменуто место у наведеним облицима лако могло одговарати Конареву код Краљева, одређивање положаја места у односу на Рудник спречава могућност убицације с насеобином таквог имена јужно од Западне Мораве.⁵⁸

Манастирска властелинства имала су широка имунитетска права и налазила су се под непосредном ингеренцијом заступника манастира који је дарованим повељама, у форми имунитета, спроводио и бранио непосредне интересе манастира. Уједно представљала су затворене економске јединице често обдарене и трговима или приходима од трга који су им омогућавали размену економских вишкова убираних с манастирских поседа. Другим речима, даривање трга манастиру или цркви омогућавало је приступ тржишту и непосреднији контакт с трговцима.⁵⁹ Жичком манастиру је око 1220. године, у време успостављања властелинства, дарован трг у селу Брестница (данашња Бресница) које се и данас налази дуж истоимене реке, леве притоке Западне Мораве, југозападно од Кнића.⁶⁰ Тај податак остаје као једини помен овог трга

⁵⁶ Већина непознатих топонима углавном је исправно убицирана у ранијим радовима док су местимична истраживања, спроведена овом приликом, показала одређене несагласности. За Талско је, нпр., предложена убицација на месту каснијег села Метикоши и суседног Кованлука, док је Тополница одређена на месту села Врањеша. Османски извори су показали да је старији назив села Врањеша био Владимир(ина), да је на месту Кованлука, вероватно, било село Грабовица, а да је Тополница највероватније данашња Врба. Г. Томовић основној групи поседа додаје и село Грачаница које убицира на месту данашњих села Горњи и Доњи Грачац код Врњачке Бање (Г. Томовић, „Жичко властелинство“, 14–15), док османски извори засебно бележе сва три топонима итд. Није била намера да се овом приликом упуштамо у детаљну анализу и убицације непознатих или недовољно прецизно одређених топонима из жичких повеља већ указујемо на чињеницу да османски изворни материјал није у потпуности искоришћен и да, уједно, омогућава и другачије закључке.

⁵⁷ М. Динић, *За историју рударства II*, 23.

⁵⁸ Потребно је, ипак, нагласити да се у османским пописима, као најобухватнијим изворима за истраживање топономастике, изузев Конарева код Краљева, не сусреће истоветан или сличан топоним не само у области Рудника већ ни у целокупном простору Смедеревског санџака.

⁵⁹ Т. Тарановски, *Историја српског права*, 276–277; Сениша Мишић, „Властелинство“, у: *ЛССВ*, 89–91.

⁶⁰ *Зборник средњовековних ћириличких повеља и писама*, 91; Г. Шкриванић, „Жичко епархиско властелинство“, 159; Г. Томовић, „Жичко властелинство“, 18–19.

који је с временом изгубио функцију, свакако пре друге половине 15. века, будући да ни рани османски извори не бележе да у овом селу постоји трг.

С тим у вези је и питање појављивања трга у Конареву, а да је он био средњовековног порекла ван сваке сумње сведоче наведени османски извори који утврђују да је Конарево у првим годинама након пада под османску власт имало статус тржног места. Није непознато да су тргови могли бити премештани унутар црквених или властелинских поседа, најчешће на локације које су биле од већег интереса за корисника имунитетских права.⁶¹ Уколико претпоставимо да жички архиепископ као корисник властелинства није изгубио Конарево као свој посед у времену које је претходило турском освајању, уз околност да се у Брестници није одржао трг до тог времена, може се претпоставити да је нови жички трг успостављен у непосредној близини манастира, у Конареву, на терену значајније путне комуникације и, што је такође важно – много ближе манастиру и основном језгру властелинства. Опсежна обнова живописа у манастиру Жича почетком 14. века сведочи о непромењеном стању унутар организације и структуре властелинства. Фрагменти треће жичке повеље указују на то да је економија манастира у међувремену проширена новим поседима и правима.⁶² Уништење бројних докумената које је манастир морао поседовати оставља даља разматрања на несигурном терену претпоставки али остаје неспорна чињеница да се на поседу манастира Жича, у суседном Конареву, најкасније до друге половине 15. века успоставља нови трг. Додатно, одржавање панађура у Конареву може такође стајати у непосредној вези са Жичким манастиром и српским архиепископима, доцније и патријарсима. Почев од времена краља Милутина познато је више примера успостављања таквих периодичних тргова у корист манастирских властелинстава.⁶³ У време настанка жичког властелинства, око 1220. године, манастиру је дарована посебна група поседа у Хвосну, где се као први посед наводи село Пећ.⁶⁴ Поступно, током друге половине 13. века, Пећ се развија као друго седиште српског архиепископа, док у изворима почиње да се означава и као тржно место и градска насеобина.⁶⁵ Посебно је од интереса да се и у Пећи, почетком 15. века одржавао панађур, што указује на непосредни однос између црквеног средишта и институције панађура с тим да је његова појава свакако ранијег датума него што то сачувани подаци показују.⁶⁶

⁶¹ Д. Ковачевић-Којић, „Трг“, 738.

⁶² Г. Суботић, „Трећа жичка повеља“, 56–58.

⁶³ А. Јаковљевић, „Трг Орашје код манастира Ресава, XV–XVI век“, 86–88.

⁶⁴ Г. Шкриванић, „Жичко епархиско властелинство“, 161; Г. Томовић, „Жичко властелинство“, 30, 32–33.

⁶⁵ Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 431; Михаило Динић, „Настанак два наша средњовековна града“, у: *исти, Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, Београд 1978, 347–353; М. Живојинић, „Settlements with market-place status“, 409–410.

⁶⁶ Панађур у Пећи (*nundinas in Pechie*) поменут је 1408. године, уп. *Državni arhiv u Dubrovniku (=DAD), Liber Maleficiorum 2, f. 132*. Пећке панађуре (вашаре) помиње још

Археолошка истраживања би потенцијално могла дати неке наредне одговоре. За сада су идентификована два значајнија археолошка налазишта на простору Конарева – потес Црквине и Страдово, при чему пронађени материјал одговара праисторији и античком периоду.⁶⁷ Из писма спахије Исмаил-аге кнезу Милошу, сазнаје се за постојање старије цркве, што би одговарало називу потеса Црквине.⁶⁸ Народна традиција доноси занимљиво предање о постојању велике вароши на месту Јанок у Конареву где се према истој традицији налазио мост који је водио за суседну Жичу. Феликс Каниц је оставио краћу белешку о остацима зида на Јаноку који се у његово време још видео⁶⁹, док је приликом испитивања долине Ибра, Антоније Алексић код Јанока забележио последње остатке старог пута и констатовао да се у Конареву налазио најпогоднији прелаз преко Ибра.⁷⁰ О том прелазу поново османски извори доносе потврду будући да попис из 1572. први и једини пут бележи овај прелаза на Ибру, који се одређује положајем између села Конарево на левој обали, и Готовца и Ковача на десној обали реке.⁷¹ Прелаз се јасно уочава на Генералштабној карти на којој је уцртан стари ток Ибра.⁷² Посебно би била значајна идентификација места трга у Конареву као засебног простора који је представљао јасан маркер у односу на аграрни простор насеобине, у ком је могуће очекивати евентуални проналазак остатака пропратних објеката који су били неизоставни делови некадашњих трговачких средишта.

Константин Јиречек уз напомену да су се држали испред манастира под јурисдикцијом архиепископа, а доцније патријарха, што је доста широк временски распон, међутим, извори за такву тврдњу нису наведени (К. Јиречек, *Историја Срба* I, 271). Такође, и Десанка Ковачевић-Којић указује на постојање панађура у Пећи (nundine Pechi), уп. „Трг“, 738.

⁶⁷ Вера Богосављевић-Петровић, „Стара насеља на подручју данашњег Краљево“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, 18–25.

⁶⁸ *Рудничка нахија: 1816–1839. Документа књажевске канцеларије*, пр. Радош Љушић, Ана Самарцић, Горњи Милановац 1995, 66; В. Богосављевић-Петровић, „Стара насеља на подручју данашњег Краљево“, 25.

⁶⁹ Феликс Каниц, *Србија. Земља и становништво од римског доба до краја XIX века*, књ. 2, Београд 1986, 10.

⁷⁰ А. Алексић, „Ибар од Рашке до Карановца“, 65. Брод преко Ибра може се наслутити преко Генералштабне карте на којој је убележен стари ток Ибра низводно од Јанока (потес Растока – Лојанички поток на савременим секцијама), источно од манастира Жича. Атарски простор Конарева захвата и супротну обалу Ибра у мањем луку управо на овом потесу. Овде атар Конарева по свој прилици прати ранији ток Ибра.

⁷¹ ВОА, *TD* 517, 735. Подаци о прелазу погрешно су објављени у издању Ахмеда Аличића. Дати су у оквиру прихода села Горња Гуча, иако се ради о засебној ставки у дефтеру. Притом, исправно је прочитан само топоним Готовец, док је уместо Конарева и Ковача, како треба читати друга два назива, приређивач погрешно прочитао *Корача*, вид. А. Аличић, *Турски катастарски пописи* III, 425.

⁷² *Генералштабна карта Краљевине Србије*, размера 1 : 75.000, Београд 1894. Секција Д.б. Краљево; Вид. и рад Владета Петровић, Драгана Амедоски, „Прелази на Западној Морави (15–16. век)“, у: *Краљево град и људи*, Краљево–Београд 2023.

Aleksandar Jakovljević

**MARKET-PLACE KONAREVO IN THE NAHIYE OF MAGLIČ,
15TH–16TH CENTURIES – MEDIEVAL MARKET-PLACE
IN THE EARLY OTTOMAN SOURCES**

Summary

The main purpose of this article is to emphasise the fact that the place Konarevo, near today's city of Kraljevo, was mentioned as a market-place in the early Ottoman *tapu tahrir* registers from 15th–16th centuries. Although we have at our disposal text of Žiča charters, with the first data of Konarevo in historical sources from the first half of the 13th century, it has not been confirmed as a trading-place in existing medieval sources. It is known that early Ottoman sources provide an insight into the phenomena of the late Middle Ages, for which we usually do not have at our disposal preserved, authentic source materials. Additionally, early Ottoman defters indicate the existence of annual fair in Konarevo with its mass gathering of population which was the target of the strategic and sudden attacks of Hungarian armies in 1476 during the war with Ottomans.

Having in mind the appearance of the market-place in Konarevo with its annual fairs, further questions were raised in the second part of this article leading to establishment of the main preconditions which enabled such phenomena. Road communications that connected the area of Maglič with the southern and northern parts of the Serbian state, combined with beginning of the mining activities in medieval Serbian kingdom during the 13th century, established favourable background for general development of trade during 14th–15th centuries. Above all, the spatial position of Konarevo in the immediate surroundings of the Žiča monastery as the seat of the Serbian church, to whom it belonged, was of particular importance in the framework of monastery's economy and its development. Similarities were observed comparing it with the case of the second church's seat in Peć, also attested as marked-place with its fairs at the beginning of the 15th century.

Key words: Konarevo, Maglič, Žiča, market-place, fairs, defters, 15–16th century.

Недељко В. РАДОСАВЉЕВИЋ*

Историјски институт
Београд

КАРАНОВАЦ У ЧЕТИРИ ПУТОПИСА С КРАЈА 18. И ИЗ ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 19. ВЕКА

Апстракт: У истраживању прошлости Србије током 18. и прве половине 19. века путописи имају важно место. Када је реч о Карановцу и околини, пажња је усмерена на четири путописа, настала у времену од 1784. до 1846. Први од њих је извештај хабзбуршког официра Јозефа Паула Митесера, који је у другом путовању Смедеревским санџаком прошао кроз Карановац. Митесер је 1784. дао детаљан опис предела кроз које је прошао, с тим што су му приоритет били путеви, мостови и објекти који су могли бити искоришћени у војне сврхе. Други путопис дело је Јоакима Вујића, Србина из Угарске, који је Смедеревским санџаком путовао 1826. по налогу кнеза Милоша Обреновића. Његово дело драгоцено је за друштвену историју, као и за сакралну географију. Трећи вредан путопис дело је пруског официра Ота Дубислава Пирха, који је 1829. дао драгоцене податке о околини Карановца, али не и о самој вароши. Четврти путопис, најмање познат, дело је Јанка Шафарика, професора Лицеја у Београду. Године 1846. он је обишао Карановац и околину, посебну пажњу усмеравајући на културно и верско наслеђе.

Кључне речи: Османско царство, Кнежевина Србија, Смедеревски санџак, Карановац, Ибар, село, касаба, путописи.

Путописи су важни наративни извори, који су настали у току путовања њихових аутора или на основу забелешки и усмених сећања по њиховом завршетку. У неким случајевима били су резултат радозналости путописаца, без претходно јасно одређеног циља, док су неки аутори пре поласка на путовање већ имали јасан план активности, који је одређивао и њихова интересовања. Поједини путописци су своје забелешке писали у форми писама упућених стварним или имагинарним личностима, чиме се њихова дела могу сврстати и у

* nedeljko.radosavljevic@iib.ac.rs

епистоларну књижевност.¹ С обзиром на то да припадају наративним изворима, путописи су у историјској науци класификовани као извори другог реда. Међутим, уколико не постоје извори првог реда о неким догађајима, они постају прворазредни извори.

Када је реч о Балканском полуострву, интереси путописаца у другој половини 18. и током 19. века зависили су од два примарна чиниоца: личних интересовања или интереса државних институција и служби које су слале људе на таква путовања. Образовање путописаца имало је важну улогу, и укључивало је претходна знања о областима кроз које је планирано да прођу. Драгоцена картографска и топографска знања у томе су била веома важна.² У другој половини 18. и у првој половини 19. века, Карановац и околина описани су у путописима аутора различитих професија и народности. Четири таква списа посебно се издвајају.

Први путопис специфичан је по томе што је настао из пера војног лица. Реч је о извештају хабзбуршког официра, потпоручника Јозефа Паула Митесера, који је делом Смедеревског санџака пролазио 1784, у години када је извиђачка активност његове војске у пограничним областима Османског царства достигла врхунац.³ Митесер је на том путовању стекао бројне контакте и успоставио пријатељства са српским оборкнезовима и свештенством, што му је обезбедило њихову подршку у време последњег хабзбуршко-османског рата 1788–1791. О стеченом узајамном поверењу говори и чињеница да се њему, у припреми буне против дахија, јаничарских узурпатора власти у Смедеревском санџаку, обратио ваљевски оборкнез Алекса Ненадовић, због чега је био убијен. Јозеф Паул Митесер је, по склапању савеза о подели интересних сфера између Русије и Хабзбуршке монархије 1781, истовремено с Францом Покорним и Јованом Перетићем, пропутовао Србијом, под псеудонимом Михаило Ковачевић.⁴

¹ Када је реч о областима које је насељавао српски народ, тако је писао Георгије Магарашевић, Србин из Угарске, који је 1827. прошао кроз део Смедеревског санџака. Георгије Магарашевић, *Путовање по Србији у 1827. години*, Београд 1983.

² У извиђачким мисијама хабзбуршке војске њихови актери добијали су карте које су биле готово празне, само с неспорним подацима из домена физичко-географских особина терена (*idealcarte*), у које су током путовања уносили оно што су видели и установили.

³ После пораза Османског царства у рату против Русије 1768–1774. и склапања Кучук-Кајнарџијског мира којим је Русија ставила Кримски канат под ефективну контролу и изашла на Црно море, отворено је Источно питање. Због тога је, после скоро четири деценије од напуштања простора Србије, Хабзбуршка монархија поново показала интересовање за тај простор, чији су први показатељ биле извиђачке експедиције војних лица. Драгољуб Р. Живојиновић, *Успон Европе (1450–1789)* : треће допуњено издање, Београд 1995, 415–416; Душан Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, *Глас СКА* CLIII, други разред 77, 105–107.

⁴ Јозеф Паул Митесер рођен је у Земуну 1756. или 1761. Говорио је српски језик, који је научио још у детињству, и касније служећи у пограничним региментама, што га је препоручило за ту опасну извиђачку мисију. У време последњег хабзбуршко-османског

Предисторија разлога за Митесерово путовање је дуга. После хабзбуршко-османског рата 1716–1718, Хабзбуршка монархија први пут је запосела и успела да задржи део територије јужно од Саве и Дунава, што је потврђено Пожаревачким миром. Од простора северозападне и централне Србије, Шумадије и Поморавља, формирана је хабзбуршка Краљевина Србија са средиштем у Београду, док је источни део Србије око Тимока припојен такође новооснованој Банатској администрацији. Тим простором Хабзбуршка монархија владала је двадесет једну годину. Међутим, Краљевина Србија била је слабо насељена, јер се њен простор није демографски опоравио од Велике сеобе Срба 1690. Граничне линије из 1718. настале су на принципу *uti possidetis*, и нису ишле природним међама које би било лако заштитити у случају новог рата. О стању насељености Краљевине Србије говоре и извори првог реда српске црквене провенијенције. Када је 1735. спроведен попис Ваљевске епископије, која је била у саставу аутономне Београдско-карловачке митрополије у Хабзбуршкој монархији и обухватала више од половине Краљевине Србије, утврђено је да у њој има само 218 насељених места са 3.464 куће.⁵ Већина некадашњих села на том простору била су пуста селишта. У Ваљевској епископији било је осам места која су сматрана варошима. Највеће је било Ваљево са 170, а одмах иза њега Крагујевац са 110 кућа. Занимљиво је да је и Чачак са само 14 кућа сврстан у варош. Поред осам вароши, посебно је издвојено и седам шанчева, утврђених пунктова с насељеним граничарима.⁶ У том епархијском попису налазимо и Карановац. Он је 1735. био погранично село, које је имало само осам кућа. Село није имало цркву, већ је било прњавор манастира Каленића.⁷

Године 1737. уследио је нови хабзбуршко-османски рат, у који хабзбуршка војска није ушла довољно спремна. После почетних успеха и запоседања Ужица

рата 1788–1791. активно је учествовао у акцијама Банатског фрајкора Јована Брановачког 1788, да би наредне две године обављао географска испитивања северне Србије. Од 1791. до 1807. службовао је у Војној команди у Земуну, напредујући до чина потпуковника. У прикупљању података о Србији у време Првог српског устанка ослањао се на везе с људима чије је поверење стекао, попут проте Матије Ненадовића, базрђанбаше Петра Ичка и војда Карађорђа Петровића. Они су му се обраћали и ради набавке муниције за устаничку војску. Године 1807. послат је као хабзбуршки конзул у Босну (Травник), где се активно ангажовао у сузбијању француског утицаја. Пензионисан је 1811, а реактивиран 1815. као командант града Ријеке. Поново је пензионисан 1826. Умро је несрећним случајем у Бечу 1833. Петар В. Крестић, „Митесер, Паул Јозеф (Miteser Paul Joseph von)“, у: *Српски биографски речник* 6, *Мар – Миш*, Нови Сад 2014, 778–779.

⁵ Димитрије Руварац, „Митрополија Београдска око 1735. године“, *Споменик СКА* XLII (1905) 203. Недељко В. Радосављевић, „Ваљевска епископија по 'Извештенију' из 1735. године“, *Гласник*. Историјски архив Ваљево 31 (1997) 43; Исти, „Ваљевска епископија 1718–1739“, *Гласник*. Историјски архив Ваљево 32 (1998) 20.

⁶ Н. В. Радосављевић, „Ваљевска епископија 1718–1739“, 17–18.

⁷ Исти, „Ваљевска епископија по 'Извештенију' из 1735. године“, 43.

и Ниша, османска војска однела је победе код Бање Луке и Видина, и већ исте године кренула у офанзиву. Рат је одлучен у бици код Гроцке 1739, у којој је хабзбуршка војска изгубила 5.000 војника и чак десет генерала. Београдски мир склопљен 1739. утврдио је границу на природним линијама, Сави и Дунаву. Мир је проглашен за вечни, и нарушен је само једном, ратом 1788–1791.⁸

По склапању Београдског мира тежиште интереса Хабзбуршке монархије померено је на друге просторе. Прво је престо у кући Хабзбурга успешно сачуван Ратом за аустријско наслеђе (1740–1748). Убрзо потом Хабзбуршка монархија учествовала је у Седмогодишњем рату (1756–1763) и у Рату за баварско наслеђе (1777–1779).⁹

Када је Хабзбуршка монархија поново показала интересовање за просторе Балканског полуострва, околности су биле битно другачије у односу на време када је она контролисала део Србије с Београдом. Стара топографска и географска знања нису више у потпуности важила. У периоду релативног мира дугог четири деценије, становништво Смедеревског санџака демографски се знатно опоравило не само природним прираштајем већ и досељавањем становништва из области које нису претрпеле велике губитке становништва. Бројна пуста селишта поново су насељена. Становништво малобројних урбаних центара такође се умножило.¹⁰ Већа насељеност довела је и до физичког преобликовања насељених места и њихове околине. Урбани центри добили су оријенталну физиономију.¹¹ Повећање броја становника довело је до поновног култивисања запуштених земљишних површина. Људска делатност је тако утицала на физичко-географске одлике тих области. У таквим, недовољно познатим околностима, на своје друго путовање Јозеф Паул Митесер кренуо је из манастира Раваница према Чачку, како би команди поднео што тачнији извештај.¹²

⁸ Владимир Ђоровић, *Историја Срба 2*, Београд 1989, 233; Рајко Л. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу (1718–1739)“, у: *Историја српског народа IV/1*, Београд 1986, 160–162; Радован Самарџић, „Од Београдског мира до Првог устанка (1739–1804)“, у: *Историја српског народа IV/1*, 307; Недељко В. Радосављевић, *Дабробосанска митрополија у Васељенској патријаршији (1766–1880)*, Београд 2021, 21.

⁹ Д. Р. Живојиновић, *Успон Европе*, 398–401, 407.

¹⁰ О томе опширније: Јован Цвијић, *Антропогеографски и етнографски списи*, Београд 2000, 100–130.

¹¹ Пример Београда указује на то колико брзо је варош поново добила оријенталну физиономију. Фортификације које су подигнуте између 1718. и 1739. по Београдском миру срушила је сама хабзбуршка војска, док су хришћанске грађевине, попут нове цркве и резиденцијалне зграде Београдско-карловачке митрополије порушене. Ништа новоизграђено није могло да опстане. И Ваљево, у коме је процес европеизације такође био отпочео, враћене су карактеристике касабе. Р. Л. Веселиновић, „Србија под аустријском влашћу (1718–1739)“, 160–161; Владимир Кривошејев, *Ваљево : настанак и развој града*, Ваљево 1997, 93–95.

¹² Прво путовање Митесер је реализовао заједно с Францом Покорним у источној Србији, у пратњи раваничког игумана Вићентија. Полазна тачка свих његових путовања по Србији 1784. био је манастир Раваница. Д. Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, 156–160.

Митесеров извештај писан је на немачком језику и веома је прецизан. Он садржи вредне податке за историјску географију тог времена, али и за демографију, привредну и друштвену историју. За разумевање његове тачности, неопходно је познавање тадашњих мерних јединица, пре свега када је реч о мерама за дужину. Поред њих, Митесер је користио и време у сатима и минутима како би одредио растојање између појединих места. Мере које он користи су хват (клафтер), цол, стопа, корак. За поједине мање речне токове наводио је да су дубоки „неколико ципела“. ¹³ На путу од Крушевца према Карановцу он је брижљиво забележио колико су дубоке и широке реке и потоци, да ли су њихове обале стрме и какве је структуре њихово дно (песак, шљунак, камен), што говори о томе да је и на њих рачунао за кретање трупа у време када је водостај био најнижи. За путеве, који су лоше одржавани, извео је закључак на којим деоницама би се војска могла безбедно кретати у маршевском поретку (*durchmarschieren*), али и лоцирао места на којима би османска војска могла да изгради шанчеве. Та места би по могућности требало заобићи у продору према Чачку или Новом Пазару уколико би се ишло од Крушевца и Трстеника. О квалитету путева Митесер говори критички, наводећи да би се по кишовитом времену већина претворила у блатњаве каљуге. ¹⁴ Занимљив део његовог извештаја посвећен је мостовима. Готово сви мостови на притокама Мораве били су саграђени од дрвене грађе, и све их је оценио важним за војне потребе. Села нису била предмет његове посебне пажње, нити их је сва поменуо, сем уколико се није радило о местима која су имала неки објекат употребљив за војску у наступању. Као важно место поменуо је Трстеник, наводећи тачан број муслиманских и православних кућа. ¹⁵ Помињања православних цркава на овој деоници пута у његовом путопису нема. Оне су углавном грађене од дрвета или плетера, и фортификацијски су биле неупотребљиве. Сем тога, Митесер није био православац, и цркве није увек разликовао од скромних сеоских кућа. Њему су биле познате православне цркве грађене у Хабзбуршкој монархији у стилу касног барока, али не и скромни храмови у Османском царству. За разлику од цркава, он увек помиње џамије уколико су грађене од чврстог материјала.

Из Митесеровог описа Карановца јасно је да је, у односу на стање из времена постојања хабзбуршке Краљевине Србије, његов значај у Османском царству био далеко већи. Иако га назива малим местом са 89 муслиманских и 11

¹³ *Клафтер* (хват), јединица мере за дужину коришћена у средњој Европи. Бечки хват износио је 1,8966 метара. Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова 3*, Београд 1968; *Стопа*, јединица мере за дужину, 31,610 центиметара. Идентична мера је *ципела*; *Цол*, јединица мере за дужину, 2,634 центиметара; Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова 4*, Београд 1974, 887, 1004, 1006. *Корак* је, по једној хабзбуршкој уредби из 1702, стандардизован на 24 цола. М. Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова 3*, 467.

¹⁴ Д. Пантелић, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.“, *Споменик СКА LXXXII*, други разред 64 (1936) 74.

¹⁵ Исто, 74.

хришћанских кућа, извесно је да се више није радило о селу, већ о касабима као урбаној целини карактеристичној за османско друштво. Све што је у њему било од значаја за војску Митесер је пажљиво записао. Џамија је била саграђена од камена, док су готово све остале грађевине биле од дрвета. Карановац је био прометно место на важним путним правцима, па не чуди податак да је имао два хана, у чијим се објектима могло сместити и до 120 коња, док је у шталама становништва могло да буде смештено још њих 500. Касаба је имала и три кафане (coffehauze), као и две пекаре. Ти подаци били су за војску веома важни. Митесер не помиње никакав вид фортификација, зиданих или дрвених.¹⁶

Митесер је описао и појаву разбојништава на овом путном правцу, у којој су учествовали и неки од становника касабе. Назвао је то „кесеџилуком“. Реч је била о Арнаутима, присилно пресељеним из околине Скадра или Призрена, који се нису устручавали да нападну и оне који су из Цариграда носили државне пошиљке с новцем.¹⁷ Власти су успевале да се носе с тим, али никако и да ту појаву потпуно искорене. Митесер о томе не износи своје мишљење, очигледно препуштајући претпостављеној команди да о постојању те појаве сама изведе закључак да ли јој стање у коме се ред тако лако нарушавао олакшава евентуално наступање.¹⁸ Његови подаци указују на то да је Карановац, некадашње погранично село, постало касаба знатно веће важности, али и да је увећање броја кућа за преко 900% од 1735. донело промену верске, а мањим делом и етничке структуре.¹⁹ Митесер је из Карановца продужио пут ка Чачку.

По окончању ратног периода Српске револуције 1804–1815, у Смедеревском санџаку почела је постепена изградња институција српске аутономије, у чему је најзначајнију улогу, захваљујући спретним дипломатским активностима, имао кнез Милош Обреновић. Прилике у тој провинцији су се стабилизовале, а становништво је почело да се опоравља од последица рата и глади проузрокованих лошим жетвама. И епидемија куге, која је у Србију доспела с великом османском експедиционом војском 1813. из области у којима је била ендемска појава, јењава почетком двадесетих година 19. века.²⁰ У Србију почиње да долази све више странаца који за себе траже посао, или из других побуда. Срби из Хабзбуршке монархије чине већину, али је било и припадника других народа. Међу њима су били путописци Јоаким Вујић и Ото Дубислав фон Пирх.

¹⁶ Исто, 74.

¹⁷ Д. Пантелић, „Ухођење Србије пред Кочину крајину“, 159.

¹⁸ Исти, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.“, 74.

¹⁹ Карановац су насељавали локални муслимани српског порекла, одани османској државној идеји, и православни Срби, а Митесер је забележио и мањи број присилно насељених Арнаута. Исто, 74. Могуће је да су информатори Јоакима Вујића 1826. говорећи о „злим Турцима који су у Карановцу обитавали“, мислили управо на ту групу Арнаута. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, друга књига, Београд 1902, 178.

²⁰ Недељко В. Радосављевић, *Време страха : Ужице, град, нахија и окружје 1788–1862*, Београд 2017, 20–22, 54–55.

Јоаким Вујић био је Србин из Хабзбуршке монархије.²¹ У Србији је први пут боравио 1823. У њу је поново дошао 1826. на позив кнеза Милоша Обреновића, од кога је добио задатак да њоме пропутује и забележи све што сматра важним, а посебно цркве и манастире. Његово дело „Путешествије по Србији“ завршио је пола године по окончању путовања, и посветио га је кнезу Милошу Обреновићу.²² Током путовања, Вујић је забележио постојање 137 цркава и манастира. Четири године касније, у тренутку стварања Кнежевине Србије 1830, на простору дотадашњег Смедеревског санџака било је најмање 238 цркава и манастира, што значи да је Вујић посетио већину њих.²³

Вујић је убеђен да је положај српског народа најбоље решен у Угарској док истовремено, романтичарски одушевљен процесом обнове српске државности, Србију назива „премилото отечество“.²⁴ Такав став у том времену није био контрадикторан. У Хабзбуршкој монархији постојала је Карловачка митрополија, аутономна црква која је себе сматрала наследницом укинуте Пећке патри-

²¹ Јоаким Вујић рођен је у Баји 9. септембра 1772. Његов отац, Георгије, био је сапунџија по занимању. Основно образовање стекао је у родном месту, а гимназију је учио у Новом Саду, Калочи и Сегедину. Потом је уписао студије права на Евангелистичком лицеју у Пожуну. Напустио је студије као присталица Француске револуције, јер је с његовим новостеченим уверењима феудално право, које се на универзитету изучавало, било супротно правди. Потом је радио као учитељ у Футогу и Бечеју. Краће време је 1801. био у Трсту, у коме се тада налазио и Доситеј Обрадовић. Године 1805. завршава „Француску граматiku“, дело у које је, кријући то од цензора, унео кратак текст о Карађорђу Петровићу, вероватно први биографски рад о њему. Од 1806. преводи драме. Већ 1813. у Пешти режира прву аматерску драму на српском језику. После путовања по Србији 1826. године вратио се у Хабзбуршку монархију. У Кнежевину Србију поново је дошао 1834. У Крагујевцу, тадашњој престоници, постао је директор „Књажеско-србског театра“. Године 1836. пензионисан је и поново се вратио у Угарску. И даље је путовао и писао о пределима кроз које је пролазио. У Кнежевину Србију поново долази 1845. Умро је у Београду 20. новембра 1847. Вујићева дела писана су старом ортографијом које се доследно држао, а био је у лошим односима с Вуком Караџићем све време откако га је упознао. Божидар Ковачек, „Вујић, Јоаким“, у: *Српски биографски речник 2, В – Г*, Нови Сад, 2006, 358–360.

²² Оригинално, прво издање „Путешествија“, штампано је 1828. у Типографији Краљевског пештанског универзитета у Будиму. Вредан примерак овог путописа чува се у Одељењу раритета Матице српске. Занимљив је по томе што садржи илустрације, цртане или руком бојене, о животу у тадашњој Србији, и портрете значајнијих личности. *Joakima Vučića, славено-србског писателя, Путешествіе по Сербіи, во кратцѣ собственномъ рукомъ његовомъ у Крагоевцу у Сербіи*, Будим 1828. Библиотека Матице српске, инв. бр. 209.916. Ово издање није много цитирано. Каснија издања, на савременом српском писму и правопису, од којих је најзначајније издање СКЗ с почетка 20. века, објављена су без његових изузетних илустрација. Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, Београд 1900; исти, *Путешествије по Србији*, друга књига, Београд 1901.

²³ Недељко В. Радосављевић, *Православна црква у Београдском пашалуку 1766–1831 : Управа Васељенске патријаршије*, Београд 2007, 147, 426.

²⁴ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 21.

јаршије, низ основних и неке важне средње школе (Карловачка гимназија, Карловачка богословија, Препарандија у Сомбору), и развијена црквеношколска самоуправа. И поред свега тога, на просторима Смедеревског санџака још није де јуре постојала српска државност, коју би признавале велике силе.

Вујић је темељно описао пределе кроз које је 1826. прошао, почевши од старина, преко тренутног односа српских и османских власти у време двојне управе у Смедеревском санџаку, све до живота обичног народа. С обзиром на то да га је на пут послао кнез Милош Обреновић, дочекивали су га представници српских власти, учитељи, свештеници, старешине манастира. Они су му обезбевали пратњу, конак и исхрану. Захваљујући томе, његов увид у свакодневни живот народа био је веома добар. Поред описа вароши, цркава и манастира, дело му је богато подацима за друштвену и привредну историју, као и историју аграрних односа. С обзиром на то да је посетио 137 цркава и манастира, његово дело је од посебног значаја за сакралну географију Србије тог доба.²⁵

Јоаким Вујић је у Карановац стигао из Крагујевца. Тадашњи Карановац је, по њему, имао 116 кућа, што је готово идентично броју који у свом извештају из 1784. наводи Јозеф Паул Митесер (110).²⁶ Ти подаци сведоче да је, захваљујући географском положају, али и плодној земљи и климатским условима, место имало значајне потенцијале за развој, који су ратна збивања прекинула.²⁷ Међутим, Карановац који је посетио Вујић није било исто насеље као пре 1805. С обзиром на то да су у њему, како тврди, „обитавали зли Турци“, он је 1805. освојен и спаљен од српске устаничке војске.²⁸ Устаничке власти обновили су Карановац, чија је структура становништва, с обзиром на околности, била потпуно српска. Место на коме је варош обновљена било је нешто даље од старог, узводно уз Ибар.²⁹ О том, српском Карановцу, Вујић не говори много, сем да је спаљен од османске војске 1813. по паду српске устаничке државе. Османске власти Карановац су у потпуности обновили до 1815. у оријенталном стилу, при чему је поново дошло до померања вароши узводно уз Ибар. Међутим, Срби су Карановац поново заузели већ 1815, у време Другог српског устанка, с тим што није било разарања као 1805.³⁰

²⁵ Б. Ковачек, „Вујић, Јоаким“, 359.

²⁶ У свом извештају из 1784. Митесер износи сигурно тачан податак да је у Карановцу било 89 муслиманских и 11 хришћанских кућа. Д. Пантелић, „Војно-географски описи Србије пред Кочину крајину од 1783. и 1784. год.“, 74.

²⁷ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 178–179.

²⁸ Карановачка посада представљала је велики проблем српској устаничкој војсци 1805, док је према хришћанском становништву показала велику окрутност. Посада се предала 11. јула 1805, уз услов да им се допусти повлачење према Новом Пазару, што је и учињено. Радош Љушић, *Вожд Карађорђе*, прва књига, Смедеревска Паланка 1993, 128–129.

²⁹ Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 178.

³⁰ Исто, 178–179.

У тренутку када га Вујић посећује, Карановац поново мења своју физиономију, а број православних Срба у њему расте. Варош је постала средиште локалних српских власти, на челу с кнезом Веселином Пећанином, који га је лепо примио и сместио у једној од механа. Вујић тврди да су већину кућа у главној улици чинили дућани, што говори о смиривању прилика, развоју трговине и занатства.³¹ Доследан у свом интересовању за сакралне објекте, у којима је препознавао васкрс Србије, он истиче да је изван вароши, на источној страни, саграђена нова камена црква, посвећена Светој Троици. Ктиторство је приписао кнезу Милошу.³² С тим се слаже још један путописац, Георгије Магарашевић, који је обишао део Србије 1827, али није стигао до Карановца.³³ Кнез Милош је подржао градњу овог храма са 7.000,00 гроша и одлучујуће допринео да се он изгради, али није био његов једини ктитор.³⁴ Вујић је у путопису истицао постојање школа, па то исто чини и када је у питању Карановац. Школа подигнута близу нове цркве имала је једног учитеља и 30 ученика. И у овом случају видљив је напредак карановачких православних Срба, јер пре устанака школе није било. Шанац у околини вароши из времена устанака око кога су се водиле борбе такође је детаљно описао.³⁵

У Вујићевом опису околине Карановца посебно место има манастир Жича. Вујић наводи да је манастир порушен, и да се у њему богослужења обављају само о Васкрсу и на празник Успења Пресвете Богородице. Његовој пажњи нису промакли остаци фрескописа и натписи. Стање куполе, олтарски простор, певнице, припрате, све је Вујић описао, док је неке од натписа, извора првог реда по свом значају, укључујући и готово цео садржај хрисовуље Стефана Првовенчаног, преписао колико је могао да их ишчита, зависно од степена оштећења на појединим местима.³⁶ Говорећи о времену када је Први српски устанак већ почео, описао је скрнављење манастира које је извела група Турака, о чијој нарави говори и име које је за њих забележио, „кесеџије“.³⁷ Вујић се

³¹ Исто, 179.

³² Исто, 179–180.

³³ Георгије Магарашевић, *Путовање по Србији у 1827. години*, писмо VIII, 282.

³⁴ Исто, 179–180; Градња цркве почела је 13. јула 1823. године. Радове је надгледао кнез Василије Поповић, близак рођак кнегиње Љубице, супруге кнеза Милоша. Главни мајстор био је Јања Михаиловић, један од најпознатијих градитеља тог доба. Црква је завршена 14. августа 1824. Драган Драшковић, *Краљево : од вароши до града*, Краљево 2016, 35.

³⁵ Опис школе је, за разлику од већине других места где је забележио њихово постојање, био веома кратак, док име учитеља није поменуо. Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 179–180.

³⁶ Исто, 180–188.

³⁷ На Вујића је посебан утисак оставио улазак пијаног Турчина у олтарски простор Жиче. Његово име, забележено од савременика тог догађаја, било је Зејнил Шабан Бузић. Само захваљујући присебности верника и бризи угледних Срба да његовом крвљу манастир не буде оскрнављен, његови сапутници убеђени су да га изведу из цркве и удаље се. Ј. Вујић, *Путешествије по Србији*, прва књига, 188–190.

кретао и јужно од Карановца долином Ибра, све до Маглича који на њега изненађујуће није оставио готово никакав утисак. Он очигледно није добро знао његову прошлост. Кратко га описујући, за остатке тврђаве наводи „да ништа примечанија достојно нисам могао приметити“, сем чињенице да је у време устанака то било место где су се Срби склањали у збегове.³⁸ По повратку у Карановац, Вујић је кренуо даље ка Чачку.

Карановац је посетио и Ото Фердинанд Дубислав фон Пирх. Пирх је одликовани пруски официр, који се 1815. истакао и у бици код Ватерлоа. Године 1829, новембра месеца, путовао је по Србији у време када је већ између Русије и Османског царства био склопљен Једренски мир, којим је било предвиђено стварање Кнежевине Србије. На путовање по Србији Пирх се одлучио узевши осмомесечно одсуство, пошто му је претходно било забрањено да приступи руској војсци и тако узме учешћа у рату против Османског царства. О Србији је претходно стекао прва знања захваљујући делима Леополда Ранкеа, Вука Караџића и Јернеја Копитара. Био је импресиониран личношћу кнеза Милоша Обреновића, кога је лично упознао. У Србији је 1829. обишао делове Шумадије, Поморавља и западне Србије. На путу се, поред локалних кнезова и чиновника, упознао и с неким од најугледнијих Срба, попут Димитрија Давидовића и проте Матије Ненадовића.³⁹ Његово излагање хронолошко је и у складу с динамиком путовања.

Пирх је био пријатно изненађен организацијом нових српских власти, којима се јавио одмах по доласку у српски део Београда, истичући да су усвојиле неке европске начине рада, за разлику од османских власти код којих се није мењало ништа. Први сусрет са српским властима био је у Управи вароши Београда. У путопису је дао низ историјских података, посебно оних који се односе на Српску револуцију. Није занемарио ни етнографске особине српског народа, описе конака кнеза Милоша Обреновића и њему блиских људи који су му указали гостопримство, односе између османских и српских власти. Топографска знања

³⁸ Исто, 192.

³⁹ Пирх је син пруског генерала Кристофа Рихтера Рудигера од Пирха. Као официр овладао је изузетним топографским знањима, што му је помогло и приликом што бољег описа путовања које је предузео кроз Србију новембра 1829. У том тренутку имао је чин поручника. Пирх је стекао широко образовање, које је укључивало историју, књижевност, знање страних језика и природне науке. На темељу бележака с путовања објавио је путопис *Reise in Serbien im Spätherbst 1829, 1830*, који је на српски језик први пут преведен 1899. По повратку у Пруску, године 1832. унапређен је у чин капетана и придодат штабу 6. армијског корпуса у Бреслау (Вроцлав). Само неколико дана по унапређењу погинуо је у паду с коња. Нино Делић, *Пирх фон, Ото Фердинанд Дубислав (von Pirch, Otto Ferdinand Dubislav)*, грађа Српског биографског речника Матице српске, у рукопису. Приређивач његовог рукописа објављеног 1899, Драгиша Т. Мијушковић, на основу чињенице да је једно од његових имена било Дубислав, сматрао је да је Пирх имао и словенско порекло. Драгиша Т. Мијушковић, „Предговор“, у: Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, Београд 1983, 10.

која је имао била су му добродошла. За разлику од неких других војних лица, дао је допринос и сакралној географији описујући манастире у Србији, од којих су неки и даље били знатно оштећени у ратном времену Српске револуције. Мале сеоске цркве, међутим, нису биле примарни предмет његовог интересовања.⁴⁰

На путу којим је кроз Србију прошао Пирх је описивао и већа места, посебно она у којима се постепено ствара нова реалност насељавањем све већег броја српског православног становништва, наспрот локалним муслиманима српског порекла који се постепено исељавају из њих, изузимајући Београд и Ужице. Пирх је био добро обавештен захваљујући комуникацији с угледним Србима, али и малобројним странцима који су се у Србију доселили видећи прилику за свој професионални ангажман. На путу од Јагодине према Чачку и Ужицу, Јагодину је описао детаљније него друга оближња места сличне величине на Цариградском друму. Пирх је прошао и кроз Карановац. Иако од његовог претходника Јоакима Вујића знамо како је Карановац тог времена изгледао, Пирх о њему не говори много. Више пажње посветио је путовању од Трстеника до Карановца, које је због набујалих вода делом морало да се одвија и преко територије која је била ван тадашње Србије, односно Смедеревског санџака, под непосредном и потпуном османском контролом.⁴¹ Пирх је Карановац топографски одредио, наводећи да се налази на реци Ибар, за коју је истакао да тече из Старе Србије и извире око Косова Поља, да је значајно широка али не и дубока, па ју је било могуће прећи близу ушћа у Западну Мораву. Карановац је, по њему, удаљен „добрих пола сата од Мораве“, близу леве обале Ибра.⁴²

Када је о опису Карановца реч, Пирх се задовољио да у једној реченици наведе да „по величини и иначе највише личи на Јагодину.“ По Пирху, Јагодина је била место богатије од осталих. Главна улица била је калдрмисана, с много кућа и дућана. Смештај који је у њој добио био је пристојан, а храна и пиће добри. У вароши је била и кућа локалног кнеза, који га је лепо угостио. Варошки доктор у Јагодини био је некада у Хабзбуршкој монархији ескадронски лекар и прешао је у Србију, што је говорило да се време и начин живота у њој постепено мењају.⁴³ Слично Јагодини, по величини вароши и њеној структури, Пирх је очигледно видео и Карановац, сматрајући да је за његов опис довољно да на ту сличност укаже. Више пажње ће касније посветити следећој вароши, Чачку, али разлог за то био је персоналан. У њему је живео кнез Василије Поповић, рођак кнегиње Љубице.⁴⁴

За околину Карановца Пирх је, међутим, био знатно више заинтересован него за саму варош, сличну другима на његовом путовању. Манастир Жича посебно га је занимао. Он истиче да је манастир подигнут између 1190. и 1224, и да је

⁴⁰ Ото Дубислав пл. Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, passim.

⁴¹ Исто, 142.

⁴² Исто.

⁴³ Исто, 132–133.

⁴⁴ Исто, 144–145.

посвећен Светим апостолима Петру и Павлу. За цркву и друге објекте у манастирском комплексу навео је да су у рушевинама. За разлику од каснијег путописца Јанка Шафарика, њега су превасходно занимали натписи, за које је навео да су на старословенском језику.⁴⁵ С тим у вези, он истиче да већ двадесетих година 19. века српске власти почињу да показују бригу за своје наслеђе. Пирх наводи да је, по налогу кнеза Милоша, Жичу 1823. посетио Димитрије Давидовић, тада најобразованији Србин у Смедеревском санџаку, који је са собом повео молера да нејасне делове натписа попуни бојом, што му је омогућило да их прочита и касније објави у „Српском алманаху“.⁴⁶ Овим Пирховим податком разрешено је и питање како је било могуће да старе натписе Јанко Шафарик 1846. јасно прочита и верно прецрта, притом наводећи да су били црне боје. Пирх се накратко вратио у Карановац и потом кренуо ка Чачку.⁴⁷

Јанко Шафарик, синовац Павла Јосифа Шафарика, словачког слависте и историчара, професор Београдског лицеја, посетио је Карановац у битно другачијим околностима него његови претходници, када је већ постојала Кнежевина Србија.⁴⁸ Он је 1846. пропутовао знатан део западне и централне

⁴⁵ Питање језика за Пирха је било превише сложено. Он није знао да се у време настанка манастира Жиче старословенски језик већ угасио, и да је уместо њега постојала нова редакција језика, српскословенска, карактеристична по слову „ђерв“, као и по промени броја именица (једнина, множина) која је изражена нестанком двојине. Од краја 12. века српскословенски језик је у потпуности преузео примат. Петар Ђорђевић, *Историја српске ћирилице : палеографско-филолошки прилози*, Београд 1987, 64–65.

⁴⁶ Ото Дубислав Пирх, *Путовање по Србији у години 1829*, 143.

⁴⁷ Јанко Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, прир. Милан Трипковић, Љубомир Дурковић Јакшић и Милоје Ж. Николић, Ваљево 1993, 31–33.

⁴⁸ Јанко Шафарик био је Словак по народности, рођен 14. новембра у Кир Керешу у Пештанској жупанији, већ 1823. послат је у Нови Сад код свог рођака Стјепана, евангелистичког пароха. Потом се преселио код стрица Павла Јосифа Шафарика, професора и управника Српске гимназије у Новом Саду. У новој средини брзо је научио српски језик. Немачку гимназију завршио је у истом граду. Његово универзитетско образовање почело је у Пожуну (Братислави) 1829, где је студирао право и филозофију. И ту се такође дружио са Србима који су студирали у том граду, под патронатом Људевита Штура, задуженом од Матице српске да води бригу о њима. Од 1832. у Пешти је студирао медицину, где је на њега утицао Јан Колар, такође евангелистички свештеник Словак, идеолог панславизма. У Беч је прешао 1834, а медицину завршио докторатом 1838. Боравио је и у Прагу, где се интересовао за славистику, археологију и историју. У Кнежевину Србију дошао је 1843. као професор физике на Лицеју. Поред тога, бесплатно је држао предавања из историје и књижевности. У Београду је упознао Словене који су у Србију дошли вођени популарношћу њене борбе за слободу. Један од њих био је и Франтишек Зах. Љубомир Дурковић Јакшић, Милоје Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа „Извјестије о путовању по Србији 1846. године“, у: Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, 11–13; Раде Михаљчић, „Шафарик (Šafařík) Јанко“, у: *Енциклопедија српске историографије*, Београд 1997, 719. Године 1844. Јанко Шафарик изабран је за члана Друштва србске словесности, као „доктор медицине, професор физике и словенске филологије на Лицеју“. Постао је члан

Србије, са задатком да проучи флору Србије и прикупи српске називе за многе биљне врсте. Међутим, тај његов задатак доспео је у други план, док је интересовање за српске старине, од грађевина до рукописа, потпуно преовладало. По повратку с путовања 1846. Шафарик је предао своје „Извјестије о путовању по Србији 1846. године“, које је све до објављивања његовог интегралног текста остало недовољно познато дело.⁴⁹ Наиме, „Извјестије“ је заведено у архиви Попечитељства просвештенија и 1850. дато на штампу часопису *Шумадинка*, који је убрзо био забрањен.⁵⁰ На његовом путу, о коме је поднео темељно „Извјестије“, нашао се и Карановац с околином.

У правцу Карановца он је ишао од Чачка, у чијој околини је посетио једну траварку од које је дознао називе биљака које је прикупио и описао, а она их је такође користила у лечењу. Поред помињања потребе обнове борових шума око манастира Студенице, о чему говори сасвим кратко, то су једини подаци који су били повезани са задатком који је пред њега поставио Лицеј.⁵¹ Попут Пирха,

Одбора просвештенија и Јестествоиспитујућег (Природњачког) друштва. Његова идеја је била и да се, поред утврђивања српске терминологије за физику, хемију и ботанику, сачини план прикупљања података за новију српску историју. На његово инсистирање позивани су грађани и локалне власти да предмете од вредности дају за формирање збирки Музеја. Љ. Дурковић Јакшић, М. Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа 'Извјестије о путовању по Србији 1846. године'“, 14–17. Од 1848. управљао је првом Музејском збирком у Кнежевини Србији. По смрти Исидора Стојановића 1849. оставио је Катедру физике и преузео Катедру историје на Лицеју. Године 1861. постављен је за руководиоца (управника) Народног музеја. Био је и један од првих српских нумизматичара. У времену од 1861. до 1869. био је и управник Народне библиотеке у Београду. Његова делатност практично је била утемељење будућих делатности на заштити културних добара. Био је председник Српског ученог друштва од 1869. Године 1867. изабран је за дописног члана ЈАЗУ у Загребу. Од 1869. до смрти био је члан Државног савета. Умро је 18. јула 1876. у Београду. Његов син Павле рођен је у Београду 1846. Био је државни саветник и почасни генерал Српске краљевске војске. Јанко Шафарик бавио се помоћним историјским наукама, објављујући радове из нумизматике, хералдике и славистике. Међу њима се издвајају хрисовуља цара Душана манастиру Светих Арханђела код Призрена, Животопис Стефана Дечанског од Григорија Цамблака, Животопис деспота Стефана Лазаревића, Спис Константина Михаиловића из Островице, Исписи из Млетачког архива, и као посебно издање дело *Српски споменици из Млетачког архива (Acta archivi Veneti 1–2, Београд 1860–1862)*. Народна библиотека Србије додељује награду која носи његово име. Р. Михаљчић, „Шафарик (Šafařík) Јанко“, 719–720; Љ. Дурковић Јакшић, М. Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа 'Извјестије о путовању по Србији 1846. године'“, 11–19.

⁴⁹ Овај путопис излазио је у наставцима у листу *Шумадинка*, који је уређивао Љубомир Ненадовић. Међутим, с обзиром на то да је лист забрањен, све до 1993. путопис није објављен у целини. Љ. Дурковић Јакшић, М. Ж. Николић, „О настанку Шафариковог рукописа 'Извјестије о путовању по Србији 1846. године'“, 9.

⁵⁰ Оригинал *Извјестија* је од наследника 1950. откупио Историјски институт САН. Исто, 18–19.

⁵¹ Ј. Шафарик, *Извјестије о путовању по Србији 1846. године*, 30, 32.

Јанко Шафарик такође не описује Карановац, изузев навођења чињенице да је у том месту кратко боравио неколико дана како би преспавао. И док Карановац на њега није оставио утисак, био је импресиониран његовом околином, посебно историјским и духовним наслеђем. Шафарик је прво посетио манастир Жичу, који се тада још налазио у рушевинама. С обзиром на то да се поред њега одржавао народни сабор, био је дирнут испољавањем поштовања становника тог краја целивањем зидина манастира, који су једноставно називали „Српска патријаршија“. У таквој атмосфери препознао је жељу народа да та светиња буде обновљена, о чему је разговарао с главним инжењером и начелником округа, истичући и потребу да о томе бригу поведе и Влада („Височајше правителство“). Он је описао остатке фрескописа, као и саму манастирску цркву, указујући на њене велике димензије, о чему је приложио нацртан план и изглед манастира Жиче.⁵² Шафарик у као пажљивом посматрачу нису промакли ни сачувани натписи, које је не само записао, већ нацртао онако како су они заиста изгледали.⁵³ Трећег августа 1846, преко Ђаковачких планина и поред Маглича, дошао је у Студеницу. Он истиче изузетну уметничку вредност појединих елемената на цркви, као и фрескопис. Посебан утисак на њега је оставила фреска на којој Пресвета Богородица представља Христу преподобног Симеона (Стефана Немању). Бивши владар, оснивач најугледније српске династије је у монашкој одори, док су за њим живописани ликови других припадника династије, од Светог Саве до краља Стефана Дечанског (Свети краљ). Шафарик је међу првима описао и испоснице у околини Студенице. Такође се, као и у Жичи, потрудио да верно нацрта неке од натписа у њој, посебно ктиторски натпис краља Стефана Уроша II Милутина у Цркви Светих Јоакима и Ане.⁵⁴ За истраживаче народне књижевности драгоцен је податак да су многи топоними у Студеничком крају били везани за име Светог Саве.⁵⁵ Шафарик је даље наставио пут ка Рашки, описујући остатке цркава у долини Ибра (Баљевац, Шумник, Павлица).

У Јошаничкој бањи Шафарик се задржао кратко, описујући њена лековита својства, али му је у њој много више пажње привукао Псалтир штампан 1705, са записима на маргинама, који је био у власништву једног сеоског кмета. То је још један доказ да је сам изменио примарни циљ свог путовања. Старе рукописе тражио је и у другим местима и црквама. Занимљива је напомена да његов стриц

⁵² „Што се самих развалина тиче, зидови сви су врло тврдо од цигле и камена мешовито зидани, а већа част сводова и два кубета јошт и данас стоје. И где је највећма порушено зданије, зидови су два фата и више високи. Дужина њена износи око 25 фати, а ширина до 10 фати.“ Исто, 31.

⁵³ Исто, 31.

⁵⁴ Исто, 32–33.

⁵⁵ „У пределу студеничком народ сваки особити камен, извор, брег и дол сједињава са предавањем о Светом Сави, и многе оне скаске вредне би биле да се побележе.“ Исто, 34.

Павле Јосиф Шафарик у својој библиотеци у Прагу има бројне рукописне и штампане књиге, које би радо уступио Кнежевини Србији, иако их траже руске и друге стране институције.⁵⁶

Пре одласка из Карановца, Шафарик је посетио и кратко описао Маглич. Он га упоређује с Манасијом и Смедеревом, наводећи да је у стара времена био војна посада, која је чувала пут кроз долину Ибра. Карановац је напустио 11. августа 1846. и запутио се ка Трстенику, а потом ка манастиру Љубостињи.⁵⁷ У свом „Извјестију“ све време је указивао на потребу да Народни музеј прикупи расуте и незаштићене драгоцености, посебно рукописе, и да власти Кнежевине Србије обнове урушене и оштећене храмове. Шафарик је спознао неопходност предузимања мера заштите националног блага, при чему је баштина Карановца и околине у његовој листи приоритета имала високо место.

Јозеф Паул Митесер, Јоаким Вујић, Ото Дубислав Пирх и Јанко Шафарик били су људи различитог порекла и професија, али су, сваки у складу са својим запажањима и интересовањима, оставили драгоцене описе простора Србије у времену од 1784, када је она била под непосредном османском влашћу, до 1846, када је већ 16 година постојала као аутономна Кнежевина. У њиховим извештајима и путописима заступљен је и Карановац с околином. Из тих драгоцених наративних извора види се да је он био место које је у више наврата готово потпуно уништено услед ратних операција, али да се брзо опорављало. Карановац је у наведеном раздобљу три пута мењао локацију услед одлука власти које су спроводиле његову обнову, али и меандрирања Ибра и нестабилних водотокова. Такође је дошло и до промене структуре његовог становништва. Док је 1784. муслиманско становништво било у већини од 88%, у време постојања српске устаничке државе оно је у потпуности било српско православно, да би по рестаурацији османске власти 1813. враћен стари поредак. Демографска и верска слика Карановца поново се постепено мења после Другог српског устанка 1815. После 1830, у Кнежевини Србији, Карановац добија на значају како у привредном, тако и у административном погледу.

⁵⁶ Исто, 36.

⁵⁷ Исто, 36–37.

Nedeljko V. RADOSAVLJEVIĆ

**KARANOVAC IN FOUR TRAVELOGUES
FROM THE LATE 18TH AND THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY**

Summary

At the time of the Habsburg Kingdom of Serbia, Karanovac was a village of only eight houses, belonging to the *prnjavor* of the Kalenić monastery. After Serbia fell under Ottoman rule anew in 1739, Karanovac's importance grew as it became a *kasaba* located on strategic roads. This is also evidenced by travelogues written by persons of different professional and ethnic backgrounds. In 1784, Habsburg sub-lieutenant Joseph Paul Mitesser left testimonies about the access roads to Karanovac from the direction of Kruševac, and the description of the place, an Oriental *kasaba* at the time. Later, in the 1820s, two travel writers passed through Karanovac – a Serb from Hungary Joakim Vujić, and Prussian officer Otto Dubislav Pirch. In 1826, Vujić left invaluable data on events around Karanovac in the war period of the Serbian Revolution, including its setting on fire and restorations, and a number of data about sacral geography, agrarian relations and social history of the time. In 1829, Pirch accurately defined the position of Karanovac; he, however, did not describe the place, but placed a focus on its environs. The fourth important travel writer, a professor at the Belgrade Lyceum Janko Šafarik, visited Karanovac in 1846, at the time when the Principality of Serbia existed for 16 years already. He also left an important description of this place, which, in the liberated national state, experienced a transformation from an Oriental *kasaba* into a centre subject to increasingly stronger European influences. Šafarik also devoted more attention to the environs, notably the Žiža monastery. These travelogues testify to the growing importance of Karanovac over time, also supported by the geopolitical changes in the Balkan peninsula.

Keywords: Ottoman Empire, Principality of Serbia, Sanjak of Smederevo, Karanovac, Ibar, village, *kasaba*, travelogues.

Александра ВУЛЕТИЋ*
Историјски институт
Београд

ДЕМОГРАФСКИ КАПАЦИТЕТИ КАРАНОВЦА/КРАЉЕВА 1834–1910.

Апстракт: У раду се разматра демографски развој Карановца/Краљева у 19. и почетком 20. века. Акценат је на квантитативним и квалитативним обележјима становништва овог насеља на почетку и на крају разматраног раздобља. Демографски параметри Карановца/Краљева сагледани су у контексту мреже урбаних насеља у Србији како би се стекао увид у његову позицију у тој мрежи.

Кључне речи: Карановац, Краљево, становништво, варошица, пописи становништва, Србија, 19. век.

Краљево је једно од 28 насеља у Републици Србији са статусом града; седиште је истоимене општине и седиште Рашког управног округа. По територији коју заузима – 1.529 км², општина Краљево је једна од највећих у Србији. Према попису становништва из 2011. године у Краљеву је живело 68.749 становника на ужем градском подручју, што га сврстава на десету позицију по насељености у земљи, док по броју становника на ширем градском подручју – 125.488, заузима осмо место.¹ Ако се подаци о броју становника које Краљево има данас посматрају у границама Србије 19. века, град се налази на још вишој позицији: у границама које је Србија имала 1833–1878. заузима четврто место (иза Београда, Крагујевца и Чачка), док је у границама Србије 1878–1913. на петом месту по насељености (иза наведених градова и Ниша).

У овом раду бавићемо се основним демографским обележјима Карановца/Краљева у 19. и почетком 20. века и његовим местом у оновременој мрежи

* aleksandra.vuletic@iib.ac.rs

¹ <https://publikacije.stat.gov.rs/G2012/Pdf/G20124001.pdf>, приступљено 30. 08. 2022. У обзир нису узета насеља у АП Косово и Метохија у којима попис 2011. није спроведен.

градских насеља у Србији. Као главни извор података користили смо резултате пописа становништва у Србији у 19. и почетком 20. века, што је утицало и на постављање хронолошких граница рада: почетну 1834. годину – у којој је спроведен први попис целокупног становништва Србије и завршну 1910 – у којој је спроведен последњи попис становништва пре избијања ратова и формирања југословенске државе. С обзиром на то да се ради о великом хронолошком раздобљу, акценат смо ставили на његов почетни и завршни део.² Пре разматрања демографских капацитета Карановца/Краљева укратко смо се осврнули и на место овог насеља у административној управи и, нарочито, класификацији градских насеља у 19. и почетком 20. века, не само зато што сматрамо да је то било од значаја за његов демографски развој, већ и стога што нам се чини да у историографској литератури ово питање није довољно разјашњено.

Карановац/Краљево у административно-управној подели и систематизацији насеља у Кнежевини/Краљевини Србији

Функцију у административно-управној подели земље Карановац је добио одмах по завршетку устаничког периода и формирања првих органа националне власти: у њему је од 1815. до 1819. било нахијско седиште, затим седиште кнежине, па капетаније, а од 1839. године среско седиште. Средином 19. века накратко је уздигнут и у ранг окружног седишта (1853–1859). Потом је враћен у ранг седишта среза и у том административном статусу дочекао је формирање југословенске државе.³

У османској систематизацији насеља Карановац је служио за варошицу. Нове националне власти систематизацију насеља нису извршиле све до шездесетих година 19. века. До тада су се у различитим документима и списима насеља незванично диференцирала на градска (вароши) и сеоска. Тако је у пореским списковима из 1822, као и у попису становништва из 1834. године Карановац уписан као *варош*.⁴ На категорисање Карановца као градског насеља утицао је,

² О становништву Карановца у време пописа 1862/63. више података се може наћи у: Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином 19. века*, Београд 2002. О развоју градског становништва у другој половини 19. века уопште, видети: Нино Делић, *Урбанизација народа? Демографски развој српске градске популације у другој половини 19. века - статистички преглед*, Урбанизација у источној и југоисточној Европи / Урбанизација в восточной и юго-восточной Европе, ур. Срђан Рудић, Алексеј Александрович Гордин, Историјски институт Београд – Државни универзитет за архитектуру и грађевину Нижњи Новгород (ННГАСУ), Београд 2019, 167-196.

³ О овоме опширније: Јован Милићевић, „Карановац од 1813–1875. године“, у: *Краљево и околина*, Београд 1966; Драган Драшковић, *Краљево. Од вароши до града*, Краљево 2016.

⁴ Мита Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842 II*, Београд 1898, 534; Лепосава Цвијетић, „Попис становништва и имовине у Србији 1834. године“, *Мешовита грађа (Miscellanea) XIII* (1984) 77.

претпостављамо, не само административни статус (седиште кнежевине), већ и његов трговачко-занатски карактер. Јоаким Вујић је, на пример, 1826. године забележио да већину домова у Карановцу чине дућани. Карановац је и једно од првих насеља у Србији које је добило урбану регулацију (1832), а током наредних деценија имао је све више одлика урбаног насеља.⁵ У Школској уредби из 1857, којом је први пут изведена посредна класификација урбаних насеља, Карановац је, као окружно седиште у то време, поменут као једна од десет „главних Окружних вароши“.⁶

Законом из 1866. сва насеља у Србији подељена су на вароши, варошице и села. Статус вароши добили су Београд и окружна седишта, док је Карановац (у то време седиште среза) са још 20 насеља сврстан у варошице. И док је критеријум за стицање статуса вароши био административно-управна функција насеља, критеријуми за категоризацију насеља као варошице биле су првенствено привредне функције насеља – занатство и трговина као претежне делатности становништва.⁷ Иако је средином 19. века имао тек педесетак становника више него Карановац, оближњи Чачак имао је виши ранг у административно-управној подели Кнежевине – био је окружни центар и имао је статус вароши. И док је по Карановцу срез назван *Карановачки*, Чачак је дао име читавом округу – *Чачански*.⁸ Још једно урбано насеље у близини Карановца – Горњи Милановац, иако је по броју становника био упола мањи, као окружно средиште имао је статус вароши и веће административне надлежности од варошице на Ибру.

⁵ Јоаким Вујић, *Путешествије по Србији*, Горњи Милановац 1999, 94. Лекара и војну болницу Карановац је добио 1837. године, а од шездесетих година 19. века у њему је био стационаран и војни гарнизон. Од средине 19. века био је и епархијско седиште (1854). Печат урбаног центра дало му је и оснивање општинске Читаонице и Певачке дружине у другој половини 19. века. Панађур у Карановцу био је међу чувенијима у Србији, па је ово насеље било и једно од трговачких средишта у Кнежевини/Краљевини Србији. О развоју Карановца/Краљева у 19. веку видети: *Краљево и околина*, Београд 1966; *Научни скуп Рудо Поље – Карановац – Краљево (од првих помена до Првог светског рата)*, ур. Љубодраг П. Ристић, Београд–Краљево 2000; Драган Драшковић, *Краљево*.

⁶ „Устројеније Основних школа у Књажевству Србији“, у: *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији* 10 (1857) 68.

⁷ „Закон о томе, која су места у Србији окружне вароши, варошице, а која села“, *Зборник закона и уредаба у Књажевству Србији* 18 (1866) 139–141. Статус вароши је и у наредним деценијама остао резервисан само за окружна седишта, док је број варошица, које су власти проглашавале указима, с временом растао; са 21, колико их је било 1866, порастао је на 85 у 1910. години. Крајем 19. века Београд и Ниш, као највећа урбана насеља, добијају статус града. О систематизацији градских насеља опширније: Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 62–84.

⁸ Карановачки срез је од 1882. називан *Краљевски*, а Законом о административној подели Краљевине Србије из 1890. године преименован је у *Жички*, видети: *Зборник закона и уредаба Краљевине Србије* 46 (1891) 218–318.

Проглашење Србије за краљевину 1882. године у жижу јавног интересовања довело је манастир Жичу – крунидбено место средњовековних владара, а посредно и Карановац који је био незаобилазна станица на путу ка славном манастиру. У новим околностима име варошице на Ибру звучало је помало старомодно, па је приликом посете новопроглашеног краља варошица добила име прикладније новом добу – Краљево. У надахнутом обраћању њеним житељима, краљ Милан је, између осталог, рекао: „Ваш Краљ, Ваш Кум, баш зато хоће да вас, прве и најближе седмовратној Жичи, поздрави данас именом које вам приличи..., именом *грађана Краљевског града*“ [подвукла А. В.].⁹ Ово називање Краљева *градом* у краљевом говору било је, међутим, реторичко. Преименовање насеља у 19. веку обично је било праћено и њиховим уздизањем у виши ранг, али се у највећем броју случајева радило о уздизању сеоских насеља у ранг варошице, чији је број током друге половине 19. и почетком 20. века непрестано растао. Пошто је Закон о насељима предвиђао да само окружна седишта имају статус вароши, а Краљево је и даље било „само“ среско седиште, упркос преименовању оно није добило виши ранг у систематизацији насеља, већ је задржало статус варошице.

Становништво Карановца у првом попису становништва 1834. године

Први попис становништва Србије спроведен је 1834. године, непосредно по стицању политичке аутономије и територијалног проширења на шест „отргнутих“ нахија. Делимичне податке о броју становника по насељима пре 1834. године садрже порески спискови које су први органи српске власти водили од завршетка устаничког периода. Године 1818. у Карановцу су пописана 62 дома и 179 харачких глава (мушкараца старијих од седам година који су били обвезници харача). Наредне године пописано је 67 кућа, 100 ожењених (обвезника пореза) и 169 харачких глава; 1822. године број кућа у Карановцу порастао је на 103, док је у њему било 118 ожењених и 216 харачких глава.¹⁰ Према попису из 1834. године, којим је први пут обухваћено целокупно становништво Србије, Карановац је имао 1.022 становника. Како је Карановац по броју становника био позициониран у Србији, приказано је у наредној табели:

⁹ *Српске новине*, бр. 99, 5. мај 1882, у: *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, приредио Славољуб Маржик, Краљево 2015, 201–203.

¹⁰ М. Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије II*, 502.

1. Београд	7.033	15. Богатић	1.591	29. Азбуковица	1.134
2. Шабац	3.018	16. Аџибеговац	1.503	30. Грљан	1.106
3. Јагодина	2.558	17. Лапово	1.466	31. Црна Бара	1.103
4. Смедерево	2.450	18. Зајечар	1.439	32. Клење	1.092
5. Пожаревац	2.302	19. Свилајнац	1.418	33. Глушци	1.074
6. Крагујевац	2.235	20. Медвеђа	1.379	34. Дубље	1.069
7. Подгорац	2.143	21. В. Градиште	1.310	35. Рготина	1.061
8. Неготин	2.100	22. Кушиљево	1.302	36. Смољинац	1.052
9. В. Извор	1.861	23. Бадања	1.265	37. Раковац	1.049
10. Свилајнац	1.853	24. Брзан	1.205	38. Дубока	1.044
11. Бадовинци	1.852	25. Вражогрнац	1.198	39. Азања	1.042
12. Параћин	1.769	26. Крушевац	1.163	40. Радојевац	1.036
13. Јабучевац	1.651	27. Кусатак	1.157	41. Карановац	1.022
14. Злот	1.635	28. В. Дренова	1.120	41. Прњавор	1.022

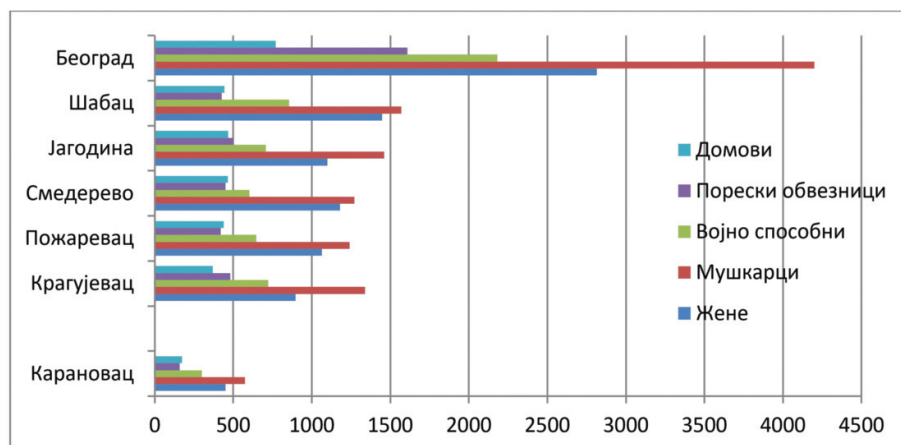
Табела 1: Насеља у Србији с највећим бројем становника 1834. године¹¹

Средином прве половине 19. века највећа градска насеља у Србији била су на северу земље, на граници или близу границе с Хабзбуршком монархијом (Београд, Шабац, Смедерево и Пожаревац), као и Јагодина која се налазила на најважнијем путном правцу – Цариградском друму. Крагујевац, који је у то време био престоница земље, по броју становника био је тек на шестом месту. Карановац је са своја 1.022 становника делио 41. место с мачванским селом Прњавором. Велики број сеоских насеља на овој листи, која су по броју становника надмашивала многа урбана насеља, сведочи о неразвијености урбаног живота у Србији средином прве половине 19. века. Чачак, на пример, са својих 908 становника, био је још слабије рангиран од Карановца у то време.

У Карановцу су 1834. године пописане 173 куће, 573 мушкараца, 449 жена, 159 пореских обвезника и 300 за војску способних мушкараца.¹² Какав је био однос између наведених категорија становништва у Карановцу, у поређењу с највећим урбаним насељима у Србији тога доба, приказано је у наредном графикону:

¹¹ Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, 9–118.

¹² Овим пописом је, осим становништва, пописана и имовина, па је тако у Карановцу било 187½ плугова орања обрадивог земљишта, 364 коса ливада, 73 мотика винограда и 5.787 стабала шљива, Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, 77.

Графикон 1: Основна обележја највећих урбаних насеља у Србији и Карановцу према попису из 1834. године¹³

У свим наведеним градским насељима број мушкараца био је већи од броја жена. Бројчана надмоћ мушкараца била је карактеристика свих градова на територији некадашњег Османског царства, у којима су само мушкарци имали активну радну улогу, за разлику од западноевропских градова, у којима су жене већ у 19. веку биле део радне снаге у систему привређивања, па су често имале и већи удео у градској популацији од мушкараца. Превага мушког становништва у градским насељима у Србији у знатној мери била је и последица досељавања – најзначајнијег чиниоца у расту градског становништва, у којем су учествовали претежно припадници мушког пола.¹⁴ Превага мушког становништва над женским најизраженија је била у Београду и Крагујевцу, који су били не само важна трговачка и занатска средишта, већ и најзначајнији административни центри Србије у којима је живео знатан број чиновника. Број пореских обвезника указује на број радно способног становништва и на привредну моћ насеља. Знатно већи број пореских обвезника од броја кућа имали су Београд и

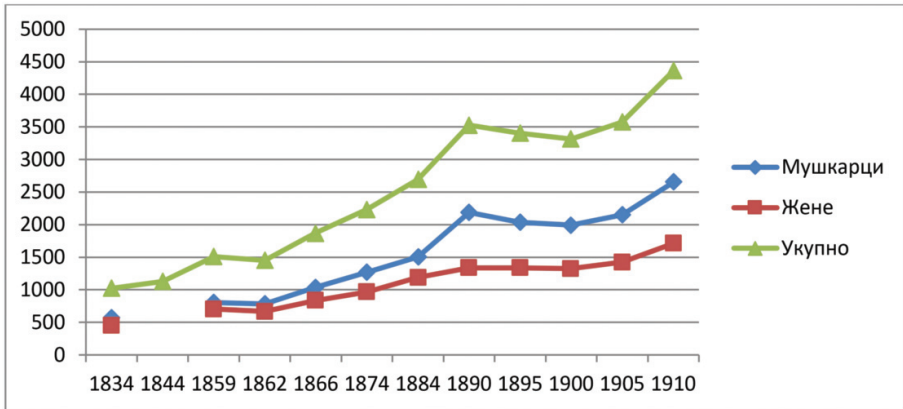
¹³ Исто, 41, 62, 64, 69, 76, 77, 111.

¹⁴ Бројчана премаћ мушкараца била је присутна и у сеоским срединама током читавог 19. века, али у мањој мери него у урбаним срединама. И она је била последица имиграције – Србија је у то време била земља у коју се становништво у већој мери досељавало (претежно из суседних области Османског и Хабзбуршког царства), него што се исељавало. У свим миграционим процесима мушкарци учествују у већем броју него жене, а пошто је досељавање било најинтензивније у градским срединама, то је у њима превага мушког пола била и више изражена, опширније у: Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић, *Наличја модернизације. Српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017, 202–234.

Крагујевац, док је у Јагодини та пропорција била мања; у осталим насељима, укључујући и Карановац, број пореских обвезника био је мањи од броја кућа. Сразмерност броја војно способних и укупног броја мушкараца била је слична у свим наведеним насељима.

Демографски развој Карановца/Краљева 1834–1910.

Од 1834. до 1910. године становништво Карановца/Краљева увећало се више него четвороструко – са 1.022 број становника је порастао на 4.363. У наредном графикону представљено је кретање броја становника оба пола у пописним годинама у наведеном периоду:

Графикон 2: Демографски развој Карановца/Краљева 1834–1910.¹⁵

У разматраном раздобљу становништво Карановца/Краљева је константно расло, осим у два временска интервала: 1859–1862. и током последње деценије 19. века. Незнатно опадање броја пописаних становника између 1859. и 1862. може се приписати непоузданости резултата пописа 1862. године.¹⁶ Благо опадање броја становника у последњој деценији 19. века било је присутно првенствено у мушком делу становништва.

¹⁵ Л. Цвијетић, *Попис становништва и имовине у Србији 1834. године*, 77; Државопис Србије [=ДС] I (1863) 92; ДС III (1869) 90; ДС IX (1879) 124; ДС XVI (1889) 238; Статистички годишњак [=СГ] I (1893) 25–26; СГ IV (1896/97) 38–39; СГ VIII (1903) 31–32; СГ XI (1906) 28; СГ XIII (1909/10) 28.

¹⁶ Упоредо с пописом становништва 1862. обављен је и попис имовине у циљу спровођења пореске реформе, што је отежало и успорило процес пописивања и на крају резултирало мањим обухватом пописаног становништва од уобичајеног.

Средином тридесетих година 19. века на стотину мушких становника Карановца долазило је 78 женских становника. Наведена размера међу половима била је током наредних деценија прилично константна, да би се крајем осамдесетих година знатно повећала: према попису из 1890. године на стотину мушкараца у Краљеву долазила је само 61 жена. Током наредних година дисбаланс међу половима благо се смањило, па је 1910. бројчани однос између мушкараца и жена у Краљеву био 100:64. Број мушкараца се у поменутом периоду увећао 4,6 пута, а број жена 3,8 пута.

Године 1834. Карановац се са 1.022 становника налазио на 41. месту по насељености, а како је (под новим именом Краљево) с више него четвороструко увећаним бројем становника био рангиран на списку најмногољуднијих насеља у Србији 1910, приказано је у наредној табели:

1. Београд	89.876	15. Лапово	6.536	29. Свилајнац	5.204
2. Ниш	24.949	16. Лозовик	6.530	30. Бадовинци	5.092
3. Крагујевац	18.376	17. Кусадак	6.424	31. Богатић	5.072
4. Лесковац	14.266	18. Ужице	6.239	32. Дубока	4.943
5. Пожаревац	13.613	19. Неготин	6.236	33. Књажевац	4.871
6. Шабац	11.541	20. Алексинац	5.933	34. Јабучевац	4.796
7. Пирот	10.737	21. Параћин	5.843	35. Злот	4.672
8. Врање	10.487	22. Прокупље	5.774	36. Кушићево	4.536
9. Зајечар	9.462	23. Чачак	5.671	37. Ковачевац	4.490
10. Ваљево	8.832	24. Вел. Плана	5.476	38. В. Крсна	4.488
11. Азања	8.676	25. Крћево	5.424	39. В. Извор	4.423
12. Крушевац	8.417	26. Јагодина	5.376	40. (23) Краљево	4.363
13. Смедерево	7.411	27. Ђуприја	5.356		
14. Селевац	7.309	28. Рипањ	5.331		

Табела 2: Насеља с највећим бројем становника у Србији 1910. године¹⁷

У односу на 1834. годину, Краљево је у попису насеља с највећим бројем становника у Србији 1910. године напредовало само за једно место. Међутим, треба имати у виду и да је државна територија у наведеном раздобљу знатно увећана и да су се овог пута у попису нашла и нека насеља која средином прве половине 19. века нису била у саставу Србије.¹⁸ Као и 1834. године, и 1910. је велики број насеља – чак 17 од 40 спадао у категорију руралних насеља, што посредно сведочи о релативно спором развоју урбаних центара у Србији у 19. и

¹⁷ „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године“, у: *Статистика Краљевине Србије XXIII* (1903). Рурална насеља приказна у табели су засенчена.

¹⁸ У наведеној табели то су насеља: Ниш, Лесковац, Пирот, Врање и Прокупље.

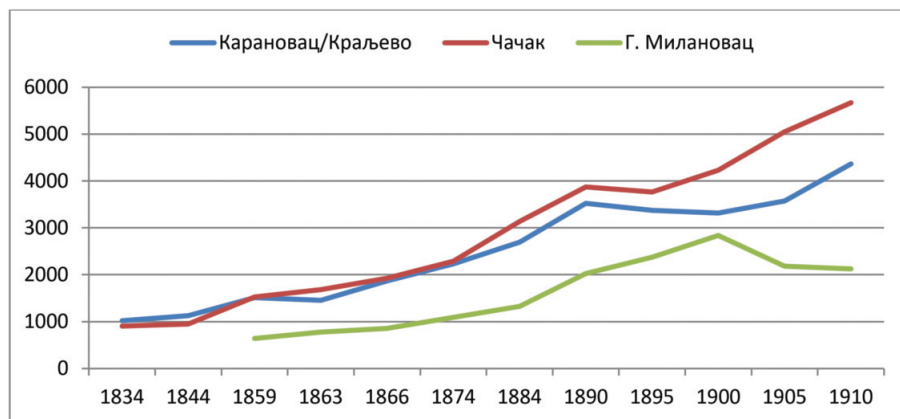
почетком 20. века. Ако се у разматрање узму само градска насеља – вароши и варошице, Краљево је у тој категоризацији заузимало 23. место; имајући у виду да је 1910. године у Србији било чак 85 насеља са статусом вароши или варошице, позиција Краљева разматрана само у оквиру категорије урбаних насеља изгледа много повољније него у оквиру пописа свих насеља у Краљевини.

Током друге половине 19. века у јавности је било присутно мишљење да административни статус Карановца/Краљева, који је био „само“ среско седиште, успорава његов развој. У опширном чланку из 1869. године, у којем је упоредио економске и друге карактеристике Чачка, Горњег Милановца и Карановца, Јован Мишковић је закључио да „највећу вредност од свију њих има и имаће Карановац, а Горњи Милановац и Чачак за њим упоредо иду... Али, што је увиђавно и очигледно, код толиких превага Карановца над Чачком, он опет игра потчињену улогу... Заиста, није нимало право да једно место, које толико изредних својстава у себи притежава, као што је Карановац, нема никаквих јавних већих завода ни судова, као што би му по положају и вредности праведно припадало“.¹⁹ Слично запажање изнео је и Владимир Карић средином осамдесетих година 19. века: „Краљево је се неко време такмичило са Чачком о првенству у Чачанском округу, али је на послетку подлегло; данас има 2.700 становника и прилично је жива варошица, у којој се налази и једна ратарница, једина у Србији.“²⁰ И Феликс Каниц је забележио да се Карановац убрзано развијао све до измештања административног центра округа у Чачак крајем педесетих година 19. века, када је његово напредовање заустављено.²¹ Како је изгледао демографски развој ова три насеља 1834–1910. приказано је у следећем графикону:

¹⁹ Према Мишковићевом суду, историјски разлози пресудно су утицали на то да Чачак добије предност у управној хијерархији. Осим административног статуса, сматрало се и да развој Карановца успорава недостатак приступа Моравском коридору и лоша саобраћајна повезаност с остатком Србије, видети: Јован Мишковић, „Значај Чачка, Горњег Милановца и Карановца“, *Србија*, бр. 109, 18/30. септембар 1869; бр. 111, 23. септембар/5. октобар 1869; бр. 112, 25. септембар/7. октобар 1869; бр. 115, 2/14. октобар 1869, у: *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, приредио Славољуб Маржик, Краљево 2015, 39–46.

²⁰ Упркос томе што је изгубила битку за првенство унутар округа, Карић је варошици на Ибру предвиђао боље дане: „Краљево има лепу будућност, јер је не само на устима долине Ибарске, која води у Нови Пазар и Косово, него је тако исто и на устима долине Гружанске, којом у Мораву излази најважнији пут из Шумадије, познат из старине.“ Владимир Карић, *Србија. Опис земље, народа и државе*, Београд 1997, 713.

²¹ Каниц је констатовао да је захваљујући изградњи путева и мостова у последње две деценије 19. века у Краљеву почела убрзано да се развија трговина пољопривредним производима, као и да је развој трговине поспесио развој грађевинске и других делатности: Feliks Kanis, *Srbija. Zemlja i stanovništvo od rimskog doba do kraja XIX veka II*, Београд 1999, 13. Видети и: Јован Милићевић, „Карановац од 1813–1875. године“, 258–279; Радмило Стефановић, „Прилике од 1875. до 1918. Привредно-економски живот“, у: *Краљево и околина*, Београд 1966, 280–293.

Графикон 3: Демографски развој Карановца/Краљева, Чачка и Г. Милановца 1834–1910.²²

Током четврте и пете деценије 19. века Карановац је имао нешто више становника од Чачка, оновременог окружног седишта. Пописом из 1859. године у Чачку је први пут регистровано више житеља него у Карановцу, а до преваге у броју становника дошло је у краткотрајном раздобљу када је окружни центар био у Карановцу (1853–1859). Благу превагу у броју житеља Чачак је имао све до осамдесетих година 19. века, када се разлика у броју становника међу њима повећала и наставила да расте крајем 19. и почетком 20. века. Ове разлике донекле потврђују мишљења Карића и Каница да је у такмичењу за првенство у округу, Чачак средином друге половине 19. века однео превагу над Карановцем/Краљевом (барем у погледу броја становника). С друге стране, иако је био окружно седиште и имао статус вароши, оближњи Горњи Милановац имао је мањи број житеља од варошице на Ибру. Горњи Милановац је по броју становника током читавог 19. века био и најмања окружна варош у Србији. Разлике у броју становника између Карановца/Краљева, Чачка и Горњег Милановца у 19. веку сведоче о комплексности утицаја административних, привредних и других чинилаца на демографски и свеукупни развој урбаних насеља.

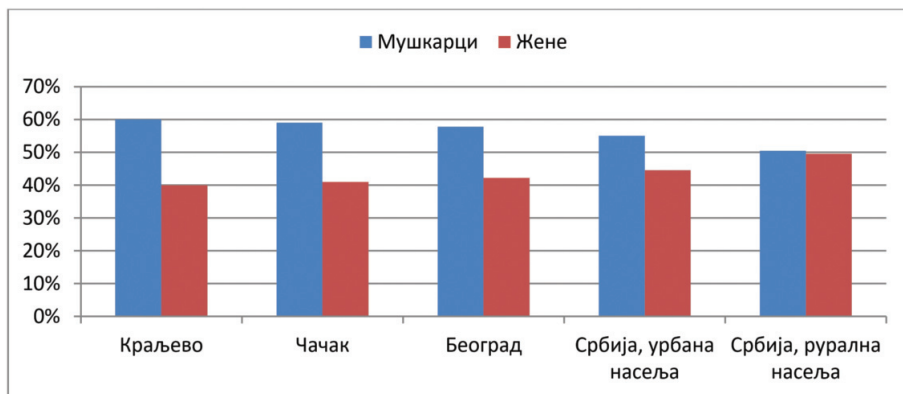
Структура становништва Краљева на прелому 19. и 20. века

Пописима становништва прикупљане су не само информације о бројном стању, већ и о структури становништва према полу, узрасту, економским и другим обележјима (занимању, писмености, типу становања и сл.). У овом одељку представимо нека од најважнијих обележја становништва Краљева

²² Исто као у графикону бр. 2.

на основу података који су прикупљени пописом из 1900. године.²³ Ради јаснијег увида, показатеље за Краљево у графиконима представили смо заједно с показатељима за још четири групе становништва које сматрамо релевантним у овом контексту: показатељима за становништво Чачка, који је био седиште округа у којем је било Краљево; Београда, који је био највећи и најразвијенији урбани центар у Србији; показатељима који репрезентују просечне вредности за сва урбана насеља у Краљевини (1900. године била су 82 градска насеља – 24 вароши и 58 варошица, у којима је живело 14% становништва), као и просечне вредности за рурална насеља у којима је живело преосталих 86% становника Србије.

У првом од наредних осам графикона представљена је расподела наведених групација становништва према полу:

Графикон 4: Расподела становништва према полу 1900. године²⁴

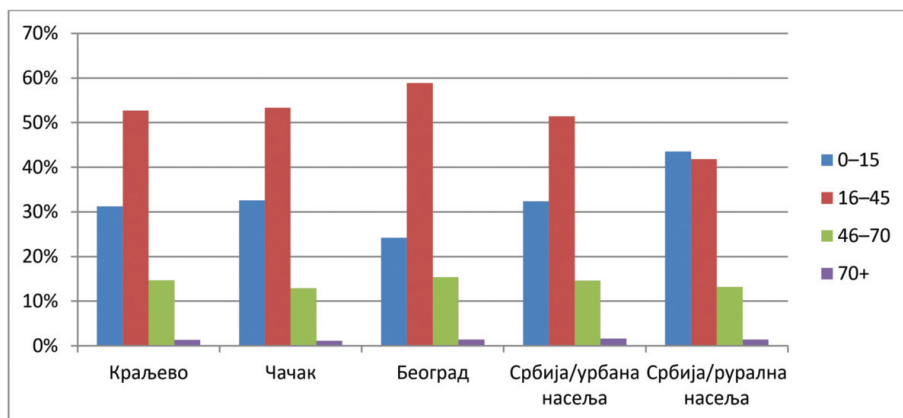
Током читавог 19. века мушкарци су чинили већински део становништва Србије што је, као што је већ речено, у највећој мери била последица досељавања. У сеоским срединама несразмера између броја мушкараца и жена била је најизраженија у време стицања политичке аутономије – тридесетих година 19. века, када су миграциони таласи били најинтензивнији, да би се потом постепено смањивала; крајем 19. и почетком 20. века мушкарци су чинили тек нешто више од половине руралног становништва (51%). У градским срединама несразмера између мушког и женског контингента становништва била је већа него у сеоским током читавог 19. столећа, а њен интензитет варирао је с временом и разликовао се од насеља до насеља. Видели смо да је у Краљеву

²³ Детаљни резултати пописа становништва из 1910. године, последњег који је изведен у Краљевини Србији, због избијања ратова нису објављени. Стога смо у овој анализи користили резултате пописа из 1900. године.

²⁴ „Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године“, 500–504, 512–517, 746–751.

највећа несразмера између броја мушкараца и жена била 1890. године, да би се у наредних десет година благо смањила, па је удео мушкараца у становништву на крају 19. века износио 60%. Удео мушког становништва у Краљеву био је у то време већи него у Чачку, Београду, као и у урбаним насељима у Србији посматраним у целини. Да ли су на ове разлике између Краљева и осталих насеља утицали још неки фактори сем миграција, није могуће рећи без детаљнијих истраживања ове проблематике.

Каква је била расподела становништва Краљева и осталих насеља према старосним групама приказано је у следећем графикону:

Графикон 5: Расподела становништва према старосним групама 1900. године²⁵

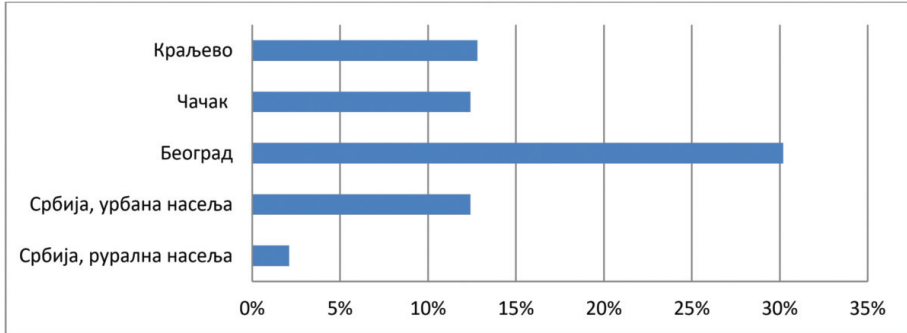
Због високих стопа природног прираштаја становништво Србије у 19. веку спадало је у демографски млада становништва. Просечна старост становника на селу 1900. године била је 23,6 година, а становника у градским срединама – 26,3 године.²⁶ Један од разлога веће просечне старости урбаног становништва било је веће учешће имиграната у њему, с обзиром на то да су у миграцијама у већој мери учествовали одрасли. Најмањи удео младог и највећи удео одраслог, за рад способног становништва имао је Београд. Краљево је имало незнатно више одраслог становништва од Чачка, а оба насеља имала су нешто већи удео становника у најпродуктивнијим годинама живота (16–45) у односу на просечну вредност за урбана насеља.

Пописима крајем 19. и почетком 20. века регистровано је и становништво које је рођено у иностранству; у највећем броју случајева радило се о

²⁵ Исто.

²⁶ СГ VI (1900) 61, 62. О природном прираштају опширније у: Александра Вулетић, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције“, *Српске студије* 7 (2016) 203–221.

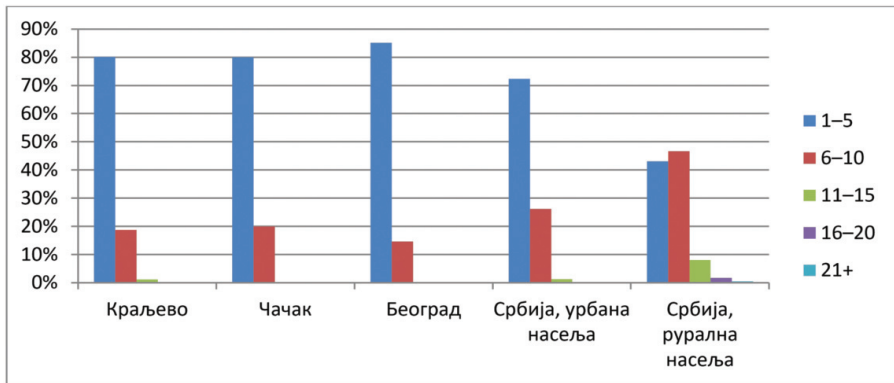
досељеницима из суседних области Османског и Хабзбуршког царства. Колико је било њихово учешће у становништву Краљева и осталих области Србије, приказано је у наредном графикону:

Графикон 6: Удео становништва рођеног у иностранству 1900. године²⁷

Најмање становника рођених ван граница Србије живело је на селу – 2,1%. У урбаним насељима они су, у просеку, чинили 12,4% становништва. Убедљиво највише становника рођених ван Србије имао је главни град, који је имао највећи потенцијал (привредни, као и административно-управни) привлачења становништва из околних, али и других европских земаља. У Краљеву је живело 12,8% становника рођених ван Србије; привлачна моћ Краљева у овом погледу била је нешто већа него моћ Чачка, као и знатног броја других урбаних насеља у Србији.

Урбана и рурална насеља разликовала су се и по просечном броју чланова домаћинства, а њихова дистрибуција приказана је у следећем графикону:

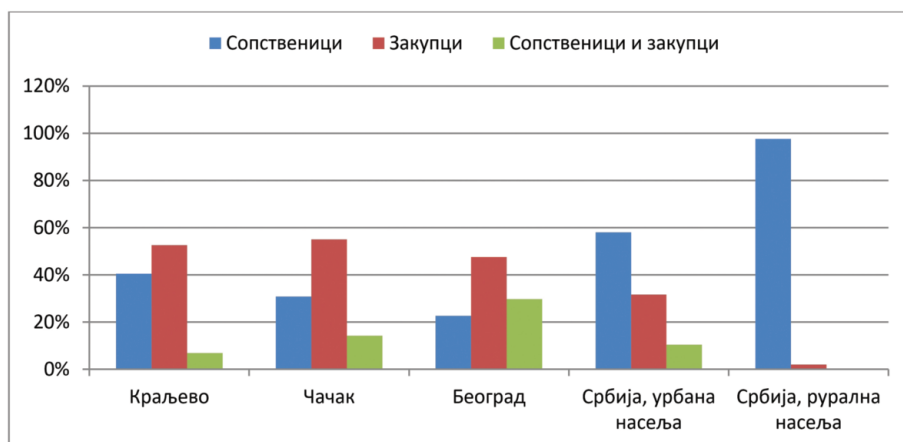
Графикон 7: Расподела домаћинстава према броју чланова 1900. године²⁸

²⁷ Исто као у графикону бр. 4.

²⁸ Исто.

Домаћинства у градским срединама имала су већи број чланова од домаћинстава у сеоским, што је у знатној мери била последица различите организације живота и рада у њима. За разлику од сеоског начина привређивања, које се одвијало у оквиру породичног домаћинства, и у којем је екстензивном начину пољопривредне производње погодовао велики број радних руку, градски начин привређивања (трговина, занатство, чиновнички послови), одвијао се изван оквира породице. У градским насељима било је и знатно више самачких домаћинстава него у сеоским; за формирање породице у урбаним срединама била је неопходна материјална подлога, док је на селу било обрнуто – ступање у брак било је неопходно за биолошку и економску репродукцију домаћинства.²⁹ Највише домаћинстава с мање од пет чланова било је у Београду, док се Краљево, с 80% таквих домаћинстава, котирало нешто изнад просечне вредности за урбана насеља.

Урбана и рурална насеља разликовала су се и по преовлађујућем типу својине над кућама/становима у којима је становништво живело.

Графикон 8: Расподела домова према типу својине³⁰

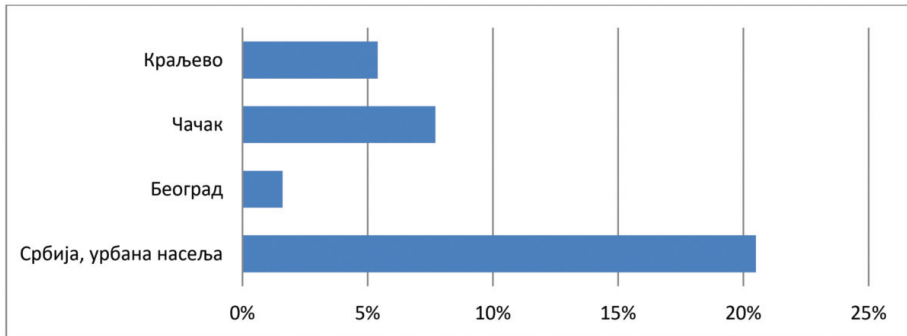
У сеоским насељима огромна већина становништва живела је у сопственим домовима. У градским срединама флукутација становништва била је много већа него на селу, па је и знатан број становника живео у изнајмљеним кућама и становима. Најмање житеља који су били сопственици домова у којима су

²⁹ Опширније у: Александра Вулетић, „Колико душа живи у једној кући? Број чланова сеоског домаћинства у Србији 1834–1910“, *Српске студије* 3 (2012) 219–244.

³⁰ Исто као у графикону бр. 4.

становали имао је Београд, што указује на већу фреквентност становништва престонице, али и на веће могућности закупа стамбеног простора. У Краљеву је сопствене куће поседовало 40% становништва, више него у Београду и Чачку, а мање од просечне вредности за урбана насеља.

Главне привредне гране у градским насељима биле су трговина и занатство, али се један део градског становништва и даље бавио пољопривредом као главном привредном делатношћу.

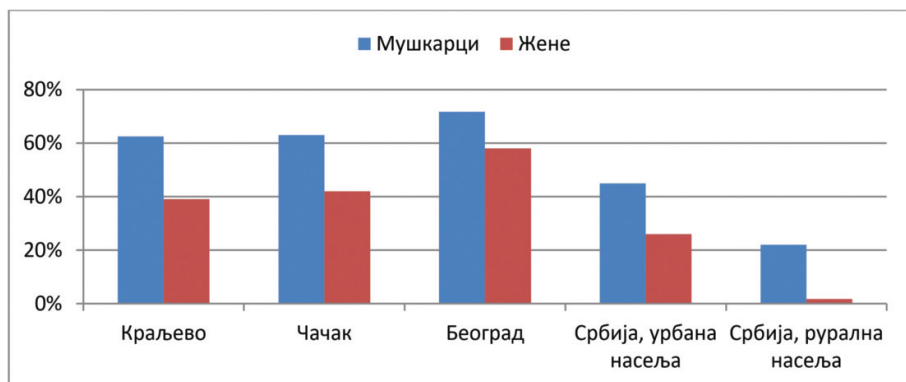

Графикон 9: Удео становништва које се бавило пољопривредом у урбаним насељима 1900. године³¹

На прелому 19. и 20. века 20,5% градског становништва живело је од пољопривреде; највише таквих становника регистровано је у градским насељима Пожаревачког округа, као и у појединим деловима источне Србије. Београд је, очекивано, имао најмањи број лица која су се бавила пољопривредним делатностима – 1,6% укупног становништва. Удео пољопривредника у становништву Краљева био је не само знатно мањи од просека за урбана насеља – 5,4%, већ мањи и од удела пољопривредника у Чачку, који је као окружни центар и варош имао виши ранг у хијерархији градских насеља.

И, на крају, представимо податке о писмености становништва:

³¹ Исто.

Графикон 10: Расподела становништва према писмености³²

Већа писменост градског у односу на сеоско, већа писменост мушког у односу на женско становништво, као и изузетно мала писменост жена на селу карактеристична су обележја становништва Србије крајем 19. и почетком 20. века. Највећи број писмених становника, као и најмању разлику између писмених мушкараца и жена имао је Београд. Краљево је са 63% писмених мушкараца и 39% писмених жена исказивало вредности веће од просечних за урбана насеља. Удео писмених мушкараца у његовом становништву био је истоветан као у Чачку, док је по броју писмених жена незнатно заостајао за својим окружним средиштем.

Закључак

Карановац/Краљево је током већег дела 19. и почетком 20. века у управно-административном систему Кнежевине/Краљевине Србије имао статус средњег средишта. Сходно административном положају, у систематизацији градских насеља је током већег дела поменутог периода имао статус варошице. По броју становника спадао је у мања градска насеља. Године 1834, када је извршен први попис целокупног становништва Србије, Карановац је са 1.022 становника био тек на 41. месту листе највећих насеља у земљи. До 1910. године број његових житеља се учетворостручио, али је Краљево и даље заузимало „скромну“ позицију на листи највећих насеља у Србији: било је на 23. месту у групи градских и на 40. месту у групи свих насеља. Иако је почетком 20. века по броју становника

³² Исто. Треба имати у виду да је удео писменог становништва рачунат у односу на целокупно становништво, дакле и у односу на децу млађу од шест година.

било мање од појединих сеоских насеља, Краљево је по многим демографским параметрима било типично градско насеље. Параметри којима се Краљево као урбано насеље разликовало од руралних били су: већи удео мушког у укупном становништву, већи удео радно способног становништва, већи удео становништва рођеног у иностранству, већи удео становништва које је живело у малим домаћинствима и изнајмљеним становима, већи удео писмених мушкараца и жена, као и мали удео становништва које се бавило пољопривредом. Демографски параметри Краљева не само да су показивали вредности типичне за градско становништво, већ су многе од тих вредности биле више од просечних вредности за урбана насеља у Србији крајем 19. и почетком 20. века.

Aleksandra VULETIĆ

DEMOGRAPHIC CAPACITIES OF KARANOVAC/KRALJEVO IN 1834–1910

Summary

During most of the 19th and early 20th centuries, Karanovac/Kraljevo was the county seat with the status of *varošica* (a small town). In terms of the number of inhabitants, it was not among the large urban settlements in Serbia. Though not particularly numerous, the population of Karanovac/Kraljevo had the typical characteristics of an urban population that distinguished it from the rural population, i.e. there was a larger share of: the male population, working-age population, population born abroad, population living in small households and rented apartments, literate men and women, and a small share of the population engaged in agriculture. Certain demographic indicators of Kraljevo in the late 19th and early 20th century exceeded the average values of urban settlements in Serbia at that time.

Keywords: Karanovac, Kraljevo, population, *varošica*, population censuses, Serbia, 19th century.

Весна МИЛОЈЕВИЋ*
Историјски архив Краљево

УТИЦАЈ ЗАРАЗНИХ БОЛЕСТИ НА ОДВИЈАЊЕ ТРГОВИНЕ У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1836–1839. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду се анализира развој и одвијање трговине у Кнежевини Србији након стицања (признања) аутономије 1830, а у периоду великих епидемија колере и куге 1830, 1831, 1836, као и 1837. године. Несметано одвијање трговине и њено унапређење отежавало је појављивање заразних људских и сточних болести, епидемије. Рад прати промене и санитарно-хигијенске мере које су биле прописиване, а у зависности од тока епидемија и њиховог продора и кретања.

Кључне речи: Кнежевина Србија, трговина, заразне болести, колера, куга, уредбене мере.

Султанским хатишерифима из 1830. и 1833. године регулисан је статус Кнежевине Србије као аутономне у оквиру Отоманског царства, утврђене су границе и дефинисано је српско држављанство, што је био предуслов за одређивање тока прекограничног саобраћаја између Србије и земаља које су је окруживале с којима се граничила. (Турска, Аустрија, Влашка). Иако је од примарне важности била контрола граница, дакле аспект безбедности, важност се налазила и у трговачко-економском и здравственом напретку кнежевине.¹

Од тога су, заправо, почеле промене у односима између Отоманске царевине и Србије, у корист кнежевине, кроз прикључење шест нахија, проширење граница, престанак спахијских земљишних односа, преношење права

*vesnamilojevic74@gmail.com

¹ Милош Јагодић, „Погранична санитарна заштита у Србији средином 19. века”, у: *Сузбијање епидемија у нововековној Србији : институционални оквири и практични домети* : зборник радова, Београд 2021, 55.

прикупљања пореза на српску власт, исељавање Турака из вароши и тврђава, што све укупно није пролазило без повремених проблема или сукоба.²

Стицање аутономије допринело је развоју пољопривреде па самим тим утицало и на оживљавање трговине у Србији, а трговало се на панађурима, пољопривредним производима и радиностима. Тако су панађури поспешили размену добара између села и вароши, те убрзали њихов развој.³

Панађури у кнежевини Србији били су уређени и функционисали су на основу „Уредбе о држању панађура“ из 1839. године, „да би се општим састајањем и купаца и продаваца дух трговачки међу народом развио и трговина процветала“. Заправо је овом уредбом направљен распоред, редослед, односно време и место одржавања панађура и то по једанпут годишње.⁴ Укупно је било одређено 17 панађура⁵ у Кнежевини Србији, сви о великим црквеним празницима.⁶

Због опште распрострањености бављења сточарством, услед повољних географско-климатских услова, почетни карактер панађура био је сточарски, док касније панађур подразумева шири опус производа који су нуђени, што је било регулисано доношењем поменуте „Уредбе о држању панађура“ из 1839. године.⁷

Све промене, али и оно што је већ било успостављено, додатно је отежавало појављивање заразних људских и сточних болести, епидемије. У овом периоду

² Новак Живковић, *Здравствене прилике на подручју Ужица првом половином 19. века*, Титово Ужице 1973, 39.

³ Милан М. Матијевић, *Карановачки панађури*, Краљево 1991, 23.

⁴ *Зборник Закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србији*, књ. 1, Београд 1880, 76.

⁵ Овако је изгледао распоред одржавања панађура, а пратећи Уредбу из 1839. године у свих 17 округа у Србији, и то за:

1. Подрински округ – у Лозници – о Цветима;
2. Ваљевски округ – у Ваљеву – о Илину дну;
3. Шабачки округ – у Тополику испод Шапца – о Ђурђеву дну;
4. Београдски округ – од Болеча, од стране Дунава на друму – о Тројици;
5. Смедеревски округ – у Паланки – о Крстову дне;
6. Пожаревачки округ – у Пожаревцу – на Томину недељу;
7. Ђупријски округ – у Ђуприји – о Никољдану летњем;
8. Крагујевачки округ – у Буковику – о летњем Светом Аранђелу;
9. Јагодински округ – код Беле Цркве – о Великој Госпођи;
10. Ужички округ – у Пожеги – о Петрову дне, а у Ивањици о Петковачи;
11. Чачански округ – у Карановцу – о Ивању дне;
12. Крушевачки округ – у Крушевцу – о Видову дне;
13. Алексиначки округ – у Деспотовцу – о Томину дне;
14. Гургусовачки округ – у Гургусовцу – о Преображењу;
15. Црноречки округ – у Зајечару – о Усековању;
16. Крајински округ – у Неготину – о Малој Госпођи; и
17. Руднички округ – у Брусници – о Спасову дне.

⁶ *Зборник Закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србији*, књ. 1, 77.

⁷ Исто, 74.

становништво је имало тешке и лоше услове живота и, уз велику стопу неписмености, није било лако спроводити санитарно-хигијенске мере, прописе.

Кнежевина Србија, ако пратимо епидемије, најтежу ситуацију има 1836. године, када је владала колера, а одмах потом у европском делу турског царства појавила се и кужна зараза, која је својим ширењем угрозила и Србију. У том тренутку, кнежевина је имала девет дипломираних лекара, две апотеке и три болнице.⁸

Јачање граничне линије, започето фебруара 1834, није било само мера у безбедносном и војном смислу, већ је она постојала и као санитарни кордон, при чему је у време епидемија ова друга функција била чак важнија.

Учвршћивање државне границе условило је једну нову привредну меру, а радило се о укидању и измештању ђумрука (царинарница). До тада су ђумруци постојали у варошима, али је кнез Милош наредио да се они укину и изместе на оближње граничне прелазе. Ово је било важно за привреду, али је у исто време пружало бољи увид и контролу трговаца и кириџијских каравана, што је највећу важност имало управо у време епидемија. Ђумруци су били увек уз карантине, а касније су, као служба били издвојени и додељени карантинима.⁹

Појава епидемија условила је претварање граничног кордона у санитарни кордон на којем су успостављене веома важне државне установе карантина и састанака, који су кроз превентивне мере, што је подразумевало изолацију путника и робе, штитили унутрашњост кнежевине и њено становништво од продора и тешких последица епидемија.¹⁰

Уредба о пограничним стражама и караулама, изашла је крајем 1836, а њено спровођење било је поверено Јовану Обреновићу. Само поштравање мера имало је своје оправдање и у санитетском погледу.

Предиспит овоме био је средином 1836, када је Србији запретила епидемија колере, због које је, осим административних мера, кнез Милош упутио и распис „’Лијек против колере’, који препоручује да се у литар ракије дода ‘шпирита’, сирћета, мало паприке, камфора, белог лука, зејтина у стаклени суд, и добро измутити, па са тим када се ‘покаже’ колера треба да се тре по жилама, по руку и ногу и плећима и око врата“.¹¹

Тридесетих година 19. века, Кнежевина Србија имала је површину од 37.740 км² и од ове површине било је обрађивано само седам процената, или 262.378 хектара, те је кнез Милош 1835. године био решен да се предузму мере које би водиле напретку пољопривреде, а посебно појединих њених грана, где су преовлађивале монокултуре.

Слично је било и у сточарству, где је преовлађивала монокултура свиња, кукуруз у земљорадњи, а у воћарству шљиве.¹²

⁸ Војислав Михајловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, Београд 1937, 25, 26.

⁹ Н. Живковић, *Здравствене прилике на подручју Ужица: првом половином 19. века*, 44.

¹⁰ В. Михајловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, 26.

¹¹ Н. Живковић, *Здравствене прилике на подручју Ужица првом половином 19. века*, 46.

¹² Радош Љушић, *Кнежевина Србија (1830–1839)*, Београд 1986, 91.

Географски положај Кнежевине Србије, на ободима два царства, као и сувоземни и речни пут Европе према Малој Азији, чинили су добру подлогу за бољи развој трговине.

Сточна трговина обављана је с Турском, Аустријом, Влашком и Молдавијом, у већем обиму, док су с другим земљама неки трговачки послови обављани у траговима, а са Русијом, Француском и Швајцарском тек су били у покушају.¹³

Трајање карантинирања зависило је од близине епидемије, па је карантин најкраће трајао три до пет дана, или је пак продужаван од седам преко 10 до 21 дан, или чак 42 дана, односно шест недеља. Осим што се одражавало на трговину, време трајања карантина самим тим одражавало се и на панађуре, тј. на њихово померање или потпуну забрану одржавања, и све то у склопу строго прописаних карантинских мера. Познато је да је за време трајања куге у селима Брезју и Осеченици било забрањено одржавање панађура у Ваљеву и Пожеги, тачније постојало је изричито наређење – уредба кнеза Милоша да док куга „свицепствује панађури се у Србији одржавати нећеду“, што је значило да у читавој кнежевини престаје свака трговина.¹⁴

Ако бисмо пак говорили о сточним болестима, позната је „болест на говедима“, током 1836. у Босни, због које је кнез Милош у јулу месецу 1836. забранио доношење говеђих кожа у Србију. У истом документу, он од Лазара Теодоровића, пуковника подрињско-савске војне команде, тражи да се о овој забрани обавесте суседне паше, како је и било спроведено.¹⁵

Нешто касније, октобра 1836, овај војни командант у свом понизном рапорту обавештава кнеза да се, без обзира на забрану увоза говеђих кожа, догодило да је током ноћи била прокријумчарена већа количина говеђих кожа на територију Србије, те да је била задржана у Шапцу. Зато Лазар Теодоровић тражи од кнеза упуте како да поступи с овим преступницима, односно с прокријумчареном робом.¹⁶

Појавом куге у европском делу Турске 1836, а потом и услед њеног продора у Србију 1837, а због недовољног искуства доктора Хермана Мајнерта у алексиначком карантину, стање здравља у „отачеству нашем“ постало је драматично. Тада је период карантинирања подигнут на 42 дана, што је за карантине изазивало проблеме у смислу велике количине робе и људи.¹⁷

Строге карантинске мере односиле су се како на људе тако и на робу, тзв. еспап, и стоку, домаће животиње, као и на пограничне састанке, како је било и прописано посебном санитетско-полицајном уредбом.¹⁸

¹³ Исто, 99.

¹⁴ Државни архив Србије, Збирка Варија, V-2675.

¹⁵ Државни архив Србије, Књажевска канцеларија, КК XXXVII-1449, Шабачка нахија.

¹⁶ Државни архив Србије, Књажевска канцеларија, КК IX-528, Ваљевска нахија.

¹⁷ Државни архив Србије, Збирка Varia, V-2606.

¹⁸ *Зборник Закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србији*, књ. 2, Београд 1880, 76.

Поступак у карантину с људима и с робом подразумевао је различите процедуре, степене: у безопасно и у сумњиво (подозрително), односно опасно време. Током овог првог степена, када у европским областима Турске није било заразних болести, људи, роба и животиње након евидентирања пуштани су преко границе у Србију без задржавања у карантину. Сумњиво време је било, када је у ма ком делу Турске у Европи владала нека зараза, док је опасно време значило да је заразна болест била уз српску границу, што је подразумевало пуну примену мера.¹⁹

Ако пратимо ову уредбу, односно робу која је стизала у здраво време из европског дела Турске или се тамо извозила, тада није подлежала карантинском чишћењу, док су се ствари, предмети из Азије или Африке увек, „па и у најздравије време, морали карантински чистити“.²⁰

Карантински поступак с робом, еспапом у подозрителна, или опасна времена, дакле када постоји опасност од епидемије, подразумевао је веома строгу и комплексну процедуру. Тада директор карантина и осматратељ уз помоћ изложених служитеља робу унету у карантин смештају у амбар. Служитељи су дужни да отворе или одреше робу, коју пребројавају или мере у присуству осматратеља који тачно евидентира број комада, тура, вага и све уписује у свој Еспапски протокол, у који уноси и број зграде амбара у који се роба смешта да се чисти, карантинира. Роба се чисти прописани број дана и њу сређују, ветре, премештају, преврћу, тј. Њом манипулирају гвардијани. Након завршеног периода карантинирања, а на основу извода из еспапског протокола, директор при отпуштању одређених предмета и робе потписује тзв. феду, потврду да је све по прописима очишћено и чисто.²¹

Наравно треба напоменути да је за боравак робе, еспапа у карантину, била прописана тзв. карантинска тарифа, те да је готово сваки артикал имао тачно одређену цену „одстојавања“ у карантину и чишћења, а цене су биле везане за товар, односно оку.²²

Ову карантинску таксу, током 1837. године карантин у Алексинцу наплаћивао је нпр. за товар памука 20 пара, док се један товар робе у амбарима наплаћивао читав грош порески. Такође ока вина или неког другог пића била је наплаћивана 20 пара, док је ока пијавица наплаћивана 10 пара.²³

Карантински приходи први пут су се појавили у благајничким књигама у 1836. години, и у 2. полугодишту ове године приход је износио 16.230,08 гроша пореских, а 1837. године 42.314,20 гроша пореских, што говори о његовом сталном повећању.²⁴

¹⁹ М. Јагодић, „Погранична санитарна заштита у Србији средином 19. века“, 58, 59.

²⁰ *Зборник Закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србији*, књ. 2, 62.

²¹ Исто, 63.

²² Исто, 211.

²³ Димитрије Петровић, *Финансије и установе обновљене Србије до 1842*, Београд 1897, 349.

²⁴ Исто, 350.

Занимљиво је да је било дозвољено да свака ствар по завршетку карантинског периода може да буде смештена у амбару још три дана док се не експедира, а за дуже време боравка у амбару плаћао је комисионар или трговац таксу депозита за сваки дан.²⁵

Састанци су били организовани два пута у недељи када су отворани и затварани у тачно одређено време о чему се старао надзиратељ који је и држао кључеве код себе. Уколико је постојала потреба због гомилања веће количине робе или стоке, надзиратељ је могао да одлучи да их по прописима пропусти кроз састанак, дакле након чишћења. Такође, надзиратељ је могао из истог разлога, а близу караула, ако постоји довољно текуће воде, такође дозволити примање или издавање робе и стоке, али под санитарним надзором и у присуству ђумругије, цариника који је наплаћивао таксе.²⁶

Специфична је била и ситуација када су поједини трговци на другу страну, ван граница Србије, ишли у трговину, а уколико су поседовали овлашћења од надлежних, виших власти, надзиратељ је био дужан да одреди једног латова који ће трговцу бити пратња и који ће пазити да овај ни са ким не прави физички контакт. У том случају, трговац је био дужан да служитељу, латову који га прати, плати дневницу.²⁷

Велике проблеме током епидемија посебно су имали трговци стоком који су, поштујући прописане мере, трпели одређену штету, о чему сведоче њихове жалбе и протести из карантина вишим властима.²⁸

Директори карантина били су дужни да кроз своје рапорте извештавају старешине среза и кнеза Милоша о свим догађајима у карантинима. У кнежевини Србији дуж границе били су установљени карантини у Аленсинцу, Радујевцу (Брегово), Мокрој Гори, Рачи и Рашки,²⁹ касније и у Љубовији па су овакви рапорти били врло различите садржине.

Тако директор карантина Матеја Христић, током марта месеца 1838, јавља старешини Рујанског округа Јовану Мићићу да се у мокрогорском карантину налази 20 трговаца који су завршили период карантинирања од десет дана, па набрајајући да их има из Призрена, Ђаковице, Скадра, Ћуприје, Сарајева и Нове Вароши, објашњава да „трговине ради намеравају у отачество наше проћи”.³⁰

Мокрогорски карантин очигледно је био стециште великог броја трговаца, а нарочито трговаца стоком између Србије и Босне. Важно је објаснити да је и сва жива стока била подвргавана карантинском чишћењу које се заправо спроводило прањем. Тачније, како су се карантини и састанци обично налазили у близини текуће воде, или су пак саграђивана купалишта, стока се купала и то

²⁵ *Зборник Закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србији*, књ. 2, 220.

²⁶ В. Михајловић, *Борба против куге у Србији пре сто година*, 64.

²⁷ Исто, 44.

²⁸ Исто, 44.

²⁹ Исто, 41.

³⁰ Државни архив Србије, Збирка Varia, V-2760.

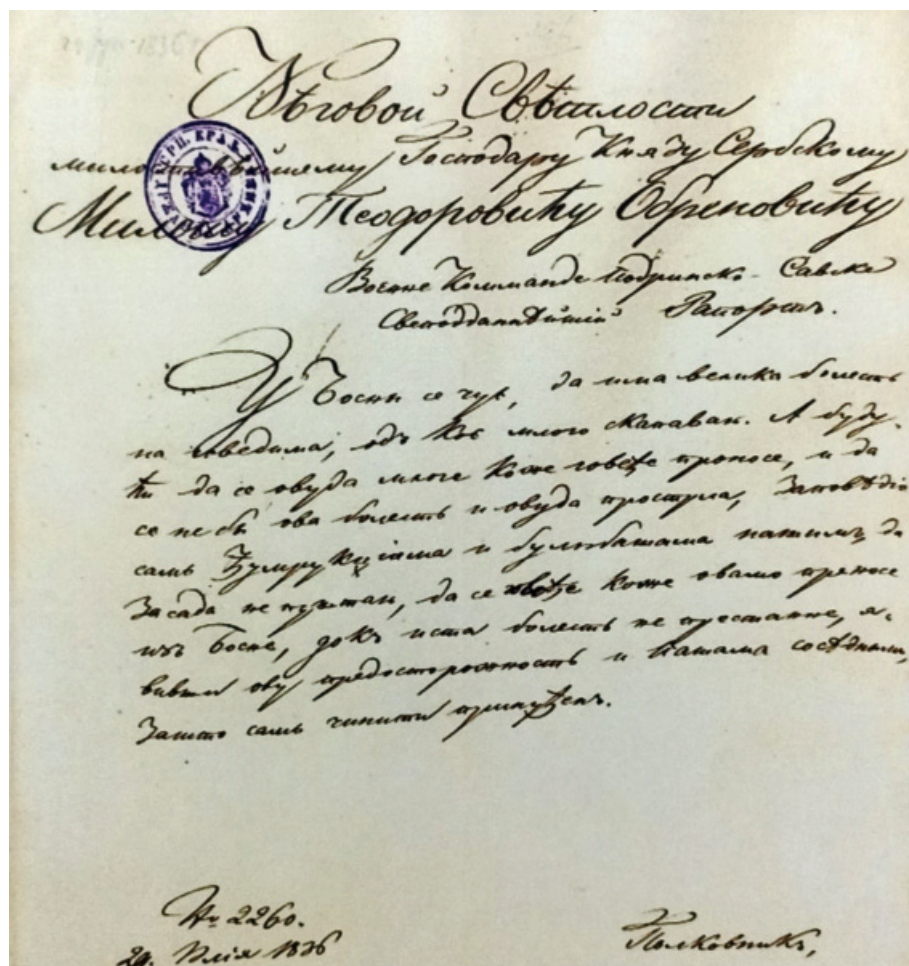
читава у довољно дубокој води „реке или згодно начињеног купалишта”. Купање се обављало једном, изузимајући овце које су у време постојања заразе после три сата од првог купања, пролазиле кроз купање и по други пут. Дакле, купала се сва домаћа животиња, стока. Животиње које су носиле товар, коњи и магарци, најпре су ослобађани товара, скидана су седла и самари, а онда су подвргавани прању од глава до ногу, копита. Исто се поступало и са пернатим животињама, живином, која се неколико пута поливала водом. Свака заклана питома животиња, након што јој се одере кожа или очупа перје, такође се прала чистом водом.³¹

Еспап и ствари, роба која се због одређених својстава није могла чистити ни прањем ни кађењем, чистила се ветрењем или луфтирањем атмосферским ваздухом. Разлика је била у томе да ли се ветрило под тремом, ведрим небом, нпр. вуна, коже, или је роба боравила у амбарима. Такође, одређени еспапи имали су тзв. завијутке који су се такође луфтирали седам до десет дана, па тек онда пропуштали из карантина. Ипак, онај еспап који се није могао из своје амбалаже извадити, растурити, морао је да се луфтира 20 дана (свила уткана златом, сребром, разни гајтани, рукотворине, као и скупоцени накит или иконе, фигурине, карте, књиге).³²

Извори показују да се трговина у времену епидемија заразних болести у Србији (1836–1839), одвијала отежано у сложеним околностима. Сама ситуација је наметала посебан режим трговине који је подразумевао да роба која је улазила у Србију са различитих страна буде подвргнута карантинском поступку који је трајао одређен временски период.

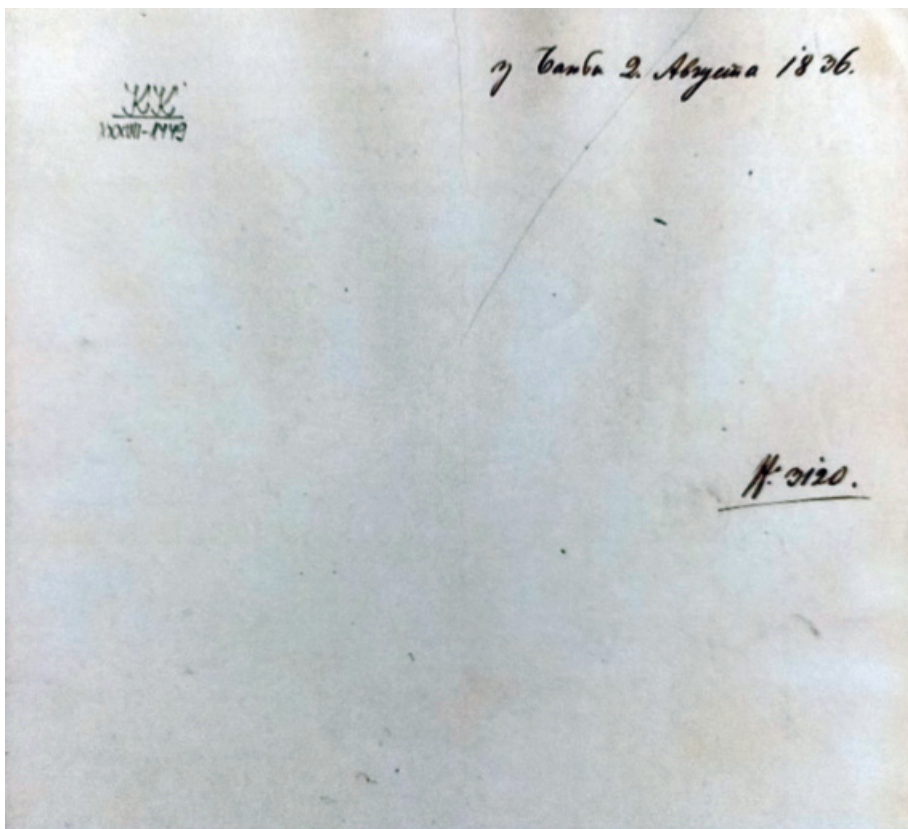
³¹ *Зборник Закона и уредаба и уредбени указа у Књажеству Србији*, књ. 2, 73.

³² Исто, 79–80.

Државни архив Србије, Књажевска канцеларија, КК XXXVII-1449

УТИЦАЈ ЗАРАЗНИХ БОЛЕСТИ НА ОДВИЈАЊЕ ТРГОВИНЕ
У КНЕЖЕВИНИ СРБИЈИ 1836–1839. ГОДИНЕ

Државни архив Србије, Књажевска канцеларија, КК XXXVII-1449

Vesna Milojević

**THE IMPACT OF INFECTIOUS DISEASES
ON TRADE IN THE PRINCIPALITY OF SERBIA 1836–1839.**

Summary

The paper analyzes the development and conduct of trade in the Principality of Serbia, after gaining autonomy in 1830, and during the period of major epidemics of cholera and plague in 1830, 1831, 1836, and 1837. The uninterrupted conduct of trade and its improvement were hindered by the emergence of infectious human and animal diseases, epidemics. The paper follows the changes and sanitary-hygienic measures that were prescribed, depending on the course of the epidemics and their penetration and movement.

Keywords: Principality of Serbia, trade, infectious diseases, cholera, plague, regulatory measures.

Ана СТОЛИЋ*

Историјски институт

Београд

ПОДРУЖИНА ЖЕНСКОГ ДРУШТВА У КРАЉЕВУ (1878–1914)

Апстракт: У раду се разматра процес успостављања односа између средишне организације, хуманитарног грађанског удружења *Женско друштво* у Београду и једне од његових придружених чланица, подружине у Краљеву. Посебна пажња је посвећена отварању питања о политици централизације коју је спроводила Управа *Женског друштва* у престоници и отпорима у локалној средини. *Женско друштво* је било организација дугог трајања (1875–1942) и представља својеврстан феномен у Кнежевини/Краљевини Србији и Краљевини СХС/Југославији. Створило је низ успешних установа (Раденичка школа, Пазар, Дом старица, Ђачка трпеза), и његове чланице су кроз вишегодишњи рад стекле искуство и самопоуздање у јавном деловању. Посебно место у раду *Женског друштва* имале су подружине. Подружина у Карановцу/Краљеву основана 1878. године, једна је од најстаријих. Иако је убрзо престала с радом, била је обновљена 1890. године. Њене чланице су највећи напор уложиле у отварање Раденичке школе у октобру 1892. године. Имале су самосталност у управљању школом, набављању средстава за рад подружине и располагале су новцем који су штеделе у Краљевачкој акционарској штедионици. На основу малог броја података уочљиво је да су у првој деценији 20. века њене чланице развиле посебне стратегије да би очувале неке аспекте независности од центра у Београду.

Кључне речи: *Женско друштво*, Подружина у Краљеву, 19. и 20. век, женска историја, политика централизације.

Полазиште овог рада засновано је на идеји да се један сегмент из друштвене, културне и женске историје посматра у оквиру ширег процеса политике централизације и претпостављених отпора локалне средине. Дакле, циљ је анализа успостављања односа између средишне организације – добротворног хуманитарног грађанског удружења *Женско друштво* с центром у Београду и

* ana.stolic@iib.ac.rs

једне од његових придружених чланица, подружине у Краљеву¹. Резултати истраживања које данас имамо о прошлости *Женског друштва*,² његовом значају и деловању пружају могућност дубљих анализа о месту које је заузимало у друштвеној, социјалној и културној историји Србије. Показало се да су се, посматрано са становишта политика управљања и унутар *Женског друштва* развијали специфични односи моћи. На њима су, осим постојеће родне неједнакости у друштву, биле засноване и нове поделе међу самим женама према друштвеним, социјалним и културним разликама.³ У првој деценији 20. века ове стварне или конструисане разлике одиграле су кључну улогу у оквиру женског активизма који је био у зачетку. Изгледало је да је јаз између водећих чланица грађанских женских удружења и радничких организација био непремостив. Установљавање и истицање разлика видљиво је и у односу грађанских удружења према женама на селу, радницама и слушкињама у граду.

Истраживања су указала на то да је у структури управљања *Женским друштом* створена веома чврста хијерархија.⁴ Зато се чини да и питање односа управе *Женског друштва* и подружина у унутрашњости Србије, а у овом раду реч је о једној од његових најстаријих подружина, заслужује анализу. У ширем контексту проблематизација овог питања може да скрене пажњу на путеве успостављања моћи у различитим друштвеним групама, у овом случају међу женама окупљеним у женском грађанском удружењу односно, на феномен изградње специфичне хијерархије унутар постојеће родне хијерархије. Иако овај приступ може да постане део ширег истраживања, показало се да за сада велики проблем представља релативно танка изворна подлога. Осим званичних извештаја о раду Краљевске подружине *Женског друштва* (пун назив) који су објављивани у часопису *Домаћица* и ретких трагова у успоменама и дневницима, других извора нема.⁵ Није

¹ У литератури су најчешће коришћени погрешни називи *Београдско женско друштво* и подружнице уместо подружина. Јасмина Милановић је коначно разрешила ова питања: *Женско друштво* је тачан назив установе од оснивања 1875. до 1930. када постаје *Београдско женско друштво* (до 1942) а придружене чланице у унутрашњости Србије биле су организоване у *подружинама*. Јасмина В. Милановић, *Женско друштво 1875–1942*, Београд 2021, 9–10.

² Ј. В. Милановић, *Женско друштво*; Ранији радови: Мирјана Прошић Дворнић, „Женско питање у Србији крајем 19. и почетком 20. века и часопис 'Домаћица'“, *Гласник Етнографског института САНУ XXXIV* (1975) 47–71; Татјана Корићанац, Љиљана Танеска, *Београдско женско друштво 1875–1941*, Београд 1995; Neda Božinović, *Ženska pitanje u Srbiji u XIX i XX veku*, Beograd 1995, 66–69, 86–89; Љиљана Станков, *Катарина Миловук и женски покрет у Србији*, Београд 2011, 53–103 и др.

³ Ана Столић, „Држава и Београдско женско друштво: (ре)продукција родних улога и друштвених позиција жена као део стратегија управљања (1875–1914)“, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, уредник Петар В. Крстић, Београд 2017, 162.

⁴ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 77–97.

⁵ Важан извор, посебно пре дигитализације часописа *Домаћица* налази се у: Славољуб Маржик, *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, Краљево 2014. и од истог аутора *Краљево у српској штампи 1904–1908*, Краљево 2020.

сачувана преписка између водећих чланица *Друштва* и представница подружине или између чланица различитих подружине у земљи, јер је архива подружине у Краљеву, као и већине женских организација у земљи, уништена на почетку окупације Србије у Првом светском рату.

Политички оквир ове теме чини модерна национална држава 19. века. У процесу њеног стварања централизам је један од битних елемената државе. Успоставља се помоћу разноврсних механизма који имају за циљ територијалну, политичку и културну интеграцију, односно постизање националног јединства уз деловање политичких странака које подупиру централизам.⁶ После стицања државне независности 1878. године Кнежевина/ Краљевина Србија такође је пролазила кроз процес централизације који се, уз познате отпоре, одвијао у областима националне идеологије и националне културне репрезентације, економске, просветне, и социјалне политике. Зато се чини да за ову тему у теоријском смислу од помоћи могу да буду тумачења о односу који се упоставља између центра и локалних средина (периферије),⁷ а посебно новија гледишта према којима „центар производи периферију не по својој слици, него према својим потребама”.⁸

У предвечерје стицања независности, пред почетак Српско-турског рата, у Београду се оснивају и прва удружења жена: *Јеврејско женско друштво* 1874. године⁹ и *Женско друштво* 1875. године. Деловање *Женског друштва* било је засновано на матрици која је половином 19. века уобличена на простору од Балтика до Шпаније. Брига, старање и просвећивање угрожених, немоћних и пострадалих, као дискурзивно најважније женске друштвене улоге, били су у центру пажње првих женских аристократских и грађанских удружења. Она су се бавила добротворним хуманитарним радом. *Женско друштво* је било једна од ретких установа дугог трајања (постојало је до 1942. године) које је по својој организацији, дometима и резултатима представљало јединствен феномен у Кнежевини/Краљевини Србији а потом у Краљевини СХС/Југославији. Створило је низ стабилних установа (Раденичка школа,¹⁰ Пазар, Дом старица, Ђачка трпеза) и до Првог светског рата поседовало је знатан капитал. Са становишта уобличавања еманципаторских политика, деловање чланица *Женског друштва* је, свесно или не, припремило терен за дефинисање првих захтева за укидање неравноправног приватноправног, друштвеног, економског и политичког положаја жена пред почетак епохе ратова од 1912. до 1918. године. Активне

⁶ Vjeran Katuranić, „Centar, periferija i regionalizam: 'tvrda evropska postmoderna'“, *Društvena istraživanja*, god. 1, br. 1 (1992) 5.

⁷ Piter Berk, *Istorija i društvena teorija*, Beograd 2022, 86–89.

⁸ Наведено према М. Лазић у: Marina Blagojević, „Ko sme da zna? Koncentrični krugovi isključivanja znanja“, у: *Mapiranje mizoginije u Srbiji, Diskursi i prakse*, II tom, priredila Marina Blagojević, Beograd 2005, 43.

⁹ Jovanka Veselinović, „Jevrejska žena u Beogradu od druge polovine 19. veka do Drugog svetskog rata“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka 2*, Beograd 1998, 488–491.

¹⁰ У даљем тексту Радничка школа.

чланице *Друштва*, посебно оне у управи, имале су вишеструке добробити од свог рада: стекле су искуство и сигурност у управљању, обучиле су се у финансијским пословима, прикупљању новца, комуникацији и преговарању с државним ауторитетима. У јавним наступима постигле су самопоуздање и самосвест.¹¹

Делатност *Женског друштва* представљала је у ширем контексту својеврсну институционализацију женских родних улога бриге и старања, која је доприносила репродуковању ових улога.¹² У исто време кроз његово деловање подстицано је и репродуковање друштвених неједнакости. Водеће представнице биле су део друштвене елите (супруге и кћери политичара, високоранжираних државних службеника и официра, богатих трговаца, професора Велике школе). Заступале су позиције друштвеног слоја којем су припадале и своју делатност су доживљавале као својеврсну културну и просветитељску мисију у односу на сељанке, раднице, жене у занатима и жене у унутрашњости Србије итд.¹³ *Женско друштво* је било вишеструко повезано с државом, која га је само мањим делом финансирала, али га је надзирала и користила бесплатан добровољни рад жена у замену за неразвијену државну социјалну и здравствену политику. Налазило се под покровитељством женског члана династије (кнегиње/краљице Наталије Обреновић, краљице Драге Обреновић, кнегиње Јелене Карађорђевић) и његове водеће представнице биле су укључене у програме националне културне репрезентације (прославе државних празника, комеморације, прославе јубилеја). Целокупна активност представница *Женског друштва* и начин њиховог представљања у јавности често се у литератури дефинишу као учешће жена у јавном животу односно, „њихов излазак на јавну сцену”.¹⁴

Број редовних чланица *Женског друштва* је годинама увећаван. Пред почетак Првог светског рата било их је 500. Посебно место у раду установе имале су подружине. Њихов положај био је дефинисан Правилима која су током деценија рада уобличавана и мењана. Дилеме приликом оснивања првих подружина односиле су се на њихов статус, јер су постојала различита мишљења о томе да ли су оне самостална друштва у оквиру *Женског друштва* и да ли им је надређена покровитељка кнегиња Наталија Обреновић или председница удружења Катарина Миловук. Неке подружине су, попут *Крагујевачког женског друштва*, носиле називе као да је реч о самосталним удружењима жена.¹⁵ Радом сваке подружине руководила је управа чија је структура била иста као и у централу у Београду. Осим председнице, биране су потпредседница, деловоткиња, благајница и управне чланице. Дешавало се, међутим, да је у

¹¹ Ана Столић, *Сестре Српкиње. Појава покрета за еманципацију жена и феминизма у Краљевини Србији*, Београд 2015, 134–137.

¹² Исто, 116.

¹³ Исто, 129.

¹⁴ Опширнија критика овог гледишта у: А. Столић, *Сестре Српкиње*, 115–119.

¹⁵ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 347–348.

мањим подружинама било упражњено место потпредседнице или да је једна особа обављала више послова.¹⁶

Од оснивања 1875. године до почетка Првог балканског рата у Србији је деловало четрдесет осам подружина. У њима је било од 100 до 250 чланица. Око 1910. године било их је укупно 1700. Подружине су првих деценија осниване и гашене.¹⁷ Најчешће су радиле у кризама и ратовима у којима се постепено уобличавао процес женске патриотске мобилизације.¹⁸ Оснивање женских радничких занатских школа омогућило је сталност и стабилност подружинама. Прва оваква школа основана је у Београду 1879. године. Била је најзначајнија установа *Женског друштва* и његове водеће чланице су биле веома поносне на њене резултате. Пошто су се у Вишој женској школи, која је основана 1863. године као прва женска средња школа на Балкану, девојчице школовале за учитељски позив, управа *Друштва* је одлучила да се отвори занатска школа за сиромашне ученице. Циљ је био да се оне, осим описмењавања, овладавањем вештина кројења, шивења и везења оспособе за самосталан живот и економску независност. Програм њиховог рада одобравало је Министарство просвете. На почетку 20. века надзор над њима обављало је и Министарство народне привреде јер су се школе бавиле и производњом. Након отварања београдске школе у многим градовима и варошима у Србији чланице подружина су оснивале сличне установе. Осим у престоници, до 1912. године радиле су још 64 радничке подружине женске школе.¹⁹

У рад у подружинама укључивале су се најчешће жене окружних начелника, судија, официра, трговаца, лекара, апотекара и ветеринара, као и учитељице (најчешће свршене ученице Више женске школе). Често су подружине оснивале чланице *Женског друштва* у Београду које су се због мужевљевог посла селиле с породицама у вароши у унутрашњости Србије.²⁰ Припадале су грађанском слоју од чије економске снаге је зависила, између осталог, сталност подружина, а од способности организовања хуманитарних догађаја и преговарања с локалним властима зависило је обезбеђивање новца за рад школе. Најчешће су чланице подружина биле и носиоци друштвеног живота у локалним срединама. О њиховом значају и поверењу које су уживале сведоче и спискови добротвора и утемељивача.²¹

Подружина у Карановцу основана је у фебруару 1878. године. У тексту у *Српским новинама* истакнуто је да је управа новоосноване подружине о овоме обавестила кнегињу Наталију Обреновић и Катарину Миловук, председницу

¹⁶ Исто, 352.

¹⁷ Исто, 348.

¹⁸ Јасмина В. Милановић, „Женска друштва у Великом рату“, у: *Српски народ на Балканском полуострву од 6. до 20. века*, приредио Славиша Недељковић, Ниш 2014, 164.

¹⁹ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 310.

²⁰ Исто, 351.

²¹ Исто, 353.

Женског друштва. Кнегињин одговор у коме је изражена подршка овој малој организацији потписале су и руководеће чланице управе у Београду. Осим писма захвалности упућеном кнегињи, из Карановца су захвалили и Катарини Миловук истичући да ће радо примити „свако упутство и захтев *Женског друштва*”.²² Председница прве подружине била је Јелисавета Марјановић а деловоткиња Антонија Ковач. Велику помоћ добиле су од трговца Јована Сарића који је уписан у највеће добротворе.²³ Међутим, после почетних успеха у организовању, Подружина је престала с радом следеће године. Обновљена је у мају 1890. године заслугом Драге Убавкић, учитељице женске основне школе у Краљеву, чланице Подружине у Горњем Милановцу. Сазивајући скуп, коме су осим ње присуствовале 44 будуће чланице, Убавкићева је изнела задатак и циљеве *Женског друштва*, прочитала је Правила а потом се приступило избору седмочлане управе. За председницу је изабрана Драга Новаковић, касирка је била Драга Коловић, а управне чланице Драга Тодоровић, Јегда Манојловић, Персида Петровић и Стевка Продановић.²⁴

План о оснивању женске занатске школе у Краљеву постојао је од обнове подружине. Изгледа да је захваљујући прилогу трговца и добротвора Јована Сарића у износу од 240 динара ова идеја могла да буде спроведена у дело.²⁵ Сарић је за будућу школу отворио и врата своје нове куће коју је дао подружини на бесплатно коришћење у првим месецима њеног рада.²⁶ Пре отварања, које је планирано за почетак октобра 1892. године, управа подружине је о томе обавестила централу у Београду. Замолили су и препоруку за учитељицу која је завршила Радничку школу у престоници. Због скорог отварања, тражили су да им се пошаљу Правила и распоред рада.²⁷ Школа је почела с наставом крајем октобра 1892. године. Највећи број ученица долазио је из сиромашних породица и оне су се школовале бесплатно. Следеће године представнице подружине су затражиле да им управа у Београду набави једну Вертхајмову шиваћу машину и путем шпедитера пошаље у Краљево.

Почетком деведесетих година 19. века у Србији је деловало осам подружина *Женског друштва*.²⁸ Краљевачка се нашла у кризи после оснивања Радничке школе, јер је дошло до сукоба у вези с избором нове управе. Иако је 1892. године према првобитном гласању за председницу поново изабрана Драга Новаковић, уследило је писмо пет чланица које су захтевале нове изборе. На њима је за нову

²² Нав. према: Славољуб Маржик, *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 147.

²³ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 381.

²⁴ *Домаћица*, бр. VII (1890) https://digitalna.nb.rs/view/URN:NBN:RS:SD_99C34FA57A76D8643169039755E83E83, (прегледано од 20. 2. до 2. 3. 2022).

²⁵ *Домаћица*, бр. I (1892); С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 338.

²⁶ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 381.

²⁷ Било је потребно око 300 динара за куповину шиваћих машина и намештаја и 130 динара за издржавање школе. Општина је обећала 500 динара годишње. Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 381.

²⁸ *Домаћица*, бр. III (1893); С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 362.

председницу изабрана дотадашња чланица управе Јегда Манојловић, потпредседница је била Зорка Швапчић, касирка Стевка Продановић а деловоткиња Лепосава Јовановић.²⁹ Уочљиво је да је према финансијском извештају за претходну годину подружина радила успешно и одређена сума новца је стављена на штедњу. У подружини је примењен исти систем вођења финансија као и у централи у Београду, јер су водеће чланице разлику између прихода и расхода предавале Краљевачкој акционарској штедионици на чување. Позитивно пословање настављено је и наредних година.³⁰

До промена у управи дошло је почетком 1896. године када је на чело подружине дошла Драга Илић. Потпредседница је била Ранђија Сарајевчић. У управи је било осам управних чланица. На списку свих чланица подружине било је двадесет осам имена. Осим великог добротвора Јована Сарића, занимљиво је да је у категорију Помажући чланови уписано седам мушкараца и да су том приликом наведена и њихова занимања.³¹ Почетком 1900. године изабрана је нова управа подружине. Место председнице припало је Даници Миоковић. За потпредседницу је изабрана Драга Станић.³² После оставке Данице Миоковић у мају 1902. године подружину је у наредном периоду водила Јегда Манојловић, као потпредседница, а потом Драга Станић.³³ Коначно, за нову председницу је изабрана Анка Сарић 1904. године. На овом положају остала је до Првог светског рата.

Највећи потрес у историји *Женског друштва*, који је усталасао и чланство у подружинама, десио се после веридбе и венчања краља Александра Обреновића с Драгом Машин у јулу/августу 1900. године.³⁴ У Београду је изведен прави мали пуч, јер је новоизабрана управа, наклоњена новој владарки, упутила најпре молбу а потом и захтев краљици Наталији да се одрекне покровитељства над *Друштвом*. Коначно, покровитељство јој је одузето а на њено место уздигнута је краљица Драга. Иако је овај догађај изазвао поделе и сукобе, јер су многе огорчене чланице у престоници иступиле из *Друштва*, убрзо су се страсти смириле. Није направљен чак ни најмањи компромис: краљица Драга прихва-

²⁹ Нове управне чланице биле су Роса Милошевић, Драга Луковић и Анка Дукић. *Домаћица*, бр. V (1893).

³⁰ Тако је, на пример, приход за прво тромесечје 1896. заједно с пренетом сумом од претходне године и каматом износио 1.443 динара. *Домаћица*, бр. VIII (1896); С. Маржик, *Карановац–Краљево*, 435.

³¹ Андра Милојевић, мајор; Владимир Кушаковић, наставник ратарске школе; Душан Вељковић, потпоручник; Иван Магаљевски, апотекарски помоћник; Матеја Јовановић, поручник; Милан Новаковић, потпоручник и Милован Томић, трговац. *Домаћица*, бр. VIII (1896); С. Маржик, *Карановац–Краљево*, 433.

³² Касирка Цаја Веснић, деловоткиња Косара Јовановић, а број управних чланица увећан је на 12. *Домаћица*, бр. 1 (1902); С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 508.

³³ *Домаћица*, бр. 6 и 7 (1903); бр. 6 (1905). С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 532, 533; исти, *Краљево у српској штампи 1904–1908*, Краљево 2020, 84.

³⁴ Ана Столић, *Краљица Драга Обреновић*, Београд 2019, 142; Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 146–152.

ћена је као нова покровитељка без било каквог условљавања њених противница. У међувремену, отпор према новој краљици се из центра проширио на подружине. У Краљеву, које је на мапи Драгине прошлости имало значајно место, јер је непосредно после удаје за инжењера Светозара Машина живела с мужем у овом граду, чланице подружине су на вест о догађајима у Београду у знак протеста прекинуле у септембру 1900. године све везе са *Женским друштвом*.³⁵ Међутим, у каснијем годишњем извештају овај догађај се не помиње. Следећи политику из Београда, из подружине је саопштена једногласна одлука да се краљица Драга замоли за покровитељство. Два месеца касније стигао је од владарке и поклон за подружину—фотографија краљевског пара. Послата је без рама, па је уследила расправа о томе да ли је могуће да се у Краљеву набави одговарајући рам и пронађе мајстор који ће је примерено урамити. Одлучено је да је, уколико не успеју у граду, пошаљу на рамљење код дворског златара у Београд за суму не већу од 15 динара.³⁶ У исто време, управа је решила да своју фотографију поклони краљици Драги. Непосредно после краљичиног прихватања покровитељства над Краљевачком подружином њена управа је започела припреме за посету краљевског пара, јер је владарска свита требало на путу по Србији да посети и Краљево. Водеће чланице су одлучиле да затраже пријем код нове краљице. Приликом свечаног дочека на тргу у Краљеву желеле су да се за њих обезбеди, уз помоћ председника суда, „видно место у публици”.³⁷ Пут краљевског пара по Србији је одложен због изненадне објаве краљичине трудноће. У јесен 1901. године владарски пар је посетио Краљево и Жичу.³⁸

Због одредаба новог Закона о општинским буџетима према којима се забрањује општинама да финансирају радничке школе, опстанак школе Краљевачке подружине, као и већине других општинских школа, доведен је у питање 1901. године. Иако је упућена молба министру народне привреде да се ова законска одлука преиначи, било је неопходно да се у тренутној кризи повуку средства с подружине штедње да би школа наставила да ради. Зато су благајници издата упутства да „по могућству покупи и вересију дугујућу” да би се умањила штета од трошења уштеђеног новца.³⁹ Школа је ипак опстала а подружина је наставила с успешним радом. Чланство се увећавало и 1904. године било је 19 управних, 60 редовних чланица, један добротвор и осам редовних мушких чланова, што је био преседан, јер су мушкарци углавном били чланови помагачи.⁴⁰ Пред почетак балканских ратова у подружину је било уписано 77 чланица и седам мушкараца – чланова помагача.⁴¹ Ово је сигуран

³⁵ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 382.

³⁶ *Домаћица*, бр. 1 (1902).

³⁷ Исто.

³⁸ Опширан извештај објављен је у *Трговинском гласнику*, видети у: С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 501.

³⁹ *Домаћица*, бр. 12 (1902).

⁴⁰ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 382.

⁴¹ *Домаћица*, бр. 11–12 (1913).

показатељ угледа који су чланице Краљевачке подружине изградиле у друштвеном животу града. Њихове прославе поводом Нове године или после Васкрса биле су пажљиво припремане и веома посећене. Приређиване су најчешће у гостионици Париз. Приход приложника био је намењен раду школе. У првој деценији 20. века штампане су и позивнице, на забави је наступало певачко друштво, најбоље ученице су говориле стихове и изнајмљивана је музика за игранку. Подружничке забаве су сигурно биле најпосећенији догађаји у Краљеву, јер су и спискови приложника били све дужи. Тако је Васкршњој забави 1905. године прикупљено 343 динара. Подружина је организовала видовданске и петровданске концерте и мајалосе, излете у околини Краљева, за ученице Радничке школе. Полагање испита у овој школи био је такође догађај који је најављиван плакатима на вратима кафана и о коме је Општина обавештавана посебним актом.

Све ове околности упућују на закључак да је подружина у Краљеву успешно радила до почетка балканских ратова. Њена управа је, судећи према годишњим извештајима, умела да превазиђе унутрашње проблеме. О овоме сведоче поступци приликом избора за руководеће положаје 1892. године када је, после поновљених избора због неслагања дела чланства с изабраном управом, поштована одлука већине. Чланице су такође показале сналажљивост и способност прилагођавања новим ситуацијама, као у вези с прихватањем покровитељства краљице Драге. О овим женама не знамо много,⁴² али је уочљиво да су уложили велики труд, пожртвовање и смисао за практична решења. Њихова брига и самосталност у доношењу одлука у вези с пословањем Радничке школе донела је резултате. Краљевчанке су управљајући женском школом морале да решавају многа питања. Увеле су у наставу немачки језик јер су имале предавачицу Магдалену Камачај, која је била спремна да ради без надокнаде.⁴³ Сналазиле су се у вези с набавком нових и поправком старих шиваћих машина. Желећи да за своју школу обезбеде најбољу опрему, нису се устручавале да се обрате Министарству привреде тражећи да им се набави вештачки разбој за школу. Од општине су неколико пута тражиле помоћ за куповину дрва за школски огрев, али су често биле одбијане. Брига о ученицама и њиховом владању представљала је посебну област њиховог занимања. Дилеме да ли да им се забрани да играју на прославама, свадбама и да ли да послужују на славама, чланице управе брзо су разрешиле. Сматрале су да игра

⁴² Једна од ретких о којој има више информација је Илинка Илић (1876–1945) која је уписана као управна чланица први пут 1902. Била је добротворка и управница Радничке школе после рата коју је, захваљујући прикупљеном новцу, успела да са својим сарадницама обнови. Одликована је Орденом Св. Саве IV степена 1927. *Каталог изложбе Краљевчанке за незаборав*, аутор изложбе и каталога Мирјана Савић, Краљево 2015, 3. Захвална сам колегиници Мирјани Савић, музејској саветници у Народном музеју у Краљеву, на уступљеном пдф-у овог каталога.

⁴³ С. Маржик, *Краљево–Карановац*, 507.

не приличи угледу ученица. Препоручиле су им, међутим, да помажу домаћицама приликом обележавања породичних слава.⁴⁴

У финансијским пословима показале су приличну умешност. Водиле су рачуна о сваком утрошеном динару и трудиле су се да за неопходне услуге плате што мање. У случају нередовних платиша подружине биле су спремне да дуг надокнаде и путем суда.⁴⁵ Њихови приходи, с припадајућим каматама, у првој деценији 20. века увећавани су за више хиљада динара годишње. Имовина подружине је зато пред почетак балканских ратова износила скоро 10.000 динара.⁴⁶ Имале су у плану и да купе кућу с пространим плацем за нову школу и биле су спремне да плате 6.000 динара. Показало се, међутим, да нису понудиле довољно новца.⁴⁷ Потом су трагале за одговарајућим плацем за градњу нове школске зграде, али су због почетка рата одустале од овог плана. Непосредно пред почетак ратног сукоба на Балкану, подбор Црвеног крста затражио је од управе подружине да заинтересује чланство за обуку за болничарке. Курс је требало да буде организован у граду и трајао би шест недеља. Водеће чланице подружине нису, међутим, успеле да мотивишу ниједну своју представницу.⁴⁸ Током балканских ратова и на почетку Првог светског рата подружина у Краљеву отварала је радионице за шивење рубља, а њене чланице су радиле у резервним болницама.⁴⁹

О особеностима односа који су успостављани између београдске управе *Женског друштва* и подружина у унутрашњости можемо да стекнемо увид углавном на основу посредних показатеља. Чланице подружина биле су у обавези да прихвате правила рада, али су у свом деловању биле самосталне. Иако су у првим годинама постојања подружине начелно прихватале све одредбе којима је уређен рад *Друштва*, финансије су биле најчешћи узрок неслагања. Обавезна претплата сваке чланице подружине на часопис *Домаћица* била је за неке управе у унутрашњости Србије превелико бремене, посебно зато што многе чланице подружина нису знале да читају. Због тога је долазило до несугласица с управом у Београду.⁵⁰ Питање судбине имовине угашених подружина такође је изазивало бурне расправе јер је београдска управа настојала да ову имовину претворену у новац повери на чување Управи фондова. Уколико би подружина у року од 15 година обновила рад, био би јој враћен новац с каматама. У неким подружинама су сматрали да сва имовина, односно новац, треба да остану у матичном граду.⁵¹ У Београду су ове и остале

⁴⁴ *Домаћица*, бр. 7 (1906); С. Маржик, *Краљево*, 147.

⁴⁵ *Домаћица*, бр. 6–7 (1909).

⁴⁶ *Домаћица*, бр. 1 (1902); бр. 1 (1905); бр. 8 (1907); С. Маржик, *Краљево*, 156; *Домаћица*, бр. 11–12 (1913).

⁴⁷ *Домаћица*, бр. 8 (1912).

⁴⁸ *Домаћица*, бр. 8 (1911).

⁴⁹ *Домаћица*, бр. 11–12 (1913).

⁵⁰ Ј. В. Милановић, *Женско друштво*, 354.

⁵¹ Исто.

размирице у вези с финансијама на релацији управа и подружине понекад изазивале оштре реакције јер су водеће представнице у престоници тврдили да подружине чине једну целину са *Женским друштом* и да су му потчињене.⁵² Неке подружине се, попут Крагујевачке и Шабачке, нису слагале с оваквим ставовима и оснивале су самостална удружења.

Комуникација свих подружина с управом у Београду одвијала се путем преписке, која није сачувана, и слањем годишњих извештаја о раду. Они су потом објављивани у часопису *Домаћица*. Из њих, међутим, није могуће стећи потпуније увиде у односе центра и подружина. Језик извештаја, састављених по узору на извештаје београдске управе и институција *Женског друштва*, био је штур, бирократски. Београдска централа је уживала неприкосновени ауторитет и наметала је и обавезу и право да се на неки начин копирају не само оквири друштвеног деловања, него и целокупан модел репрезентације из београдског круга. Ово је уочљиво у начинима организације забава на којима је прикупљан новац и њиховој иконографији. Иако начелно нису желеле да се мешају у рад одбора у унутрашњости, ипак је све време вођена политика централизације. Уведена је строга бирократска дисциплина у вези с писањем и слањем извештаја о раду подружина. Управама у унутрашњости су се у вези с њиховим задацима обраћале наредбодавним тоном. Оне су наступале као жене „које знају” и које су по својој позицији сматрале да су овлашћене да говоре у име свих жена. Када су 1907. године оцениле да су извештаји подружина заузимају све више простора, а тиме и увећавали издатке штампања часописа *Домаћица*, захтевале су да описи подружинског рада буду краћи.⁵³

Надређеност је видљива не само на бирократско-административном плану, што је и очекивано јер се ради о јединственој организацији, него и кроз покушаје да се управама у подружинама наметне креирање женског елитистичког круга. Представнице подружинских управа нису учествовале на скупштинама *Женског друштва* у Београду, на којима су доношене одлуке о раду удружења, али су њихове изасланице позиване у престоницу на прославе поводом јубилеја организације и прослава имендана кнегиње Јелене, покровитељке удружења. На прослави 25-годишњице *Женског друштва* у Београду 1900. године, подружина из Краљева планирала је да пошаље две изасланице. Председница Краљевачке подружине Анка Сариф и благајница Илинка Илић с представницама свих удружења у земљи присуствовале су обележавању имендана кнегиње Јелене Карађорђевић и 30-годишњици *Женског друштва*, у мају 1905. године.

Упркос томе, чини се да су жене у градовима и варошима Србије имале своје виђење ствари, сопствени ритам и логику без обзира на то што се у званичној комуникацији с београдском управом осећала одређена врста подређености. Из овога је произашла и посебна стратегија да се чини оно што се мора да се не би угрозио рад подружине, али и да се не прихвата баш све што је долазило од

⁵² Исто.

⁵³ *Домаћица*, бр. 8 (1908); С. Маржик, *Краљево*, 264.

управе у престоници ако није било у складу с тренутним интересима подружине. Изгледа да је чланицама подружине у Краљеву, с јачањем њиховог утицаја и угледа у локалним оквирима и увећањем финансијске стабилности, расло и самопоуздање. Иако су редовно слале годишње извештаје о раду, честитале имендане и рођендане покровитељки кнегињи Јелени Карађорђевић и члановима владајуће породице и биле међу уреднијим платишама претплате за *Домаћицу*, све чешће се дешавало да не одговоре на молбе, предлоге и захтеве из Београда. Одбиле су захтев управе да за изложбу женског стваралаштва у Торину пошаљу примерке једне врсте ручног рада. Одлуку су образложиле тиме да овај модел везених тканина није типичан за краљевачки крај и да, уколико их неко и поседује, неће бити расположен да се одваја од предмета који се чувају као породично наслеђе.⁵⁴ На молбу из Београда да пошаљу прилог за угрожене од последица поплаве у Шумадији, одговориле су да је и њихов крај доста пострадао и да не могу да одвоје новац.⁵⁵

Понекад се чинило као да се држе по страни и да не желе да учествују у неким новим активностима *Женског друштва*. Његовим подружинама била су послата Правила *Српског народног женског савеза*, нове организације која је стидљиво уобличила у свом програму феминистичке циљеве. Чланице управе Краљевачке подружине су само кратко реферисале да су их „примиле к знању”.⁵⁶ На позив да њихова изасланица присуствује конференцији *Савеза* у Београду, једногласно су одлучиле да не могу да пошаљу своју представницу.⁵⁷ Молбу Управе *Женског друштва* да се у Краљеву организује донаторска прослава и да се прикупљени новац проследи Ђачкој трпези у Београду, Краљевчанке су одбиле. Навеле су да више од две свечаности које подружина традиционално организује током године превазилази економске могућности њихових суграђанки и суграђана. У исто време су локалном новчаном заводу предале на штедњу 900 динара.⁵⁸

⁵⁴ *Домаћица*, бр. 8 (1911).

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ *Домаћица*, бр. 11 (1910).

⁵⁷ *Домаћица*, бр. 8 (1911).

⁵⁸ *Домаћица*, бр. 8 (1908); С. Маржик, *Краљево*, 266.

Ana STOLIĆ

THE BRANCH OF THE WOMEN'S SOCIETY IN KRALJEVO (1878–1914)

Summary

The central idea of the paper is to observe a single segment of social, cultural and women's history in the context of a broader, political process of centralisation and assumed resistance of the local milieu. The aim is to analyse the relationship between the core organisation – the Women's Society, a voluntary humanitarian civic association headquartered in Belgrade, with one of its affiliated members – the branch in Kraljevo. The political milieu was the 19th-century modern national state aspiring to centralisation in all its aspects. The Women's Society was an organisation of long duration (1875–1942) and was a phenomenon of sorts in the Principality/Kingdom of Serbia, the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes / Yugoslavia. It was only partly dependent on the state, which supervised and controlled its operation. A number of successful institutions sprang up (the Workers' School, Market, Old Women's House, Students' Canteen). Working in these institutions, members of the Women's Society gained experience in public activity. Although insights into the relationship between the Administration of the Women's Society with branches are possible mainly through the analysis of branches' annual reports, written in terse, bureaucratic language, it is evident that the centralisation policy was pursued from Belgrade all the time. The branch in Karanovac/Kraljevo was established in 1878 and was one of the oldest. Its members invested utmost effort in opening the Workers' School in October 1892. They were obliged to comply with the Rules on Operation of the Branch and the School, but were also autonomous in managing the School and obtaining funds for operation through donor celebrations. They freely used money that they were saving in Kraljevo's shareholding savings office. On the eve of the First World War, they collected significant capital. Judging by scarce data, in the first decade of the 20th century, its members developed special strategies to preserve some aspects of independence from the centre in Belgrade. It seems that the relatively numerous membership, reputation in the local milieu, as well as financial stability led to the situation when the Administration of Kraljevo's branch was increasingly rejecting the pleas, requests and proposals of the Women's Society in the capital.

Keywords: Women's Society, branch in Kraljevo, 19th and 20th century, women's history, policy of centralisation.

Радомир Ј. ПОПОВИЋ
Историјски институт
Београд

ОД КАРАНОВЦА ДО КРАЉЕВА (Прилог о свакодневном животу у варошици 1882. године)

Апстракт: На основу сачуваних извора приказана је свакодневица у Карановцу/Краљеву у једној календарској години. Година 1882. изабрана је јер је тада промењен назив варошице, што је догађај који се сматрао преломним за даљи развој Краљева. У раду су представљене друштвене структуре, те институције које су настајале као резултат дугог трајања у Карановцу/Краљеву до 1882. године. Указано је на догађаје и појаве који су 1882. године променили постојећи поредак (оснивање фабрике алата Васића и Богдановића и оснивање Ратарске школе). Ритам свакодневице у варошици анализиран је кроз однос радних (290 дана) и празничних дана (75) у години. За поједине друштвене групе (ученике и чиновнике) реконструисана је сатница радног дана. Периоди поста, две трећине године, имали су, такође, значајну улогу у свакодневном животу житеља варошице. Указано је и на изузетно високу стопу смртности деце и младих у варошици 1882. године.

Кључне речи: Карановац, Краљево, 1882, свакодневни живот, еснафи, исхрана, празници.

У кући Ристе Николетића у Краљеву изненада је крајем децембра 1882. године, од падавице, преминуо дванаестогодишњи Недељко Станојевић, који је у тој кући „седео са слепцима и њима је вођ био“.¹ Јован Николић, артиљеријски поручник из Карановца, родом из Чајетине, венчао се 22. јануара 1882. године² с Јеленом Протић, ћерком Димитрија Протића, карановачког

* radomir.popovic@iib.ac.rs

¹ Историјски архив Краљево [=ИАК], Протокол умрлих храма Св. Тројице 1880–1890, инв. књ. бр. 14.

² Сви датуми у тексту, сем датума периодике из 19. века, наведени су по грегоријанском календару.

житеља и бившег окружног судије, а кум на венчању био је Стојан Николајевић, артиљеријски капетан.³ У месечном извештају за август 1882. године лекар Округа чачанског др Јарослав Кужељ наводи: „По Чачку и Краљево чистоћа прилична. Проституција прегледа се.“⁴ Супружници Милица и Милоје Томашевић, пекар из Краљева, потписали су 11. октобра 1882. године споразум који је, сходно одредбама Трговачког закона, обелодањен у штампи. Милица је, наиме, „своме мужу дала 600 динара да са овим новцем ради меанско-пекарску радњу под мојом фирмом. Из ове радње неће се моћи нико никакве дугове Милојеве, ни раније, ни доцније задужене, исплаћивати.“⁵ Петар Спасојевић, старац основне школе у Карановцу, доставио је Начелству среза карановачког 14. марта 1882. године жалбу на учитеља Луку Петровића, „што ђаке своје и других разреда немилице бије штапом и дланом и што ниуколико не пази на чистоћу око школе“.⁶

Ових неколико цртица из различитих историјских извора осликавају само мали део карановачке/краљевачке свакодневице у години када је варошица указом краља Милана 1. маја 1882. године променила назив. Иза тог, бирократским језиком сроченог документа, без сумње важног за историју Краљева, скривена је прошлост варошице, која се одвијала у ритмичним променама дана и ноћи, годишњих доба и животних циклуса њених житеља.⁷ У раду ћемо, дакле, покушати колико нам извори дозвољавају да приближимо свакодневицу Карановца/Краљева у току једне календарске године.⁸ Оглед се може применити на било коју другу, насумично изабрану годину или, што је истраживачки изазовније, на дужи временски период: другу половину 19. века, периоде Првог и Другог светског рата, или другу половину 20. века.⁹

³ ИАК, Протокол венчаних храма Св. Тројице 1879–1894, инв. бр. 8.

⁴ Државни архив Србије [=ДАС], Министарство унутрашњих дела, санитетско одељење [=МУД-с], 1882, II, 316.

⁵ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, приредио Славољуб Маржик, Краљево 2012; *Српске новине* [=СН], бр. 222, 7. октобар 1882.

⁶ ДАС, Министарство просвете, просветно одељење [=МПС-п], 1882, XVIII, 2102 ½.

⁷ Текст указа гласи: „Ми Милан Први, по милости божијој и вољи народној Краљ Србије, на предлог Нашег Министра унутрашњих дела решили смо и решавамо: 1. да се варошица Карановац у округу чачанском, од сад зове 'Краљево' и према томе 2. да се општина Карановачка зове општина 'Краљевска' и срез 'Карановачки' – срез 'Краљевски'“ (ДАС, МУД-п, 1882, XV, 3).

⁸ У Државном архиву Србије, нажалост, нису сачувани месечни полицијски извештаји за 1882. годину за Чачански округ, важни за нашу тему (ДАС, МУД-п, 1882, XI, 41).

⁹ Свакодневица Краљева у другим историјским епохама може се докучити у: Јелена Петровић, *Живот у Ранковићеву – документи и сведочења*, Краљево 1989; Владан Виријевић, *Краљево, град у Србији 1918–1941*, Краљево 2006; Јован Симијановић, *Друштвена историја Краљева–Ранковићева 1944–1955*, Приштина, Лепосавић 2018. Видети и: Мирослав Перишић, „Један дан у Ваљеву крајем 19. века (Прилог изучавању историје свакодневног живота)“, *Годишњак за друштвену историју* I, св. 2 (1994) 109–121.

У теоријским поставкама историчара, социолога и филозофа не постоји јединствено мишљење и следствено томе универзална дефиниција појма свакодневице, односно свакодневни живот. Норберт Елијас разликује осам значења тог појма, од приватног живота до живота обичних људи.¹⁰ Фернан Бродел истиче да „свакидашњост чине ситне ствари које се једва примећују у времену и простору“, односно ствари које чине „материјални живот“ појединца и заједнице.¹¹ Историја свакодневице је, у суштини, приступ прошлости који су заступали аналити и која се, почев од шездесетих година 20. века и с појавом Броделовог дела „Структура свакодневице“ и потом немачке школе *Alltagsgeschichte*, уклопила у разгранато проучавање различитих области људског деловања и посебних, често маргиналних, друштвених група („new history“).¹² Историја свакодневице настоји да проникне у „царство рутине“ (Бродел) и ритуале у одређеној заједници и друштву, као и на ставове појединаца који се називају „менталним навикама“, како би се пронашла веза између структуре свакодневице и промена, које су неминовна последица ритмичности и кретања.¹³ У методолошко-теоријском приступу овај рад ће бити прилог колико историји свакодневице, толико и историји друштвених структура Карановца/Краљева у 1882. години. У позадини ће једва бити чујан ехо доминантног наратива у српској историографији који се везују за 1882. годину: банкрот Генералне уније, проглашење краљевине, активности политичких странака, законодавни рад владе Милана Пироћанца и тако даље.¹⁴

На почетку да расправимо ко су житељи Карановца–Краљева 1882. године, будући да окружење различито доживљавају деца од старијих, писмени од неписмених, здрави од болесних. У номенклатури насеља у Србији, Карановац/Краљево је 1882. године имало статус варошице и било је седиште карановачког, односно, краљевачког (изворно краљевског – прим. Р. П.) среза у Чачанском округу. Срез је обухватао 45 насеља, разврстаних у шест општина (богутовачка, врпска, гокчаничка, жичка, краљевска и самаилска). Карановачку општину, поред варошице, чинила су села Адрани, Грдица, Јарчујак и Чибуковац. У варошици Краљеву, према попису становништва из 1884. године, најближој

¹⁰ Norbert Elias, „On the concept of everyday life“, in: *The Norbert Elias Reader*, J. Goudsblom, S. Mennell (eds.), Oxford 1998, 166–174.

¹¹ Fernan Brodel, *Struktura svakodnevnice: moguće i nemoguće: Materijalna civilizacija, ekonomija i kapitalizam od XV do XVIII veka*, knjiga prva, Beograd 2007, 12–13.

¹² *New Perspectives of Historical writing*, edited by Peter Burke, Pennsylvania 2001, 1–25.

¹³ Ibidem; Јирген Кока, *О историјској науци, огледи*, избор Јирген Кока, Андреј Митровић, Београд 1994, 172–174, 177.

¹⁴ Јаша М. Продановић, *Историја политичких странака и струја у Србији*, књ. 1, Београд 1947; Димитрије Ђорђевић, *Историја модерне Србије 1800–1918*, Београд 2017. Друкчију слику прилика у Србији на прелазу осме и девете деценије 19. века у савременој српској историографији у: Владимир Јовановић, Александра Вулетић, Момир Самарџић, *Наличја модернизације, српска држава и друштво у време стицања независности*, Београд 2017.

години нашег интересовања, живела су у 691 дому 2.692 становника, односно 1.504 мушкарца и 1.188 жена.¹⁵ Укупан проценат писмених износио је 42% (жена 11%). Око 2,5% становника варошице (49 мушкарца и 18 жена) било је страног порекла.¹⁶

Веома важни су подаци из пописа становништва и имовине из 1863. године. Из њега сазнајемо да су у Карановцу процентуално најзаступљенији били радници 29%, занатлије 28%, остали 16%, трговци 15%, земљорадници 7%, чиновници 4%, свештеници 1%.¹⁷ Када с процената пређемо на конкретне бројеве, у Карановцу је те године пописана 71 трговачка радња, 33 механе и 114 занатлијских радионица, од којих, 15 абација, 11 мутавџија, 19 терџија, седам ковача, један поткивач, четири налбантина, један кујунџија, један колар, осам дунђера, четири сарача, двојица самарџија, један калаџија, један фишекџија, двојица туфекџија, седам чаругџија, један грнчар, четворица мумџија, четворица басација, шесторица боџија, тројица ћурчија, један папуџија, тројица екмеџија, по четири берберина и рабаџије.¹⁸ Две деценије касније постојећа структура становништва у варошици остала је непромењена.

Карановачка чаршија, која се развијала од првих година владавине кнеза Милоша, била је носилац економског развоја.¹⁹ Чаршију су чинили власници трговачких, занатлијских и угоститељских радњи, еснафски удружених и породично повезаних, многи без икаквог другог непокретног имања. Повремена банкротства и принудне наплате дугова карактеристични су за капиталистичке односе који су били успостављени и озакоњени у Кнежевини/Краљевини Србији. Величину просечног имања у краљевачкој чаршији илустроваћемо на примеру имовине покојног бакалина Пауна Миоковића и његовог сина Петра, које је због намирења дугова било изложено јавној продаји у јулу 1882. године: „плац с

¹⁵ „Попис људства у Краљевини Србији 1884. године“, у: *Државопис Србије* XVI, Београд 1889, 172–173. Од укупног броја мушкараца, неожењених је било 955, ожењених 501, а удоваца и разведених 48. Што се тиче жена, неударених је било 531, удатих 494, удовица и разведених 163.

¹⁶ „Попис људства у Краљевини Србији 1884. године“, 172–173.

¹⁷ Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 87. Поред наведених друштвених група, у Карановцу су пописана удовичка домаћинства (50 домаћинстава), масе и домаћинства малолетника (32), домаћинства пунолетних жена (3), људи без занимања (2) и особа различитих занимања (8).

¹⁸ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 47; Милан Матијевић, Благомир Бишевац, „Карановац – значајан трговачки центар Србије у XIX веку“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Краљево–Београд 1997, 111; Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 231–276.

¹⁹ Приказ настанка чаршије у Србији за време прве владавине кнеза Милоша пластично је приказан на примеру Крагујевца. Александра Вулетић, „Живети у Крагујевцу“, у: *Престони Крагујевца*, Крагујевац 2019, 106–134; Споменка Милошевић, „Чаршија у Краљеву, настанак и развој“, *Гласник Друштва конзерватора Србије* 9 (1985) 91–94; Александар Кадијевић, Марина Ђурђевић, „Архитектура јавних објеката у Карановцу – Краљеву“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, Краљево–Београд 1997, 265–282.

дућаном од слабог материјала ... на пијаци [који] садржи у себи простора с прочеља 2 хвата и 2 шуха (4, 2 м – прим. Р. П.), са зачеља 5 хв[ати] ширине (9 м – прим. Р. П.), с десне и с леве стране дужине 8 хв[ати] (14,4 м – прим. Р. П.)“, укупне вредности 80 аустријских дуката.²⁰

Карановачке занатлије и трговци су у јануару 1882. године били удружени у десет еснафа: абаџијски, бојаџијски, бакалски, механски, папуџијски, пиљарски, дуванџијски, опанчарски, трговачко-терзијски и кожарски.²¹ Крута еснафска правила, прописана Законом из 1847. године, којима се штитио монополски и привилеговани положај еснафа, била су у оштрој супротности с приликама у Србији почетком осамдесетих година 19. века, које је карактерисао продор, пре свега, аустроугарске индустријске робе.²² Борба за очување монопола и спутавање конкуренције разложи су сукоба између еснафа у карановачкој чаршији. Установљење дуванџијског еснафа 1880. године (чији су чланови били Јова Милићевић, Сотир Димитријевић, Коста Палигорић, Никола Бугарчић, Тодор Милетић, Сава Радовановић, Милић Мојсиловић, Светозар Ристић, Димитрије Максимовић, Милосав Јовановић, Павле Миливојевић, Божидар Јовановић) оспоравали су припадници бакалског еснафа. Старешина бакалског еснафа Глигорије Катић жалио се министру финансија 27. јануара 1881. године на оснивање дуванџијског еснафа.²³ Против монопола бакалских трговаца у Карановцу били су и карановачки пиљари, који су од виших власти 3. марта 1881. године тражили да се у бакалницама не продаје пиљарска роба. Молбу су потписали старешина еснафа Сретен М. Калаватовић и чланови М. Милићевић и Јевта Пантелић.²⁴ Спор пиљарског и бакалског еснафа је настављен. На крају, одлуком министра финансија 9. септембра 1882. године, укинут је пиљарски еснаф у Краљеву, „пошто ни утврђени споразум између њих није могао да се одржи, већ су наместо њега наступиле у најновије доба нове несугласице и нови сукоби.“²⁵

Старешина бојаџијско-ковачког заната из Краљева Милосав Петковић и чланови Јован Марковић, Нићифор Јевтић, Павле Велимировић, Чедомир Драгићевић и Коста Милојевић пријавили су министру финансија 8. септембра 1882. године краљевачке бакале који су, противно постојећим прописима, продавали „разне фарбе за бојадисање предива и осталог, свеће лојане и сапун за периво, кључеве за браве, ножеве, клинцe и плоче за поткивање стоке и остале ситнице“.²⁶

²⁰ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 206; Петар Миоковић је према попису из 1863. имао две куће од слабог материјала, на једном плацу од $\frac{1}{4}$ плуга земље (око 10 ари). Б. Перунички, *Једно столеће Краљева*, 239.

²¹ ДАС, Министарство финансија, економско одељење [=МФ-е], 1882, VI, 5. Видети и: Милан Матијевић, *Краљевачки еснафи*, Краљево 1995.

²² Мари Жанин Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941, успорени напредак у индустријализацији*, Београд 2004, 108–112.

²³ ДАС, МФ-е, 1881, I, 94.

²⁴ ДАС, МФ-е, 1881, I, 98.

²⁵ ДАС, МФ-е, 1881, VI, 5.

²⁶ ДАС, МФ-е, 1882, VII, 82.

Док су се еснафи у Карановцу/Краљеву гложили, у варошици је 1882. године, уз финансијску помоћ и подстицај државе, што је општа карактеристика ране фазе индустријализације Србије, почела с радом фабрика пољопривредних алата Срећка Васића и Аксентија Богдановића.²⁷

Предузетницима Васићу и Богдановићу средином седамдесетих година 19. века одобрен је кредит из државне касе у висини од 2.000 дуката за подизање фабрике алата у Крупњу.²⁸ Ратне прилике које су уследиле, слабе саобраћајне везе тог места, константан прилив аустријске монополске робе на тржиште Србије, утицали су на то да су предузетници одлучили да своју производњу преместе у Крагујевац. Министарство финансија је у допису 3. фебруара 1882. године сугерисало да фабрику отворе, ипак, у Карановцу, јер је то „најудесније место у Србији за ту цел (…), што Карановац има у непосредној околини грађе изобиља; што би се алати и справе из фабрике лако разносили по добрим путевима у округ Крушевачки, Јагодински, Крагујевачки, Руднички, Чачански... па и у Турску преко Рашке; што је Карановац заклонитије место од конкуренције странске, него што би био Крагујевац... и што из других економно-политичких обзира (!) потребно да се оваква фабрика подигне у Карановцу.“ Министарство финансија је 16. фебруара 1882. године саопштило Начелству Чачанског округа предлог министра финансија да се радионица, то јест фабрика, отвори у Карановцу, па да им се зато у варошици уступи земљиште „у најкраћем року“. Одбор општине карановачке, Стеван Луковић, Јеврем Новаковић, Аврам Мајсторовић, Гавро Радовић, Петар Спасојевић, Исидор Радовановић, Милован Милетић, Филип Аксентијевић, Глиша Радовић, Сретен Радомировић, Јанићије Јовичић, Гајо Јовановић, Сретен Јовановић и председник општинског суда Д. Крсмановић, 28. фебруара 1882. године одлучи да „поменути мајсторима уступи од општинског земљишта четири комада ... код Грма, Равни гај“ и две парцеле „у Пољу карановачком званом Дивље“. На општинском збору 29. марта 1882. потврђена је одлука општинског одбора. Уговор између карановачке општине и предузимача о уступању земљишта потписан је 31. марта. Општина у Карановцу је уступала парцеле „Равни гај“, „утрину од Дивљег поља до обале Моравске, између Јове Новаковића и Стевана Спасојевића и земљиште општинско код реке Ибра и шупа касапски“.²⁹ Земљиште се поклањало за време док радионица буде радила, а по њеном престанку вратила би се општини. Иако је производња алата у Краљеву започета исте године, с добрим изгледима да се прошири, ортакчко предузеће суочило се с потешкоћама. Изнајмљена кућа у коју су сместили радионицу била је неадекватна. Отуда њихови стални дописи

²⁷ Марија Краљ, „Фирма Богдановић Васић – фабриканти пољопривредних справа. Краљевачка радионица пољопривредних справа као огледало (не)могућности покретања индустрије државном интервенцијом“, *Наша прошлост* 19 (2020) 55–66; М. Ж. Чалић, *Социјална историја Србије 1815–1941*, 147–157.

²⁸ Марија Краљ, „Фирма Богдановић Васић“, 55–66.

²⁹ ДАС, МФ-е, 1882, III, 82.

Министарству финансија да им се у потпуности исплати одобрени кредит и омогући подизање новог кредита. Недостатак сопственог капитала, ослањање на кредит из државне касе и задуживање код приватних поверилаца, како би се исплатили издаци за куповину сировина и алата за фабрику, плаћање дневница радницима и тако даље, утицали су на то да је фабрика алата у Краљеву крајем 1882. године запала у финансијске невоље. Суд Чачанског округа је 1. јануара 1883. године „ставио прибелешку на справе и алате фабриканата пољопривредних справа у Краљеву ... за сигурност државну“. Фабрика је, ипак, опстала до 1886. године када је коначно затворена.³⁰

Да је у привредном погледу наступило ново доба у Србији и да су те промене стизале у Карановац/Краљево, потврђује иницијатива краљевачког трговца Николе Кнежевића с јесени 1882. године да у варошици подигне млин на парни погон.³¹

И док су у чаршији трговци и занатлије, руковођени сопственим интересима и потребама, били препуштени законима тржишта и спекулацијама, у варошици је постојао посебан друштвени слој: свештенство, чиновници и војска. Већина њих је потицала из других крајева Србије или иностранства, а због „потребе службе“ настањивали су се у Карановцу/Краљеву. Неки, пошто би се скућили, остали су трајно настањени, а поједини, после извесног времена, премештани су у друга места. Да их представимо.

Године 1882. у Цркви свете Тројице служио је парох Милан Станић. У Конзисторији епархије ужичке у Карановцу/Краљеву, на месту секретара налазио се свештеник Сава Поповић, а писарску дужност је обављао Алекса Милетић.³² У основној мушкој школи с четири разреда до завршетка школске године у јуну 1882. године наставу су изводили Сава Јовичић, ученицима четвртог разреда, Димитрије Петровић, трећем разреду, Јелена Димитријевић, другом разреду и Лука Петровић у првом разреду.³³ Пошто је на крају те школске године учитељ Петровић пензионисан, на његово место постављен је Михаил Милошевић.³⁴ У женској основној школи, првом и другом разреду наставу је држала Драга Пантелић, а трећем и четвртом Милева Петровић.³⁵

³⁰ ДАС, МФ-е, 1882, III, 82; М. Краљ, „Фирма Богдановић Васић“, 65.

³¹ ДАС, МФ-е, 1881, VIII, 21. Кнежевић је Министарство финансија молио за дозволу за увоз млина на парни погон из Аустроугарске без наплате царине, сходно царинском уговору Србије и Двојне монархије.

³² Место председника Конзисторије било је упражњено. Чланови су били свештеници Милан Марковић и Тимотије Поповић. Почасни чланови Алекса М. Јовановић, парох из Бреснице и Милан Станић, парох из Карановца (*Календар са шематизмом Књажества Србије за 1882. годину*, Београд 1882, 82). Владика ужички Вићентије, који је епархијом управљао из Карановца, упокојио се у Београду крајем марта 1882. године (ИАК, Протокол умрлих храма Св. Тројице, инв. бр. 14).

³³ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 70.

³⁴ Исто, 78. „Извештај г. Аћима Пивљаковића, директора ужичке реалке о основним школама у округу чачанском“, *Просветни гласник* III (1882) 542, 676–677.

³⁵ *Календар са шематизмом Књажества Србије за 1883. годину*, Београд 1883, 78.

Постојећим двома основним школама 1882. године придружена је Ратарска школа.³⁶ Установљена указом краља Милана 1. јула и замишљена као школа интернатског типа, с огледним добром, Ратарска школа у Краљеву с радом је почела 26. октобра 1882. године.³⁷ Оснивањем Ратарске школе, житељи варошице постали су Ђорђе Радић, управник, два учитеља, један од њих Александар Секулић, Јован Јанечек, баштован, по националности Чех.³⁸

Начелство среза карановачког (краљевачког), као управни и полицијски орган, било је средишња државна установа у варошици. Среско начелство, поред очувања мира и поретка у срезу, спроводило је разна наређења централне и окружне власти.³⁹ Начелник среза, два писара и неколико практиканата и пандура чинили су персонал те установе. Срески начелник Никола Антић имао је четрдесет година када је ступио на дужност у Карановцу новембра 1881. године. Потicao је из шабачког краја. Завршио је богословију, али уместо мантије, изабрао је дивит и перо и каријеру у Министарству унутрашњих дела. Десетак година је као писар службовао у разним местима Кнежевине, да би у Карановцу први пут био постављен за среског начелника. У варошици је живео са женом и двоје деце.⁴⁰ Срески писар прве класе Милутин Алексић, родом из Губеревца, Округа крагујевачког, на служби у Карановачком срезу био је од октобра 1879. године. „Према старијима учтив, али има обичај да се инати с равнима“ писало је у његовој кондуит листи. Писар друге класе Божидар Марковић на дужност у среску канцеларију ступио је 7. априла 1880. године. У Карановцу је живео са женом и троје деце. У обављању дужности био је „врло добар“ и „врло тачан“, у опхођењу са старијим и млађим од себе „у свему добар“.⁴¹

Издвојено од непосредне чаршијске вреве коју је појачавала шкрипа запрежних кола, живели су војници и официри у карановачком/краљевачком гарнизону. Велика касарна налазила се источније од трга, недалеко од данашње

³⁶ Народна скупштина Краљевине Србије је 12. фебруара 1882. године усвојила закон о нижим школама за пољску привреду. Према закону, настава у школама трајала је три године и била је теоријска и практична. Свака школа је имала добро на којем се обављала практична настава. Доходак с добара ишао је у државну касу. Ученици су према успеху и владању у основним школама узимани из околних срезова. Ученици су имали бесплатан стан, храну, одело, обућу и за случај болести лекарску негу (ДАС, МФ-е, 1882, VI, 82). Гордана Гарић Петровић, „Извештај Сретена Л. Поповића из 1886. године о Ратарској школи у Краљеву“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* 37 (2016) 85–121.

³⁷ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 212. Школа је имала економи, куvara, куварског помоћника и три послужитеља. Краљевачки свештеник и војни лекар др Маржик ангажовани су хонорарно (ДАС, МФ-е, 1882, VI, 82).

³⁸ ДАС, МФ-е, 1882, VI, 82; МПС-п, 1882, XXV, 3142.

³⁹ О месту среске власти у систему државне управе у Србији у 19. веку видети: Владимир Јовановић, „Стари бирократски строј – темељ државне управе“, у: *Наличја модернизације*, 87–101.

⁴⁰ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 113; ДАС, МУД-п, 1882, II, 126.

⁴¹ ДАС, МУД-п, 1884, IX, 79.

пијаце, поред пута који је од Ибра даље преко Западне Мораве и Камиџорског моста водио према Крагујевцу.⁴² На служби у варошици те 1882. године налазила се 2. пољска батерија првог дивизиона, те 5, 6. и 7. пољска батерија другог дивизиона IV артиљеријског Дринског пука. Управо је 1882. године, указом краља Милана од 4. априла, Штаб IV артиљеријског пука премештен из Ваљева у Карановац.⁴³ Команду 2. пољске батерије чинили су Јован Ђајић, капетан, Јован Стаменковић, поручник, и Обрен Николић, потпоручник. Петом пољском батеријом командовали су поручник Алекса Тодоровић, в. д. командира, Јован Николић, поручник, и Стојић Миленковић, потпоручник; шестом Стојан Николајевић, капетан, и потпоручници Добросав Ђорђевић и Вићентије Андрић, а седмом Игњат Срб, капетан, Милан Ђурђевић, поручник, и Сретен Кнежевић, потпоручник.⁴⁴ У гарнизону је почетком осамдесетих година, према формацији војске, било смештено између 350 и 400 војника и официра.⁴⁵ Привремена војна болница, у Првом сокаку, данашњој улици Цара Лазара, којом је руководио војни лекар др Јосиф Маржик, била је под управом војних власти.⁴⁶

О здрављу житеља варошице и среза бринули су се лекар среза краљевачког др Илија Коловић, који је на ту дужност постављен септембра 1882. године,⁴⁷ и апотекар Душан Теодоровић, чија је апотека отворена крајем 1881. године. Окружни лекар из Чачка, поменути др Кужељ, такође је, по потреби, био укључен у лечење житеља варошице.⁴⁸ Важне државне установе, посредством којих је одржавана веза с ужим и ширим окружењем, јесу пошта, којом је руководио Коста Миликић,⁴⁹ и телеграф, „с ограниченом дневном службом“, под управом Лазара Кузмановића.⁵⁰

Локалну управу у варошици спроводили су Суд општине карановачке и општински збор. Јавност у варошици током 1882. године била је заузета

⁴² Народни музеј Краљево, Регулациони план вароши Краљева 1901. године сигнатура, И-477.

⁴³ *Службени војни лист*, бр. 13, 25. март 1882 (II), 362.

⁴⁴ *Календар са шематизмом за 1883. годину*, 140; Р. Ј. Поповић, *Написи о војсци у Карановцу/Краљеву у српској периодици 19. и почетком 20. века* (рад у штампи).

⁴⁵ *Уредба о формацији целокупне војске*, Београд 1883, 16–17.

⁴⁶ С. Маржик, *Маржикови*, Краљево 2006.

⁴⁷ *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 210. У првој половини 1882. године срески лекар био је др Јовановић који је „због неких неприлика“ отишао из Краљева (ДАС, лични фонд Милутина Гарашанина [=МГ]), 395. К. Радовановић – М. Гарашанину, Чачак 12. јул 1882. Као приватни лекар у Карановцу/Краљеву у првој половини 1882. године помиње се Андреја Хаџић (*Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 208).

⁴⁸ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 104.

⁴⁹ *Календар са шематизмом за 1883. годину*, 118.

⁵⁰ Телеграм у унутрашњем саобраћају до 20 речи коштао је један динар, за сваких десет речи више наплаћивано је 50 пара (*Календар са шематизмом за 1882. годину*, 112; *Календар са шематизмом за 1883. годину*, 125).

изборима председника општинског суда. Сукоб радикала који су претендовали да преузму власт у општини и напредњака чије позиције је бранио срески начелник Антић, део је колоритног мозаика острашћене страначке борбе која се водила у Србији те године. Када се почетком марта 1882. године упокојио Милош Поповић, председник општинског суда, за вршиоца дужности именован је члан општинског суда Сретен Крсмановић. Потом је за председника биран Јован Новаковић који је с јесени те године поднео оставку из „приватних разлога“.⁵¹ На место председника претендовали су потом радикалски кандидати, учитељ у пензији Лука Петровић и предузетник Михаило Чебинац. Три пута су организовани општински избори, на којима је Чебинац побеђивао, али је његов избор од среске власти и напредњака спречен. Крајем године као председник општинског суда у изворима се помиње Алекса Милетић.⁵²

Страначке борбе у варошици нису битније утицале на свакодневно функционисање локалне власти. Карановачка/краљевачка општина је, попут средњовековних комуна (*communitas*) и те како водила рачуна о интересима и добробити заједнице и давала је импулс иницијативама од општег интереса. Извесна издвојеност и изолованост варошице у великој мери је била условљена саобраћајним везама. У Карановац/Краљево 1882. године свакодневно је у дилижансама приспевала пошта с поштанске линије Алексинац–Чачак. Према Студеници и Рашки пружала се друга поштанска линија која је из варошице отпремана на свака два дана. Преко Ибра је још од средине шездесетих година 19. века био постављен понтонски мост, а деценију касније, дрвени мост.⁵³ Године 1882. „пробијан“ је пут долином Ибра према Рашки. У варошици је због градње „ибарског пута“ тих година боравио инжењер Светозар Машин и његова жена Драга.⁵⁴ Карановац/Краљево је с Крагујевцем повезивала скела преко Западне Мораве и даље пут кроз грузанска села.

Часништво општине карановачке је почетком 1881. године подстакло оснивање читаонице („Општинска читаоница“).⁵⁵ На Нову годину 1882. Суд општине карановачке је организовао забаву, на којој је одржана беседа и потом

⁵¹ О Јовану Новаковићу (1824–1908), трговцу, произвођачу вина и народном посланику у: Мирјана Савић, „Новаковић, Јован“, у: *Српски биографски речник 7, Мл – Пан, Нови Сад* 2018, 538–539.

⁵² *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 155, 209, 210, 212.

⁵³ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 170, 174.

⁵⁴ Грађа о градњи „Ибарског пута“ у: ДАС, МУД-п, 1885, XIII, 85; Драган Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево 2016, 41–43; Мирјана Д. Савић, *Жене у друштвеној модернизацији Карановца – Краљева од 1878. до 1912* (рад у штампи); С. Маржик, *Маржикови*, 21.

⁵⁵ Б. Перуничић, *Једно столеће Краљева*, 337–338. У јануару 1881. године читаоница је имала следеће листове: *Српске новине*, *Исток*, *Видело*, *Нови век*, *Самоуправа*, *Побратимство*, *Стармали*, *Српска зора*, *Марица*, *Глас Црногорца*, *Сељак* и *Застава*.

игранка ради прикупљања прилога за Читаоницу.⁵⁶ На иницијативу општине карановачке, као што је претходно напоменуто, промењен је назив варошице. Општина је тим поводом војницима краљевачког гарнизона поклонила 290 ока вина (око 350 литара – прим. Р. П.), док је краљ Милан тада општини карановачкој „на сиротињу“ поклонио 600 динара.⁵⁷

Слику о Карановцу/Краљеву, као организованог комуни, додатно потврђују иницијативе ангажованих појединаца. „Просветни добротвори“ су на крају школске године у јуну 1882. године ђацима основне школе набавили 42 карте Краљевине Србије и 80 књига.⁵⁸ Појединци су, попут председника општине Јована Новаковића, чија су вина те године излагана на сајму у Бордоу, те трговца

⁵⁶ За карановачку читаоницу тада су приложили: Јован Ђајић, артиљеријски капетан, Љуба Новаковић, економ, Василије Боровњак, прота, Јосиф Маржик, војни лекар, Коста Антонијевић, Михаило Чебинац, Стеван Луковић, Јован Сарић, Пера Спасојевић, трговац, и Мита Печић, трговац из Крагујевца, Стојан Николајевић, гарнизонер, Милан Ђурђевић, поручник, Милош Поповић, кмет, Л. Кузмановић, телеграфиста, Д. Ђорђевић, Сретен Кнежевић, поднаредник, Васа Станојевић, артиљеријски капетан, Н. Кнежевић, Јован Мојсиловић, А. Сењовић, практикант и Коста Мрвичанин, писар општине крушевачке; Н. Антић, начелник, М. Алексић и Б. Марковић, писари срески, Максим, игуман Жички, М. Марковић, члан конзисторије, Иван Миливојевић, пензионер, Димитрије Петровић, Лука Петровић, учитељи, Милан Станић, свештеник, М. Милошевић, учитељ врдилски, С. Јовановић, С. Миленковић, Обрен Николић, потпоручници, Степа Николић, помоћник марвеног лекара, Сретен Радомировић, Марко Ђорђевић, Милош Ристић, М. Главоњић, Андрија Радовановић, Јова Предановић, Ст. Савић, Исидор Радовановић, М. О. Милетић, Д. Швабчић, Л. Сарић, Ђ. Ђорђевић, трг., Сретен Милошевић, С. Палигорић, П. Бугарчић, Ј. Пантелић, мех., Д. Тодоровић, апотекар, А. Милетић, писар, З. Ристић, практикант конзисторије, Авр. Мајсторовић, Т. Миловановић, опанчари, Ч. Драмћевић, шлосер, Јоца Новаковић, столар, Д. Стефановић, зидар, Љуба Синђелић, кмет адрански, Живан Врбић, Коста Илић, трг., М. Танасијевић, пекар, и Тоша Петровић, кројач, Тодор Марковић и Милан Боровић, шпекул., В. Туцаковић, Гајо Јовановић, Милан Арсенијевић, Јов. Стојковић, Коста Ранковић, Панта Бојовић, Срет. Миливојевић, Срет. Миливојевић, Срет. Ковачевић, Коста Петровић, Филип Мирковић, Коста Аћиновић, Мато Црвчанин, Коста Петровић, Јован Миливојевић, Р. Бркушанац, А. Божиновић, В. Зорић, В. Јовановић, М. Кузмановић, М. Матовић, И. Димитријевић, Коста Тошић, М. Јовановић, М. Мијаиловић, А. Петровић, П. Миковић, Павле Рашковић, Сав. Симовић, М. Буњак, Јоца Поповић, Иг. Марјановић, Радосав Јовановић, Трифун Балтић, А. Стефановић, А. Тимотијевић, Мита Вранић, П. Сељовић, Мар. Салкалај, М. Димитријевић, Драгомир Антонијевић, Светолик Миладиновић, тр. и занатлије, Круна удова Самаилчевића, В. Миливојевић, практ. срески, госпојица Је. Димитријевићка, учитељка, Глишо Вукадиновић, у ост. ср. писар, госпођа Милева Николићка, Тијосав Митровић, наредник, Јевђеније Балтић, мар. лекар, И. Радосављевић и Сретен Крсмановић, чланови општ. суда, Мијаило Јоксимовић, Живко Милићевић (*Карановац – Краљево у српској штампи 1868–1903*, 193–194).

⁵⁷ *Карановац – Краљево у српској штампи 1868–1903*, 202, 205.

⁵⁸ Исто, 208–209.

Сретена Крсмановића и Панте Тривуновића, артиљеријског капетана из Београда, дали новчане прилоге за сиромашне ученике краљевачких основних школа.⁵⁹ Надзорник основних школа у Чачанском округу Аћим Пивљаковић, после завршног годишњег испита у јуну 1882. године, веома се похвално изјаснио о краљевачкој општини: „Ретка је и сувише општина школска, која толику важност просвети даје, као Краљевачка. Она не само да не чека никаква потраживања од стране школине, него и сама нутка учитеље, као год мајка своје дете, е да би могла још чиме бољим и лепшим окитити свој велелепни просветни храм. Ту се не пита, колико ствар једна кошта, него се само жељно ишчекује да сазна шта треба за школу, па се надмећу, ко ће брже и лепше набавити. Овако гавалерско (sic!) понашање честитих Краљевчана, мора милином испунити свакога који зна шта вреди наука. (...) Оваква општина заслужује, да јој се држава у свако доба одазове.“⁶⁰

Динамику јавном животу варошице давала су удружења грађана: подружница Друштва за пољску привреду и подружница Српског друштва Црвеног крста.⁶¹

Међутим, од свих друштвених слојева у Карановцу/Краљеву у изворима су најмање видљиви радници, шегрти, калфе, слуге, надничари, земљоделци, премда их је процентуално највише било у варошици.

Друштвени живот варошке заједнице, али и животи сваког појединца, видели смо на примеру еснафа, регулисани су разним законима и прописима које је доносила држава. Ништа мањи значај је црквеног, канонског законодавства, на нивоу Београдске митрополије, којима су нормирана правила приликом венчања, поста, исповедања, причешћа, празновања празничних дана, сахрањивања покојника и тако даље.⁶² Испод тог правно регулисаног поретка, видљивог у сачуваним историјским изворима, налазило се царство обичаја, веровања, сујеверја, подведеног под општи термин „народна култура“, која су се ритуално упражњавала приликом рођења и крштења деце, прославе крсне славе и других празника, венчања, сахрањивања, лечења и тако даље.⁶³

⁵⁹ Исто, 209.

⁶⁰ Новак Живковић, „Школе и учитељи у Чачанском округу пре једног века (Извештаји Аћима Пивљаковића 1882. године)“, *Зборник радова Народног музеја у Чачку* XII (1982) 292.

⁶¹ *Календар са шематизмом за 1882. годину*, 159. Председник подружнице Црвеног крста у Карановцу/Краљеву био је Милан Марковић, потпредседник Глиша Протић, деловођа Сава Јовичић, благајник Милош Црвчанин. Чланови Василије Боровњаковић, Димитрије Радосаваљевић, Милисав Петковић и чланице Круна Новаковићева, Антонија Ковачева и Дивна Х. Р. Наумовићка (*Календар са шематизмом за 1883*, 171).

⁶² *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1835–1856*, књ. I, приредили Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац, 2010; *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1857–1876*, књига II, приредили Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац 2010; *Уредбе и прописи Митрополије београдске 1877–1893*, књ. III, приредили Зоран Ранковић, Мирослав Лазић, Пожаревац 2011.

⁶³ Веселин Чајкановић, *Стара српска религија и митологија*, Београд 1995.

Непосредни историјски извори за нашу тему и период су шкрти. Један од разлога је тај што је у оновременим штампаним делима, мемоарима и путописима који су се тицали народне културе, акценат на опису живота „Срба сељака“, да парафразирамо наслов рада Милана Ђ. Милићевића, а мање на обичајима варошана.⁶⁴ Но, без обзира на то, блиско сеоско порекло житеља карановачке/краљевачке варошице и доминантно сеоско окружење наводе на закључак да су многа веровања и обичаји који су упражњавани у селима имали своје место у варошима и варошицама Србије. Рецимо, да се на Ђурђевдан постављају крстови од лесковог прућа на куће, баште, њиве и винограде, као заштита од града.⁶⁵

Увидом у протоколе Цркве Свете Тројице у Карановцу/Краљеву 1882. године сазнајемо, што је било у складу с општим црквеним прописима, да венчања није било за време трајања поста, односно, у фебруару, марту, јуну и децембру.⁶⁶ Ради илустрације брачних стратегија, у релативно стратификованом друштву, навешћемо неколико парова коју су се у Карановцу венчали почетком 1882. године. Нежења Светозар, чаругџија, оженио се Драгињом, удовицом Глише Ђировића, чаругџије. Поменути официр Јован Николић оженио се Јеленом, ћерком Димитрија Протића, бившег судије. Момак Дамњан Стевановић, дунђерин, венчао се са „девојком“ Милицом. Милутин Милић, баштован, чија се породица доселила из Пећи, оженио се Миленом, чији су се родитељи доселили из Сјенице. Удовац Милија Маловић, дунђерин, оженио се Аном, разведеном женом Јевте Марковића, земљоделац Спасоје Радосављевић венчао се са Стојном, земљоделчевом ћерком, а Анђелко Савић, бакалин, с Татијом, ћерком механџије Павла Бугарчића.⁶⁷ Наведени примери показују да је „уместо традиционалног концепта родбинске повезаности... почела да се развија нова мрежа социјалних веза чију је основну потку чинила професионална припадност.“⁶⁸ „Светиња брака“, међутим, није одржавана по сваку цену. Према попису становништва из 1884. године у варошици је живело 48 удоваца и разведених, односно 163 удовица и разведених.⁶⁹ Подаци из пописа 1884. године не омогућавају да се утврди колико је било обудовелих, а колико разведених, али је, свакако, више било првих од других. Разводи и прекиди брачне заједнице нису били ретки. Конзисторија ужичке епархије је, на пример, 13. септембра 1882. године у Краљеву расправљала о брачном спору између Маре и њеног „отумарившег“ супруга Јована Пурка Граорице, родом из „нахије

⁶⁴ Милан Ђ. Милићевић, „Живот Срба сељака“, *Гласник Српског ученог друштва* XXII (1867) 79–208.

⁶⁵ Исто, 154.

⁶⁶ Године 1882. у Карановцу/Краљеву венчана су 43 пара: у јануару седам, у априлу три, у мају 10, у јулу седам, у августу један, у септембру четири, у октобру пет и новембру шест (ИА Краљево, *Матична књига венчаних*, инв. књ. 8); Радомир Ристић, „Венчања у Краљеву у 19. веку“, *Наша прошлост* 13 (2012) 145–158.

⁶⁷ ИАК, Протокол венчаних храма Св. Тројице, инв. књ. 8.

⁶⁸ Александра Вулетић, *Брак у Кнежевини Србији*, Београд 2008, 108.

⁶⁹ „Попис људства у Краљевини Србији 1884. године“, 172–173.

босанске“, који је отишао у свет. Огласом у новинама тражено је да се одбегли супруг појави пред црквеним судом, у супротном би се примениле одредбе Грађанског законика и донела пресуда без његовог присуства.⁷⁰

Однос празничних и радних дана у години битно је утицао на ритам свакодневног живота у Карановцу/Краљеву (шире у Србији). Осамдесетих година увелико су примењивани раније донети прописи духовних и световних власти о празновању празника. Уредбом од 25. марта 1852. године прописано је „да се на велики Петак, као и на друге заповедне празнике, дућани не отварају, пазари не држе, и сељаци да не возе дрва и рану у чаршију“.⁷¹ Под празновањем, по слову прописа, није се подразумевао само физички „покој“, већ окупљање у цркви „на богомољу и слушање слова Божије“ и подстицање на дела самилости и помоћи сиромашним, болесним, те избегавање да се „вас цели такови дан по крчмама пијанчи и свађа“.⁷² У календар, за просту 1882. годину црвеним словима уписани су, осим недеља, и следећи заповедни празници (црквени и државни), које су наведени по ондашњим називима: Нова година, Богојављење, Сава – први архиепископ српски, Три јерарха, Сретење, Цвети, Благовести, Ускрс, Ђурђевдан, Спасовдан, Духови, Цар Константин и Јелена, Објава рата Турској 20. јуна (2. јул по г. к. – прим. Р. П.) 1876, Ивањдан, Петровдан, Илиндан, Преображење, Дан рођења Његовог Величанства 10. август (22. по г. к. – прим. Р. П.), Велика Госпојина, Усековање, Мала Госпођа, Крстовдан, Петковача, Митровдан, Аранђеловдан, Ваведење, Никољдан и Божић. Покретни празници Цвети су прослављане 2. априла, Ускрс 9. априла, а Тројице 28. маја.⁷³ Ускрс и Божић празновали су се по три дана, а Тројице два дана. Године 1882. укупно 75 дана су били празнични дани.⁷⁴

„На Васкрс се иде цркви (...). После службе људи се разилазе својим кућама (...). За ручак се обично закоље овца или ован, а каткад се и свинче убије (...). После подне се износи шарених јаја, те сви узму среће ради (...). После подне испуњају се... код цркве (...). Ту младеж игра, деца трче око кола и туцају се, а старци седе на совре, па пију, залажу се и разговарају.“⁷⁵ И сваки други празник имао је обичаје и ритуале који су посебно упражњавани само на тај дан, као на пример сечење бадњака, припрема печенице за Божић, слављење крсне славе и тако даље. О Митровдану су се отпуштале или погађале слуге.⁷⁶

⁷⁰ Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903, 205.

⁷¹ Уредбе и прописи Митрополије београдске, књ. I, 156–159, 216–218, 228, 236.

⁷² Исто, 247–248.

⁷³ Календар са шематизмом за 1882. годину, 5–16.

⁷⁴ По месецима: у јануару девет, фебруару пет, марту шест, априлу пет, мају осам, јуну шест, јулу пет, августу шест, септембру шест, октобру седам, новембру пет и децембру седам. Промена назива варошице 1882. године одразила се на установљење новог празника који је Општина краљевачка празновала од 1883. године – 19. април / 1. мај, „као дан прославе своје за успомену што је горњег дана Његово Величанство Краљ назвао њихову варошицу Краљево“ (Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903, 217).

⁷⁵ М. Ђ. Милићевић, „Живот Срба сељака“, 83–84.

⁷⁶ Исто, 111.

Изузимајући празничне дане, преосталих 290 дана у години су били радни. Сатницу радног дана за поједине друштвене групе, ученике и чиновнике, могуће је донекле реконструисати.

Преко две стотине ученика и ученица основне мушке и женске у Карановцу/Краљеву, школску 1881/82. годину започело је 1/13. септембра 1881. године, а завршили су је годишњим испитима од 9/21. до 11/23. јуна 1882. године.⁷⁷ Школска година се делила на два „течеја“ (полугодишта). Ученици су школу похађали шест дана у недељи. Осим зимског и летњег распуста, имали су одмор за време Ускрса и Божића. Предмети које су ученици према наставном плану из 1871. године учили по разредима и полугодиштима представљени су у следећој табели.⁷⁸

Разред:	Прво полугодиште	Друго полугодиште
I	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Певање
II	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање домовине и света; Певање	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање домовине и света; Певање
III	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање природе; Земљопис; Српска историја; Певање	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Познавање природе; Поука о чувању здравља; Земљопис; Српска историја; Певање
IV	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Земљопис; Историја; Певање	Наука хришћанска; Српски језик; Рачун; Црквенословенски језик; Земљопис; Историја; Певање

Табела 1: *Распоред предмета за мушке и женске основне школе према плану из 1871. године*

⁷⁷ Из извештаја школског надзорника Аћима Пивљаковића на завршном испиту краљевачке мушке основне школе била су 152 ученика, без ученика првог разреда учитеља Луке Петровића. У његовом извештају није наведен ни број ученица женске четвороразредне основне школе у Краљеву (Н. Живковић, „Школе и учитељи у Чачанском округу“, 302); *Карановац–Краљево у српској штампи 1868–1903*, 208. На почетку школске 1881. године, у обе основне школе у Карановцу било је 226 ученика и ученица (Радомир Ристић, Верица Филиповић, „Школство у Карановцу – Краљеву током XIX века“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево*, 189).

⁷⁸ Срећко Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд 2016², 105–107. У сва четири разреда мушке и женске школске године предавало се телесно вежбање. У трећем и четвртном разреду мушке школе деца су учила да читају „Апостол“ и „Шестпсалмије“. У женским школама, девојчице су од првог разреда учене плетењу, хеклању, везу, кројењу и шивењу.

Настава се у току дана одвијала двократно: пре и после подне. Почињала је у осам сати ујутро и трајала је за ниже разреде до 12 сати, за више разреде до 13 сати. Поподне часови су држани од 14 до 16 сати, с тим што настава није одржавана четвртком по подне.⁷⁹

Уобичајени ритам школских дана у раду мушке основне школе у Карановцу с пролећа 1882. године пореметио је „случај“ учитеља Луке Петровића. У којој мери је учитељ Петровић био „пустахија“ и „згранут човек“, како га је окарактерисао школски надзорник, а колико је учитељево припадништво Радикалној странци утицало на ту оцену, тешко је разлучити. Старалац карановачке основне школе Петар Спасојевић доставио је среском начелству 26. марта 1882. године жалбу на учитеља Луку а због батинања ученика и занемаривања школског реда.⁸⁰ Повод за жалбу био је догађај од претходног дана. Тада „пре подне око девет и по сати били су пуштени на одмор у школској авлији сви ученици мушке и женске школе. Ученици су се трали крај школског зида, испод разредних прозора, где им је било најзаклонитије од ветра и сунца, али наједном за време њихове игре, дође брзо г. Лука раскопчавајући своје панталоне да мокри уза зид, а испод школских прозора, где он редовно сваког дана мокри, код оних 6 пространих нужника који су на страни за 4 корака, викне на децу да одлазе оданде (...).“⁸¹ Ученик трећег разреда Василије Мирковић „лагано се удаљаваше, на кога г. Лука насрне и дланом га тако јако удари по глави да му је капа спала за којом г. Лука се сагне и баци за дететом које плачући одлазише школи, псујући га (дете – прим. Р. П.) г. Лука врло гнусно и почне се освртати да би што нашао и бацио се и на ону другу децу која подаље на страни стајаху и гледаху шта он ради. Кад ништа није нашао, окрене се и уза зид школски сврши своју нужду пред децом и мушком и женском.“⁸² Ученици које је учитељ Петровић батинама и раније каштиговао, Живко Прокић, Милош Лазаревић, па на крају и Василије Марковић, на саслушању у школи које је спровела среска власт, изјавили су да су кажњена батинама. Међутим, Петровић је негирао оптужбе, а његова колегиница Јелена Димитријевић и фамулуз (школски послужитељ – прим. Р. П.) Милисав Кашанин су одбили да сведоче. На крају школске године, Петровић је одбио да одржи годишњи испит, нити је школском надзорнику саопштио број ученика који су завршили први разред. Коначно, одлуком министра просвете Стојана Новаковића 7. августа 1882. године, учитељ Петровић је пензионисан.⁸³

⁷⁹ *Просветни зборник закона и наредаба по којима су уређене и по којима се управљају школе и друге просветне установе у Краљевини Србији*, приредио Јосиф Пецић, Београд 1887², 880–881.

⁸⁰ Учитељ Петровић, житељ карановачки, учитељевао је од 1. августа 1851. године (ДАС, МПс-п, 1882, XVIII, 2102³).

⁸¹ ДАС, МПс-п, 1882, VI, 227.

⁸² Исто.

⁸³ ДАС, МПс-п, 1882, XVIII, 2102³.

Прописано канцеларијско радно време у среском начелству у Карановцу, уосталом као у свим надлештвима Министарства унутрашњих дела у Кнежевини Србији, од понедељка до суботе трајало је од 8 до 13 часова.⁸⁴

Како се добар део становништва варошице бавио земљорадњом, као примарном или секундарном делатношћу, знатан удео у радним активностима становника варошице били су сезонски пољопривредни радови. Два сачувана извештаја среског начелника Антића сведоче о томе. У јуну 1882. године „народ се бавио копањем кукуруза и сређивањем рани вршених жита; кише је било прилично. А 20. јуна (2. јула – прим. Р. П.) падао је град но велике штете учинио није.“ У јулу су се сејала стрмна жита, огртао кукуруз, косила трава. „Кише је било доста.“⁸⁵

Флуктуација цена на карановачкој пијаци 1882. године била је условљена понудом и потражњом. Навешћемо кретање цена пшеничног брашна на карановачкој пијаци током те године. Сто ока (125 килограма) брашна, у јануару 1882. продавало се за 32,80 динара, у фебруару за 27,25 динара, марту 30 динара, априлу 28,75 динара, мају 30, јуну 25,75 динара, јулу 20 динара, августу 17,75, септембру 15, октобру 18,60, новембру 20 и децембру 20 динара.⁸⁶ Во тежине од око 200 килограма у јуну 1882. године се продавао за 140 динара, овца за 10, а коза за 8 динара.⁸⁷ Годишња плата, без додатка, среског писара М. Алексића 1882. године износила је 1.768 динара и 20 пара, односно 147 динара и 35 пара месечно.⁸⁸ Поменути писар је за месечну плату, дакле, могао у јуну 1882. године да купи једног вола, или четрнаест оваца, или око 850 килограма пшеничног брашна.

Исхрана Карановчана/Краљевчана била је условљена периодима поста и периодима мрса. У току календарске године обавезни су били Ускршњи, Петровски, Госпојински и Божићни пост, али и среда и петак и понеки празник који је падао ван обавезног поста. Када се сви ти дани саберу, за две трећине дана у години била је обавезна посна исхрана.⁸⁹ Из месечних извештаја др

⁸⁴ Решењем кнеза Михаила, на предлог Министарства унутрашњих дела од 7/19. априла 1861. године прописано је да се при надлештвима Министарства „часови канцеларијски (...) рачунају и зими и лети од 8 пре до 1 сата после подне. Но шефовима канцеларије ставља се у дужност да наређују, да се и после подне долази кадгод посао зактева“ (*Полицијски зборник закона, уредаба и расписа у Краљевини Србији*, Београд 1905, 1134).

⁸⁵ ДАС, МФ-е, 1881, IV, 101.

⁸⁶ ДАС, МФ-е, 1881, IV, 101. Наведени подаци о цени брашна у Карановцу 1882. године преузети из статистичког годишњака које се са оновременим полицијским извештајима. Наиме, према извештају среског начелника из Краљева сто ока пшеничног брашна у јуну и јулу 1882. године продавало се за 28 динара („Ценовни скрижали земаљских производа и заслуга у Србији у 1882. години“, *Државопис Србије* XIV, Београд 1889, I–CXVI).

⁸⁷ ДАС, МФ-е, 1881, IV, 101.

⁸⁸ ДАС, МУД-п, 1882, II, 126.

⁸⁹ Владимир Карић, *Србија, опис земље, народа и државе*, Београд 1887, 108–114.

Кужеља можемо створити најширу слику чиме се становништво Чачанског округа 1882. године хранило. У јануару и почеком фебруара мрсна јела: пресно или сушено свињско и говеђе месо, сланина, „пилеж“, проја, а од варива купус, пасуљ и кромпир. Док је трајао Ускршњи пост, пасуљ, купус, кромпир, лук и проја. За време Петровског и Госпојинског поста конзумирало се највише сезонско поврће и воће. Током јесени мрсна јела била су од разних врста меса, уз бели смок: млеко, сир и кајмак. Година се завршавала Божићним постом када се поново јео пасуљ, купус, кромпир, лук и ређе риба.⁹⁰ Нема сумње да су странци и дошљаци у Карановац/Краљево доносили рецепте за јела која су се спремала у крајевима из којих су потицали или дуже службовали у њима. Владимир Карић осамдесетих година 19. века пише да се у Србији „храна варошана све више изједначава са храном варошана по другим земљама“, али и да су се спремала јела која су се на селу готовила и чије је порекло источњачка кухиња: капама (јагњетина и зелено поврће), папазјанија (месо с луком), сарма, ђувеч, јанија (месо, разно поврће и зачини), пилав, червиш (предјело од пилећег белог меса, брашна и уља), ђевап и друга.⁹¹

Када бисмо занемарили деценијама грађени друштвени и државни поредак Кнежевине Србије у Карановцу/Краљеву, па варошицу посматрали као заједницу биолошких јединки, мушкараца и жена, видели бисмо увек присутну динамику животних циклуса, односно рађања и умирања. Сачуване књиге крштених и умрлих краљевачке Цркве Св. Тројице за 1882. годину сведоче управо о томе.⁹²

⁹⁰ ДАС, МУД-с, 1882, II, 316.

⁹¹ В. Карић, *Србија*, 114.

⁹² Табела је урађена према упису крштених и умрлих за 1882. годину према јулијанском календару. У матичне књиге крштених/рођених уписивана су живорођена деца после крштења. Мртворођена или деца умрла пре крштења нису уписивана.

ОД КАРАНОВЦА ДО КРАЉЕВА
(Прилог о свакодневном животу у варошици 1882. године)

	Мушки: крштени/ умрли	Женски: крштени/ умрли	Укупно: крштени/ умрли
Јануар	3 / 5	5 / 1	8 / 6
Фебруар	3 / 7	2 / 3	5 / 10
Март	5 / 6	4 / 7	9 / 13
Април	3 / 4	2 / 5	5 / 9
Мај	4 / 2	1 / 2	5 / 4
Јун	4 / 2	5 / 3	9 / 5
Јул	3 / 3	3 / 6	6 / 9
Август	6 / 3	4 / 2	10 / 5
Септембар	1 / 1	1 / 2	2 / 3
Октобар	6 / 2	4 / 4	10 / 6
Новембар	3 / 2	7 / 4	10 / 6
Децембар	8 / 8	6 / 1	14 / 9
Укупно:	49 / 45	44 / 40	93 / 85

Табела 2: Крштени и умрли у Карановцу/Краљеву 1882. године⁹³

Стопа природног прираштаја у Карановцу/Краљеву за 1882. годину износила је 3‰ (стопа наталитета 34,5‰, морталитета 31,5‰). Висока стопа морталитета, нарочито деце и младих и нижи наталитет, у односу на Чачански округ и Србију у целини, била је специфичност Карановца/Краљева.⁹⁴ Смртност деце била је изузетно висока. Од укупног броја умрлих у варошици 1882. године, чак 28 умрлих су деца до годину дана, односно 33%. Ако томе додамо да је од прве до седме године живота умрло седморо деце и још троје од осме до осамнаесте године, удео смртности деце и младих 1882. године износио је 45%.⁹⁵ Узрок смрти деце до годину дана у девет случајева били су грчеви, у три случаја запаљење плућа и запаљење црева, и у једном случају упала респираторних

⁹³ ИАК, Протокол рођених Цркве Св. Духа у Краљеву 1879–1888; Радомир Ристић „Становништво Карановца/Краљева 1837–1900. године према матичним књигама“, *Наша прошлост* 7 (2006) 109. Према Ристићу, у Краљеву је 1882. године рођено 50 мушке и 45 женске деце, а преминуло је 80. Према нашем бројању 93 рођених и 85 умрлих.

⁹⁴ Александра Вулетић, „Природно кретање становништва Србије пред почетак демографске транзиције“, *Српске студије* 7 (2016) 203–221. Највећи број оболелих од туберкулозе у Србији деведесетих година 19. века налазио се управо у Краљеву (Р. Ристић, „Болести и други узроци смрти становника Краљева крајем 19. века“, *Наша прошлост* 15 (2014) 93).

⁹⁵ Радомир Ристић је утврдио да су „готово половина“ уписних у књиге умрлих краљевачке цркве 1880–1900. године била деца: 814 од 1.673 уписних (Р. Ристић, „Болести и други узроци смрти становника Краљева“, 94). Видети и роман: Тајана Потерјахин, *Варошка легенда – Први снег*, Београд 2021.

органа, велики кашаљ, пролив, гушобоља, запаљење мождане опне, наступна грозница, трзавица, слабост и „маразмус“, док у три случаја није био познат узрок смрти. Деца од прве до седме године умрла су од запаљења црева у четири случаја, по једно од срдоболе и запаљења мождане опне, док је једно настрадало несрећним случајем (прегажено колима).⁹⁶

Осамдесете године 19. века су прелазно доба у правцу успостављања модерности у здравственој заштити становништва у Србији. Народну медицину је потискивала академска медицина коју су представљали школовани лекари из иностранства, у Чачанском округу махом Чеси (др Маржик, др Кужељ), али и српски доктори који су се школовали у иностранству. Продор модерности у карановачку варошицу потврђује следећи пример. Наиме, по препоруци др Кужеља, карановачка општина (још једна потврда друштвено корисног ангажмана општине) у јануару 1882. године је „наручила једну Кунцеову клупу, која се сада у Чачку ... гради. Ово мора се забележити као велики напредак“.⁹⁷

На опште здравствене прилике утицали су услови становања. Поредећи попис становништва и имовине у Карановцу 1863. године и изворе из 1882. године, видећемо да је почетком осамдесетих година 19. века већина домова и занатлијских радњи у варошици била направљена од „слабог материјала“. Реч је о приземним кућама, бондручарама, покривеним ћерамидама које је својим цртежима овековечио сликар Владисав Маржик. Неизоставни део варошког домаћинства били су помоћни објекти: штале, кокошињци, што је варошком руху Карановца/Краљева давало сеоски изглед.⁹⁸ Стога су јавне грађевине, попут цркве, среског (некадашњег окружног) начелства, основне школе и касарне величином и постојаношћу одударале од наоко сеоског крајолика варошице.

Варошки статус Карановца/Краљева 1882. године „потврђен“ је, међутим, појавом маргиналне друштвене групе које није било у селима. „Каванске девојке“, односно проститутке су, углавном, среској власти пријављиване „као куварице или просте слушкиње“, да би потом у механама „блудничиле, кријући се, док не падну у болницу“.⁹⁹

Отприлике тако је изгледала свакодневица у Карановцу, у години када је преименован у Краљево.

⁹⁶ ИАК, Протокол умрлих храма Св. Тројице, инв. бр. 14.

⁹⁷ ДАС, МУД-с, 1882, II, 316.

⁹⁸ М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд 1876, В. Карић, *Србија*, 136. Мирослав Тимотијевић, „Приватни простори и места приватности“, у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, приредили Ана Столић, Ненад Макуљевић, Београд 2006, 216.

⁹⁹ ДАС, МУД-с, 1882, II, 316.

Radomir J. POPOVIĆ

FROM KARANOVAC TO KRALJEVO
(Contribution about everyday life in the *varošica* in 1882)

Summary

The history of everyday life is a historiographical approach primarily advocated by the French Annales school. It developed during the 1960s in particular, owing to Fernand Braudel, and was later embraced by the German Alltagsgeschichte school. Based on preserved sources, the paper sheds light on everyday life in Karanovac/Kraljevo during a calendar year. The year 1882 was selected as it was then that *varošica*'s name was changed pursuant to an official government act – the decree of King Milan of 1 May 1882. In the hitherto works on the past of Kraljevo, this event is considered a milestone moment for the town's history. In 1882, Karanovac/Kraljevo was a *varošica* in Serbia and the seat of the Karanovac/Kraljevo district in the Čačak county. The district comprised 45 settlements in six municipalities. According to the 1884 census, Kraljevo had 691 households and 2,692 inhabitants, i.e. 1,504 men and 1,188 women. The everyday life of Karanovac/Kraljevo was strongly influenced by laws and regulations governing social-economic relations. Based on regulations adopted at the level of the Belgrade Metropolitanate, the Church also stipulated the rules on weddings, lent, confession, communion, celebration of holidays, funerals etc. Below the legally regulated order that may be partly glimpsed from the preserved historical sources, there was a realm of customs and habits subsumed under the general term of "national culture" and ritually practiced during children's births and baptisms, marking of saint patron days and other holidays, weddings, funerals, medical treatments etc. The paper elucidates the social structures and institutions which existed in the *varošica* and came into life as a result of long duration, but also indicates the changes which in 1882 altered the existing order (establishment of the tools factory of Vasić and Bogdanović, and of the Agricultural School). It is indicated that the rhythm of everyday life in 1882 was shaped by the ratio of working days (290) to holiday days (75). The working day hours of primary school pupils and civil servants in Karanovac/Kraljevo have been reconstructed. The lent periods played a significant role in the inhabitants' everyday life as lenten food was consumed in the course of two thirds of the year. A focus is also placed on the exceptionally high mortality of children and youth in the *varošica* and the marginalised groups.

Keywords: Karanovac, Kraljevo, 1882, everyday life, guilds, nutrition, holidays.

Ирена ЋИРОВИЋ*

Универзитет у Београду
Филозофски факултет
Одељење за историју уметности
Београд

ПРЕДСТАВА КРАЉИЦЕ НАТАЛИЈЕ У ВРЕМЕ ПРОГЛАШЕЊА КРАЉЕВИНЕ СРБИЈЕ

Апстракт: Визуелне представе Наталије Обреновић, којима је она јавно промовисана у улози кнегиње и потом краљице, с временом су мењале своје обрасце, проширујући се и на различите уметничке медије. Једна од прилика када се присуство њене јавне слике више потраживало дошла је с проглашењем Краљевине Србије 1882. године. Тим поводом рађене су графичке представе, које су махом у периодичним листовима популарисале Наталију као српску краљицу. У исто време започео је и период интензивнијег портретисања краљице у сликарском и вајарском медију, који је трајао све до тренутка када је пољуљан њен положај. Посматрајући збирно портрете овог периода, приметно је да се њима овог пута нормирала слика краљице у елитном модном издању.

Кључне речи: Наталија Обреновић, кнегиња, краљица, Краљевина Србија, владарска представа, портрети, скулптура, илустрована штампа.

Промену из кнежевског у статус српске краљице, која је наступила проглашењем Краљевине Србије 1882. године, Наталија Обреновић није дочекала с великим ентузијазмом. У том светлу се може протумачити запис из њених бележака, којим је коментарисала овај догађај. Описујући политичке прилике које су довеле до проглашења Србије за краљевину, забележила је и своје личне импресије. Карактеришући себе као „ужаснуту“ и „очајну“, краљица је записала: „Сањала сам трнов венац и да се наша кочија поломила на повратку са благодарења; тај предзнак свих мојих несрећа оставио је дубок утисак на мене.

* irena.cirovic@iib.ac.rs

И кнежевска круна ми је била тешка, па хоће ли ми краљевска бити још тежа?¹ Насупрот Наталијиним интимним доживљајима, стајале су пак друге врсте потреба. Као политички догађај од значаја, проглашење Србије за краљевину пружило је прилику за потврђивање владарског ауторитета утврђеним видовима јавне промоције.² У том склопу могу се сагледати и визуелне представе краљице Наталије, настале у периоду од проглашења 1882. године.³ Осим што су утврђивале јавни лик Наталије у новом статусу српске краљице, упоредо је приметна и линија мењања реторике њене визуелне репрезентације. Управо од овог времена, низом представа, она се надаље успоставила као константа. С друге стране, продукција портретних представа Наталије знатно се интензивирала од времена када она добија краљевски статус, а сачињавали су је и радови највишег официјелног ранга.

У времену које је претходило проглашењу Краљевине, приметно је да сликане портретне представе Наталије у улози кнегиње махом изостају. Њена популаризација углавном је била ослоњена на фотографије, као и графичке представе публиковане у штампи. Међу њима се издваја један пример портрета, настао управо на самом почетку Наталијиног доласка у Србију. Убрзо након венчања с кнезом Миланом Обреновићем 1875. године, у пару с портретом кнеза урађен је и портрет нове младе кнегиње.⁴ Изведени у олеографији, односно штампарској техници, имали су за циљ њихову већу репродукцију и дисеминацију. Портретна замисао, у којој представе кнежевског пара чине целину, предочавала је ново династичко утемељење које је наступило кроз брачну унију, али и лик кнегиње с којом се јавност тек упознавала. Тиме је њена

¹ *Моје успомене: Краљица Наталија Обреновић*, прир. Љубинка Трговчевић, Београд 2006, 114.

² Биљана Мишић, „Ефемерни спектакл – проглашење Краљевине Србије 1882“, *Наслеђе* 6 (2005) 85–106; Љубодраг П. Ристић, „Краљеви у Краљеву (1882 – 1889 – 1904)“, у: *Рудо Поље – Карановац – Краљево: од првих помена до Првог светског рата*, ур. Љ. П. Ристић, Београд–Краљево 2000, 233–238.

³ Визуелним представама краљице Наталије бавиле су се студије: Игор Борозан, „Између самоинсценације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић“, *Зборник Матице српске за ликовне уметности* 39 (2011) 75–143; Јована Николић, „Костим на фотографијама Краљице Наталије Обреновић у функцији визуелне репрезентације краљичиног тела“, *Зборник – Музеј примењене уметности* 12 (2016) 27–35; Ирена Ћировић, „Између моде и нације: национални костим е репрезентација кнегиња и краљица у Србији 19. века“, у: *Држава и политике управљања (18–20. век)*, ур. Петар Крстић, Београд 2017, 286–288. О дворској култури и краљици Наталији Обреновић, видети: Ana Stolić, „Dvor u Beogradu (1880–1903) između tradicionalnog i modernog“, у: *Srbija u modernizacijskim procesima 19. i 20. veka II*, ур. Latinka Perović, Beograd 1998, 101–112.

⁴ Примерци портрета сачувани су у пару у збирци манастира Крушедол: Драгојла Живанов, „Оставштина династије Обреновић у манастиру Крушедолу“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије I*, ур. Александар Марушић и Ана Боловић, Горњи Милановац 2013, 328–329 (кат. бр. 3 и 4).

појавност на портрету морала бити срачуната, делујући у правцу промоције нове српске кнегиње која је пореклом странкиња. Управо с аспирацијом да се јавности понуди њена идеална слика, одабир кнегињиног костима на портрету послужио је као главно реторичко средство. Њена одевна комбинација, заједно са стилизацијом косе и пратећим аксесоаром, преузети су из асортимана карактеристичног за домаћу средину. Састављено од карактеристичног жакета под називом либаде, хаљине типа фистана, као и тепелука с брилијантским гранамa, Наталијино издање чинио је такозвани српски грађански костим. У време настанка портрета, ова женска одевна варијанта егзистирала је у домаћој средини паралелно с европским модним кројевима, носећи атрибут „српски“ још од времена њеног формирања у XIX веку.⁵ У тако одабраном костиму, лик нове кнегиње Наталије добио је на портрету жељени контекст, трансформисан из идентитета новоприсојне странкиње у слику националне кнегиње.

Оваква стратегија у портретној представи имала је своју примену и у јавним Наталијиним појављивањима, када је за прилике од националне важности њен српски костим био посебно ефектан.⁶ Међу таквим догађајима биле су и свечаности које су наступиле у време проглашења Краљевине Србије, на којима је Наталија као српска краљица симболички носила овај костим. О томе нас обавештава Милан Ђ. Милићевић у својим дневничким записима. Поводом пријема за српске Цвети, који је уследио убрзо по проглашењу, забележио је кратак Наталијин опис: „Краљица има на глави тепелук од бисера, а либаде и хаљина су јој од бела атласа.“⁷ У таквом издању Наталија је наступила и на серији фотографија, урађених негде у то време, у атељеу дворског фотографа Николе Лекића.⁸ На њима је позирала у неколико варијанти става, одевена у српски костим беле боје. Осавремењен хаљином модерног кроја, костим је садржао своје препознатљиве делове, као што су либаде, појас и бисерни тепелук.

За визуелну владарску репрезентацију, посебно ону која је увезана с важним политичким догађајима, један од стратешки неизоставних медија била је илустрована периодична штампа, као нови масовни медиј који је отворио поље

⁵ Mirjana Prošić-Dvornić, *Odevanje u Beogradu u XIX i početkom XX veka*, Beograd 2006, 244–271.

⁶ И. Ћировић, „Између моде и нације: национални костим и репрезентација кнегиња и краљица“, 286–288.

⁷ Милан Ђ. Милићевић, „Из успомена М. Ђ. Милићевића“, *Српски књижевни гласник*, књ. XXXIII, н. с. (1931) 599; А. Stolić, „Dvor u Beogradu (1880–1903)“, 111.

⁸ Примерци фотографија публиковани су у: Маша Милорадовић и др., „Династија Обреновић у фондовима Народне библиотеке Србије“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе V*, ур. Александар Марушић и Ана Ранковић, Горњи Милановац 2017, 58 (кат. бр. 55); Александра Јовановић, Огњен Карановић, „Династија Обреновић: предмети из групе архивске грађе у Рукописном одељењу Матице српске“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе VI*, ур. Александар Марушић и Ана Ранковић, Горњи Милановац 2020, 156–157 (кат. бр. 86); *Ciklus Vlaho Bukovac: pariško razdoblje 1877–1893*, ur. Petra Vugrinec i Lucija Vuković, Zagreb 2018, 32.

за популаризацију визуелних представа.⁹ Осим што су обезбеђивали масовну дистрибуцију слика, за листове је предност била и публикавање слика у датом тренутку, у контексту одређеног актуелног догађаја. Таква прилика је било управо проглашење Краљевине Србије 1882, које је подстакло преношење владарске слике у јавност, као носиоца уздигнутог државног статуса. Тим поводом, међу домаћим листовима предњачио је часопис *Српкиња*, један од првих листова намењен женској публици. Управо наведене 1882. године, лист је почео излазити у Панчеву, под уредништвом Јована Поповића. Часопис није имао у плану доношење ликовних прилога, који су у том тренутку чинили знатан финансијски подухват у периодичној штампи.¹⁰ Ипак, ексклузивност догађаја проглашења Краљевине из фебруара месеца учинила је да часопис већ у свом мартовском броју тим поводом измени насловну страну. На њој се овог пута нашао портрет краљице Наталије, представљене с њеним малим сином, престолонаследником Александром.¹¹ Урађена према фотографији на којој њих двоје позирају загрљени,¹² представа је Наталију истицала у топлом емоционалном односу мајке према детету. Одабир слике за насловницу био је подобан програмском профилу часописа усмереног на женску читалачку публику. Тако се њој пласирала слика краљице у улози мајке, као представнице новопроглашене Краљевине, с којом је женска публика могла да успостави идентитетску конекцију. Портрет на насловној страни задао је диктат и новинском тексту, који је поново у фокус догађаја проглашења Краљевине ставио Наталијин лик. Написом је тако *прва српска краљица*, овенчана *старом славом светле круне Немањића*, представљена као савршен узор женама, пре свега „као мати, као жена, као домаћица у кругу своје светле породице“. У тексту је потом истакнута и њена улога заштитнице женских удружења, добротворке нејачи и мецене образовања, а затим и као верне кћи Православне цркве. На крају текста дало се и појашњење слике с насловне стране, као прототип мајчинства који је оличавала краљица са сином, увезујући пред публиком породична осећања с ауторитетом државе. Тако су се читатељке упућивале да у слици препознају узвишени призор, у коме се „нежност материнска са краљевским достојанством тако дивотно спаја у неограничену оданост и љубав према детету своме“.¹³

⁹ Игор Борозан, *Слика и моћ: представе владара у српској визуелној култури XIX и почетком XX века* (докторска дисертација, Филозофски факултет у Београду, Одељење за историју уметности, Београд 2013, 560–593).

¹⁰ Слободанка Пековић, *Часописи по мери достојанственог женскиња: женски часописи у Србији на почетку 20. века*, Нови Сад 2015, 97, 99.

¹¹ *Српкиња, поучан и забаван лист за наше женскиње*, год. I, бр. 5, 15. март 1882, Панчево.

¹² Примерак фотографије Ј. Левија из 1878. објављен је у: Слађана Бојковић, „Заоставштина Обреновића у Историјском музеју Србије“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије I*, ур. Александар Марушић и Ана Боловић, Горњи Милановац 2013, 114–115 (кат. бр. 334).

¹³ *Српкиња, поучан и забаван лист за наше женскиње*, год. I, бр. 5, 15. март 1882, Панчево, 34–35.

У наредним штампаним листовима појавила се другачија владарска слика поводом проглашења Краљевине. Графичка представа с портретима краљевског брачног пара Милана и Наталије Обреновић објављена је на насловној страни *Српских илустрованих новина*. Следеће године била је поновљена и у илустрованом календару *Орао*, као носилац написа о проглашењу.¹⁴ Овим поводом она ће се појавити и у страниој штампи, као што је био популарни илустровани немачки лист *Über Land und Meer*.¹⁵ Објављивање графике у више различитих листова сведочи да је за ову прилику она креирана као главни промотивни материјал, истичући владарски брачни пар као визуелни амблем Краљевине. Представа је компонована према обрасцу који се у XIX веку фаворизовао у европским графичким репрезентацијама владара, с портретима супружника упариваним у идеализованом дејству брачне уније, као гаранта династичке и државне стабилности. Смештени у карактеристичне овалне оквири с гирландама и флором, њихови ликови су иконографски упућивали на ознаке величајности, уздигнутости и овенчавања славом. За саме портрете послужиле су фотографије као предлогак – за представу Наталије преузета је фотографија на којој краљица позира у балској хаљини, урађена у атељеу Д. Крстовића,¹⁶ одабрана као модел који је давао идеалну слику краљичиног лика.

Међу графичке представе које су промовисале нови краљевски статус стечен прогласом 1882. године сврставају се и други портрети. Тим поводом израђени су нови литографисани ликови Милана и Наталије, наручени код графичара и штампара Аугуста Вегера у Лајпцигу (A. Weger sc. Leipzig), специјализованог за владарске и портрете познатих. Пуштени у промет, нови портрети су се нашли у оквиру публикације *Almanach de Gotha*, која је најпознатији годишњак за праћење информација о европским владарима и високом племству.¹⁷ Портрети су урађени као визуелни пар, с фигурама датим у попрсју које су окренуте једна ка другој. Лик Наталије, креиран у својству краљевске појаве, карактерише модна тоалета у виду балске хаљине, с деколтеом који украшава богата чипка и флорални аранжман. Изглед и детаљи хаљине такође упућују на то да је за израду графичког портрета као модел послужила Наталијина фотографија урађена у студију бечког фотографа Јозефа

¹⁴ *Српске илустроване новине, за забаву, поуку, уметност и књижевност*, год. II, бр. 20, Нови Сад, 30. април 1882; *Орао, велики илустровани календар за годину 1883*, ур. С. В. Поповић, Нови Сад 1883, 7.

¹⁵ *Über Land und Meer. Allgemeine Illustrierte Zeitung*, Jahrgang 24, Band 48, № 30, 1882.

¹⁶ Штефица Радмановић, *Фотографије династије Обреновић: каталог збирке Историјског музеја*, Београд 2009, 80 (бр. 61).

¹⁷ *Almanach de Gotha. Annuaire généalogique, diplomatique et statistique, pour l'année 1883, cent-vingtième année*, Gotha: Justus Perthes; Сиголен Франш д'Епере-Вујић, „Династија Обреновић у колекцији Сиголен Франш д'Епере-Вујић“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе III*, ур. Александар Марушић и Ана Боловић, Горњи Милановац 2015, 311 (кат. бр. 15).

Ловија (Josef Löwy),¹⁸ која ће се и за друге званичне Наталијине портрете испоставити као најважнији узор.

Насталу дифузију графичких портрета краљице Наталије потврђује још један пример њене литографисане представе. Без назначеног аутора и места штампе, графика је доносила Наталијин лик насловљен као *краљица мати*.¹⁹ У креирању портрета комбиновано су коришћене као предлошци две Наталијине фотографије, обе урађене око 1880. године. Лик и поза преузети су са фотографије бечког атељеа Фрица Лукхарта (Fritz Luckhardt), док је за приказ њене хаљине послужила фотографија Д. Крстовића.²⁰ Правећи овакву занимљиву мешавину, која је требало да понуди идеалан краљичин лик, аутор је додао и хермелински огртач који Наталију обавија као јасна ознака њеног краљевског достојанства.

Краљичин имиџ који се може пратити на графичким портретима уједно је најавио и даљи правац у њеној визуелној репрезентацији. Недуго по проглашењу Краљевине, он се очитовао на сликаним портретима краљице Наталије, чији се број у даљем времену умножавао. На челу тог низа несумњиво стоје два портрета, радови Влаха Буковца и Ханса Канона, оба изведена 1882. године.²¹ Њима су ови реномирани уметници сврстали представу нове српске краљице у оквиру најрепрезентативнијих варијанти владарских портрета. Наталију су оба рада приказала у формату целе фигуре, што је за владарске портрете у европској пракси XIX века била и даље највиша официјелна форма, ослоњена на традицијска значења мајестетичности владарског идентитета. У случају жена из владарског дома у Србији, краљица Наталија Обреновић је прва која се представила у овом елитном портретном моделу, и то у два наврата.

Путеви поруџбина два портрета били су различити, као и њихово потоње излагање. О раду Влаха Буковца и боравку на српском двору подробно сведоче његови описи, изнети у сликаревој аутобиографији.²² Управо прослављен радом на париском Салону, уметник је 1882. добио позив да зарад портретисања краљице дође у Београд. Приликом упознавања с Наталијом на двору, имао је прилику да у разговору сазна да је она лично била заслужна за његов одабир,

¹⁸ Примерак фотографије публикован је у: Никола Плавшић и др., „Обреновићи у збиркама Музеја Крајине у Неготину“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе III*, ур. Александар Марушић и Ана Боловић, Горњи Милановац 2015, 242 (кат. бр. 29).

¹⁹ Н. Плавшић и др., „Обреновићи у збиркама Музеја Крајине у Неготину“, 243 (бр. 30).

²⁰ С. Бојковић, „Заоставштина Обреновића у Историјском музеју Србије“, 116 (кат. бр. 337). Фотографија се води као рад Д. Крстовића (око 1880), али и као бечког атељеа К. К. Хоф: Ш. Радмановић, *Фотографије династије Обреновић*, 80 (бр. 61); Зорица Јанковић, „Краљица Наталија Обреновић у збирци Историјског музеја Србије – фонд Бранка Стојановића“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе IV*, ур. Александар Марушић и Ана Боловић, Горњи Милановац 2016, 27 (бр. 41).

²¹ Игор Борозан, *Уметнички преображаји Влаха Буковца у контексту европског сликарства*, Београд 2020, 75–81.

²² Vlaho Bukovac, *Moj život*, Zagreb 1918, 99–104.

инспирисана његовим портретом сина дворског маршала Константиновића, кога је сликао у Паризу. У договору с краљицом направљени су планови за њен портрет, за који му је потом лично позирала. Задовољна изведбом, иницирала је да се одмах затим од уметника поручи и слика малог престолонаследника Александра. Топли дочек и боравак сликара на двору, с успешно урађеним портретним радовима, обележило је на крају и одликовање Буковца орденом Таковског крста.

Већ у току припрема за долазак у Београд, Буковац је правио планове да будући краљичин портрет изложи на наредном париском Салону. По повратку из Београда у Париз ишчекивао је пошиљку слике за излагање, али му се на крају није изашло у сусрет, упркос свим задовољствима радом. Како је био обавештен писмом дворског маршала, узрок су вероватно биле тренутне размирице између краљевских супружника.²³

За разлику од Буковчевих осујећених планова у вези с портретом, други краљичин портрет доживео је велику јавну премијеру. Његова изведба проистекла је из личног познанства краљице с аустријским уметником Хансом Каноном (Hans Canon; ориг. име: Johann Baptist Strašićipka). Како је Наталија забележила у својим сећањима, 1881. борила је у Прагу у оквиру своје званичне посете принцези Стефанији, супрузи престолонаследника Рудолфа. Током визите имала је прилику да се сусретне и с Каноном, који је у том тренутку радио на портрету принцезе. Том приликом, уметник је изразио жељу да уради и Наталијин портрет, што му је она и обећала да ће се десити након што се врати из Беча.²⁴

Портрет је завршен 1882. године, када га је уметник и потписао, али сам ток израде остаје за сада непознаница. Са сигурношћу се једино може истаћи да је у изведби портрета послужила као модел Наталијина фотографија, урађена у атељеу бечког фотографа Јозефа Ловија.²⁵ Убрзо по проглашењу Краљевине Србије, портрет се нашао пред очима јавности. Учествојући као представник аустријског одсека, Канон је рад изложио на првој Интернационалној уметничкој изложби у Бечу 1882. године,²⁶ чиме се портрет српске краљице премијерно нашао пред изузетно бројном публиком. Његовој јавној промоцији допринела је и укљученост у званичне каталоге, као и написи у штампи који су извештавали о изложби, објављивани између осталог и у српским новинама.²⁷ Међу

²³ Isto, 104.

²⁴ Моје успомене: Краљица Наталија Обреновић, 105–106.

²⁵ Дејан Вукелић, „За успомену и ревносну службу: краљевски дарови и меморабилије Обреновића у збирци Дома Јеврема Грујића“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије и Европе VI*, ур. Александар Марушић и Ана Ранковић, Горњи Милановац 2020, 255.

²⁶ И. Борозан, „Између самоинсценације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић“, 131.

²⁷ *Illustrirter Katalog der Ersten Internationalen Kunst-Ausstellung im Künstlerhaus, Wien, 1882*, 105 (№ 50); *Allgemeine Kunst-chronik. Zeitschrift für Kunst, Kunstgewerbe und Literatur*, VI. Bd. Nr. 13, 1. April 1882, 160; *Српске илустроване новине*, год. II, бр. 24, Нови Сад, 30. јун 1882, 188.

²⁸ *La Ilustración Española y Americana*, XXVII, № II, Madrid, 15 de enero 1883, 32.

листовима су понеки доносили и илустрације изложених дела, па се тако и портрет краљице Наталије нашао у шпанском листу *La Ilustración Española y Americana*, као одабрани куриозитет са бечке изложбе.²⁸

Иако је започео са значајном премијером, даља судбина портрета није остала везана за дом Обреновића. Могуће да су томе допринели и критички написи с бечке изложбе, који су се изразили неповољно о квалитету портрета и уметничкој изведби.²⁹ Краљица се такође изјаснила негативно о Каноновом раду, називајући га у својим белешкама „ужасним“.³⁰ Последично портрет није задржан у краљевској својини, већ је поклоњен грофу Јохану Вилчеку у Бечу. Од тада је мењао своје место као део разних приватних колекција, све до 1952. када је дарован Музеју завичајне историје и уметности у Трсту (Civici Musei di Storia ed Arte, Trieste).³¹ У међувремену, часопис *Жена и свет* је још једном подсетио јавност на портрет краљице Наталије. На странама овог листа нашао се 1926. године, означен као власништво Бранислава Криточагина у Бечу, публикован у знак меморијског опомињања на краљицу Наталију.³²

Без обзира на различитост у квалитету израде, једна од кључних одлика оба Наталијина парадна портрета јесте одабир издања у ком се краљица представила, ослоњен на истоветну одевну реторику. Оба пута краљичин избор биле су хаљине из реда ексклузивних балских тоалета, креираних у дизајну европске високе моде.³³ Формати портрета, у приказу целе фигуре, допуштали су да се модно издање представи у пуном гламурозном сјају. На Каноновом портрету, краљица је приказана у профилном ставу, у пози која је била чест одабир у женском представљању. Поставка тела у профилу излагала је посматрачу модни дизајн, концентрисан на задње делове хаљина, с богатим драперијама и дугим шлеповима. Профилни став такође је омогућавао истицање силуете, коју је телесној фигури давала тадашња мода хаљина с турниром. Заједно с корсетима и турнирима, постизана је наглашена S линија тела, замишљена као идеал женске лепоте. Исти тип хаљине из спектра високе моде, краљица је одабрала и за портрет Влаха Буковца, у виду сатенске беле балске хаљине, коју одликује отворени деколте и турнир од кога се спуштају слојеви дугог шлепа. С оваквом одевном стратегијом, ослоњеном на модни ефекат,

²⁹ *Die internationale Kunstausstellung in Wien*, Beilage zur Allgemeine Zeitung, Nr. 171, 20 Juni 1882, 2499.

³⁰ *Моје успомене: Краљица Наталија Обреновић*, 105–106. Видети такође: И. Борозан, „Између самоинсценације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић“, 131–133.

³¹ Портрет је у Музеј стигао у склопу поклоњене колекције Сократа Ставропулоса, који га је 1930. откупио у Будимпешти од Оскара Бека: Lorenza Resciniti, „Ritratto della regina Natalia di Serbia“, in: *Genti di San Spiridione. I Serbi a Trieste, 1751–1914*, A cura di Lorenza Resciniti, Michela Messina e Marisa Bianco Fiorin, Trieste 2009, 104.

³² *Жена и свет*, бр. 8, Београд, 15. август 1926, 4.

³³ И. Борозан, *Уметнички преображаји Влаха Буковца у контексту европског сликарства*, 75–80.

краљица Наталија се сврстала у линију која је карактерисала појавност жена европских дворова. Гламур високе моде, модни новитети и ексклузивност хаљина израђених у оригиналној варијанти постали су у деветнаестом веку једна од централних тачака женске владарске представности. На примерима француске царице Евгеније или аустријске царице Елизабете може се пратити тренд мобилизације моде у служби исказа владарског престижа и статуса.³⁴

Таквим одабиром тоалете за своја два парадна портрета Наталија је јасно определила правац у коме ће даље креирати свој краљевски имиџ, и то према сопственом укусу. О томе нас индиректно обавештава и аутор једног од портрета Влахо Буковац, који у својој аутобиографији бележи сећање на разговор с Наталијом у вези с балском тоалетом коју је она желела да има на представи. Како Буковац записује, она му се том приликом и поверила да се њој не свиђа „њен службени краљичин орнат јер је превише начичкан и препун драгуља“, мислећи при томе на свој свечани српски костим.³⁵ Такав навод краљичиних речи само потврђује да је пред њом стајао избор између официјелне одоре у виду српског костима и модне одевне варијанте, којој ће дати примат претварајући је у свој заштитни знак.³⁶

Од репрезентативних портрета Канона и Буковца, па на свим наредним, такво опредељење краљице постаће константа. Њена идеална слика нормирала се у модном гламуру, кореспондентно с Наталијиним личним укусом. Склоност моди, праћење модних трендова, наручивање ексклузивних одевних комада, постали су диктат њеног имиџа који ће имати далек одјек у јавности, надилазећи дворске кругове.³⁷ Сви примери сликаних портрета краљице, као и њене портретне бисте, указују на понављање мотива Наталије у гала тоалети, као реторичком знаку који је осведочавао њен краљевски идентитет, док се њен српски костим неће више наћи у портретном репертоару.

Од тог времена такође се знатно интензивирала визуелна продукција усмерена на репрезентацију краљице Наталије. У наредним годинама низали су се њени сликани портрети, као и бисте, чиме је по броју предњачила у односу на своје претходнице или наредну краљицу Драгу Обреновић. Тако је на двор 1886. био позван вајар Петар Убавкић, поводом израде мермерне бисте.³⁸ О томе је у својим успоменама Милан Ђ. Милићевић оставио запис, описујући позирање краљице Наталије пред уметником: „У подне бејаш у Њ. В. Краљице.

³⁴ Juliane Vogel, „The Double Skin. Imperial Fashion in the Ninetenth Century“, in: *The Body of the Queen. Gender and Rule in the Courtly World 1500–2000*, Ed. R. Schulte, Berghahn Books 2006, 216–237.

³⁵ V. Bukovac, *Moj život*, 100.

³⁶ И. Ћировић, „Између моде и нације: национални костим и репрезентација кнегиња и краљица“, 280.

³⁷ И. Борозан, „Између самоинсценације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић“, 115–125.

³⁸ Ненад Симић, *Петар Убавкић (1850–1910): живот и рад првог скулптора обновљене Србије*, Београд 1989, 147–149.

Дадох јој Челебију за њу и Краљевића. Она сад седи пред уметником Убавкићем те је он меси у земљи да начини њено попрсје од мрамора. Он ми каже да ће изићи добро.³⁹ Задовољство уметниковим радом допринело је да Убавкић као државни питамац остане још две године у Риму, где је и завршио рад на Наталијиној бисти.⁴⁰ Мађарски вајар Алајош Штробл (Alajos Stróbl) извео је 1886. такође краљичине бисте, сачуване у варијантама од вештачког мермера и гипса.⁴¹ Аустријски сликар Фридрих Вајланд (Friedrich Wailand) исто се сврстао међу уметнике који су портретисали краљицу Наталију (1887), уједно радећи и слику престолонаследника Александра.⁴² Ана Влаховић, сликарка енглеског порекла, удата за мајора Влаховића, радила је у неколико наврата краљичине портрете, а с њом је изгледа одржавала и блиске односе.⁴³

Утисак о изложеним портретима краљице у владарским просторима забележиће у потоњем времену Херберт Вивијен, британски новинар и путописац. Обилазећи 1897. године здање Старог конака, описао је какву су импресију остављале слике краљице Наталије и краља Александра: „У двору има неколико лепих краљичиних портрета, али ниједан краљев није садржао љупкост његовог израза“.⁴⁴ Осим за дворске просторе, у низ Наталијиних представа сврстали су се и портрети рађени као поруџбине за државне институције, у којима је слика краљице заузимала официјелно место. У томе је првенство међу уметницима имао Стева Тодоровић, као сликар с највећим реномеом. Наталија је тако Тодоровићу позирала за портрет намењен Београдској општини, у лето 1882. године.⁴⁵ Наредне 1883. насликао је њен портрет у попрсју, према наруџбини српског посланства у Цариграду. Такође је за Женско друштво, чији је Наталија била покровитељ, извео њен портрет у попрсју.⁴⁶ Тодоровићев рад био је и портрет краљице већег формата, рађен у

³⁹ Исто, 147, нап. 1134.

⁴⁰ Исто, 147.

⁴¹ Тијана Јовановић Чешка, *Скулптура. Каталог збирке Историјског музеја Србије*, Београд 2009, 253–254; Снежана Цветковић, *Оставштина Милана Јовановића Стојимировића у Уметничком одељењу Музеја у Смедереву*, Смедерево 2010, 38, 77.

⁴² Снежана Цветковић, *Уметност и дворска култура у Србији 1872–1903* (докторска дисертација, Филозофски факултет, Универзитет у Београду, 2021, 77); С. Бојковић, „Заоставштина Обреновића у Историјском музеју Србије“, 19, 121 (кат. бр. 350); Зорица Јанковић, *Наталија Обреновић у фонду Бранка Стојановића: каталог изложбе*, Београд 2015, 44.

⁴³ Вања Краут, „Ана Влаховић (1858–1918)“, *Зборник Народног музеја. Историја уметности XIII-2* (1987) 126.

⁴⁴ Херберт Вивијен, „Србија, рај сиромашног човека“, у: *Београд у деветнаестом веку: из дела страних писаца*, гл. ур. Олга Перић, Београд 1967, 159.

⁴⁵ *Српске илустроване новине*, год. II, бр. 24, Нови Сад, 30. јун 1882, 188.

⁴⁶ Портрете помиње Стева Тодоровић у попису својих радова, наводећи намену: Никола Кусовац и др., *Стеван Тодоровић: 1832–1925*, Београд – Нови Сад 2002, 251 (бр. 145, 151, 153).

фигури до колена, који се налазио изложен у Официрском дому.⁴⁷ Занимљиво је напоменути и да је за краљичин портрет Стеве Тодоровића, урађен за посланство 1883. и потом у неколико реплика, поново послужила помињана фотографија Јозефа Ловија,⁴⁸ очигледно као избор краљичиног издања којим је била најзадовољнија. Та фотографија је била преузета као модел и за Наталијин портрет непознатог уметника, урађен 1885. године.⁴⁹

Ако је догађај напредовања у статус краљице коинцидирао с увећањем продукције портрета, пољуљаност Наталијиног положаја услед брачне кризе уједно је означила прекид с израдама њених портрета. Сукоб краљевског брачног пара јавно је кулминирао 1887. године, доводећи до тога да краљица на годину дана напусти земљу са сином, чиме је уједно започела вишегодишња борба око развода и политичког утицаја. Из времена које је потом обележено краљичиним одласцима и враћањима у земљу познат је још само пример њеног портрета који је насликао Урош Предић. Урађен с неофицијелним карактером, портрет је настао 1890. у време краљичиног боравка у Београду, да би већ наредне године уследило њено изгнанство из Србије.⁵⁰

Значења портрета узроковала су да с променама владарског положаја или сменама династија они постају непожељни објекти, измештени из првобитних простора. У периоду након протеривања краљице Наталије из Србије 1891. године, њен портрет од Буковца и Убавкићева биста премештени су у Вишу женску школу,⁵¹ као сигурно место које је наставило да негује култ своје заштитнице. О месту Наталијиног портрета у школи оставила је белешку Наталија Матић Зрнић, присећајући се утисака из свог ђачког доба: „У тој великој сали на зиду је висила велика слика краљице Наталије. Била је представљена цела фигура у боји, рад сликара Влаха Буковца, која се сада налази у музеју. Краљица Наталија је била врло лепа жена, а за мене је на тој слици била као из бајке. У њу сам гледала с љубављу и дивљењем на часовима гимнастике и била нарочито поносна што носим њено име.“⁵²

Мајски преврат 1903. године и династичка смена били су такође један од догађаја који је довео до поновног измештања портрета.⁵³ Одмах по преврату

⁴⁷ С. Цветковић, *Уметност и дворска култура у Србији 1872–1903*, 65.

⁴⁸ Д. Вукелић, „За успомену и ревносну службу“, 255.

⁴⁹ Петар Петровић, „Портрети Обреновића из збирке српског сликарства XVIII и XIX века Народног музеја у Београду“, у: *Обреновићи у музејским и другим збиркама Србије II*, ур. Александар Марушић и Ана Боловић, Горњи Милановац 2014, 153–154 (кат. бр. 32).

⁵⁰ И. Борозан, „Између самоинсценације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић“, 75–143.

⁵¹ Н. Симић, *Петар Убавкић*, 149.

⁵² *Наталија: дневнички записи Наталије Матић Зрнић 1880–1956*, ур. Олга Поповић Ошмјански, Београд 2002, 22.

⁵³ О поништавању сећања на Обреновиће након Мајског преврата: Владимир Јовановић, „Избрисана сећања. Уништавање и ретуширање слике о несталој династији Обреновић“, *Годишњак за друштвену историју*, год. XIV, св. 1–3 (2007) 31–46.

појављује се извештај да је извесни Наталијин портрет нестао из просторија Женског друштва.⁵⁴ Исто тако су, у наредним годинама, Народном музеју предате обе Наталијине представе из Више женске школе. Буковчев портрет стигао је у музеј 1905. године, када су такође поклоњене и биста краља Александра од Убавкића, као и неколико литографија и цртежа краља Милана, краљице Наталије и краља Александра.⁵⁵ Музејској колекцији је потом 1910. приложена и Убавкићева биста краљице Наталије.⁵⁶

Данас сачуване у музејским фондовима и разним колекцијама, портрети и бисте краљице Наталије осведочују развојну линију која је пратила њену владарску репрезентацију. Од самих Наталијиних почетака у улози српске кнегиње, њена слика уведена је у јавност промовишући династички статус. Битни политички и државни догађаји били су посебна прилика када се јављала потреба за јавним пласирањем владарске слике, чији је она била неизоставни део. Такав догађај је било и проглашење Србије за краљевину, када се њен лик у статусу *прве српске краљице* приказао у јавности. У томе је као главно средство послужио медиј графике, омогућавајући да се публикавањем у штампи допре до широке публике. Та година поклопила се и с настанком њених првих парадних портрета, рађених у елитном формату, након чега ће се израда краљичиних портрета знатно интензивирати. Реномирани уметници су сликарским и скулпторским медијима у великој мери овековечили лик краљице, који се испоставио и као норматив њеног јавног имиџа, налазећи главни ослонац краљевског дигнитета у реторици елитне моде.

⁵⁴ И. Борозан, „Између самоинсценације и презентације: портрет краљице Наталије Обреновић“, 77.

⁵⁵ Михаило Валтровић, „Народни Музеј Српској Краљевској Академији. Извештај о раду за 1905“, *Годишњак. Српска Краљевска Академија* 19 (1905) 1906, 238.

⁵⁶ Вера Б. Грујић, *Збирка југословенске скулптуре Народног музеја у Београду*, Београд 2017, 481 (кат. бр. 845).

Кнегиња Наталија Обреновић, око 1875.

Никола Лекић, *Краљица Наталија Обреновић*, 1880-их.

Краљица Наталија и син јој престолонаследник Александар, Српкиња, бр. 5, 1882.

Милан I краљ Србије и Наталија краљица Србије,
Српске илустроване новине, бр. 20, 1882.

Аугуст Вегер, Краљица Наталија Обреновић, 1883.

Краљица мати Наталија, након 1882.

Јозеф Лови, Краљица Наталија Обреновић, 1880-их

Ханс Канон, *Краљица Наталија Обреновић*, 1882.

Влахо Буковац, *Краљица Наталија Обреновић*, 1882.

Фридрих Вајланд, *Краљица Наталија Обреновић*, 1887.

Стеван Тодоровић, *Краљица Наталија Обреновић*, 1883.

Алајош Штробл, *Краљица Наталија Обреновић*, 1886.

Irena ĆIROVIĆ

**REPRESENTATION OF QUEEN NATALIJA
AT THE TIME OF THE PROCLAMATION OF THE KINGDOM OF SERBIA**

Summary

The portraits of Queen Natalija Obrenović testify to the development of her public representation. From the very beginnings of Natalija's role as the Serbian princess in 1875, her image was introduced to the public, promoting the new dynastic status that she gained by marrying Prince Milan Obrenović. The popularisation of the new Serbian princess was initially mainly based on photographs, as well as graphic portraits. One of the most important images was the official oleograph portrait of young Princess Natalija, made in pair with the portrait of Prince Milan. Ensuring that her appearance was positively received, she was presented wearing the national costume. In her further public appearances, the same costume took the place of her ceremonial suit, nationalising her image.

Important political and state events were special occasions when the need for the ruler's public images was met. Such an event was the proclamation of Serbia as the Kingdom in 1882. New portraits of Natalija, now in the status of the first Serbian queen, were presented to the public. They reached a wide audience owing to the press that served as the main tool in presentation of her image. In 1882, her first ceremonial portrait was made in large format by renowned artists Vlaho Bukovac and Hans Canon. Thereafter, the production of Queen Natalija's portraits intensified considerably. Artists such as Stevan Todorović, Friedrich Wailand, Petar Ubavkić and Alajos Stróbl immortalised the queen's image to a significant extent through the mediums of painting and sculpture. All these portraits had a single key feature of Queen Natalija's appearance – the elite fashion dresses as the main rhetoric of her public image.

Keywords: Natalija Obrenović, princess, queen, Kingdom of Serbia, representation of the ruler, portraits, sculpture, illustrated press.

Биљана СТОЈИЋ*
Историјски институт
Београд

ФРАНЦУСКА ПОЛИТИКА ПРЕМА СРБИЈИ ОД БЕРЛИНСКОГ КОНГРЕСА ДО ПРОГЛАШЕЊА КРАЉЕВИНЕ (1878–1882)

Апстракт: У раду се бавимо политиком француске Треће републике према кнежевини Србији од Берлинског конгреса до уздизања српске државе у ранг краљевине 1882. године. Бавимо се дипломатском активношћу првог српског опуномоћеног посланика у Паризу Јована Мариновића, његовим напорима да младу српску државу етаблира у дипломатским круговима Париза и Лондона. Посебну пажњу у раду посвећујемо градњи прве српске железнице и учешћу француског банкара Ежена Бонтуа у подухвату и политичким последицама краха *Генералне уније* у јануару 1882. по политички живот Србије. Други аспект који разматрамо јесте дипломатска припрема проглашења Србије краљевином, на којој се интензивно радило од 1878, и ставу Француске према тој идеји. Рад је написан на основу грађе француске и српске провенијенције и релевантне историографске литературе и периодике.

Кључне речи: Србија, Француска, кнез Милан, Јован Мариновић, Ежен Бонту, железничка конвенција, проглашење краљевине.

Србија је стицањем аутономије 1839. године стекла право да има дипломатске мисије у иностранству,¹ као и да у њој друге државе отварају своја дипломатска заступништва, али је тек са стеченом независношћу на Берлинском конгресу испунила предуслов да оснива самостална дипломатска посланства. По слову *Закона о дипломатским заступницима и о конзулатима српским у иностранству од 18/30. јануара 1879. године* међу првих једанаест отворених представништава нашао се и Париз. Српско кнежевско посланство у Паризу

* biljana.stojic@iib.ac.rs

¹ Србија је у оквиру Османског царства имала дипломатска заступништва у Цариграду и Букурешту. Године 1873. отворила је своје дипломатско заступништво у Бечу. Поред тога имала је повремене мисије у Петрограду и Паризу.

почело је с радом у јануару 1880. године. Први изванредни и опуномоћени посланик у Паризу с ингеренцијом представника на нерезиденцијалној основи у Лондону био је Јован Мариновић. Избор Мариновића је био сасвим логичан када се узму у обзир његове мисије које је за време кнеза Михаила обављао у Паризу и другим европским престоницама.² Мариновић је био свакако добро позната личност у француским политичким круговима, стога не изненађује да је посланик у Србији барон Жил Алексис де Мишел (1836–1913) изразио задовољство избором Мариновића, кога је описао као „бившег председника Владе, официра легије части и једну од најважнијих особа у Кнежевини“.³ Де Мишел је о наименовању Мариновића известио још у новембру 1879. године, али док је из процедуралних разлога Мариновић стигао у француску престоницу у јануару 1880, уместо Виљема Вадингтона дочекао га је нови министар спољних послова Шарл де Фрејсине.⁴ Најстарији сачувани акт српског посланства у Паризу датиран је на 12. фебруар 1880. године⁵ и представља Мариновићев извештај председнику владе и министру иностраних дела Јовану Ристићу у вези с предајом акредитива председнику Републике Жилу Гревију и министру Фрејсинеу. У целости био је задовољан пријемом и исказаном срдечношћу уз уверење „да можемо потпуно рачунати на њихове симпатије и њихово благоволење“.⁶

Први министар-резидент Француске у Србији био је управо поменути барон Де Мишел који је стигао у Србију у фебруару 1879. године. Његов долазак и успостављање пуноправних дипломатских односа између сада две независне државе пропратио је мањи дипломатски инцидент с председником владе Ристићем. Наиме, иако је долазио у независну државу, Де Мишел је Кости Цукићу, посланику у Бечу, јасно ставио до знања да од српске владе очекује да му организује свечани дочек и пријем јер је он први министар акредитован као резидент и да Француска чини велики уступак Србији његовим наименовањем и пре него је она испунила све услове за међународно признање своје независности. Ристић није био рад да удовољава хиру француског дипломате сматрајући да је на њему као дипломати да први учини посету председнику владе и министру иностраних дела, а не обрнуто. Ристић је о свему известио кнеза Милана и истакао „да смо још у географски повољнијем положају, овај човек не би заслуживао ни да буде примљен, јер се понаша као грубијан и незналица“. Ристић је истрајао у свом ставу, те је Де Мишел био тај који је био

² Урош Д. Татић, *Француска и Србија (1860–1868)* (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2016, 161–172, 392–406).

³ Државни архив Србије (=ДАС), Француска серија S/F, ролна 39, док. 244–245, des Michels – Waddington, Belgrade, 12 novembre 1879.

⁴ ДАС, S/F, ролна 39, док. 14–18, des Michels – Frejcinet, Belgrade, 16 janvier 1880.

⁵ Сви датуми у раду су наведени у складу с новим календаром.

⁶ *Посланство Краљевине Србије у Паризу*, том I, (1879–1885), прир. Мирослав Перишић, Светозар Рајак, Дејан Ристић, Београд 2019, док. бр. 1, 33–35.

приморан да попусти. Ристић га је примио у Министарству где му је барон предао копију својих акредитива. Као закључак инцидента Ристић је написао кнезу: „Колико је конфликт немио толико је имао добрих последица, јер је ствар увидео одмах на прагу, да са својим неумесним претензијама неће моћи далеко продирати“.⁷

Убрзо је овај ефемерни догађај био заборављен и две државе су кренуле у изградњу дипломатских веза које ће у наредним деценијама постајати све разгранатије. Ове прве године су остале резервисане за покушаје Србије да јаче заинтересује француске трговинске и финансијске кругове за своје тржиште. Мариновић је у том погледу био врло агилан, често није чекао на Ристићеве инструкције већ је делао по свом осећају. Његово представљање Гривију и Фрејсинеу биле су само прве две посете у низу које је наредних недеља и месеци учинио свим иоле значајнијим личностима француског политичког живота и другим члановима дипломатског кора. Србија је као независна држава тек ступала на дипломатску позорницу Европе, стога је од првих утисака и контаката њених посланика у великој мери зависио и правац њене будуће спољне политике. Париз је и даље био неприкосновена престоница модног живота, а као искусан државник Мариновић је то и те како добро разумео. Већ крајем фебруара 1880. јавио је Ристићу да је отпочео с посетама дипломатским представништвима којих је у Паризу било чак 40. Од значајнијих представљања издвојио је сусрет са Леоном Гамбетом, председником камере депутата. Много важнија од Гамбетине тадашње функције била је његова надалеко чувена репутација револуционара, и једне од најутицајнијих личности француског политичког живота. Гамбета се са симпатијама сетио посете Београду у јулу 1869.⁸ и срдачних разговора које је водио с тада водећим личностима српског политичког живота. Међу њима је несумњиво био и Ристић, коме је Мариновић пренео срдачне Гамбетине поздраве.⁹

Насупрот Мариновићевој агилности, барон Де Мишел се према српским политичарима односио далеко суздржаније. Од априла 1879, када је стигао у Београд, своје контакте је углавном ограничавао на друге колеге дипломате којима је више веровао неголи српским државницима. Следећи пример осталих дипломата, није отишао у Ниш на заседање скупштине у децембру 1879. У извештају министру Вадингтону истакао је да је пут до Ниша, посебно у зимско време, врло напоран, чак и самом кнезу који га не предузима често. Он и друге дипломате нису сматрали да ће пропустити много својим неприсуствовањем скупштини јер ионако, како је тврдио, српске власти нису биле искрене према њима. У последњем циркуларном телеграму Ристић је парламентарну и

⁷ Архив Српске академије наука и уметности (=АСАНУ), фонд Јована Ристића, XXXII/36, 32/1711, Ј. Ристић – кнезу Милану, 6/18. и 9/21. фебруар 1879.

⁸ *Gambetta par Gambetta. Lettres Intimes et Souvenirs de Famille*, publiés par P.-B. Gheusi, Paris 1903, Gambetta à Clément Laurier, 283–285.

⁹ *Посланство Краљевине Србије у Паризу* I, бр. 2, 35–36.

министарску ситуацију представио као врло задовољавајућу, док су дипломате из других извора сазнале да је почетак рада скупштине био врло буран, да је министар финансија Владимир Јовановић био приморан да демисионира и да је Ристић морао да прави компромис с опозицијом уз обећање већих слобода штампе.¹⁰ Укратко, били су обавештени да је влада успела да одржи тесну већину уз велике напоре, а тек су јој следили изазови око организовања управе у новим крајевима. Де Мишел је изразио суд да Ристићев кабинет тренутно није угрожен и да ће успети да се одржи на власти уз уступке опозицији и жртвовање појединих чланова владе као и до тада, али му он није прогнозирао дуговечност јер је „отпор према његовом ауторитарном режиму из дана у дан постајао све јачи“.¹¹

Железничка конвенција и улазак Генералне уније на тржиште Србије

У конвенцији која је договорена и на крају и потписана с Аустроугарском у априлу 1880, влада Јована Ристића (1878–1880) обавезала се да ће Србија најкасније у децембру 1880. отпочети и најкасније до јуна 1883. године окончати градњу прве железничке линије Београд–Врање.¹² Првобитни договор је био да линија иде до Пирота, али је у завршном договору крак од Ниша до Пирота искључен из обавезе јер је оцењено да превазилази финансијске могућности Србије.¹³ Де Мишел је помно пратио преговоре и коначно потписивање конвенције. Приметио је да питање железница у потпуности заокупља пажњу јавности, толико да чак стални албански упади на потезу од Врања до Куршумлије и угроженост граница нису ни за тренутак скретали пажњу јавности с овог важног питања.¹⁴ Кнез и Ристић су били присталице решења да се неком страном друштву преда концесија уз велики државни кредит, на шта је Де Мишел додао коментар да треба очекивати бурну полемику на седницама скупштине.¹⁵

У потрази за најповољнијим финансијером, Ристић се у јуну обратио Мариновићу тражећи од њега да „сондира мњење париских, а по потреби и лондонских капиталиста о могућности државног зајма који би Србија тражила

¹⁰ О финансијској политици либерала уп.: Бошко Мијатовић, *Историја државних финансија Србије 1876–1895*, Београд 2021, 88–91.

¹¹ ДАС, S/F, полна 39, док. 261–266, des Michels – Waddington, Belgrade, 3 décembre 1879.

¹² *Documents diplomatiques français (1871–1914) (=DDF)*, 1re série, (1871–1900), tome III, (2 janvier–13 mai 1881), Paris 1931, № 88, Vienne, 12 avril 1880, 81; Данијел Б. Радовић, *Јован Ристић: биографија државника*, (докторска дисертација, Филозофски факултет Београд, 2020, 208).

¹³ Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 84.

¹⁴ Више о упадима Албанаца у Србију после Берлинског конгреса уп.: Милош Јагодић, „Упади Албанца у Србију 1879. године“, *Историјски часопис* LI (2004) 87–107.

¹⁵ ДАС, S/F, полна 39, док. 179–182, des Michels – Frejcinet, Belgrade, 22 mai 1880.

за грађење своје железничке пруге“.¹⁶ Крајем јуна послао му је и детаљније инструкције, заједно с техничким подацима које је саставио министар грађевина.¹⁷ Мариновић је озбиљно схватио поверени му задатак па је наредних месеци студиозно испитивао понуде, потенцијалне понуђаче, распитивао се о искуствима других држава.¹⁸ Нажалост, испитивање финансијских кругова показало је „како је мален кредит што га наша земља на страни ужива у финансијским материјама“, као и то да „ствари на Истоку не дају ни мало сигурности за какovu финансијску операцију, и да ће дуго времена још проћи, пре него француски новац улегне у какво подузеће, било то у Турској, Грчкој, Румунији или Србији“.¹⁹ Отворено му је предочено да су државни зајмови више ствар политике него финансијске природе и да Србија као мала држава „ако нема за својим леђима какву велику Државу“, неће ни успети да добије зајам. Најдиректнији у одбијању били су браћа Ротишилд – Густаво и Алфонсо, који су Мариновићу рекли да ни Француска ни Енглеска, нити која друга држава осим Аустрије, немају интереса да потпомогну Србију у склапању зајма.²⁰

Месецима је потражња била узалудна,²¹ да би се у јесен 1880. године из групе потенцијалних банкара и кредитора појавио један нов новчани завод и на површину изронило име Ежена Бонтуа као председника завода заинтересованог за улагања у српске железнице. Мариновић је Бонтуову понуду оценио као врло добру.²² *Генерална унија (Union Générale)* била је француска банка која је отпочела пословање као регионално финансијско друштво основано 1874. у Лиону. Током прве две године пословања (1874–1876) друштво је у Лиону и околини формирало јако средиште из кога ће се касније разгранати сви будући крупни послови. Лионски финансијски центар је био велики подстицај за даљи развој банке око које је врло брзо почео да се окупља велики број улагача.²³ О круговима који су дали подршку и капитал *Генералној унији* није се толико писало током њеног успона, колико после доживљеног краха. Тако је лист *Temps* 8. фебруара 1882. објавио чланак у коме је анализирао врло детаљно социјалну

¹⁶ *Посланство Краљевине Србије у Паризу I*, док. бр. 36, 73–74.

¹⁷ Исто, док. бр. 39, 76–78; исто, док. бр. 41, 81–82.

¹⁸ Исто, док. бр. 42, 82–86; док. бр. 43, 86–87; док. бр. 44, 87–89.

¹⁹ Исто, док. бр. 47, 91–94.

²⁰ Исто, док. бр. 49, 95–96; Д. Б. Радовић, *Јован Ристић*, 227.

²¹ Како су текли преговори с другим компанијама (руским и аустроугарским) око грађења железнице 1879. и 1880. године, опширније види: Momir Samardžić, *Roads to Europe: Serbian Politics and the Railway Issue, 1878–1881*, Pisa University Press 2010, 45–67.

²² Мариновић је до те мере био одушевљен Бонтуовом понудом да је предложио да његов син Никола као тумач и секретар прати у Београд Хашета, главног Бонтуовог инжењера за мостове и друмове. Бонту и његова десна рука виконт Емануле де Харкур састали су се с њим у децембру, после чега је Харкур дошао у Београд с новом понудом и ауторизацијом Бонтуа да отпочне преговоре са српском владом (*Посланство Краљевине Србије у Паризу I*, док. бр. 53, 102–103; M. Samardžić, *Roads to Europe*, 123).

²³ Jean Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale (1878–1885)*, Paris 1960, 11–12.

структуру *Унијиних* улагача. Лист наводи да је „коцкарска грозница“ доминантно привукла два друштвена слоја: „имена од утицаја, представнике власти, велики број аристократа, високих припадника црквеног клера жељних да за кратко време увећају свој капитал; док са друге стране налазимо и велики број радника, занатлија, сеоских свештеника, сељака, удовица“. И једнима и другима било је заједничко да су били заведени могућношћу лаке и брзе зараде. Закључак анализе листа *Temps* био је да су се око Бонтуа и *Генералне уније* окупили незадовољници најразличитијих врста, чак се говорило да је Унију финансијски подржао и гроф Шамбро (comte de Chambord) претендент на француски престо, да је у њу уложио новац и папин секретар кардинал Јакобини, али и претендент на српски престо кнез Петар Карађорђевић, који је после краха банке изгубио 100.000 франака у акцијама.²⁴

Лионско друштво је као банка званично регистровано 3. јуна 1878, када је на чело дошао познати банкар из Ротшилдове банке Ежен Бонту (Paul Eugène Bontoux).²⁵ Капитал *Генералне уније* је на почетку износио 25 милиона франака, да би до пролећа 1879. нарастао на 50, затим се удвостручио у пролеће 1881, да би последње увећање доживео у јануару 1882. године непосредно пред крах, када се процењивао на износ од 100 до 150 милиона франака.²⁶ У тренутку прерастања друштва у банку ниједна друга банка у Француској се није могла мерити са *Унијом*. Друга специфичност која је ову младу банку издвајала од осталих била је повезаност с аустријским државним капиталом. Иако је из Лиона банка своје седиште пренела у Париз, Бонту је више времена проводио у Бечу, где је живео последњих двадесет година.²⁷ Бонтуове везе с Аустријом датирале су много пре *Генералне уније*. У успоменама *L'Union Générale. Sa vie – sa mort – son programme* које је објавио 1888. године у прогонству наводи да је 1855. године израдио пројекат румунских железница, а да је од 1855. до 1860. године реализовано више пројеката изградње пловних и железничких путева у Мађарској према његовим нацртима.²⁸ Такође наводи да је у периоду 1857–1860. радио као директор за комерцијалну експлоатацију *Staatsbahn* (Друштва за железнице аустријске државе, Société des chemins de fer de l'Etat autrichien).²⁹

²⁴ J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 31; Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, књ. друга, Београд 1934, 393.

²⁵ Eugène Bontoux, *L'Union Générale. Sa vie – sa mort – son programme*, Paris 1888, 11–12.

²⁶ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 123–124; J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 47.

²⁷ J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 58.

²⁸ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 21.

²⁹ *Staatsbahn* је, упркос свом имену које је сугерисало да се у његовој основи налази државни капитал, у ствари било приватно предузеће које је група аустро-француских финансијера откупила од аустријске државе 1855. До 1874. *Staatsbahn* је контролисао мрежу од 1.646 км железница углавном у источним деловима Двојне монархије. Ово друштво је имало концесије на железницу која је повезивала Саксонију са Чешком, Чешку с Бечом, Беч с Будимпештом и Братиславом, железничку мрежу у Румунији с крацима према Црном мору и Дунаву. Међутим, амбиција друштва била је да напредује

Осим наизглед солидне финансијске основе, *Генерална унија* и њен директор имали су иза себе јаке референце које су их с више страна препоручивале српској влади. Истини за вољу, Мариновићу је с више страна отворено сугерисано да је „друштво у рукама Аустријске владе“ али су и он и српска влада веровали препорукама француских финансијера и других утицајних личности које су их уверавале да је друштво „по новчаној маси, по саставу Управе, и по својој организацији чисто Француско“ а да је бечка дирекција „ништа друго, него извршни орган Париске дирекције“.³⁰ Осим Мариновића, Бонтуа је српској влади препоручио и гроф Жил Пол Канкло, француски посланик који је у јуну 1880. године заменио барона Де Мишела. Њему је барон Курсел, директор политичког одељења Министарства спољних послова, сугерисао да колико може „помогне нашим сународницима“.³¹ Бонту је био уверен да је Гамбета лично сугерисао Канклоу да подржи *Генералну унију* и да се према њеним пословима односи с највећом пажњом као према пословима од интереса за француску државу.³² Осим српског и француског посланства, Бонтуову комбинацију свесрдно је подржао и аустријски посланик у Београду Габријел Херберт, који је према Канклоовим речима „знао како да се ауторитативно постави у ситуацији“.³³ Осим подршке Париза и Беча, сам Бонту је у својим успоменама навео још један предуслов као кључан за његов улазак на тржиште Србије – а то је елиминација Ристића с власти „са којим му је било изузетно тешко преговарати“.³⁴ Када је у октобру 1880. године Ристић поднео оставку због Трговинског уговора, Бонтуу су врата Србије била широм отворена.³⁵

Бонтуово занимање за Србију, и уопште за Балкан, датирало је још од времена његовог пословања у Аустроугарској. У успоменама он истиче да је

ка југу Балкана, односно у правцу Цариграда, стога је ово друштво било један од првих понуђача (мај 1879) за добијање концесије за српску железницу. Међутим, намере *Staatsbahn* саботирала је мађарска влада са чијим железницама је ова компанија намеравала да споји ону коју изгради у Србији. Мађарска влада је пристајала једино на спајање српских железница на директну линију Будимпешта–Земун и остала је истрајна у том ставу, упркос притисцима Министарства спољних послова и Беча, услед чега је понуда за српске железнице пропала иако јој је српска влада била веома наклоњена (J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 8, 74; M. Samardžić, *Roads to Europe*, 68–69).

³⁰ *Посланство Краљевине Србије у Паризу I*, док. бр. 3, 37–39.

³¹ J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 90.

³² E. Bontoux, *L'Union Générale*, 68–69. Гроф Канкло је између осталог обавестио Чедомиља Мијатовића, српског министра спољних послова, да је Бонту био члан Уставотворне скупштине која је заседала од 1871. до 1875. (Војислав Ј. Вучковић, „Пад Генералне уније и проглас краљевине (1882)“, *Глас САН ССХVIII*. Одељење друштвених наука 4 (1956) 50). Бити чланом Уставотворне скупштине сматрало се великом почашћу јер је ова скупштина усвојила корпус уставотворних закона који су служили као устав за све време постојања Треће републике (јул 1940).

³³ J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 90.

³⁴ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 60.

³⁵ ДАС, S/F, полна 39, док. 278–281, Sala – Barthélemy Saint-Hilaire, Belgrade, 1 novembre 1880.

проучавајући нову политичку карту Балкана после 1878. године дошао до закључка да би могао да оствари лепу добит у пословима на Истоку, али да је реализација сваког пројекта била уско скопчана с источном политиком великих сила. Да би се политички осигурао, ставио се под окриље Аустрије чији је значај у свим балканским питањима нагло скочио после Берлинског конгреса. И Бонту и Аустроугарска су се у свом походу на Исток нашли на заједничкој тачки интересовања – железници. Бонту је у железничким пословима видео највећи профит, док је Беч желео да будућу мрежу балканских железница стави под своју контролу, али му је недостајао новац који није могао наћи у аустријским банкама.³⁶ Такође, не треба сметнути с ума да је Србија са стеченом независношћу желела да одмах отпочне с модернизацијом како би државу што пре увела у развијене индустријске токове. У индустријском погледу Србија је за развијенијим државама каснила пола века без иједног километра „гвозденог пута“.³⁷ Разлог је био недостатак новца. Из угла великих сила, новац који су банке позајмљивале Србији и другим балканским државама био је много више од потпоре њиховој модернизацији, посматран је и као средство за њихов империјални продор. За разлику од Африке где су се велике силе отимале за територије, на Балкану ће се наредних деценија супарништво великих сила огледати у економском и политичком ривалитету. Европско тржиште је из балканских држава добијало јефтине сировине (свиње из Србије, дуван из Бугарске, жито из Румуније), а заузврат неразвијене државе Балкана су добијале политичке идеје за моделе грађанских држава, кредите за изградњу железница и модернизацију војске.³⁸

С циљем остварења амбиција *Уније* и Беча оличеног у лику канцелара Едварда Таафа (1879–1893) године 1880. основана је *Лендербанка* (Länderbank). Акт о концесији две банке објављен је у бечким званичним новинама 17. октобра 1880. године. Како наводи Жан Бувије, аутор студије о *Генералној унији*, та вест је оставила дубок утисак на европске финансијске кругове.³⁹ Већ 30. октобра *Унија* је на рачун новоосноване банке уплатила 25 милиона франака, четвртину од укупног капитала, а банка је званично почела с радом 11. новембра. Већ сутрадан био је формиран управни одбор у који су поред Бонтуа ушла још четворица Француза. Упркос интернационалном управном одбору, по свим карактеристикама *Лендербанка* се могла упоредити с *Банком Француске*

³⁶ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 393.

³⁷ Сузана Рајић, „Сто четрдесет година од првог политичког уговора независне Србије (1881–2011)“, *Српске студије* 12 (2021) 90.

³⁸ Биљана Стојић, *Француска и балкански ратови (1912–1913)*, Београд 2017, 44–45.

³⁹ Узевши у обзир транспарентност оснивања банке, нама звучи неуверљиво да једино у Србији нису знали за повезаност *Генералне уније* и *Лендербанке* и да се тек касније након краха *Уније* сазнало да је *Лендербанка* учествовала у српском зајму с уделом од 30% капитала. Ову тврдњу налазимо у сећањима и успоменама свих актера пословања са *Генералном унијом*.

јер се у потпуности налазила под контролом државе. Да би истакао значај новоосноване банке, цар Франц Јозеф је лично именовао гувернера – грофа Воджикина, Пољака, председника Дијете у Галицији.⁴⁰ Сам Бонту истиче да је *Генерална унија* оснивањем *Лендербанке* поставила јаку основу за почетак „свог марша ка Оријенту“, док је друга етапа била постизање договора са српском владом.⁴¹

За Бонту је Београд био средишња тачка „где треба Исток прикопчати са целом цивилизованом Европом“.⁴² У успоменама наглашава да је Србију добро изучио пре него се упустио у подухват, као и да је био свестан значаја пројекта који није имао за циљ само изградњу 365 км дуге железнице већ свеукупну трансформацију земље „од дивље турске области у цивилизовану државу“.⁴³

Посао закључења железничке концесије који је започела Ристићева либералска наставила је напредњачка влада Милана Пироћанца (1880–1883). Тендер који је расписала Ристићева влада 31. августа није до 13. октобра донео задовољавајући резултат, стога нови није ни расписиван, већ је Пироћанчева влада закулисно почела да се распитује о страним капиталистима који би били вољни да на себе преузму градњу српске железнице.⁴⁴ Овај приступ је и Бонтуу више одговарао, сам истиче да је пажљиво пратио све фазе преговора, али да је одбио позив да узме учешћа на јавном конкурс у већ је своју понуду доставио у форми затвореног тендера.⁴⁵ Од свих прикупљених понуда, оцењено је да је управо понуда Бонтуа и *Генералне уније* најбоља. Сходно томе, 3. фебруара су с *Генералном унијом* закључена три уговора: 1) уговор о зајму за грађење железнице Београд–Врање; 2) уговор о градњи железнице и 3) уговор о експлоатацији железнице.⁴⁶

Према првом уговору, српска влада је с *Генералном унијом* закључила зајам од 100 милиона франака/динара⁴⁷ номинално, стварно 71,4 милиона, с номиналним интересом од 5%, а стварним од 7%. Зајам се орочавао на исплату на педесет година, с годишњом ратом од шест милиона које је Србија намеравала да измирује приходом од железница, царина (ђумрука) и приходом од грађанског данка. Из зајма су биле искључене поједине деонице пруге, као што је градња Савског моста, која је падала на терет српској влади. Било је предвиђено да се кредитом исплаћују само они трошкови које је *Генерална унија* преузела, док би остатак обезбеђивала српска влада из својих средстава.

⁴⁰ J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 61–62.

⁴¹ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 57.

⁴² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 393.

⁴³ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 61.

⁴⁴ M. Samardžić, *Roads to Europe*, 115.

⁴⁵ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 59.

⁴⁶ Ibidem, 64; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 387–388.

⁴⁷ Тада је један динар вредео колико један франак уп.: Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 104.

За ту намену већ је била опредељена годишња сума од пола милиона динара из српског буџета, орочена на три године, колико је било предвиђено да траје градња железнице.⁴⁸ Уговор о железничком зајму од сто милиона франака/динара дефинисао је да ће у то име српска влада издати *Генералној унији* 200.000 државних обвезница у вредности од 500 франака комад. *Генерална унија* је имала право да те обвезнице даље пласира на европском финансијском тржишту по вишој цени, са добитком од 40 до 50 франака по једној обвезници. Бонту је у успоменама изнео процену да је *Унија* од тог подухвата требало да инкасира 8–10 милиона франака и то само на име посредовања, јер је српским државним хартијама отворила пут ка страним новчаним пијацама. Унија је за себе задржавала право да цео железнички зајам оствари одмах, иако је грађење железнице требало да се заврши у року од три године. Њена укупна добит од изградње железнице према Бонтуу износила би око 14–16 милиона франака.⁴⁹

Поред железничког зајма, Србија је 1. априла с *Генералном унијом* закључила још један – лутријски зајам који је био независан од железничког. Износио је 30 милиона франака номинално, стварних 24.585.000. Зарада *Уније* на овом зајму износила је око милион динара/франака. За овај зајам Бонту је истакао да није доносио ни велику добит нити престиж *Унији*, али да је он желео да помогне земљи с којом је нашао много заједничких интереса да поправи своју финансијску ситуацију.⁵⁰ Лутријски зајам је био закључен да би се исплатио ратни дуг из српско-турских ратова, ради консолидације државних финансија, као и да из њега српска држава подмири железничке радове који су њој падали у терет.⁵¹ *Унија* је рачунала да ће због великих премија лакше распродати обвезнице овог зајма, него оне железничког. Док је за српску владу ова размена деоница била штетна, за *Генералну унију* она је била врло лукративна јер је још пре пласирања железничког зајма долазила до новца за прве железничке радове. И на крају, као трећи, склопљен је уговор о експлоатацији изграђене железнице који је опет ишао потпуно у корист *Уније*. Њиме је српска влада давала саграђену железницу *Генералној унији* на експлоатацију на период од 25 година. Према Бонтуовом прорачуну добит *Генералне уније* само од експлоатације требао је да износи око 500–600 хиљада франака годишње.⁵²

Упркос неповољним условима за српску страну, преговори су брзо текли и брзо били окончани јер су Бонту и виконт Емануел де Харкур као заступник банке били далеко вештији преговарачи него делегати српске владе. Уговори су прихваћени у оној форми како су договорени у Бечу, без икакве измене. Једини уступак који је учињен српској влади јесте износ од 198.000 по километру

⁴⁸ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 388.

⁴⁹ Е. Bontoux, *L'Union Générale*, 79; Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 104; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 390–391.

⁵⁰ Е. Bontoux, *L'Union Générale*, 86–88.

⁵¹ Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 113.

⁵² С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 392.

изграђене пруге, уместо првобитно договорених 200.000 франака.⁵³ Иако је с више страна указивано да је *Унија* поуздано друштво, влада Милана Пироћанца устезала се да стави свој потпис на завршни уговор.⁵⁴ Стога је Бонту 12. фебруара дошао у Београд „да добије последњу битку“, односно да испрати скупштинску расправу и ратификацију уговора. Скупштинска заседања су била бурна, водила се жучна дебата између проруских и проаустријских присталица, забележио је.⁵⁵ У цео случај се умешао и британски посланик који је подржавао француско-белгијски конзорцијум чију је понуду комисија одбацила. Када је реч о француском посланству, Бонту истиче да француски посланик није уопште био у позицији да интервенише, али да је увек могао да рачуна на подршку и савете грофа Канклоа. Са своје стране, гроф Канкло се према пројекту *Генералне уније* односио као према пројекту француске државе. Врло детаљно је извештавао о току преговора и скупштинској расправи.⁵⁶ Уговор је коначно ратификован у Скупштини 22. марта 1881. са 97 гласова „за“ и 57 „против“, пет делегата је било уздржано. Убрзо по окончању гласања Бонту је отпутовао из Београда.⁵⁷ Двадесет дана касније, 13. априла, скупштина је усвојила закон о лутријском зајму.⁵⁸ Када је уговор ратификован, Канкло је у извештају Министарству истакао да је избором ове компаније Србија дала предност Француској над осталим државама чиме је Француска добила јединствену прилику да се ближе упозна с њеним ресурсима и да је сада на њој да у будућности ту прилику искористи.⁵⁹

За све време преговора и процеса ратификације пројекат *Генералне уније* имао је и јаку подршку кнеза Милана, који је у више наврата рекао Бонтуу како сматра да је његов посао од велике користи за Србију. Чврсто је у то веровао, истиче Бонту у успоменама, и из тог разлога је уложио сав свој ауторитет да договорени уговори буду ратификовани. Због таквог става и подршке Бонту је у својим успоменама одао велику захвалност српском кнезу.⁶⁰

⁵³ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 65.

⁵⁴ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 395–396.

⁵⁵ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 66–67.

⁵⁶ ДАС, S/F, ролна 40, док. 42, Paul Eugène Bontoux – Ministère des Affaires étrangères (=MAE), 4 février 1881.

⁵⁷ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 72.

⁵⁸ M. Samardžić, *Roads to Europe*, 141.

⁵⁹ ДАС, S/F, ролна 40, док. 48–51, Paul Eugène Bontoux – Barthélemy Saint-Hilaire, Belgrade, 6 février 1881; DDF, 1re série, (1871–1900), tome III, (2 janvier–13 mai 1881), № 349, Belgrade, 6 février 1881, 349.

⁶⁰ У нашој историографији до данас је остало уверење да се Бонту осим на подршку кнеза Милана, француског и аустријског посланства у великој мери ослањао и на подмићивање. Сам Бонту у својим сећањима не говори ништа о томе, док наводе о корупцији налазимо код Гргура Јакшића (уп.: Гргур Јакшић, „Новчане невоље краља Милана“, у: исти, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, Београд 1953), Слободана Јовановића (С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 450–451), Чedomиља Мијатовића (*Успомене балканског дипломате*, Београд 2017²; „Шта ја знам о давању железничке концесије Бонту“, *Политика*, 18. мај 1932), Милана Пироћанца

И након што су уговори ратификовани, узбуђење јавности се није смиривало. Скупштинска дебата је оставила лош утисак и створила одијум јавности која је у Бонтуу видела ништа друго до аустријског агента. На то се надовезивала бојазан за повећане расходе буџета од чак 30%. Популарност напредњака која их је претходне године довела на власт била је неповратно нарушена, а јавност им је наденула пејоративни надимак „Бонтуовци“.⁶¹

Ни три потписана уговора нису значила крај амбицијама *Генералне уније* у Србији. Бонту је понудио влади да помогне у оснивању привилеговане Народне банке Србије која би се бавила свим пословима тадашњег банкарства – од емисије новчаница до штедних и кредитних послова. Тиме би Народна банка иза које би стајала *Генерална унија* остварила монополски положај на новчаном тржишту Србије. У тренутку краха *Генералне уније* један скупштински одбор је разматрао ову понуду која, може се рећи, пуким следом догађаја није прихваћена и реализована.⁶²

Припреме за проглашење краљевине у сенци Трговинског уговора

Упркос свим интригама које су пратиле склапање и ратификацију железничког уговора, он није био кључни догађај који је заокупљао пажњу српске владе и страних дипломата. Од њега далеко важнији био је Трговински уговор који је требало да регулише трговинско-царинске односе Србије и њеног северног суседа. Уговор је био у жижи пажње још од склапања споразума Ристић–Андраши потписаног 8. јула 1878. године у Берлину.⁶³ Преговори око склапања трговинског уговора између Београда и Беча дуго су трајали и били су један од главних разлога пада Ристићеве владе 1880. године, зато што је Аустроугарска инсистирала на склапању уговора који је подразумевао право најповлашћеније нације „без узајамности“, док је Ристић инсистирао на томе да трговинско право које би Аустроугарска уживала у Србији важи за Србију на простору Двојне монархије. Барон де Мишел је у априлу 1879. године поводом преговора око

и других савременика догађаја. Занимљиво је да сличне наводе налазимо и код Бувијеа, који се у том погледу позива на Ернеста Денија и његову књигу *La grande Serbie* (Paris 1915) за кога се зна да је био под великим утицајем Милована Миловановића (J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 90). Исте наводе налазимо у већини радова домаће историографије који се углавном ослањају на наводе Чедомиља Мијатовића и на брошуру Mon Ami [Т. Ђ. Ивковић], *Бомбе: посвећене жељезничком друштву језуита, Бонтуа, Контоар д'Есконта, Виталиса, Лендербанке, напредњацима итд.*, Београд 1889.

⁶¹ С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 405.

⁶² E. Bontoux, *L'Union Générale*, 231–233; Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 117.

⁶³ *Србија 1878. Документи*, прир. Михаило Војводић, Драгољуб Живојиновић, Андреј Митровић, Радован Самарџић, Београд 1978, док. бр. 324, 524–530.

трговинског споразума известио Париз да „Аустрија не поштује независност Србије већ да Србе и даље третира као народ под туторством Турске“.⁶⁴

С променом владе и наставком преговора, притисак Аустрије не само да се није смањио већ се интензивирао. Гроф Канкло је 3. јануара 1881. године писао да Беч држи српско тржиште под својом шапом и да нема намеру да попусти. У погледу перспективе за Француску он је истицао да Француска треба да се супротстави повлашћеном положају Аустрије на српском тржишту јер би праведније уређење тарифа и царинских прописа дало Француској могућност да преко солунске луке увози неке српске производе као што су стока или вино. Он је истицао да би у том погледу требало ангажовати Бонтуа јер је већ имао склопљен железнички уговор, а Беч му је био наклоњен. Занимљиво је приметити да је Француска имала сличан трговински уговор с Османским царством потписан 1862. године који је њој давао право првенства над трећим државама, али је ипак исто право одрицала Аустрији у случају Србије.⁶⁵ Такође је занимљиво приметити да је Француска фаворизовала трговински као и железнички правац према Солуну, у односу на онај ка истоку, према Цариграду. Француски посланик у Цариграду Тисо у јануару 1881. године писао је како интереси Француске налажу да саботира изградњу источног железничког крака према Софији и даље ка Цариграду, и да свим снагама треба да фаворизује правац према Солуну јер је „солунска лука главна лука у источном Медитерану и копча Француске с Европом, Египтом и Далеким истоком.“⁶⁶ Исту политику Француска ће наставити и наредних година. Солунска лука постаће њено главно чвориште за извоз и увоз производа за Србију, укључујући и наоружање.

Упркос јасно дефинисаном интересу, чињеница је да Француска у осмој деценији 19. века политички ни економски није могла да парира Аустроугарској. То се видело у ситуацији када се Чедомиљ Мијатовић у децембру 1880. године обратио Канклоу с молбом да Француска, Велика Британија и Италија интервенишу у Бечу да се бечка влада приволи да одустане од ригидног става у трговинским преговорима са Србијом. Мијатовић је завапио да „Аустрија хоће да положи своје руке на њу“, те да не третира Србију као независну државу и да јој је стога потребна помоћ споља. Уз детаље разговора, Канкло је упитао барона Курсела, директора политичког одељења, да ли може такву помоћ обећати Мијатовићу?⁶⁷ Курсел је почетком фебруара дао зелено светло да се пружи дипломатска подршка Србији, али то се није десило на инсистирање Канклоа, који је у међувремену променио став и уверио свог шефа да је ситуација одвећ деликатна и да би такво отворено иступање Француске могло у Србији да се

⁶⁴ ДАС, S/F, полна 38, док. 50–53, des Michels – Waddington, Belgrade, 6 avril 1879.

⁶⁵ DDF, 1re série, (1871–1900), tome III, (2 janvier–13 mai 1881), № 325, Belgrade, 3 janvier 1881, 298–300; ibidem, № 350, Paris, 28 janvier 1881, 332–333.

⁶⁶ Ibidem, № 343, Péra, 19 janvier 1881, 320–322.

⁶⁷ ДАС, S/F, полна 39, док. 316–317, Cancleux – baron de Courcel, Belgrade, 12 décembre 1880.

тумачи као уплитање у унутрашњу политику и страначке борбе. Као додатан разлог за уздржаност Канкло је истакао да има најбоље односе са својим аустроугарским колегом, што није могао рећи за Мијатовића кога је описао као неискреног, као особу која сваки дан даје другачије изјаве и која нема јасан правац у дипломатији. Овим је Канклоу пошло за руком да убеди своје министарство да одржава пријатељске односе с Аустријом и да се у погледу интервенција задржи само на оним тачкама које су биле директно штетне по интересе Француске.⁶⁸

Мариновић је 6. маја обавестио француско Министарство спољних послова да ће Трговински уговор, ветеринарска и четири друге конвенције бити потписани у Бечу за два дана. Трговински уговор је пратио анекс који је регулисао заграничну трговину две државе. По налогу своје владе Мариновић је посебно истакао да трговински уговор ни на који начин неће бити уперен против интереса француске односно британске нације.⁶⁹

Када је коначно стављена тачка на питање аустро-српских трговинских односа које је више од две године мучило Србију, на дневни ред је дошла још једна ставка државотворно важна за српску кнежевину. Клаузула о проглашењу Србије краљевином налазила се у Тајној конвенцији, у њеном трећем члану⁷⁰, а исте амбиције Ристић је поновио и у писму Мариновићу 5. јула 1880. јасно истакавши: „Ми смо решени слѣдовати примеру Румуније, и прогласити се сами Краљевином, чим то Румунија учини. Ову нашу намеру ја нисам крио ни од овдашњих страних заступника, и отуда је јамачно и дошло да велике силе познају наш начин посматрања [...]“.⁷¹ У том погледу, Мариновић није пропуштао прилику да ту амбицију своје државе спомене у разговорима с еминентним

⁶⁸ ДАС, S/F, полна 40, док. 53–54, Cacleux – baron de Courcel, Belgrade, 7 février 1881.

⁶⁹ ДАС, S/F, полна 40, док. 186–189, Traduction résumée d'une dépêche adresse à M. Marinovich par les Ministère des affaires étrangères de Serbie en date du 6 Mai 1881, Paris 6 mai 1881. Мариновићева изјава се може тумачити као израз добре воље, али суштински није била тачна јер је закључењем Трговинског уговора и четири пратеће конвенције Србија производима из Аустроугарске обезбедила најповољнији царински третман каквог није било у другим трговинским споразумима. Сваки од уговора садржао је клаузуле које ће наредних година служити као снажно средство притиска на Србију. На пример, закључена ветеринарска конвенција је дефинисала услове увоза крупне стоке у Аустроугарску, док је увоз свиња зависио искључиво од добре воље аустријских власти. При свакој кризи у међусобним односима Аустроугарска је под различитим сумњивим или нетачним изговорима затварала границу за увоз свиња и по неколико месеци (Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 99).

⁷⁰ *Знаменита документа за историју српског народа 1538–1918*, прир. Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, Нови Сад 2007, 339. О околностима које су претходиле и довеле до склапања Тајне конвенције уп.: Г. Јакшић, *Из новије српске историје. Абдикација краља Милана и друге расправе*, 70–142; С. Рајић, „Сто четрдесет година“, 85–120.

⁷¹ *Посланство Краљевине Србије у Паризу I*, док. бр. 37, 74–75.

француским државницима. Такође је веровао да би виши ранг француских посланика значио уздизање његовог и дипломатског угледа кнежевине у међународним круговима. Од доласка у Париз интензивно је радио на томе да француски посланик у Београду добије статус опуномоћеног министра.⁷² Та промена се десила почетком јуна 1880. године, о чему је Мариновића известио лично министар Фрејсине. Барон де Мишел био је именован за првог специјалног и опуномоћеног министра Француске Републике при двору кнеза Милана.⁷³ Међутим, на дан када је требало да преда акредитиве на именовану дужност, барон Де Мишел је примио тужну вест о преминућу свог детета у Паризу. Стога је обавестио кнеза и Ристића да не може да се прими дужности. Именовано је грофа Салоа да га мења у одсуству и више се није вратио у Београд. Тако је први опуномоћени министар постао гроф Канкло који је у новембру стигао у Србију.⁷⁴

Гроф Канкло је од свог претходника и Министарства био упознат са жељом кнежевине да буде уздигнута на виши државнички ранг. По њему, један од кључних догађаја дипломатске припреме за чин проглашења краљевине догодио се почетком јуна 1881. године када је кнез Милан био у посетама бечком, берлинском и руском двору. Канкло је јавио да је кнежевом путовању по европским престоницама претходила посета бугарских либералних опозиционара који су дошли у Београд да испитају расположење српског кнеза за стварање српско-бугарске персоналне уније. Кнез је одбио да прими бугарске емисаре, а и Мијатовић и други чланови владе били су против мешања Србије у унутрашње прилике Бугарске.⁷⁵ Путовање кнеза Милана изазвало је велику пажњу аустријске и друге стране штампе. Коментарисало се да је главни кнежев циљ придобијање наклоности три владара за промену државничког положаја, истог какав се скоро догодио у Румунији. Гроф Канкло је о томе разговарао с Мијатовићем који је настојао да умањи значај пута и истакао да ће кнез можда само разменити мишљења с аустријским, немачким и руским царевима, али да нема намеру да у овом тренутку покреће питање свог уздизања у краљевски ранг. Кнежев циљ је да Србија обезбеди, када за проглашење дође оптималан тренутак, да не буде противљења великих сила.⁷⁶

Прва станица на кнежевом путу била је Пешта, где га је дочекао цар Франц Јозеф с којим је у пратњи био и барон Хајнрих Хајмерле, нови аустроугарски посланик у Београду. Из Пеште је продужио у Берлин. У Берлину је провео три дана. Био је смештен у истом дворцу, заједно с царом и престолонаследником и присуствовао је војним маневрима организованим у његову част. У немачкој престоници кнез је изразио жељу да се сусретне и с тамошњим француским

⁷² Исто, док. бр. 32, 69.

⁷³ ДАС, S/F, ролна 39, док. 185, Paris, 5 juin 1880.

⁷⁴ Исто, док. 197–199, Sala – Freycinet, Belgrade, 19 juin 1880.

⁷⁵ ДАС, S/F, ролна 40, док. 224, Canclaux – MAE, Belgrade, 1 juin 1881.

⁷⁶ Исто, док. 229; 243–245, Canclaux – MAE, Belgrade, 4 juin 1881; 10 juin 1881.

амбасадором Сен Валијеом. Француском амбасадору је рекао да је главни разлог његове посете тројици царева да им скрене пажњу на могуће компликације ситуације у Бугарској. Истакао је да дубоко верује да се спрема абдикација кнеза Александра Батемберга и да ће Бугари у том случају извести анексију Румелије и упад у Македонију. То би значило поново отварање Источног питања и Србија, колико год желела мир, не би могла да допусти толико увећање територије Бугарске које би уништило равнотежу снага на истоку успостављену на Берлинском конгресу. Истакао је да је дошао с намером да владама у Бечу, Берлину и Петрограду изјави како ће се Србија ратом борити против велике Бугарске. Још је додао да је задовољан исходом разговора с аустријским званичницима, који су га сви уверили у одлучност да не дозволе оживљавање Санстефанског уговора. У Берлину је стекао исти утисак у разговорима с царом и принцем, мада жали што није имао прилике да се сретне с канцеларом Бизмарком који је у тренутку његове посете био болестан. Истакао је и велику бојазан у вези с Петроградом и могућим панбугарским идејама генерала Николаја Павловича Игњатијева.⁷⁷ Од Француске се надао благонаклоности, на коју је досад увек могао да рачуна. По повратку из Русије, кнез Милан је провео два дана у Бечу, што је својим извештајем потврдио и француски амбасадор Душател.⁷⁸

О свом путу кнез је по повратку у Београд разговарао са Канклоом. Рекао му је исто што и његовом колеги у Берлину. И даље је изражавао забринутост због ситуације у Бугарској. Кнез ниједном речју није споменуо детаље разговора које је водио, као ни договор постигнут у Бечу који ће недељу дана по његовом повратку, 28. јуна, Мијатовић потписати као Тајну конвенцију између Србије и Аустроугарске.⁷⁹ Кнез је заједно с француским послаником 3. јула присуствовао церемонији отварања радова на градњи железнице која је била уприличена на потезу до Топчидера. Канкло је у извештају нагласио да је кнез читавој свечаности дао француско-српски карактер. Још је скренуо пажњу Министарству да су друге дипломате приметиле да кнез нема француски орден достојан његовог ранга, већ само плакету Легије части и истакао је да би ту околност требало исправити.⁸⁰

⁷⁷ О Игњатијевићевеј политици уп.: Славенко Терзић, *На капијама Константинопоља. Русија и балканско питање у 19. веку*, Београд – Нови Сад 2021, 489–542. Засигурно да кнез није знао ни о политичком правцу који ће заузети нови руски цар Александар III који тек што је у марту ступио на престо, након атентата на његовог оца Александра II. У европским круговима се спекулисало да је он германофоб, што свакако није ишло у прилог кнезу Милану и политичком курсу који је заступао. Поводом доласка Игњатијева на место министра унутрашњих послова половином маја, који је сменио либерално оријентисаног Лориса Меликова, кнез Милан је у разговору с немачким престолонаследником Фридрихом III био још директнији него у разговору са Сен Валијеом назвавши ту промену погрешним избором (С. Рајић, „Сто четрдесет година“, 98, 104.)

⁷⁸ ДАС, S/F, полна 40, док. 271, le Compte Saint-Vallier – B. Saint Hilaire, Berlin, 10 juin 1881.

⁷⁹ С. Рајић, „Сто четрдесет година“, 108–109.

⁸⁰ ДАС, S/F, полна 40, док. 282, Canclaux – MAE, Belgrade, 3 juillet 1881.

И остатак лета, Канкло је наставио да прати догађаје везане за дипломатску припрему проглашења краљевине. Тако је известио да су кнез и кнегиња лето провели у Прагу где су били гости код надвојводе Рудолфа. Из Прага је кнежевски пар отпутовао у бању Ишл где су били угошћени код цара Франца Јозефа. Канклоов утисак након разговора с Мијатовићем био је да је кнез доста профитирао од тог летњег одмора, јер је Мијатовић тврдио да је аустроугарски суверен мање противан идеји проглашења Србије за краљевину која је планирана за пролеће наредне године када је заказан сазив велике скупштине.⁸¹

Крах Генералне уније и проглашење краљевине

Дунавски басен и Балкан били су само једна од регија за инвестиције *Генералне уније*. Мало је било познато да је банка имала разгранату мрежу инвестиција на северу Африке, највише у Египту, где је имала велики удео у акцијама за изградњу Суецког канала. Последњи велики подухват *Уније* било је оснивање поморског друштва у Трсту (Crédit maritime de Trieste) у децембру 1881. године. Подухват је реализован заједно с аустријском владом.⁸² Премда се чинило да је банка у свом зениту, проблеми су почели већ од следећег месеца. Од почетка јануара 1882. банка је почела да суспендује плаћања. До 19. јануара је нестало четири милијарде франака капитала, што ју је неминовно водило у стечај. У тренутку пада акција Бонту се налазио ван Париза, био је у Бечу где је с бароном Хиршом преговарао о откупу османских железница.⁸³ Озбиљност ситуације га је натерала да се 21. јануара врати из Беча, и да одустане од планираног пута у Италију, Србију и Русију.⁸⁴ У својим успоменама Бонту је записао да је 19. јануара постао свестан озбиљности ситуације и да је банка изгубила „битку на берзи“, али да се ипак надао да ће бити потпомогнута од владе да преживи удар.⁸⁵ То се, нажалост, није десило. Крах *Генералне уније* и берзе се преклопио са озбиљном политичком кризом. До тада слављен као херој и спасаца Француске у француско-пруском рату и Париској комуни, Леон Гамбета је од својих пријатеља оптужен да тежи ка успостављању диктатуре. Под притиском јавности поднео је оставку 14. јануара.⁸⁶ Пад Гамбетиног тзв. Великог министарства био је увод у хапшење Бонтуа. Ухапшен је 1. фебруара на скупштини акционара банке заједно са директором *Уније* Федером, док је 30.

⁸¹ Исто, док. 362–368, Canclaux – MAE, Belgrade, 22 septembre 1881.

⁸² E. Bontoux, *L'Union Générale*, 118–120.

⁸³ В. Вучковић, „Пад Генералне уније“, 65.

⁸⁴ J. Bouvier, *Le Krach de L'Union Générale*, 173–174.

⁸⁵ Ibidem, 173–174.

⁸⁶ Влада на челу са Леоном Гамбетом формирана је почетком новембра 1881. О тешкоћама које су пратиле састав кабинета Мариновић је известио врло детаљно 15. новембра (*Посланство Краљевине Србије у Паризу* I, бр. 138, 232–234).

јануар заведен као дан званичног банкротства *Генералне уније*.⁸⁷ Бонту је провео осам месеци у истражном затвору, озлоглашеној Консијержерији, која је служила као затвор још од 14. века. Одмах након што је ослобођен емигрирао је у Кастиљу, где је 1888. године написао историју *Генералне уније*.⁸⁸

Нову француску владу образовао је Фрејсине, који је истовремено узео и ресор спољних послова, док је на чело министарства финансија дошао познати банкар Леон Сеј.⁸⁹ Бонту је за недостатак владине подршке бацио кривицу на нову владу као и на „масонерију и Јевреје у државним структурама“.⁹⁰ Одлуком да пусти *Генералну унију* низ воду нова влада је зарад обрачуна с преосталим монархистичким струјама свесно изабрала да ослаби своје позиције у Египту. Губитак акција у Суецком каналу је неминовно довео до потискивања француског утицаја и наметања британског протектората.

У Србији су за крах *Генералне уније* и озбиљност ситуације сазнали када је посланик Мариновић 22. јануара обавестио Мијатовића о великој кризи на париској и лионској берзи која је узрокована спекулативном препродајом акција и по шест пута већим ценама од реалних. Ипак он је био уверен да тај потрес, иако врло озбиљан, неће срушити *Генералну унију*.⁹¹ Стрепња над судбином државног новца се у првим данима строго чувала у круговима двора и владе. На седници скупштине 22. јануара, кнез је држао говор у коме ниједном речју није споменуо потенцијалну финансијску кризу већ је говор посветио изразима подршке за напоре Аустроугарске да угуши немире у Босни уз нагласак да Србија са своје стране чини све да оправда симпатије Беча и цара.⁹² Сва

⁸⁷ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 138, 159; *Посланство Краљевине Србије у Паризу I*, бр. 177, 285–286.

⁸⁸ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 252.

⁸⁹ В. Вучковић, „Пад Генералне уније“, 64.

⁹⁰ E. Bontoux, *L'Union Générale*, 137.

⁹¹ *Посланство Краљевине Србије у Паризу I*, бр. 171, 271–275.

⁹² ДАС, S/F, ролна 40, док. 13–14, Sala – Gambetta, Belgrade, 23 janvier 1882. Да невоља буде већа, док се Париска берза колебала, Бонту се, пошто је у Бечу био одбијен за помоћ, обратио Мијатовићу. Тражио је од њега да му пребаци обвезнице у номиналној вредности од 40 милиона франака. Мијатовић је то учинио без знања владе. По уговору, Србија јесте била обавезна да те обвезнице пребаци Бонтуу на његов захтев, али је Мијатовић касније кудио сам себе због овог лакомисленог и исхитреног потеза. Мијатовић је такође првих дана 1882. године пребацио *Унију* суму од 708.000 динара која је била намењена немачкој фирми Маузер с којом је имала склопљен уговор о испоруци пушака. Одобрио је расход с упутом да *Генерална унија* пребаци тај новац Маузеру. На концу, ова сума је ушла у укупну стечајну масу, а дуг Србије према Маузеру остао неизмирен. Разматрајући одговорност српске стране за договор с *Унијом Слободан Јовановић* је сматрао да кривца не треба тражити искључиво у личности кнеза Милана, већ да велики део одговорности пада на плећа министра Мијатовића који је као министар финансија требало да упозори кнеза и владу на ризике склапања посла с младом финансијском институцијом каква је била *Унија*. Мијатовић то није учинио јер је према Јовановићевим речима имао две мане: „Није умео или није хтео

страховања кнеза и владе прерасла су у панику када је Мариновић 31. јануара телеграфисао да је *Унија* банкротирала.⁹³ Отправник послова француског посланства гроф Сала, који је замењивао службено одсутног грофа Канклоа, наредних дана писао је да се Србија може убројати међу жртве краха *Генералне уније* због чијег банкрота је на помолу парламентарна криза.⁹⁴ Мијатовић је већ био на путу за Париз где је стигао 3. фебруара.⁹⁵

Док се чекало на Мијатовићев извештај о стању ствари влада се обратила канцеларији *Генералне уније* у Београду, где се затекао једино главни предузимач радова, Витали. Притисци од српских званичника су сваким даном бивали све јачи, па је он почетком фебруара затражио заштиту француског посланства. Истакао је да трпи страشان притисак српских званичника који му нису веровали да је независан предузетник и да се његова канцеларија само пуком случајношћу налази у истој кући где је и седиште *Уније*. Он је убрзо отпутовао из Београда с намером да у централи банке у Паризу и сам тражи разјашњење ситуације.⁹⁶

По доласку Мијатовића у Париз, у присуству синдика који је водио стечајни поступак, Бонту и директор банке Федер испитани су о српским акцијама у поседу *Уније*. Бонту је тврдио да се у сефу налази 20.000 обвезница, а синдик је обећао да ће након што проучи уговор са српском владом настојати да цео случај издвоји из стечајног поступка, врати обвезнице и тиме омогући Србији закључење новог уговора с другим новчаним заводом. Иако су Фрејсине и Сеј настојали да буду предусретљиви и укажу помоћ у границама закона, како су говорили, случај се никако није мицао с мртве тачке. Од њих двојице Сеј је показивао веће интересовање за недаће Србије. Обећао је да ће лично разговарати с директором банке *Banque de Paris et des Pays-Bas* Жубером и још неким утицајним финансијерима о могућности да они преузму *Унијин* уговор са Србијом.⁹⁷ Међу Сејовим саговорницима је био и Алфонс Ротшилд. Но, Ротишилдов, Жуберов као и одговори других финансијера били су идентични онима с јесени 1880. године. Србија је и даље била непозната у финансијским круговима Француске и Европе, а након слома *Генералне уније* и сама прилично дискредитована. Од Ротишилда, а убрзо и од француске владе стигла је препорука да Србија своју сламку спаса тражи у Бечу.⁹⁸

да се цењка са страним зајмодавцима, и није имао куражи да обелодани Народној скупштини право стање финансија". У преговорима са страним зајмодавцима био је мек и попустљив – нешто због мекообразности, а нешто због неусредсређености на детаље и пргаве нестрпљивости, да што пре дође до погодбе (Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 143–144; С. Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, 391).

⁹³ *Посланство Краљевине Србије у Паризу* I, бр. 175, 281–283.

⁹⁴ ДАС, S/F, ролна 40, док. 18–20, Sala – MAE, Belgrade, 1 février 1882.

⁹⁵ Исто, док. 17, Sala – MAE, Belgrade, 1 février 1882.

⁹⁶ Исто, док. 25, Sala – MAE, Belgrade, 3 février 1882.

⁹⁷ В. Вучковић, „Пад Генералне уније“, 66.

⁹⁸ Исто, 66–67.

Још од почетка кризе кнез је излаз тражио у Бечу. Већ 20. јануара изразио је сумње аустроугарском посланику грофу Рудолфу Кевенхилеру⁹⁹ да влада и он могу преживети тај скандал када доспе у јавност, да би у новом разговору 6. фебруара још јаче потцртао своје страхове и сумње. Пошто је Кевенхилеру предочио стање преговора које је Мијатовић водио у Паризу, кнез је нагласио: „Ја познајем мој народ, он не би никад опростио новчани губитак, ни садашњој влади, ни странци која је подржава, чак и када би му се саопштила постигнута уштеда према ономе што је дато Бонтуу. У његовим очима влада и странка би починиле издају према земљи и морале би одступити с власти. [...] Шта би мени онда остало да радим?“ Он је истакао да је једино решење да се нађе финансијска група која би српске железнице примила у својству Бонтуовог наследника. Та група би на себе примила обавезу да се наплати из *Унијине* ликвидације. Он је истицао да би *Лендербанка* била најподеснији избор, посебно ако би јој царска влада пружила гаранције против евентуалног губитка, јер су ипак далеко већи интереси у игри него што је губитак од неколико милиона. Озбиљност кнежевих речи добила је потврду свега два дана касније када је до Кевенхилера стигла вест да Пироћанац и Илија Гарашанин, министар унутрашњих послова, имају намеру да поднесу оставку услед потпуне душевне клонулости због Бонтуове афере. По налогу министра спољних послова грофа Густава Калнокија (1881–1895) Кевенхилер је саопштио Пироћанцу „најживљу жељу“ царске владе да истраје на положају, јер би повлачење владе у тренутку кризе угрозило положај кнеза и династије, и обећао да ће аустријска влада са своје стране учинити све да сачува Србију од последица једне такве кризе.¹⁰⁰

У тражењу излаза из кризе, Мијатовић је у Паризу разговарао са свим политичким личностима од значаја, између осталих и с тадашњим отправником послова аустроугарске амбасаде у Паризу, а будућим министром спољних послова грофом Агенором Голуховским (1895–1906), који га је упутио на конзорцијум *Comptoir National d'Escompte*. Мијатовић је био изузетно задовољан добијеном препоруком и исходом преговора што је тумачио као прву корист склопљене Тајне конвенције. Уз гаранције грофа Голуховског као и министра Сеја, Мијатовић је 14. фебруара са *Comptoir* склопио нови уговор, али га је српска влада одбацила јер се *Comptoir* није тим уговором обавезао да прими све српске железничке акције. Поведени су додатни преговори који су на крају резултирали постизањем споразума који је српска влада прихватила.¹⁰¹ Образлажући нови уговор пред скупштином, Мијатовић је изразио задовољство што је Србија „без штете изашла из велике несреће са *Генералном унијом*“. Његове налазе је накнадно подржао и Железнички одбор који је скупштина образовала за ту намену утврдивши да је у тренутку краха *Генералне уније* нето потраживање Србије од ње износило 34.5 милиона динара, док је *Унија* од Србије

⁹⁹ Аустроугарски посланик у Србији 1881–1886.

¹⁰⁰ В. Вучковић, „Пад Генералне уније“, 77, 79.

¹⁰¹ Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 146–7.

потраживала свега 8.4 милиона динара.¹⁰² Преговори и споразум су постигнути уз велико залагање Беча, који је помажући Србији у ствари помагао себи и спасавао свој капитал. Као и у случају *Генералне уније*, *Лендербанка* се налазила и у оквиру новог конзорцијума с истим уделом капитала од 30% који је из *Генералне уније* пренет у нови новчани завод.¹⁰³ И Бонту је у успоменама тврдио да српска влада није ништа изгубила јер је нови конзорцијум умањио кредит за 12 милиона франака, што је у пракси значило уштеду од 33.000 франака по километру пруге.¹⁰⁴ Пруга Београд–Ниш званично је отворена 4. септембра 1884, конекција за Солун четири године касније, а први међународни воз Будимпешта–Београд–Софија–Цариград прошао је 13. августа 1888. кроз Србију.¹⁰⁵

Парламентарна криза изазвана крахом *Генералне уније* трајала је готово пет недеља и за то време је изгледало да земљом нико не управља. Док је беспомоћно тражила излаз, влада се одржавала на власти једино кнежевом упорношћу. С друге стране, финансијска криза је пружила радикалској опозицији моћно оружје за борбу које јој је недостајало. Широм земље спроведена је агитација која је почела да добија антидржавни карактер; био је то сценарио на који је кнез упозоравао Кевенхилера. Да би агитацији стала на пут, влада је оживела идеју о проглашењу краљевине која је била одгођена за крај године на прву вест о Бонтуовом краху. Пироћанац је веровао да се том предлогу чак ни опозиција неће супротставити, а влади је требало хитно да постигне успех који ће умирити јавност и ућуткати опозицију. Пре него што се влада дала у дипломатску акцију, Пироћанац се 27. фебруара посаветовао с Кевенхилером. Он је разумео разлоге владе да се одлучи на такав корак, али је изражавао бојазан да је рок за дипломатску припрему исувише кратак. Пристанак царске владе стигао је 3. марта, а истог дана је српским представницима у иностранству послато саопштење да о намерама српске владе обавесте владе код којих су били акредитовани.¹⁰⁶

Гроф Сала је 1. марта јавио Фрејсинеу да је из поузданих извора сазнао да ће до проглашења краљевине доћи врло скоро и тим поводом питао да ли је овлашћен да одмах призна нови ранг државе.¹⁰⁷ Вест о скором проглашењу му је 3. марта потврдио лично Пироћанац и замолио да о томе обавести своје Министарство. Истовремено је њега и све друге дипломате замолио да буду дискретни и информацију о прокламацији држе у највећој тајности како би се

¹⁰² Ово је потврдио и радикалски министар грађевина Пера Велимировић 1889. истакавши у једној од скупштинских расправа да је Србија из стечајне масе *Генералне уније* добила 12.8 милиона динара, а 12 милиона од *Comptoir National d'Escompte* (Б. Мијатовић, *Историја државних финансија*, 142, 147–8).

¹⁰³ Сузана Рајић, „О новим аспектима прогласа Србије краљевином поводом стотридесето-годишњице (1882–2012)“, *Српске студије* 3 (2012) 377–8.

¹⁰⁴ Е. Bontoux, *L'Union Générale*, 79.

¹⁰⁵ М. Samardžić, *Roads to Europe*, 141.

¹⁰⁶ В. Вучковић, „Пад Генералне уније“, 83–4.

¹⁰⁷ ДАС, S/F, полна 40, док. 32, Sala – МАЕ, Belgrade, 1 mars 1882.

избегле опструкције од опозиције.¹⁰⁸ На дан прокламације 6. марта, Сала је послао телеграм у коме је известио да је аустријски посланик први тражио аудијенцију да честита краљу Милану крунисање и упитао како да он поступи.¹⁰⁹ Фрејсине је сутрадан одговорио да је гроф Сала овлашћен да у име Француске призна нову државу, пошто друге силе нису уложиле никакву примедбу на проглашење краљевине.¹¹⁰

Гроф Сала је примљен у аудијенцију 9. марта, чиме је Француска међу последњима из реда великих сила признала чин проглашења. На изласку из двора Сала се сусрео с посланицима Грчке и Белгије који су, као и он, дошли на честитање новом краљу.¹¹¹ Истога дана је барон Канкло стигао са одсуства и затражио пријем код краља. Краљ га је примио 10. марта, а краљица Наталија сутрадан, 11. марта. Опису аудијенције и свом виђењу догађаја Канкло је додао да је проглашење Србије краљевином имало велики симболички значај за српски народ који се овим чином подсетио славних времена цара Душана. Још је додао да Срби сматрају своју историју прекинутом 1389. са смрћу „цара Лазара“ и поново васкрслом 1804. и 1815. с Карађорђем и Милошем. Период између, под турском влашћу, Срби не рачунају као део своје националне историје. Извештај је закључио опаском да Милан уздизањем за краља чека на тренутак када ће посегнути за царском круном да тиме настави традицију „царева из династије Стефановић“.¹¹² Остаје непознато да ли је Канкло ову „причу“ чуо током пријема код српског краља или од неке друге личности, али је она занимљива илустрација виђења овог важног догађаја очима једног странца.¹¹³ Милан се личним писмом 22. марта обратио председнику Француске Републике Жилу Гривију и обавестио га о чину крунисања као и да га је одликовао Таковским орденом. Гриви је одговорио 19. априла и захвалио се на додељеном ордену.¹¹⁴ Чин уздизања Србије у ранг краљевине је, иако већински

¹⁰⁸ Исто, док. 33, Sala – MAE, Belgrade, 3 mars 1882.

¹⁰⁹ Исто, док. 38, Sala – MAE, Belgrade, 6 mars 1882.

¹¹⁰ Исто, док. 40, MAE – Sala, Paris, 7 mars 1882.

¹¹¹ Исто, док. 41–42, Sala – MAE, Belgrade, 8 mars 1882.

¹¹² Исто, док. 49, Cancleux – MAE, Belgrade, 11 mars 1882.

¹¹³ Историчарка Сузана Рајић, напротив, сматра да краљ Милан не само да није имао претензија према царској круни, већ да од доласка на престо 1868. није показивао да му је посебно стало до чина крунисања. Пошто му цар Фрања Јосиф није дао круну похрањену у Бечу, за коју се погрешно мислило да је круна краља Милутина, он више то питање није покретао. Међутим од 1882, не случајно, краљ наглашава значај Жиче – као светог места у којем су крунисани средњовековни српски владари, од Стефана Првовенчаног наовамо. Он сам је по прогласу Краљевине посетио Жичу, а неколико година касније на поклоњење сенима Светог краља Стефана Првовенчаног ишао је и његов син, краљевић Александар (1889). Уп.: С. Рајић, „О новим аспектима прогласа“, 390.

¹¹⁴ ДАС, S/F, ролна 40, док. 79–80, MAE – Canclaux, Paris, 19 avril 1882.

оспараван у историографији,¹¹⁵ пресудно утицао на пораст угледа Србије у свету. О чину крунисања краљ је обавестио све европске и ваневропске дворове што је резултирало успостављањем дипломатских односа с многим државама.¹¹⁶

Реакције француске јавности на уздизање Србије у ранг краљевине

Једнако колико су француске државне структуре биле заокупљене својом унутрашњом кризом, ни француска јавност није поклонила превелику пажњу чину проглашења Србије краљевином. Натписе о том чину и његовом тумачењу налазимо само у неколико листова. Лист *Le Soir* је 9. марта донео занимљив чланак с тезом да је уздизање Србије на ранг краљевине „резултат дугих и напорних преговора вођених између великих сила“. Од свих великих сила Аустрија је реализацију идеје кнеза Милана највише подржавала, јер је то за њега био начин да консолидује актуелну владу чији положај је у великој мери зависио од аустроугарске политике. С те тачке гледишта помоћ бечке владе у чину проглашења значила је гаранцију лојалности нове краљевине, али и одбацивање свих панславистичких интрига. Ово објашњава незадовољство Русије предузетим кораком, стоји у наставку чланка, али је њена реакција остала само на нивоу незадовољства јер није добила подршку других сила. Свакако ова амбиција српског кнеза била је позната у европским круговима од тренутка уздизања Румуније у ранг краљевине српски агенти су истицали да кнез Милан има амбицију да добије исти ранг као његов румунски сусед. Други утисак овог француског листа је неприпремљеност скупштине и уопште српског јавног мњења за овај чин. Овај лист истиче да се више пажње посветило агитовању у иностранству него припреми јавности унутар земље. У прилог придобијања подршке у иностранству овај лист помиње посету краља Милана Бечу у јуну

¹¹⁵ Слободан Јовановић је највише писао о исхитреном прогласу краљевине и највише је допринео да се проглашење веже за пад *Уније*. Војислав Вучковић је тврдио да тај чин није подигао углед Србије како се очекивало, те да је Краљевина била „ништа друго до средство за тренутно спасавање“ владе и кнеза, а све то на штету српских националних задатака. Драгослав Јанковић је својим оштрим ставом о Тајној конвенцији устврдио да се радило о продаји српских националних интереса Аустроугарској, а о прогласу краљевине није рекао ни речи. Ни Чедомир Попов није сматрао да се ради о „историјском“ чину и са подсмехом је наводио да је у целој ствари најсрећнији био „новопечени“ краљ. Милорад Екмечић је још давно приметио да је потомство било „крајње неправично“ према краљу Милану, али је проглас краљевине поменуо без коментара (С. Рајић, „О новим аспектима прогласа“, 381).

¹¹⁶ Уп.: Јелена Н. Радосављевић, „Србија и Персија 1878–1889: почетак дипломатске комуникације“ *Историјски часопис* LXX (2021) 345–363; Биљана Стојић, „Дипломатски контакти Србије/Југославије и Португалије (1882–1924)“, *Мешовита грађа (Miscellanea)* XLI (2020) 157–171.

претходне године и истиче да је она засигурно имала за циљ добијање подршке за овај завршни корак. Околности које су дефинитивно преломиле да се чин проглашења изврши у том тренутку, а не неколико месеци раније јесу по мишљењу овог листа догађаји у Босни и Херцеговини и жива панславистичка агитација. Беч је искористио околности да подршком проглашењу наметне Србији „извесне обавезе“ заузврат. И за крај, лист закључује да је Србија од пре започела да гравитира ка аустријској орбити, али да је овим чином чврсто везала своју судбину за судбину Аустроугарске. Као аутор чланка се наводи дописник листа из Будимпеште. У односу на став француске владе истиче се да, пошто је влада добила званично саопштење о проглашењу, француском посланику у Београду наложено је да честита краљу у влади, односно да следи корак који су већ учинили представници Аустроугарске, Немачке и Италије. У додатку лист наводи да је српски посланик Мариновић отпутовао за Лондон да тамошњој влади поднесе званичну ноту о проглашењу, као и да је истим послом из Беча у Рим стигао Филип Христић, опуномоћени посланик за Аустроугарску и Италију.¹¹⁷ Овај чланак од речи до речи је преузео лист Републиканске странке *L'Unité nationale* 10. марта.¹¹⁸

Лист *Le Justice* који је основао Жорж Клемансо 1880. године није донео ниједан чланак о проглашењу Србије краљевином, већ неколико агенцијских вести на ту тему и кратких саопштења преузетих из страних листова. Између осталих, преузет је кратак чланак из бечког листа *Wiener Abendpost* у коме је истакнуто да је проглашење дуго припреман пројекат кнеза Милана, а разлог што је одабрао управо овај тренутак везује се за унутрашњу ситуацију у Србији и његово уверење да ће уздизање државе на виши ранг дуготрајно консолидовати унутрашње политичке прилике. У том контексту, суседне државе, међу њима и Аустроугарска, немају другог избора осим да пожеле срећу и успех новом краљевству. Други чланак, преузет из *La Gazette de Cologne*, био је у дијаметрално супротном тону од претходног. У њему се као кључно поставља питање „да ли је Србија извела државни удар, или је за свој потез тражила сагласност великих сила?“ И овај лист је проглашење доводио у везу са нередима у Босни и као претпоставку истакао да је подршком проглашењу Аустрија плаћала лојалност Србије, односно гаранцију да Србија неће агитовати у Босни и Херцеговини међу сународницима, нити их помагати на било који начин. Овај лист закључује свој кратки текст реченицом: „Почињени греси у последњем турском рату сада долазе на наплату“.¹¹⁹

Journal des Débats, коме је српска влада послала посебну депешу о извршеном чину, истиче да је проглашење изведено под владом министра Пироћанца који се надао да ће се Србија коначно ослободити панславизма и

¹¹⁷ „Le Royaume de Serbie“, *Le Soir*, № 4645, Jeudi 9 mars 1882, 1.

¹¹⁸ „Le Royaume de Serbie“, *L'Unité Nationale – journal républicain quotidien*, № 462, Vendredi, 10 mars 1882, 2.

¹¹⁹ „Le Royaume de Serbie“, *Le Justice*, № 784, Jeudi 9 mars 1882, 2.

учврстити срдачне односе с Аустријом. Овај кратки текст је из *Journal des Débats* пренео лист *La Patrie* који је још додао вест од кореспондента из Берлина да је министар Мијатовић током дипломатске припреме уверио аустријске државнике да ће у случају рата између Русије и Аустрије Србија марширати заједно с Аустријом.¹²⁰

Ако бисмо покушали да сумирамо домете француско-српских односа у периоду 1878–1882, онда бисмо истакли да је Србија имала интерес да у другим државама нађе контрабаланс утицају свог северног суседа. Први корак у том правцу било је дефинисање трговинских односа с другим државама. Трговински споразум са Француском постигнут је тек у јануару 1883. године, доста касније него с другим европским силама.¹²¹ Пре овог, Србија је током 1879. и 1880. године склопила трговинске уговоре с Румунијом, Великом Британијом, Италијом, Русијом, Швајцарском и Белгијом.¹²² Обазривост Француске и у овом питању опет треба тумачити ривалским односима с Немачком и Аустроугарском, као и чињеницом да је Србија била удаљена и тиме спадала у земље другог или трећег реда. Такво објашњење је барон Курсел дао Мариновићу у новембру 1881. године када се српски посланик распитивао о могућности отварања преговора.¹²³ Засигурно да се такав одговор шефа Политичког одељења темељио на извештају посланика Канклоа који је у јануару 1881. године једним опширним извештајем сондирао потенцијал француско-српских трговинских односа. У извештају је навео да је трговинска размена Србије са Француском износила тек скромних 12% наспрам 45% с Аустроугарском. Наведени проценат се односио само на увоз производа из Француске, док директног извоза из Србије у Француску није ни било. Разлог за то, како наводи, није био лош квалитет производа, јер би артикли као што су кожа, суве шљиве, говедина, житарице били радо прихваћени на француском тржишту, већ су царински прописи били неповољни за француске трговце. Истакао је апсурдност да су се ови српски производи увозили у Француску, али једино и искључиво уз посредство Аустроугарске.¹²⁴

Насупрот Србији, француска политика у овом периоду, што смо показали и овим радом, *Journal des Débats* на најбољи начин би се могла окарактерисати као пасивна. Далеко од тога да Француска није била заинтересована да шири свој утицај на југоисток Европе и да у многим сферама није видела потенцијал за сопствене политичке и економске интересе, али је њено поље деловања било сужено прејаким утицајем двеју германских сила. Проћи ће цела деценија док

¹²⁰ „Dernières nouvelles“, *La Patrie*, Quarante-deuxième année, Mercredi 8, mars 1882, 1.

¹²¹ *Посланство Краљевине Србије у Паризу* I, бр. 229, 351–352.

¹²² ДАС, S/F, ролна 39, док. 261–266, des Michels – Waddington, Belgrade, 3 décembre 1879; исто, док. 271–274, des Michels – Waddington, 12 décembre 1879.

¹²³ *Посланство Краљевине Србије у Паризу* I, бр. 142, 237–238б.

¹²⁴ ДАС, S/F, ролна 74, док. 1–6, Cancleux – Barthélemy Saint-Hilaire, Belgrade, 29 janvier 1881.

млада француска република не ојача довољно, не изађе из политичке изолације и врати се на европску позорницу као равноправан такмац других великих сила. Дугорочно, Француска ће одиграти кључну улогу у потискивању аустријског економског утицаја у Србији, али ту важну и судбинску улогу Француске на Балкану није могла да предвиди ни генерација српских политичара нити француских с почетка осме деценије 19. века.

Biljana STOJIC

**FRENCH POLICY TOWARDS SERBIA IN THE PERIOD OF THE CONGRESS OF BERLIN
UNTIL THE PROCLAMATION OF THE KINGDOM OF SERBIA IN 1882**

Summary

The paper focuses on the policy of the young French Republic regarding Serbia in the period from the Congress of Berlin of 1878 until the proclamation of the Kingdom of Serbia in 1882. Although considered one of the Great Powers, in the late 1870s and 1880s, France still suffered from the consequences of the terrible defeat from Prussia. The defeat caused the fall of the Second French Empire and political isolation of the Third Republic. The young Republic was pushed aside during the Congress of Berlin. France was not consulted about any important question discussed in Berlin. Its isolated position within the Concert of Europe greatly affected its diplomatic relations with countries that had recently become independent – Serbia, Romania, and Montenegro. Nonetheless, France was highly interested in new markets and products offered by new members of the European family, but due to aggressive Austro-German policy, it was forced to remain inactive. Regarding Serbia, the situation slightly changed with the appearance of the *General Union*, a financial consortium with dominant French capital and a leading investor in railways in Serbia. Though aware that the *General Union* and its director Paul Eugène Bontoux were strongly supported by the Austrian government, France saw many benefits from the Union's successful operation in Serbia. As written by French minister, Count Jules Paul Caneleux, the General Union in Serbia was open to other French investors, with France being able to reap the benefits as it could spread its political, economic and cultural influence in this yet unknown part of Europe. Even though the *General Union* was seen as a partly French consortium, France was not affected by its collapse which occurred in January 1882. Regarding Serbia, seen from France's perspective it was just a minor step back, while in France the Republican majority got the opportunity to deal once and for all with the Monarchists and their supporters within the ranks of the General Union. Preoccupied with its interior affairs, the French Republicans directed Mijatović, the Minister of Foreign Affairs, to seek salvation in Vienna and not in Paris. Over the following few months, France was preoccupied with its interior political situation, neglecting even Serbia's elevation to the kingdom. Serbian minister in Paris Jovan Marinović was deeply disappointed with the indolent attitude of French politicians regarding this important event for his country – the proclamation of the Kingdom on 6 March 1882. For that reason, France was the most vigilant among all the Great Powers and officially recognised the new Kingdom later than other Great Powers. The French attaché offered his salutation to new Serbian King Milan I on 9 March. On his behalf, King Milan decorated French President of Republic Jules Grévy with the Takovo order, thanking him for kind greetings. The French public had a

similar passive reaction to the proclamation of the Serbian Kingdom. French newspapers dedicated to this event just a few short articles, mostly translated from Austrian or German papers. The joint stance was that Serbia placed itself even more in Austria's orbit and that the act was conducted with Vienna's approval. An entire decade elapsed before the young French Third Republic overcame its isolated position within Europe and a decade before French investors reappeared in the Serbian market as equal competitors to Austrian capital. In the long run, France played an important role in helping Serbia to suppress Austria's strong political and economic influence. The first cornerstone of future fruitful cooperation was laid in 1883 with the conclusion of the first Serbian-French commercial agreement.

Keywords: Serbia, France, Prince Milan, Jovan Marinović, Paul Eugène Bontoux, railway convention, proclamation of the Serbian Kingdom.

Саша СТАНОЈЕВИЋ*

Филозофски факултет Универзитета у Приштини
с привременим седиштем у Косовској Митровици

Далибор ЕЛЕЗОВИЋ**

Филозофски факултет Универзитета у Приштини
с привременим седиштем у Косовској Митровици

СПОЉНА ПОЛИТИКА СРБИЈЕ ПРЕМА СУСЕДНИМ ЗЕМЉАМА ОД ОБНАВЉАЊА КРАЉЕВИНЕ ДО СТВАРАЊА БАЛКАНСКОГ САВЕЗА (1882–1912)

Апстракт: Рад представља преглед процеса кроз који је српска дипломатија прошла у намери да уз сарадњу са суседима, у првом реду с Бугарском, Црном Гором и Грчком, оствари дуго очекиване интересе у смислу ослобођења Старе Србије. С обзиром на то да је Берлинским конгресом била онемогућена било каква даља ослободилачка акција Кнежевине Србије према Босни и Херцеговини, надаље се наступало у границама могућег. Примарни задатак српске спољне политике усмерен је тако ка јужним областима. Будући да и Србија и њени суседи појединачно још нису имали снаге за реализацију својих интереса на рачун Османског царства, без обзира на озбиљну кризу у коме се оно налазило, потреба за заједничким наступањем је све више добијала на значају. Иако се врло брзо јасно осетило да су препреке у том смислу биле бројне и тешко савладиве, начело *Балкан балканским народима*, формулисано за времена кнеза Михаила Обреновића, по свему судећи се ипак није могло реализовати без шире политичке сарадње. Оваква замашна акција привлачила је пажњу бројних заинтересованих страна. Осим чланица будућег савеза из 1912. године, за даљи расплет догађаја интересовало се најпре Османско царство, ка коме је оштрица суседа и била уперена, али и велике силе, у првом реду Аустроугарска и Русија. Због свега не чуди да је било потребно чак три деценије интензивног спољнополитичког рада препуног озбиљних искушења, да би се од времена проглашења Србије за краљевину дошло до основа за стварање војно-политичког савеза са суседима, који је резултирао успешним ослобођењем простора тзв. Европске Турске а с њим и ослобођењем Старе Србије.

Кључне речи: Краљевина Србија, спољна политика, Стара Србија, Балкански савез, Османско царство.

Српска национална политика према јужним крајевима, Старој Србији и Македонији, вођена је у измењеним политичким околностима у времену након

* sasa.stanojevic@pr.ac.rs

** dalibor.elezovic@pr.ac.rs

Берлинског конгреса. Конкретне мере су кроз спровођење више државних планова постављале основу којом се ишло ка коначној реализацији ослобођења Старе Србије.¹ Темелји овакве политике, којом су се током наредне три деценије у Балканским ратовима остварили прокламовани циљеви, постављени су управо у доба владавине кнеза Милана Обреновића 1880. године, када је постало јасно да је једини могући правац напредовања и успешног проширења државне власти онај према јужним областима. За такав искорак било је нужно обезбедити спољну подршку. У постојећим условима до ње се онда могло доћи једино преговорима с Аустроугарском, с којом је Србија 1881. године склопила познату „Тајну конвенцију“, а која је заправо била и први политички уговор нововековне српске државе.²

Иако је подршка Беча била ограничена (ограничење српског наступања у Новопазарском санџаку) па и неискрена (истовремено подржавање продора Албанаца у Стару Србију и Бугара у Македонију),³ при постојећим околностима Србији није преостало ништа друго већ да се указана прилика искористи и да се развије снажна политичка, дипломатска, културна, просветна, пропагандна, обавештајна и свака друга акција. Осим пожртвованог рада на терену који је подразумевао напоре ка очувању и развоју школског система, отварању конзуларних представништава, покушајима поправљања црквених прилика и сличне мере, српска дипломатија је постала и крајње активан учесник у проналажењу одговарајуће формуле која би кроз савезништво са суседима водила ка коначном слоому османске власти на простору тзв. Европске Турске. Србија, уосталом као и њени суседи, није била у могућности да такав циљ реализује самостално. Сличну националну политику према истим просторима водили су и остали народи у окружењу, сударајући своје жеље и интересе нарочито поводом питања Македоније. Из тог разлога се морао прећи тежак пут од наизглед тешко помирљивих страна до углавном невољног, али ипак каквог-таквог савезничког односа.⁴

Улога Србије у читавом процесу била је значајна. Без обзира на кризе кроз које је пролазила, на њу се већ одраније гледало као на Пијемонт српства, па и југословенства. Штавише, у одређеним круговима сматрана је и „балканским Пијемонтом“, како су је називале италијанске дипломате још од Кавуровог времена.⁵ Међусобној сарадњи балканских држава је шири значај давала још

¹ Милош Јагодић, „Планови о политици Србије према Старој Србији и Македонији (1878–1885)“, *Историјски часопис* LX (2011) 435–436.

² Сузана Рајић, „Сто четрдесет година од првог политичког уговора независне Србије (1881–2021). Добро и зло 'Тајне конвенције'“, *Српске студије* 12 (2021) 86, 102.

³ Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX век): драма једне цивилизације. Рашка, Косово и Метохија, Скопско-тетовска област*, Нови Сад – Београд 2012, 220.

⁴ Саша Станојевић, *Стварање Балканског савеза 1912*, Косовска Митровица – Прокупље 2020, 9–10.

⁵ Алберто Бекерели, „Српски успон на Балкану према белешкама италијанских дипломатских представника и војника (1875–1903)“, *Историјски часопис* LXV (2016) 355.

једна компонента. У заједничком наступању се с временом видела не само реализација ослободилачких планова, већ и истовремени рад на даљем ограничењу претензија великих сила на овом простору. Овакав развој прилика није одговарао многим. Зато су међусобни антагонизми на Полуострву и надаље вешто подстицани спољним утицајима, при чему је предњачио онај из Беча. Државници суседне Монархије нису презали од вођења политике чији је циљ био усмерен ка томе да се балкански народи узајамно што више заваде и да им се угуши свако осећање заједништва.⁶

Често лоше релације међу балканским народима уистину су представљале плодно тле малициозним утицајима са стране, за шта су одговарајућ пример српско-бугарски односи. Од добре сарадње у време кнеза Михаила, за релативно кратко време се уз подстицаје Беча, Петрограда, Цариграда дошло до тачке крајње нетрпељивости. Деловање Бугарске егзархије, Санстефански мир, вишегодишњи спор Србије с бугарским монасима у Хиландару, криза у односима после Тимочке буне, Бреговска афера, а затим и ратни сукоб и даља борба кроз преклапање интереса на простору Македоније, јасно указују на крупне проблеме у односима два суседа.⁷

Како се Македонија показала као најозбиљнији проблем у даљим договорима, било је пожељно да се унапред јасно дефинишу линије разграничења након очекиваног ослобођења. О подели интересних сфера између Србије и Бугарске говорило се иначе већ 1880. године по оснивању Тајног одбора у Београду, који је био задужен за руковођење пропагандном делатности у Старој Србији и Македонији. Члан Одбора, Матија Бан, смештао је границу интересних сфера на вододелници река Струме и Месте. О потреби постизања оваквог споразума говорио је председник српске владе Јован Ристић бугарском кнезу Александру Батембергу већ приликом његове посете Београду септембра исте године.⁸

Иако су правци спољне политике били већ јасно постављени, они су умногоме зависили и од нестабилних унутрашњих прилика у земљи. С обзиром на то да је ово био почетак једне нове фазе у политичком животу Србије, у коме је тек почетком 1881. године дошло до формалног организовања политичких странака, међустраничке борбе биле су у пуном јеку. Вођена је огорчена борба између радикала и напредњака, при чему се на страни ових других ангажовао и кнез Милан. Смиривање партијских страсти није се десило ни после проглашења Србије за краљевину марта 1882. године. Посвећенији спољнополитички рад

⁶ Михаило Војводић, „Идеја балканског савеза у српској политичкој мисли крајем 19. и почетком 20. века“, у: *Европа и источно питање*, ур. Славенко Терзић, Београд 2001, 187–188.

⁷ Дејан Антић, „Поглед на српско-бугарске односе с краја XIX и почетка XX века“, *Годишњак Педагошког факултета у Врању* 7 (2016) 56–59.

⁸ Момир Самарџић, „Политика Србије према Бугарској и Тајна конвенција 1881. године“, *Зборник Матице српске за историју* 71/72 (2005) 32–33.

свакако је трпео због следа догађаја уз које су се десили и неуспели атентат на краља Милана октобра исте године, затим даља ескалација политичких односа, Тимочка буна избила је с јесени наредне године и услед накнадних последица.⁹ Сликовит опис стања у Србији с почетка 1885. године, изнет кроз анализу власти краља Милана, дао је Сидни Локок, британски дипломатски представник у Београду: „Штампа је ућуткана, народ је преплашен, скупштина је сушта послушност.“¹⁰

Српско-бугарски рат 1885. године представљао је врхунац међусобне нетрпељивости. Политичке прилике у Србији биле су крајње сложене. Српски пораз представљао је почетак краја напредњачке владе Милутина Гарашанина, али и краља Милана који се после рата налазио у веома тешком психичком стању.¹¹ Па ипак, и у оваквој ситуацији, српска спољна политика успела је да оствари значајан успех. Током 1885. године покренуто је питање склапања конзуларне конвенције с Османским царством, што се и десило почетком септембра 1886. године. Из много разлога је било значајно отварање дипломатских представништава у наредном периоду (Скопље и Солун 1887, Битољ и Приштина 1889, Сер 1897).¹²

Било је потребно доста напора и добре воље да се у наредном периоду настави путем узајамног зближавања и сарадње. Иницијатива је овога пута дошла из Атине. Има мишљења да модерна историја стварања савеза балканских држава почиње с покушајем грчког председника владе Харилаоса Трикуписа. Он је 1891. године кабинетима у Београду и Софији упутио предлог о подели европских делова Османског царства на основу уговора чија би основа била дефинисање будућих граница.¹³ Подела ослобођених територија решила би се принципом узајамног уступања. Трикупис је у својој решености посетио Србију и Бугарску. Док се његов предлог у Београду сматрао захвалним, у Софији је примљен резервисано и као врло ризичан. Бугарски председник владе Стефан Стамболов је став правдао лошом унутрашњом политичком ситуацијом и нестабилном позицијом Фердинанда, наследника кнеза Александра. Предлог не само да је одбијен, већ је на подстицај Беча још и прослеђен Порти.¹⁴ У

⁹ Мирослав Пешић, „Странацке борбе у Краљевини Србији 1882–1883“, *Историјски часопис* LXVIII (2019) 296–300.

¹⁰ Александар Раствоић, „Краљ Милан кроз призму британске политике“, *Историјски часопис* LV (2007) 252.

¹¹ Мирослав Пешић, „Странацке борбе у Краљевини Србији од 1884. до 1887. године“, *Зборник радова Филозофског факултета у Приштини* L/4 (2020) 147.

¹² Вукашин Д. Дедовић, *Рад Србије на заштити српских државних и националних интереса у Македонији од 1885. до 1912. године*, књ. 1, *Политика Србије према Македонији у периоду од 1885. до 1894. године*, Краљево 2021, 154–156.

¹³ *Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Washington 1914, 41.

¹⁴ Richard C. Hall, *The Balkan Wars 1912–1913: Prelude to the First World War*, London 2002, 4; Reginald Rankin, *The Inner History of the Balkan War*, London 1914, 140.

питању је био покушај Стамболова да извуче какве уступке за бугарско становништво у Македонији. Овим је пропао још један покушај реализације заједничког подухвата, што је изазвало велики презир.¹⁵ На грчке државнике је овај чин оставио врло негативан утисак, због чега се дуго сматрало да заједнички рад с Бугарима није могућ.¹⁶

Политички договори између Србије и Грчке су и поред овог настављени. Међутим, они су такође окончани две године касније без успеха, због других проблема који су оптерећивали оба кабинета.¹⁷ Том приликом дошао је до изражаја недостатак да се пронађе истински компромис око македонског и црквеног питања. С даљим преговорима се кренуло средином 1899, уз покушаје проналажења договора и током наредне три године. Међутим, и поред изражавања добре воље и обостраног истицања потребе за споразумом, ни овде није дошло до позитивног исхода.¹⁸

Велике силе су с пажњом пратиле кораке око ових договора. Због опасности од нових сукоба на Балкану оне су надаље тежиле контролисанијем раду тамошњих кабинета. У догађаје се од овог времена интензивније укључивала Русија, с којом је Србија у међувремену поново почела све више да се усаглашава. У таквим околностима је уследио поновни рад на споразуму Београда и Софије. Резултат је била тзв. српско-бугарска Угодба из марта 1897. године, око које су се нарочито ангажовали у Петрограду, а која се односила на статус припадника два народа у Османском царству.¹⁹ Споразум је подразумевао да државе уговорнице не улазе ни у какве једностране акције које би пореметиле брижљиво чувани *status quo* на Балкану. Овом договору приступила је и Црна Гора, чиме је створен својеврсни тројни споразум који ипак није имао карактер уговора о савезу. Даљи договори показали су поново немогућност превазилажења македонског питања. Различита виђења решавања проблема, при чему се у Београду заговарала подела територија а у Софији аутономија ове области, водила су даљим размимоилажењима. Ужи српско-црногорски уговор у виду пројекта „Владалаца Србије и Црне Горе“, којим је требало да се регулишу будући заједнички задаци, такође је био осуђен на неуспех. Штавише, међусобни односи су и овде у даљем периоду долазили у стање затегнутости.²⁰

¹⁵ Robert William Seton-Watson, *The Rise of Nationality in the Balkans*, London 1917, 147.

¹⁶ *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903–1914*, књ. IV, св. 2/1, 1/14. јули – 30. септембар/13. октобар 1910. године, прир. Љиљана Алексић-Пејковић, Климент Џамбазовски, ур. Василије Ђ. Крстић, Београд 2015, 648.

¹⁷ Владимир Ћоровић, „Преговори о балканским савезима“, *Годишњица Николе Чупића* XLVII (1938) 1–3.

¹⁸ Михаило Војводић, *Изазови српске спољне политике (1791–1918): огледи и расправе*, Београд 2007, 337–338.

¹⁹ Исти, *Србија у међународним односима крајем XIX и почетком XX века*, Београд 1988, 118–128.

²⁰ Атанас Христов, *Кратка историја на ослободителната война 1912–1913 година*, Софија 1946, 10; R. Rankin, *The Inner History*, 501–504.

Мајски преврат донео је многе промене, међу њима и оне на спољно-политичком плану. Српско-бугарски односи су се после 1903. поново донекле поправили, иако су још били нестабилни због Македоније.²¹ Како су се тамошње прилике и надаље усложњавале, уследио је покушај завођења реформи на основу неуспелог Мирцштегског програма. Ангажовање великих сила на Балкану било је у тесној вези и с нараслим англо-германским антагонизмом.²² Реформе на којима се радило између 1903. и 1908. нису довеле до очекиваних резултата за поправљање прилика хришћанског становништва на овом простору, због чега је у Београду и суседству постајало све јасније да се до решења мора доћи другачијим путем.

Сложена ситуација подстакла је српску владу да се изнова обрати суседима, с предлогом да се заједнички интереси бране у духу начела *Балкан балканским народима*.²³ До обнављања преговора између Београда и Софије дошло се убрзо након што је Никола Пашић постао министар иностраних дела фебруара 1904. године.²⁴ Тајни споразум закључен је већ крајем марта. Његове одредбе односиле су се на очување стања *status quo*, подржавање Мирцштегског програма, узајамну подршку две владајуће династије, пружање узајамне војне помоћи у случају напада, спровођење уједињене акције у Македонији и Старој Србији, тражење повољног решења албанског питања за Црну Гору. Важна одлука била је та што је договорено да се евентуални проблеми који се не би могли решити повере Русији или арбитражи у Хагу. Уз овај политички споразум, две земље су нешто касније (јула) закључиле и тарифни уговор. Међутим, у Србији су били затечени тиме што је без њеног консултовања уговор, и поред до тада постојеће дискреције, јавно саопштила бугарска влада Собрању, а што је узнемирило званични Беч. Није зато било изненађујуће што је и новодоговорено савезништво, иако формално важеће, постало мртво слово на папиру. Стање у Македонији било је константно напето, тако да се током маја и јуна 1907. године у Београду сматрало могућим да ће Бугарска чак објавити рат Србији.²⁵ Ово је дало повода да се из српске престонице обрате Русији за заштиту. У исто време започети су и разговори с Портом ради могућег споразума против Бугарске.²⁶

Бурна 1908. година (Младотурска револуција, бугарско проглашење независности, анексија Босне и Херцеговине) подстакла је развој многих догађаја. Деловање у спољној политици добило је нови импулс. Кабинети у

²¹ Стеван К. Павловић, *Историја Балкана 1804–1945*, превод Чедомир Антић, Београд 2004, 288; М. Војводић, *Србија у међународним односима*, 394–396.

²² „Дипломатическая подготовка Балканской войны 1912. г.“, *Красный архив*, 1[8] (1925) 4.

²³ М. Војводић, „Идеја балканског савеза“, 193.

²⁴ В. Ћоровић, „Преговори о балканским савезима“, 10.

²⁵ Ernst Christian Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars: 1912–1913*, New York 1969, 7–10.

²⁶ Саво Скоко, „Руската арбитража во српско-бугарскиот договор за пријателство и сојуз од 13. март 1912. година“, *Гласник на Институтот за национална историја* 1 (1968) 67.

Београду и суседству су, овога пута уз активно руско охрабривање, кренули у серију нимало лаких преговора. Они су потрајали, али су за разлику од оних ранијих окончани успешно.²⁷ Почетак реализовања политике германског империјализма у вези с продирањем на (југо)исток представљао је озбиљну претњу по нарушавање крхке политичке равнотеже на Старом континенту. То је био више него довољан разлог да се сада на политику савезништва на Балкану код сила Антанте почне гледати више благонаклоно, иако се према Порти имало разумевања. Утицај Русије се притом показао као кључан за процес зближавања Србије и њених суседа. Извољски је у свом обраћању пред Думом већ крајем те године сасвим отворено подржао идеју балканске лиге.²⁸

Појачан рад на зближавању Србије и Бугарске уз руско учешће утицао је и на будућу спољнополитичку оријентацију кабинета у Атини. Постало је јасно да се и тамо морају јасно одредити и на време укључити у споразум око будуће поделе европских поседа Османског царства. Влада је зато надаље уложила труд у смањивању напетости у односима с Бугарском.²⁹

Завршни преговори између Србије и њених будућих савезница интензивирани су од 1909. године, у чему су кључну улогу одиграли председници влада Милован Миловановић и Иван Гешов. Онда када су прилике на Полуострву нарушене италијанско-турским ратом 1911. године, било је сасвим очекивано да у будућем следу догађаја ни балкански народи неће бити пасивни посматрачи.³⁰ На Порти су углавном потцењивали опасност која је Царству претила с ове стране. Онда када су је постали свесни, непосредно уочи Првог балканског рата, било је касно спречити даљи ток догађаја.³¹

Склопљеним билатералним уговорима између Србије, Бугарске, Грчке и Црне Горе, на основу којих је коначно формиран Балкански савез 1912. године, саздан је спољнополитички инструмент снажног потенцијала којим је Источно питање ушло у своју завршницу. Њиме је створена својеврсна „седма европска велика сила“, која је заиста и успела у томе да у заједничкој војној акцији сломи османску власт, али и отпор европског концерта поводом питања интересног очувања *status quo* позиције на Балкану.³²

²⁷ Leften Stavros Stavrianos, *Balkan Federation: a History of the Movement Toward Balkan Unity in Modern Times*, Hamden 1964, 159.

²⁸ E. C. Helmreich, *The Diplomacy of the Balkan Wars*, 20.

²⁹ Николаос Е. Пападакис, *Елефтериос Венизелос: Грчка, Балкан, Европа*, Београд 2009, 64–65.

³⁰ Владимир Ђоровић, *Борба за независност Балкана*, Београд 2009, 145–146.

³¹ Биљана Стојић, „Сазнања великих сила о стварању Балканског савеза 1912. године“, *Историјски часопис LXV* (2016) 401.

³² Димитрије Ђорђевић, *Националне револуције балканских народа 1804–1914*, Београд 1995, 138.

Saša STANOJEVIĆ, Dalibor ELEZOVIĆ

**FOREIGN POLICY OF SERBIA TOWARDS NEIGHBOURING COUNTRIES
FROM THE RESTORATION OF THE KINGDOM TO THE CREATION OF THE BALKAN
UNION (1882–1912)**

Summary

The paper examines the process Serbian diplomacy went through in order to achieve the long-awaited interests in terms of the liberation of Old Serbia through cooperation with its neighbours, primarily Bulgaria, Montenegro and Greece. Given that the Berlin Congress prevented any further liberation action of the Principality of Serbia towards Bosnia and Herzegovina, further action was taken within the limits of what was possible. The primary task of Serbian foreign policy was directed towards the southern regions. Since both Serbia and its neighbours individually still did not have the strength to realise their interests at the expense of the Ottoman Empire, regardless of the serious crisis in which it found itself, the need for joint action gained more and more importance. Although it quickly became clear that the obstacles in this sense were numerous and difficult to overcome, the principle of the Balkans to the Balkan peoples, formulated during the time of Prince Mihailo Obrenović, apparently could not be realised without wider political cooperation. Such a sweeping action naturally attracted the attention of numerous interested parties. Apart from the members of the future alliance from 1912, the Ottoman Empire was first of all interested in the further unfolding of events, as were the Great Powers, primarily Austria-Hungary and Russia. Because of all this, it is not surprising that it took as many as three decades of intensive foreign policy work, full of serious trials, in order to reach the basis for the creation of a military-political alliance with its neighbours, which resulted in the successful liberation of the so-called European Turkey and, with it, the liberation of Old Serbia.

Keywords: Kingdom of Serbia, foreign policy, Old Serbia, Balkan Alliance, Ottoman Empire.

Јелена Н. РАДОСАВЉЕВИЋ*
Историјски институт
Београд

ГРЧКА ШТАМПА О ПРОГЛАШЕЊУ СРБИЈЕ ЗА КРАЉЕВИНУ 1882.

Апстракт: Тема рада је проглашавање Кнежевине Србије за Краљевину 1882. и начин на који је догађај пропраћен у штампи која је излазила на грчком језику. Анализирани су новински извештаји с грчког говорног подручја, од Краљевине Грчке, преко Османског царства, затим Кипра под контролом Велике Британије и Египта. Пажња је, такође, усмерена и на грчке новине у њиховој европској дијаспори. Указано је на то да је вест о проглашењу Србије за Краљевину највише анализирана у грчким новинама које су излазиле у Атини и у Цариграду. У њима су, поред самог свечаног догађаја, била присутна и разматрања о томе шта тај чин у европским политичким оквирима значи, и да ли је у служби пансловенских идеја. У појединим новинама дати су основни подаци из српске историје, као и краћи опис догађаја који су том чину непосредно претходили.

Кључне речи: Краљевина Србија, Милан Обреновић, Краљевина Грчка, Османско царство, Египат, Кипар, крунисање, вест, новине.

У време проглашења Србије за краљевину, Грчка је већ 52 године постојала као независна држава у том рангу. Њом је владао краљ Ђорђе I, уз првог министра, владу и парламент. Територијално, Краљевина Грчка је захватала регије данашње централне Грчке и Јонских острва, које је добила 1862. године.¹ Иако није учествовала у рату 1877–1878, Берлинским уговором добила је ново територијално проширење на Тесалију и мањи део Епира. Крит и Егејска острва остали су изван Краљевине Грчке.² И поред остварене државне независности и територијалног проширења, већина Грка и даље је живела ван Краљевине Грчке.

*jelena.radosavljevic@iib.ac.rs

Највише их је било у Османском царству, посебно у Цариграду, у коме су развили богат просветни и културни живот. У времену танзиматских реформи у Османском царству они су успоставили веома добар образовни систем, од основних школа до институција универзитетског ранга. У Османском царству излазили су бројни грчки листови. Грчка популација на Кипру, који је одлукама Берлинског конгреса стављен под британску контролу, такође је имала развијену издавачку и штампарску делатност. За грчки идентитет посебан значај имала је њихова популација у *de facto* самосталном Египту. У бројним европским градовима постојале су грчке заједнице, које су такође издавале новине и друге штампане публикације.

После Берлинског конгреса, Србија је била преокупирана интеграцијом у државни систем ослобођених области, док се Грчка бавила регулисањем границе с Османским царством на северу. Грчка је имала конзула у Србији, док Србија све до краја 1882. није имала званичног представника у Грчкој, када је Сава Грујић постављен за српског посланика у Атини.³ Заједнички интереси краљевина Србије и Грчке у том периоду највидљивији су у македонском питању и сузбијању утицаја Бугарске егзархије. Сем тога, важност за Србију имали су и односи с Васељенском патријаршијом, под чијом непосредном црквеном јурисдикцијом је остао знатан део српског народа. А Патријаршија је често деловала усклађено с Краљевином Грчком.

Проглашење Краљевине Србије 22. фебруара / 6. марта 1882. године увело је Србију у ред европских монархија вишег степена. Одмах после тог чина, Влада је о овоме окружницом обавестила европске владе, пре свега оне великих сила, а прославе поводом овог важног догађаја одржане су широм земље. Што се тиче Краљевине Грчке, овај догађај помно је праћен, како у Атини, тако и у грчком посланству у Цариграду. Такође, и Васељенска патријаршија је обратила велику пажњу на тај догађај. Крајем марта 1882. у Атину је у својству изванредног изасланика српског краља Милана стигао Милан Кујунџић, и вест о проглашењу званично саопштио грчком краљу Ђорђу I и председнику владе Харилаосу Трикупису.⁴ Важну улогу у давању информација о овом догађају имало је и српско посланство у Цариграду. Посланство је о томе да је Србија проглашена за краљевину обавестило не само Порту, већ и грчког посланика у Цариграду, Кондуриотиса.⁵ Он је одговорио „одмах, с пријатељским честитањем“. Честитке је изјавио и васељенски патријарх Јоаким III, пославши викара патријаршије да их пренесе српском посланику у Цариграду Јеврему Грујићу.⁶ У писмима

¹ Ричард Клог, *Историја Грчке новог доба*, Београд 2000, 63.

² Исто, 71.

³ Славенко Терзић, *Србија и Грчка 1856–1903, борба за Балкан*, Београд 1992, 227–231.

⁴ Исто, 238–240.

⁵ Андреас Г. Кондуриотис (1820–1895), грчки дипломата.

⁶ 26. фебруар 1882, Цариград, *Јеврем Грујић Министарству иностраних дела*, АС, МИД ПО, МФР 60, Ф I, I/498 – 501. *Календар са шематизмом Књажевства Србије за годину 1882*, Београд 1882, 90.

васељенског патријарха и грчког посланика у Цариграду упућеним српском посланству, изражавају се искрене честитке на „великом националном догађају“, који за Србију отвара „нови период просперитета“.⁷ Српско посланство у Цариграду пратило је дешавања и у Краљевини Грчкој, па су тако с пажњом испраћене и реакције на вест о званичном признању Краљевине Србије од те државе.⁸

Уздизање Србије у ранг краљевине праћено је и у новинама које су излазиле на грчком језику, не само у Краљевини Грчкој већ и у осталим областима у којима су постојале бројне заједнице Грка. Овде пре свега мислимо на Османско царство (Цариград, Самос) и на велику грчку заједницу која је живела у Египту (Александрија и мањим делом Каиро). Штампарска делатност код Грка у другој половини 19. века била је веома развијена. Осим Краљевске штампарије у Атини, деловале су бројне приватне штампарије, из којих је излазио велики број дневних и недељних новина.⁹ Приближан број новина на грчком језику извели смо из књиге *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου (Историја грчке штампе)*. Она, између осталог, садржи спискове и кратке описе новина на грчком језику из друге половине 19. века. Тај број се током 1882. кретао између 70 и 80. У тај број урачунати су како недељници, тако и дневне новине. Важно је нагласити да нису све новине на грчком језику извештавале о спољној политици. Велики број њих бавио се искључиво културом, пре свега позоришним животом. Један део извештавао је само о грчкој унутрашњој политици, преносећи транскрипте владиних и скупштинских седница у потпуности и до детаља.¹⁰ Нису све новине које су имале рубрику о спољној политици известиле о проглашењу Србије за краљевину. Од новина које су нама биле доступне, у 15 њих пронашли смо извештаје о овом догађају. На основу њих, дошли смо до података о томе како је штампа на грчком језику извештавала о овом догађају. У новинама су углавном преношени телеграми које су о томе слали грчки посланици у иностранству, а објављивани су и преводи извештаја великих новинских агенција. Захваљујући широкој употреби телеграфа, новине у Грчкој редовно су преносиле извештаје страних агенција, пре свега агенције Хава из Париза и Ројтер из Лондона. Осим тога, писани су и ауторски чланци о том догађају.¹¹

⁷ 16/28. март 1882, Цариград, Васељенски патријарх Јоаким Јеврему Грујићу, АС, МИД ПСЦ – а, Ф I р 53/1882.

23 фебруар / 7. март 1882, Пера, А. Г. Кондуриотис Јеврему Грујићу, АС, МИД ПСЦ – а, Ф I р 53/1882.

⁸ 23 фебруар / 7. март 1882, Пера, *Јеврем Грујић Министарству иностраних дела*, АС, МИД ПО, МФР 60, Ф I, I/503.

⁹ Занимљив и детаљан преглед развоја штампе на грчком језику налази се на сајту Библиотеке Генадиус у Атини: Irini Solomonidi, *The History of Greek Printing (15th – 20th century) through the Gennadius Library Collections*. <https://www.ascsa.edu.gr/research/gennadius-library/history-of-greek-printing/history-of-greek-printing>

¹⁰ Μάγερ, Κώστας, *Ιστορία του Ελληνικού Τύπου, Τόμος Α' 1790–1900*, 106.

¹¹ Исто.

У новинским чланцима о проглашењу Србије за краљевину уочава се неколико њихових форми. Први чланци су били шутири, настали готово искључиво на основу добијених телеграма. Други су били опширнији, и говорили о томе у контексту тренутне ситуације у Европи, пре свега када је реч о аустроугарским или руским интересима на Балкану. Трећа врста чланака били су обимни прегледи српске средњовековне историје, коју су њихови аутори повезивали са Српском револуцијом у деветнаестом веку. Четврти, можда и најзначајнији поглед на овај догађај, био је онај који истиче његов панславистички карактер, када је уздизање Србије у ранг краљевине виђено као напредовање једне словенске државе у којој је руски утицај још био снажан.

У Грчкој се о проглашењу Србије за краљевину највише извештавало у престоничкој штампи. Атински *Топос* известио је да је овом догађају знатно допринео Милан Пироћанац. Краљ му је, како се наводи, био захвалан на труду и преданом раду. Такође, наводи се да ће, после осталих држава, највероватније и Османско царство признати Србију за краљевину.¹² *Астир тис анатолис*, такође атинске новине, известиле су о томе да у Србији трају прославе, да је присутна општа радост због овог догађаја, као и да краљу Милану стижу честитке са свих страна.¹³ Атински *Телеграфос*¹⁴ објавио је да је, у складу с дипломатским обичајима, осталим државама послато обавештење о овом догађају. У чланку се наводи важна чињеница да је Франц Јозеф I, аустроугарски цар и краљ, преко посланика у Београду први честитао краљу Милану и Краљевини Србији на овој промени. Цео Београд је, како стоји у тексту, био осветљен и славило се без икаквих инцидентата. Овој одлуци Србије нису се успротивиле велике силе. Затим се, укратко, преносе извештаји штампе у Бечу и Будимпешти о овом догађају. Наводи се и да су стигле и честитке од италијанске владе, као и црногорског књаза Николе I Петровића Његоша.¹⁵ Атински *Еон* у вести о догађајима у Србији наглашава важну чињеницу да су признање Србије као краљевине потврдиле све велике силе. Наводи се да је прво Аустроугарска „пожурила“ да призна ново стање у Београду. Њен амбасадор честитао је у име свог суверена и Владе краљу Милану на том догађају и изјавио да Аустроугарска жели напредак и независност земаља Балканског полуострва. Та велика сила је преко посланика поручила да задовољно гледа на улазак Србије у европску породицу, уз наду да ће њена нова позиција допринети одржању пријатељских веза између двеју држава. Такође је навео да сматра да ће Србија помоћи напретку „реда и мира на истоку“. Ове новине закључују да су аустроугарска и немачка штампа позитивно коментарисале овај догађај, јер су за признање кнеза Милана за краља били припремљени и Берлин и Беч. Такође се наводи и извештај лондонског *Тајмса*

¹² О *ТОПОС* – Атина (6. март 1882).

¹³ О *ΑΣΤΗΡ ΤΗΣ ΑΝΑΤΟΛΗΣ* – Атина (13. март 1882).

¹⁴ Реч је о дневним новинама, које су излазиле од 1876. до 1882. године. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α' 1790–1900*, 266.

¹⁵ *ΤΗΛΕΓΡΑΦΟΣ* – Атина (6. март 1882).

о томе како ће догађај у Београду, описан као веома значајан, имати доста утицаја на прилике у окружењу.¹⁶

Вести о проглашењу Србије за краљевину стигле су и у остале делове Краљевине Грчке. У новинама *Еурипос*¹⁷ с Халкиде истиче се да је претходно већ било покушаја генерала Черњајева да се Србија прогласи за краљевину током 1876, али да то није имало изгледа на успех. Такође се наводи да је Аустроугарска, раније против те идеје, овог пута била прва сила која је признала „ново стање стварности“.¹⁸ Новине *Панопи*¹⁹ из Ермуполија честитале су Србији проглашење за краљевину кратким чланком, истичући да ће Србија сада добити ново место међу европским монархијама. Наглашено је да су садашњи догађаји директна последица претходног рата и Берлинског мира.²⁰

Вести о овом догађају објављене су и у штампи на грчком језику ван Краљевине Грчке. Посебно опширни били су извештаји цариградских новина на ову тему. Новине *Византис* (Цариград) пренеле су извештај агенције Хава да је Србија проглашена за краљевину, а ову промену описале су као неочекивану вест, али и као логичан след после уздизања кнежевине Румуније у тај ранг 1881. Чланак је штампан двојезично, на грчком и француском језику, под насловом *Нова краљевина у Европи*.²¹ Како пише *Византис*, да би припремио терен за овај догађај, кнез Милан је посетио европске дворове и тако стекао увид у расположење европских влада према том питању, закључујући да његови напори нису били узалудни. У наставку чланка дат је и телеграм грчког конзула из Србије у коме се та вест потврђује. Истиче се и да је гласање у Скупштини Србије било демократско, да је одлука донета и да ће вест бити јављена окружницом страним земљама.²²

Веома опширан извештај о том догађају дале су и цариградске новине *Неологос*.²³ Неологос пише да је проглашење Краљевине Србије тренутно једна од најважнијих тема у европској штампи, и истиче важност тог чина за словенски покрет. *Неологос* даље наводи да су Италија и Немачка признале нову краљевину, те да ће и све остале земље урадити исто. У објављеној вести се такође истиче да се очекивало да ће прва сила која ће признати Србију за краљевину бити Русија, а десило се да то прво ураде германске државе, што је

¹⁶ *ΑΙΩΝ* – Атина (6. март 1882).

¹⁷ Ове новине излазиле су једном недељно, од 1865. до 1899. године. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α' 1790–1900*, 285.

¹⁸ *ΕΥΡΙΠΟΣ* – Халкида (6. март 1882).

¹⁹ Ове новине излазиле су једном недељно, од 1871 до 1891. године. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α' 1790–1900*, 275.

²⁰ *ΠΑΝΟΠΗ* – Ермуполи (6. март 1882).

²¹ Краљевина Румунија проглашена је 14. марта 1881. Овидиу Печикан, *Историја Румуна*, Београд 2015, 468.

²² *ΒΥΖΑΝΤΙΣ* – Цариград (7. март 1882).

²³ Новине *Неологос* излазиле су од 1866. године. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α' 1790–1900*, 288.

неочекивано. По *Неологосу*, аустроугарски политички кругови сматрали су да ће то допринети да Србија добије осећај веће снаге и независности, а тиме би се постигло да се она удаљи од пансловенских кретања. Удаљавањем од Русије Србија би се неминовно зближила са Аустроугарском. Ипак, *Неологос* наводи и да то не значи да ће Србија после проглашења за краљевину постати пријатељ са суседним царствима, пре свега Аустроугарском, јер Срби, као и сви остали Словени, имају сопствене планове и тежње. Могуће је да ће они за сада бити уз европске силе, али ће касније, кад буду имали прилику, послушати „глас који се чује од Неве до Мораве“. У том опширном чланку наглашава се да не треба заборавити ни скорашњи догађај, који је претходио проглашењу Србије за краљевину, када је руски војсковођа Скобељев одржао страствени говор о панславизму пред српским студентима у Паризу, а вест о томе чула се и у Београду.²⁴ Новине *Неологос* очигледно су биле добро обавештене. Скобељев је заиста одржао говор у Паризу, који је за извесно време узбуркао јавно мњење у Европи. О томе је српски посланик у Паризу известио српску владу наводећи: „Довољна је једна занешењачка здравица једног Скобељева, па да се опште поверење у одржање мира потресе.“²⁵ Занимљиво је да су исти овај чланак пренеле и новине *Самос* са истоименог егејског острва.²⁶

Још једне Цариградске новине, *Ауги*, известиле су да је краљ Милан објавио вест о уздизању Србије у ранг краљевине народу окупљеном испред Народне скупштине. У чланку под називом *Краљевина Србија* дата је преведена на грчки цела Прокламација краља Милана упућена народу, без икаквих промена или скраћивања.²⁷

Вести о проглашењу Краљевине Србије чуле су се и на Криту. Новине *Неос Радамантоус* из Ретимна пренеле су догађаје из Београда, истичући да ниједна велика сила није била против те одлуке.²⁸ И *Alitheia*,²⁹ кипарске новине из Лимасола, известиле су кратко да су велике силе признале Краљевину Србију.³⁰

Вест о догађајима из Србије стигла је и до Египта. Грчка заједница у Египту, пре свега у Александрији и Каиру, била је бројна.³¹ *Kairon* (Каирон), новине које

²⁴ *НЕОЛОГОΣ* – Цариград (25. фебруар 1882).

²⁵ Париз, 17/29. март 1882, *Јован Мариновић Милану Пироћанцу*, АС, МИД ПО, ролна 62, IV/94–95.

²⁶ Новине *Самос* штампане су на острву Самос у периоду од 1863. до 1894. године, као недељник. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α' 1790–1900*, 283.

²⁷ *ΑΥΓΗ* – Цариград (14. март 1882).

²⁸ *ΝΕΟΣ ΡΑΔΑΜΑΝΘΥΣ* – Ретимно, Крит (7. март 1882).

²⁹ Ове новине биле су активне у периоду од 1881. до 1891. године. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Τόμος Α' 1790–1900*.

³⁰ *ΑΛΗΘΕΙΑ* – Кипар, Лимасол (6. март 1882).

³¹ Према статистикама, године 1858. у Египту је живело 2.850 грчких породица. Године 1897. у Египту је живело 38.208 грчких држављана, а број етничких Грка био је вероватно доста већи. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919–37, Ethnicity & Class*, London 1989, 13.

су излазиле у Каиру и Александрији, објавиле су вест истичући да је Србија по угледу на Румунију постала краљевина. И у њима се наглашава да је Аустроугарска „прва пожурила“ да призна Србију за краљевину, а тек потом је то учинила Русија.³² Један од најзначајнијих грчких центара у источном делу Средоземља била је и Александрија.³³ Новине *Омониа*, које су излазиле у том граду, такође су пренеле извештаје агенције Ројтер о проглашењу Србије за Краљевину.³⁴

Када је реч о грчким колонијама у Европи, Трст је био град с важном заједницом тог народа. Новине *Kleio* (*Клио*), које су у њему излазиле, навеле су да је српска скупштина прогласила кнеза Милана Обреновића за краља, после чега су сви посланици отишли у краљевску палату, а затим одлуку саопштили народу, што је народ дочекао с честиткама и одобравањем. Вести о томе су се прошириле веома брзо, „као муња“, наводи *Клио*. После овог извештаја, у истим новинама дат је текст о историји српске државе, почевши од времена Немањића, с посебним нагласком на држави цара Душана, затим опису Косовске битке, успостављању османске власти у Србији, све до настанка српске нововековне државе. Описана је влада кнеза Милоша Обреновића, а проглашење Србије за краљевину је, и у овим новинама, упоређено с истим догађајем у Румунији годину дана раније.³⁵

Вест о проглашењу Србије за краљевину имала је одјек у новинама на грчком говорном подручју. Поред стандардног извештавања о овом догађају у европској политици у то време, као и кратких извода из српске историје, овај догађај је у грчкој штампи повезиван и с пансловенском тенденцијом словенских народа, а посебно с руским утицајем. Свим анализираним новинама на грчком језику заједничка је била добра обавештеност. Већина извештаја јасно је указивала на разлику у односима Аустроугарске и Србије претходних година и у тренутку њеног проглашења за Краљевину, иако садржај Тајне конвенције тада никако није могао бити познат грчкој јавности. За време владе Јована Ристића Кнежевина Србија свакако није имала аустријску подршку за проглашење краљевине, што је знатно промењено захваљујући новој, проаустријској политици напредњачке владе.³⁶ Новине на грчком језику су, такође, биле добро обавештене о току прославе у Београду, о страним владарима и посланицима који су изјавили честитке, а чак су и преводи прогласа краљевине и говора краља Милана били доступни на грчком. У појединим чланцима направљена је и занимљива паралела с Румунијом, која је годину дана пре Србије такође проглашена за краљевину.³⁷

³² ΚΑΪΡΟΝ – Каиро (17. март 1882).

³³ После Смирне и Цариграда, Александрија је била највећи грчки трговачки центар у источном Средоземљу. Alexander Kitroeff, *The Greeks in Egypt 1919–37, Ethnicity & Class*, 12.

³⁴ ΟΜΟΝΟΙΑ – Александрија (7. март 1882). Ове новине излазиле су непуне две године, од 1881. до 1883, шест дана у недељи.

³⁵ ΚΛΕΙΩ – Трст (11. март 1882). Новине *Клио* излазиле су од 1861. до 1883. године.

³⁶ Слободан Јовановић, *Влада Милана Обреновића*, трећи део, Београд 1934, 40.

³⁷ Овидиу Печикан, *Историја Румуна*, 468.

Jelena N. RADOSAVLJEVIĆ

**GREEK PRESS
ABOUT THE PROCLAMATION OF THE KINGDOM OF SERBIA IN 1882**

Summary

The paper gives a brief overview of the history of Serbian-Greek relations after the 1878 Congress of Berlin. The common interests of the kingdoms of Serbia and Greece in this period could be found primarily in the Macedonian question and suppression of the interests of the Bulgarian Exarchate. The manner in which the proclamation of Serbia as a kingdom was covered in the Greek press is also analysed. This news echoed in the newspapers in the Greek-speaking area, primarily in Athens and Constantinople, but also in other places inhabited by Greeks. In addition to the standard coverage of this event and European politics at the time, as well as brief excerpts from Serbian history, in the Greek press this event was also associated with the Pan-Slavist tendency of the Slavic peoples, especially with Russian influence.

Keywords: press, Kingdom of Serbia, King Milan Obrenović, Kingdom of Greece, 1882.

Јована ШАЉИЋ РАТКОВИЋ*

Историјски институт
Београд

ПОКРШТАВАЊЕ „ТУРСКИХ ЦИГАНА“ ЖИЧКЕ, ТИМОЧКЕ, ШАБАЧКЕ, НИШКЕ И БЕОГРАДСКЕ ЕПАРХИЈЕ У ОСЛОБОЂЕНОЈ СРБИЈИ

Апстракт: У раду је приказан општи статистички преглед ромске муслиманске популације, тзв. турских Цигана, у Кнежевини и Краљевини Србији од исељења Турака 1867. и ослобођења 1878. године, па све до првих година 20. века, заједно са статистиком њиховог покрштавања у православну веру по епархијама. Осим статистичког прегледа, приказани су и околности и разлози који су довели до оваквог поступања српских политичких и црквених власти према овом делу муслиманске популације, из чега је преостало муслиманско становништво у земљи било изузето. У покрштавању су нарочито предњачиле централне епархије Тимочка, Београдска и Жичка.

Кључне речи: Роми, муслимани, турски Цигани, Србија, покрштавање.

Током 19. века на подручју Кнежевине, потом Краљевине Србије, живео је одређени број Рома. Сви Роми у земљи званично су припадали два верама, хришћанско-православној и муслиманској. Роми муслиманске вере називани су најчешће турским Циганима.¹ За њих се сматрало да су се с југа, преко Турске, доселили на тло Србије,² међутим, из османских пописа становништва током вишевековне владавине Османског царства на овим просторима, јасно је да је и међу овом популацијом исламизација имала прилично широке размере.³ У сваком случају, од исељења Турака 1867. па све до ослобођења нових крајева 1878. године, према пописима становништва, турски Цигани су чинили

* jovana.saljic@iib.ac.rs

¹ У раду за ромску мањину често употребљавамо реч Цигани, како су се званично водили у архивским документима и статистици, и називали у периоду који обрађујемо.

² Тихомир Ђорђевић, „Вера у Цигана“, у: исти, *Наш народни живот* VII, Београд 1933, 53.

³ Више о овоме погледати у: Олга Зиројевић, „Роми на подручју данашње Југославије у време турске владавине“, *Гласник Етнографског музеја у Београду* 45 (1981) 225–245.

практично једине становнике муслиманске вероисповести у Србији. Према попису становништва из 1874. године, у Србији је живело укупно 6.176 муслимана. Највише их је било у Алексиначком, Књажевачком, Подринском и Шабачком округу, док их је у вароши Београд живело тридесет и шест.⁴ Осим ових тридесет шест београдских, сви муслимани у Србији су се водили као Цигани.⁵ Тако је било све до 1878. године када су у састав Кнежевине Србије ушла четири нова округа – Нишки, Пиротски, Топлички и Врањски. Тада се наведеном броју придружио још 7.061 припадник муслиманске вероисповести мешовитог етничког састава. Осим већинских Турака и Албанаца, међу муслиманима нових крајева се налазио и мањи број Татара и Черкеза, и од њих нешто већи број Рома муслимана, готово у свим ослобођеним областима.⁶ Попис из 1879. године спроведен је само у новим крајевима Србије и њиме је обухваћено муслиманско и јеврејско становништво без разликовања муслимана по етничкој припадности, осим што се у уводном делу пописа наводи да половину пописаних муслимана чине „Цигани“, другу половину већином „Арнаути“, док „Турака“ има у мањем броју и то само у варошима Ниш, Пирот, Лесковац и Врање.⁷

Следећи попис из 1884. године, који је обухватао целу земљу, даје делимичне податке везане за етничку припадност муслимана. Тако имамо податак да је у земљи живело 1.862 становника албанске етничке припадности од чега само њих 46 у старим границама Србије. Сви остали су живели у новим окрузима где су чинили углавном сеоско становништво. Турака је било укупно 1.099 и били су готово равномерно распоређени у новим и у старим крајевима земље, с тим да су у новим крајевима чинили већином варошко, а у старим, сеоско становништво муслиманске вероисповести. Што се тиче Цигана, попис

⁴ Алексиначки округ – 1.242 муслимана, Књажевачки 1.101, Подрински 973 и Шабачки 688. У осталим окрузима их је било мање (*Државопис Србије* IX, Београд 1879, 152).

⁵ Исто. На основу доступних извора, до сада нисмо успели да утврдимо разлоге за овај куриозитет. Надамо се да ће нова истраживања дати одговор на питање зашто се у попису становништва из 1874. године сви муслимани у земљи воде као „Цигани“ осим оних настањених у вароши Београд. Према Абдулаху Хаџићу, једном од каснијих имама Бајракли џамије, муслимани који су у то време наставили да живе у Београду били су углавном занатлије и посластичари словенског порекла (Абдулах Хаџић, „Бајракли џамија у Београду“, *Годишњак Музеја града Београда* 4 (1957) 94). Ипак, међу њима је било и сарача и надничара, што су углавном била занимања којима се бавило ромско становништво, а осим тога, сви су били мушкарци, без породица, што говори у прилог чињеници да су махом ту боравили послом, без сталног настањења (Јована Шаљић, „Како је оживела Барјак-џамија“, *Антропологија* 3 (2019) 79; иста, *Из турског вакта у ново доба. Муслиманско становништво Србије 1868–1912*, Београд 2020, 23–24).

⁶ Видосава Николић-Стојанчевић, „Етничке промене и миграциона кретања у ослобођеним крајевима Србије као последица српско-турских ратова 1876–1878“, у: *Србија у завршној фази Источне кризе 1877–1878. године*, ур. Љиљана Алексић, Даница Милић, Владимир Стојанчевић, Београд 1980, 102.

⁷ *Државопис Србије* XI, Београд 1882, 56–57.

наводи њихов целокупан број у Србији, без разлике у вероисповести.⁸ Ипак, може се слободно рећи да су они чинили остатак од укупног броја муслимана настањених у Србији који је према попису износио 14.569 припадника исламске вероисповести.⁹ Пописи из 1890. и 1895. године, иако званично први пописи усклађени са захтевима модерне статистике тога доба, не пружају податке о појединачној вери и етничкој припадности становништва, већ само податке о матерњем језику, и то у две опште категорије – Срби и друге народности, као и податке о вери у смислу поделе на православно и неправославно становништво.¹⁰ Ипак, овај период је био најзначајнији у погледу покрштавања ромских муслимана, што ће се и одразити на укупну статистику. Последњи попис који нам пружа податке о верској припадности становништва Србије био је онај из 1900. године, с тим да су, према овом попису, припадници муслиманске вероисповести подељени у две категорије: Турци и Цигани муслимани. Тако је ромско муслиманско становништво пописано као посебна категорија први пут од 1874. године, док су сви остали муслимани, укључујући и Албанце, подведени под етничко-верску категорију „Турци“.¹¹ Према овом попису, укупан број муслимана у Србији износио је 14.745 од чега 11.689 муслимана Цигана. Из овог пописа се види да је на самом почетку 20. века, број муслимана настањених у Србији остао готово непромењен у односу на попис из 1884. Такође, занимљив је податак да је највећи број муслимана, њих 5.106, дакле више од једне трећине, био узроста до десет година, што значи да је природни прираштај међу овом популацијом био велики, али и да су, с друге стране, моралитет, исељавање као и покрштавање турских Цигана постојали у већем обиму с обзиром на то да се, на крају, укупан број муслимана у Србији све до 1900. године није знатније мењао.¹²

Ипак, и поред званичних пописа становништва и на први поглед тачних и јасних статистичких података, нарочито је међу муслиманима сталан проблем представљало вођење књига рођених, венчаних и умрлих, тј. њихово уписивање у протоколе, сходно државном закону. Након ослобођења и успостављања цивилне власти, Стојан Новаковић је упутио захтев начелствима нових округа да поднесу извештаје о затеченом стању међу муслиманима Врањског, Пиротског, Топличког и Нишког округа, како би се што пре отпочело с уписивањем у књиге рођених, венчаних и умрлих, мада ни у старим границама ово питање још није било решено.¹³ Вођење књига рођених, венчаних и умрлих код муслимана је на

⁸ *Државопис Србије XVI*, Београд 1889, 256–273.

⁹ Ј. Шаљић Ратковић, *Из турског вакта у ново доба*, 65.

¹⁰ *Статистика Краљевине Србије XII*, Београд 1898, 1–714.

¹¹ *Статистички годишњак Краљевине Србије V*, Београд 1904, 71.

¹² Исто, 75.

¹³ Архив Србије (АС), Министарство просвете – Црквено одељење (МПС-Ц), 1881-I-156, министар просвете и црквених дела С. Новаковић – начелствима Врањског, Нишког, Пиротског и Топличког округа, 31. октобра / 12. новембра 1880, у Београду.

крају препуштено муслиманским свештеницима који су их водили неуредно или никако, и поред тога што су их често опомињале српске власти. Проблем није решен ни током наредних деценија, нарочито у крајевима где је живело бунтовно, махом албанско муслиманско становништво. Тако се, примера ради, у статистичком прегледу рођења, венчања и умирања у Србији, у периоду од 1880. до 1887. године, наводи да тачне податке подносе само католички и протестантски свештеници, јеврејски су у томе доста неуредни, док „О Мухамеданцима нису се до сад могли прибавити никакви подаци, и ако је то покушавано“.¹⁴ Тек 1902. године, на изричит захтев министарства просвете, нишки муфтија је послао прикупљене податке о броју муслимана у Србији чију су евиденцију водиле локалне хоџе. Према тим извештајима, у наведеном периоду су у Србији живела укупно 6.622 муслимана с тим што подаци за Београд и срезове Моравски, Алексиначки, Сврљишки и Сокобањски, по речима муфтије, никада нису стигли.¹⁵ Можемо само да претпоставимо да је главни разлог за то управо већинско ромско муслиманско становништво у овим крајевима, које је и иначе прилично неухватљиво за статистику. Самим тим, ови подаци се не могу узети као сасвим тачни, нарочито што о ромској муслиманској популацији ни муслиманске хоџе нису водиле рачуна, нити бележиле податке о рођењу и умирању, сматрајући да Цигани нису прави припадници исламске вере. Нарочито су подаци о брачном статусу међу Ромима муслиманима представљали проблем и били готово непостојећи, с обзиром на то да су Роми често мењали жене међу собом.¹⁶

У Србији је, према Уставу, владајућа вера била источно-православна. Ипак, пред законом су били једнаки сви српски грађани. Чланом 76. Привременог закона о уређењу ослобођених предела била је предвиђена заштита српских грађана хришћанске као и „мухамеданске или које друге законом признате вере“, док је чланом 77. регулисано право и слобода на једнако извођење верозаконских обреда грађанима муслиманске, као и грађанима хришћанске и сваке друге законом признате вере.¹⁷ Осим тога, заштита права мањина у српском законодавству имала је и свој међународни печат кроз Берлински

¹⁴ *Статистика рођења, венчања и умирања у Краљевини Србији од 1880. до 1887. године, Државопис Србије XVII, Београд 1893, XVIII.*

¹⁵ АС, МПС-Ц, 1902-IV-47, Нишки муфтија И. Али Спахић – министру просвете и црквених послова Д. Стаменковићу, 20. јула / 1. августа 1902, у Нишу.

¹⁶ Тако је крајем 1886. године у министарство лично дошао извесни Турсо Рамић, „Циганин“ из Лешнице, да пита какав се поступак примењује када један српски грађанин муслиманске вере напусти своје имање, жену и децу и оде да живи с другом женом, или обрнуто, када жена, муслиманка, напусти мужа. Истичући да малозворнички хоџа који је задужен за његово село „ништа не зна о нашој вери, нити нам ишта казује, ни ради“, поменути је питао постоји ли у Србији некакав закон или прописи којима се уређује питање брака код муслимана (Ј. Шаљић Ратковић, *Из турског вакта у ново доба*, 75).

¹⁷ *Зборник закона и уредаба у Књажеству Србији* 32 (XXXII), Београд 1878, 266.

мировни уговор који је овакве међународно-правне обавезе поставио као један од најважнијих услова коначном признавању независности и суверености балканских држава. Један од најважнијих услова признавања независности Кнежевине Србији било је гарантовање положаја и заштите верских мањина. Мада је акценат стављан пре свега на јеврејско питање, уговором су биле обухваћене и друге мањинске верске заједнице, а нарочито исламска. На тај начин је Берлинским уговором верским мањинама у Кнежевину Србију зајамчена посебна заштита коју су сада и званично уживале. Члан 35. Берлинског уговора гарантовао је сва грађанска и политичка права у земљи без разлике у вери и вероисповести, чиме је заштита мањинских права, иако у домаћем законодавству већ присутна у одређеном облику, подигнута на ниво међународног јавног права.¹⁸ Ипак, једна мањинска група је прошла неопажено код великих сила.

У Србији је, како смо већ напоменули, живео један број Рома/Цигана муслиманске вере. Од исељења Турака 1867. па све до ослобођења нових крајева 1878. године, према пописима становништва, они су чинили практично једине становнике муслиманске вероисповести у Србији.¹⁹ У новим крајевима, по одласку Турака, расули су се по свим селима и варошима новоослобођених области где су остали да живе као српски грађани. У првим пописима становништва ослобођених области, српске власти их нису посебно регистровале као „Цигане муслимане“, већ су убрајани у „Турке“ или „мухамеданце“.²⁰ Веће ромске оазе састављене претежно од Рома муслимана и тек малобројних православних хришћана међу њима налазиле су се углавном у Нишу, Лесковцу, Пироту и Врању, мада су ретка била и сеоска насеља која нису имала бар по неколико ромских породица.²¹ У старим крајевима били су насељени претежно у Шабачком и Подринском округу. У изворима најчешће називани „Турски цигани“ или „Цигани мухамеданци“,

¹⁸ Члан 35. Берлинског уговора: „У Србији разлике у вери и вероисповести неће моћи да буду сметња да неко из тог разлога буде искључен или спречен да ужива своја грађанска или политичка права, да не буде примљен у јавне службе, на положаје и да му се не указују почести, или да не обавља разне занате и занимања, ма у ком месту то било. Слобода и јавно вршење црквених обреда свих вероисповести биће зајамчени свим грађанима Србије и странцима, и никакве сметње неће се моћи правити хијерархијском уређењу разних вероисповести нити њиховим односима са својим духовним старешинама.“ *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996*, том I, priredio Momir Stojković, Beograd 1998, 126.

¹⁹ Према попису становништва из 1874. године, у Србији је живело укупно 6.176 муслимана. Од тог броја, осим њих 36 настањених у Београду, сви остали се воде као „Цигани“ (*Државопис Србије IX*, Београд 1879, 152).

²⁰ Видосава Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије 1877–1878. године*, Лесковац 1975, 73.

²¹ Тако је, примера ради, само у Нишу, у јануару 1878. године било уписано 106 ромских варошких мухамеданских породица (В. Николић-Стојанчевић, *Лесковац и ослобођени предели Србије*, 73).

заједно са старим границама чинили су око две трећине укупног муслиманског становништва оновремене Србије. Као посебна етничка група, без разлике у вероисповести, наводе се у попису из 1884. године као највећа национална мањина после Румуна, када су старе границе Србије у питању, и највећа национална мањина уз Албанце у новим крајевима Србије.²²

Мада су носили муслиманска имена и званично били припадници сунитског ислама, припадници ромске мањине су практиковали неки свој облик вере који је у себи садржао и хришћанске и муслиманске и паганске елементе, па је и сам нишки муфтија говорио да се „Цигани“ некад представљају као муслимани, а некад као православни, у зависности од тога шта им у том тренутку више одговара.²³ Оваква пракса, наравно, није била везана само за оновремену Србију. Раширен став етнолошке науке је да су Роми, кроз читаву историју, пристајали уз религију већине, те да су, присећајући се прапостојбинске вере, лако прихватили религије оних средина у којима бораве, што је на крају доводило до необичног религијског преплитања.²⁴ Таква специфична „циганска вера“, врста љараманства, осликавала се у томе што су се извесни хришћански елементи попут крсне славе и обредних односа у породици комбиновали с елементима ислама и обратно.²⁵ Поред овога, мора се узети у обзир и чињеница да су Роми већином сиромашна популација, углавном на ивици егзистенције, због чега им је практиковање свих религијских обреда једне вере често материјално онемогућено. Уместо тога, прибегавање доступним верским обредима различитих религија, за ово становништво је увек представљало практично решење. Тихомир Ђорђевић, који је своја етнолошка истраживања у великој мери посветио ромској заједници деветнаестовековне Србије, као њихов савременик, често је у својим радовима на тему вероисповести Рома истицао ромску изреку: „У свету има 77 и по вера, Цигани су оно пола вере.“²⁶ Цитирајући Хајнриха Грелмана, немачког културног историчара који се такође бавио истраживањима ромске популације, Ђорђевић истиче да се Роми најчешће приклањају религији земље у којој живе, с обзиром на то да немају своју сопствену коју су понели из отаџбине и којом би се одликовали међу другим народима, као што је то нпр. случај с Јеврејима: „Као год што су Цигани нестални у погледу избора места становања, исто су такви и у погледу религије. Никакав Циганин не зна ништа о оданости извесној вероисповести; њему је исто

²² *Државопис Србије* XVI, XXVII–XXX.

²³ АС, МПС-Ц, 1904-II-10, нишки муфтија Ибрахим Али Спахић – министру просвете и црквених дела Љ. М. Давидовићу, 26. јануара / 7. фебруара 1904, у Нишу.

²⁴ Драгољуб Б. Ђорђевић, „Религије и вероисповести националних мањина у Србији“, *Социологија* 1–4 (2004) 205–206.

²⁵ Татомир Вукановић, *Роми (Цигани) у Југославији*, Врање 1983, 222.

²⁶ Исти, *Вера, начин живота и занимање у Цигана Краљевине Србије*, Београд 1908, 4; исти, „Чиме се Цигани држе као народ“, у: *Наш народни живот* VII, Београд 1933, 4; исти, „Вера у Цигана“, *Наш народни живот* VII, Београд 1933, 53.

тако лако да са сваким новим селом промени и своју религију, као што је другоме човеку лако променити одело. У хришћанским земљама они се крсте, а кад су међу мухамеданцима они се обрезају. Међу православнима они су православни, међу католицима католици, а кад се настане међу протестанте, они су протестанти.²⁷ Ђорђевић даље наводи да иако у Србији Роми, тј. Цигани званично припадају двома верама, православној и мухамеданској, вера међу њима није чврсто укореењена, нити они веру разумеју, нити на њу шта полажу. Она је за њих тек форма коју су готови да промене. Такође, често им се и не зна које су вере већ се опредељују према потреби. Према Ђорђевићу, ово нарочито важи за Цигане муслимане, тј. турске Цигане.²⁸

Роми, посебно они муслиманске вере, и тада су по економском и образовном статусу припадали најнижем слоју друштва. Обављали су махом рабацијске, тежачке или ковачке послове. Примера ради, од средине 19. века када је званично постојање Рома забележено у Краљеву, па све до првих деценија 20. века, међу краљевачким Ромима, као и оним настањеним у околним селима Адранима, Витановцу, Витковцу, Драгчићима, Грдици, Лађевцима, Милочају, Мрсаћу, Мусиној Реци, Сирчи, Стублу и Чибуковцу, било је највише свирача, ковача, котаричара, калајџија, циглара и коритара и у мањој мери џамбаса, надничара и радника.²⁹ Просјачење је било карактеристично за Цигане луталице и чергаре на чијем су сузбијању радиле тадашње локалне власти настојећи да их уведу у седелачки начин живота.³⁰ Слично је било и са осталим крајевима Србије. Тако сиромашни и необразовани, па још и „нестални у вери“, нису били предмет интересовања заинтересованих страна, пре свега Турске и великих сила. Ту чињеницу су оновремене српске власти искористиле за њихово масовније покрштавање из кога су етнички Турци, Албанци и српско исламизовано становништво били у потпуности изузети. Осим тога, „циганска вера“ је била препрека и за многе уступке који су иначе чињени муслиманима у Србији. Тако је, примера ради, отварање муслиманске основне школе у Лесковцу, после покретања истих у Нишу и Сијарини, обустављено након што је суд у Лесковцу установио да су „Мухамеданске и Турске вере свега осам детета, а остали су цигани циганске вере.“³¹ Осим тога, није се много водило рачуна ни о њиховим вероисповедним потребама. Начелник Врањског округа је известио српског министра просвете и црквених дела крајем 1896. године да у вароши Врању има

²⁷ Исто, 52.

²⁸ Исто, 53.

²⁹ Јасминка Марковић, „Занимања и начини стицања средстава за живот Рома у Краљеву (1945–1992)“, у: *Друштвене промене и положај Рома*, ур. Милош Мацура, Александар Митровић, Београд 1993, 132.

³⁰ Исто.

³¹ АС, Министарство просвете – Просветно одељење (МПС-П), 1900-XXXVIII-69, председник суда Г. Јовановић – министру просвете и црквених послова А. Ђорђевићу, 1/13. марта 1900, у Лесковцу.

58 домова с 298 душа „Цигана вере мухамеданске“, док у околним селима Павловац и Бања има још 443 „Цигана муслимана“ у 62 куће. Наводећи да о овом становништву нико не води рачуна поводом питања рађања, венчавања, умирања и обављања верозаконских обреда, већ им, напротив, општинске власти често праве сметње кад хоће да се венчају, моли министра да им се постави један хоџа попут оних који су одређени у Јабланичком, Лесковачком и Масуричком срезу, пошто су сви ови „Цигани мухамеданци“ српски поданици који служе у сталном кадру српске војске.³² Српске власти су очито правиле разлику између Рома муслимана и осталог муслиманског становништва, што не треба да изненађује с обзиром да су ту разлику правили и сами Турци, што у животу, што у својим пописним књигама.³³ Осим тога, и сами муслимански свештеници су се неретко жалили на њихово верско понашање, живот у ванбрачним заједницама, необрезивање деце, међусобну трампу и продају жена и уопште потпуно одсуство реда и поштовања вере. Сам Стојан Новаковић је, као министар просвете, нарочито инсистирао на томе да се мора стати на пут оваквом безверју међу ромском популацијом, сматрајући да такво одсуство религиозне дисциплине може изазвати последице не само по појединца, већ и по читаво друштво.³⁴

Као такви, ниједној вери заправо неприпадајући, били су подложни лакшем покрштавању из кога су, као што смо напоменули, етнички Турци, Албанци и српско исламизовано становништво били у потпуности изузети. Српске власти су, истина, инсистирале на томе да покрштавање мора бити добровољно, мада су притисци, пре свега од цркве и локалних власти, у неким срединама свакако постојали. Овакво стање је дало највише повода епископу тимочком Мелентију да 30. јануара 1892. године изда поверљиву наредбу да се Цигани „безверци“ у Тимочној епархији преводе у православље.³⁵ О овој одлуци и масовном покрштавању Рома које је том приликом уследило сведочи и писмо групе Рома из Сокобање упућено лично краљу Александру Обреновићу у коме га моле да их врати у њихову прадедовску веру: „Господару, нама није толико тешко што смо покрштени, али нам наша савест то забрањује, како су наши ђедови и прађедови могли да живе по 50 до 60 година у њиховој вери, па им ништа није фалило, те ми сад млађи нараштај да тражимо преко леба погаче, када ми носимо све

³² АС-МПС-Ц, 1904-V-36, начелник Врањског округа Д. Драгићевић – министру просвете и црквених послова А. Николићу, 12/24. децембра 1896, у Врању.

³³ О. Зиројевић, „Роми на подручју данашње Југославије“, 228.

³⁴ „Сем овога, и сами односи грађански захтевају неког реда и у том погледу, јер је држави нужно да има правилних и тачних података о рођенима, венчанима и умрлима, колико за своје политичке и финансијске цели, толико и због правних односа појединаца који су законом регулисани, а не могу се све дотле извести, док постоји један ред људи, који у ствари ни једној вери не припада“, АС-МПС-Ц, 1884-I-26, министар просвете и црквених послова С. Новаковић – Начелству Подринског округа, 15/27. маја 1881, у Београду.

³⁵ Т. Ђорђевић, *Вера, начин живота и занимање у Цигана*, 9; исти, „Вера у Цигана“, 55.

општинске и државне терете, па и војне, онда не знамо Премилостиви Господару шта је некога могла да руководи наша стара циганска вера, сад каква је таква је, она није била на штету Краља и отаџбине, но напротив корисна.“³⁶

Појединци су се, након покрштавања, обраћали и министарству просвете и црквених послова тврдећи да су били приморани да се покрсте услед претњи локалних власти да ће, у супротном, бити протерани у Турску.³⁷ С друге стране, разлози за жалбе покрштених муслиманских Рома такође су били занимљиви. Иако су сви одреда изјавили да у суштини немају ништа против примања нове вере и обичаја, главна замерка српским властима била је у томе што нису били покрштени сви Роми муслимани. Како се испоставило, они који су примили нову веру били су подвргнути подсмеху, задириковању, па чак и физичком злостављању, што од својих саплеменика који су остали у исламу, што од локалних, још сујеверних Срба. Такође, било је и случајева потпуног одбацивања покрштених појединаца од породице, родбине, па и читаве заједнице, због чега су нововерци захтевали од власти покрштавање свих њихових рођака и саплеменика уз претње да ће, у супротном, поново примити ислам. Према извештају начелника Бањског среза, сви покрштени су одмах на почетку изјавили „да они хоће да се крсте само ако виде да ће то да се изврши у целој Срезу“.³⁸ С друге стране, црквене власти су тврдиле да су сви потписници добровољно покрштени „јер нико није могао чинити притиска на њихову савест“, те да су се сад поколебали због притиска „заоставших безвераца који заједљивим задириковањем и исмејавањем својих саплеменика одвраћају ове од Хришћанске вере“.³⁹ Како се ово више не би понављало, Црква је препоручила да се преостали Роми Тимочког округа уз помоћ полиције што пре преведу у православље јер је то у интересу како цркве и државе, тако и самих безвераца.⁴⁰ У сваком случају, молба сокобањским Ромима свакако није могла бити услишена јер је српски закон забрањивао иступање из православне вере.⁴¹ Молиоцима је пак обећано да ће свако ко их буде исмевао и нападао бити кажњен по закону као онај који хули на хришћанску веру.⁴² Сам епископ тимочки Мелентије је у једном писму датираним на 4. април 1902. године образложио своју одлуку

³⁶ АС, МПС-Ц, 1895-II-72, група Цигана из Сокобање – краљу Александру I Обреновићу, 29. августа / 10. септембра 1893, у Сокобањи. Цео садржај писма видети у: Ј. Шалић Ратковић, *Из турског вакта у ново доба*, 80–81.

³⁷ АС, МПС-Ц, 1895-IV-67, А. Михајловић – министру просвете и црквених послова Љ. Ковачевићу, 4/16. децембра 1895, у Врђановици.

³⁸ АС, МПС-Ц, 1895-II-72, намесник среза бањског – Митрополиту српском Михаилу, 4/16. септембра 1894, у Сокобањи.

³⁹ АС, МПС-Ц, 1895-II-72, Епископ тимочки Мелентије – Архиепископском сабору, 9/21. септембра 1894, у Сокобањи.

⁴⁰ Исто.

⁴¹ АС, МПС-Ц, 1895-II-72, министар просвете и црквених послова А. Ђорђевић – начелнику Среза бањског, 27. септембра / 9. октобра 1894, у Београду.

⁴² Исто.

стару деценију о покрштавању ромских муслимана: „Видевши да оваквих безвераца има доста, као и то да се читава трећина истих – по оделу, обичајима и начину живота – мало разликују од Срба, а при том имајући у виду да нам је као архијереју дужност да се старамо о спасењу душа људских, тврдо се решисмо да замисао о прекрштавању безвераца покренемо и на сваки начин остваримо, што смо у многоне и постигли.“⁴³

Према подацима Жичке, Шабачке, Тимочке, Нишке и Београдске епархије, број преобраћених „турских Цигана“ у православну веру за период 1874–1900. кретао се на следећи начин:⁴⁴

Година	Жичка	Шабачка	Тимочка	Нишка	Београдска	Укупно
1874–1884.	7	165	12	28	36	248
1884–1890.	36	11	3	28	183	261
1890–1895.	29	0	2.223	302	808	3.362
1895–1900.	394	4	86	32	290	806
Укупно	466	180	2.324	390	1.317	4.677

У наведеном периоду је, дакле, на нивоу целе Србије, под окриље Српске православне цркве ушло 4.677 „турских Цигана“. Највише преведених је забележено у периоду 1890–1895. године и то у Тимочној епархији, одакле је стизао и највећи број поменутих жалби на покрштавање. Зашто је покрштавање Рома муслимана на нивоу целе Србије интензивирано баш у овом периоду, нисмо успели да утврдимо. Проста логика би налагала ситуацију у којој би број прелазака у званичну државну религију требало да буде најинтензивнији у послератним годинама у којима је, с друге стране, број преведених био најмањи. Иницијатива тимочног владике Мелентија је очигледно највише утицала на процес масовнијег покрштавања Рома у старим границама ширећи се и на околне епархије, нарочито Жичку. Након овог петогодишњег периода масовнијег покрштавања поново је уследило затишје, а број преведених драстично је смањен. Према изјави самог владике Мелентија, од 1895. до 1901. године покрстило се још 87 Рома, 45 мушкараца и 42 жене,⁴⁵ што се од званичних података разликује за једног покрштеног. Након тога, вероватно их није више много ни остало у муслиманској вери, ако је уопште, па је и покрштавање престало. У сваком случају, и поред већег броја покрштених Рома муслимана,

⁴³ Т. Ђорђевић, *Вера, начин живота и занимање у Цигана*, 9–10; исти, „Вера у Цигана“, 55–56.

⁴⁴ Табела преузета из: Ј. Шаљић Ратковић, *Из турског вакта у ново доба*, 82.

⁴⁵ Т. Ђорђевић, *Вера, начин живота и занимање у Цигана*, 10.

ПОКРШТАВАЊЕ „ТУРСКИХ ЦИГАНА“ ЖИЧКЕ, ТИМОЧКЕ, ШАБАЧКЕ,
НИШКЕ И БЕОГРАДСКЕ ЕПАРХИЈЕ У ОСЛОБОЂЕНОЈ СРБИЈИ

стварне религиозне спознаје у смислу чистоте вере међу њима и даље није било пошто су махом настављали да практикују неки свој облик „циганске вере“. На тај начин је једина практична корист државе од увођења ромског становништва у православље било њихово лакше праћење кроз статистику.

Jovana Šaljić Ratković

**THE CONVERSION OF THE “TURKISH GYPSIES”
IN THE EPARCHY OF ŽIČA, TIMOK, ŠABAC, NIŠ AND BELGRADE
IN LIBERATED SERBIA**

Summary

During the 19th century, a number of Muslim Roma lived in the territory of the Principality and then the Kingdom of Serbia. At that time, they were usually called Turkish Gypsies. From the emigration of the Turks in 1867 until the liberation of the country in 1878, according to population censuses, Turkish Gypsies were practically the only residents of the Muslim religion in Serbia. After that, Roma Muslims from the new districts of the Principality of Serbia joined them along with other members of the Muslim faith – Albanians, Turks and the Islamised Slavic population. Even then, the Roma, especially those of the Muslim faith, belonged to the lowest stratum of society in terms of their economic and educational status. Even the Muslim priests in Serbia did not take care of them, considering them not to be true Muslims. Poor, uneducated, and even “unsettled in faith”, they were not in the focus of interest of Turkey and the Great Powers even though the protection of the rights of minorities was guaranteed under the Treaty of Berlin. That fact was used by the Serbian political and church authorities at the time for their more massive conversion to Orthodox faith, from which the ethnic Turks, Albanians and the Serbian Islamised population were completely exempted. In addition to a general statistical review of their numerical status as well as the statistics of conversion, the paper also outlines the reasons and circumstances that led to the mass conversion of Turkish Gypsies in the Kingdom of Serbia in the late 19th century.

Keywords: Roma, Muslims, Turkish Gypsies, Serbia, Christianisation.

Драгољуб ДАНИЛОВИЋ*

Друштво историчара Рашког округа
Краљево

КРАЉЕВО И ЖИЧКА ЕПАРХИЈА ОД 1882. ДО 1903. ГОДИНЕ

Апстракт: У овом раду објашњавамо повезаност између развоја града Краљева од 1882. године и успостављања Жичке епархије под старим средњовековним називом. Близина манастира Жиче и града Краљева одредили су и развој догађаја у последњим деценијама 19. века и на самом почетку 20. века. Међусобни утицај политичких и црквених збивања допринео је развоју града који је добио име по новоуспостављеној титули краља Милана Обреновића. Долазак жичког епископа на чело епархије често је зависио од воље владара Србије. Та чињеница није умањивала велико трудољубље и верно служење свих епископа на трону Жичке епархије.

Кључне речи: независност, краљ, епископ, епархија, варошица, манастир, град.

Стицањем независности 1878. године на Берлинском конгресу, Кнежевина Србија је након вишевековне борбе коначно добила дуго очекивану слободу. Обнова државе и Цркве у оквиру независне државе били су важни циљеви, јер је требало показати континуитет са средњовековним традиционалним вредностима.

Манастир Жича и варошица Карановац, у непосредној близини прве Српске архиепископије, добијају после 1878. године посебно значајно место и постају симболи нововековне Србије. У манастиру Жича је већ од 1856. године започело обнављање, благодарећи трудољубљу епископа Јоаникија Нешковића, а Карановац је украшен Црквом Свете Тројице (1824), Господар-Васиним конаком, архитектонским плановима Лазе Зубана из 1837. године, у којима су се главне улице града укрштале под прецизним правим угловима. Премештање седишта

* dragoljubdanilovic@yahoo.com

Ужичке епархије, иначе наследнице Жичке епархије, из Чачка у Карановац и прелазак епископа Јоаникија у Карановац на најбољи начин су показивали колико је за Цркву и државу било важно да се приближе својим историјским коренима.

Кнежевина Србија је у првим годинама своје независности била под снажним утицајем аустрофилске политике и напредњачке партије. На заседању Народне скупштине од 6. марта / 22. фебруара 1882. године донет је Закон да Кнежевина Србија постаје наследна Краљевина Србија, да кнез Милан добија титулу краља Милана I Обреновића, а да кнежевић Александар добија титулу краљевић Александар I Обреновић.

Путовање краљевске породице по српским градовима имало је огроман историјски значај за будући град Краљево. Уочи краљевог путовања ређале су се многобројне молбе Карановчана да краљ Милан I Обреновић промени назив вароши. Стигавши у Краљево из манастира Студенице 30. априла / 18. априла 1882. године, краљ Милан Обреновић је преноћио с породицом у Карановцу, да би 1. маја / 19. априла ујутру прихватио молбе Карановчана и променио име Карановац у Краљево. Значај града Краљева најбоље се види у чињеници да је краљ Милан 29. јуна 1882. године донео указ о оснивању Ратарске школе у Краљеву, а два дана касније министар је потписао и одлуку о постављењу директора школе Ђорђа Радића. Репрезентативни изглед зграде школе требало је да постави град краљевског имена у сам врх просветног система тадашње Србије.

После смрти епископа Викентија Красојевића, Српска православна црква се нашла у великим искушењима, пре свега због покушаја кнеза Милана Обреновића да смени канонски изабраног митрополита Михаила. Како је митрополит Михаило био проруски оријентисан, а кнез Милан водио аустрофилску политику, било је неминовно да се деси сукоб између највиших представника Цркве и државе. У октобру 1881. године, указом кнеза Милана, био је смењен митрополит Михаило с положаја врховног архијереја Српске цркве, а уместо њега је Митрополијом администрирао епископ тимочки (неготински) Мојсије Вересић.

Када је 1883. године на место митрополита изабран Теодосије, иначе веран краљу Милану Обреновићу, стекли су се услови и да се попуни упражњена катедра жичког епископа. На место жичког епископа изабран је 6. априла 1883. године Корнилије Станковић, да би за владика био посвећен тринаест дана касније. Корнилије Станковић се родио у Панчеву 1820. године. Монашки постриг је примио у Фрушкој гори, да би касније био сабрат неколико сремских манастира. Од 1876. до 1880. био је сабрат манастира Раваница, а од 1. марта је као игуман био старешина задужбине Светог кнеза Лазара.

У Народној скупштини Краљевине Србије која је заседала у Нишу, покренута је 20. маја 1884. године иницијатива да се промени назив „Ужичка епархија“ у име „Жичка епархија“. Урош Кнежевић и деветнаест посланика предложили су Народној скупштини ову промену, да би Законодавни одбор 26. маја прихватио овај предлог и проследио га Влади на разматрање. Архијерејски Сабор, на чијем

се челу налазио митрополит Теодосије, усвојио је 8. јуна предлог Народне скупштине, а председник Народне скупштине, Милан Кујунџић, 13. јуна објавио је решење Народне скупштине Краљевине Србије о потврђеном новом називу „Жичка епархија“. Два дана касније, краљ Милан Обреновић одобрио је решење Народне скупштине, и Епархија ужичка је 26. јуна 1884. године променила назив у Епархија жичка, како се зове и данас.

Епископ Корнилије Станковић остаће запамћен по томе што је званично био први нововековни владика који је носио титулу „жички епископ“. Управљао је епархијом две године, после чега је умировљен и до краја живота је живео у Крагујевцу. Корнилије Станковић је умро 24. августа 1889. године у Крагујевцу и сахрањен је на варошком гробљу. Жички владика Василије Костић је пренео 29. новембра 1963. године посмртне остатке епископа Корнилија Станковића у манастир Жичу. Тако је епископ Корнилије сахрањен у Параклису преподобног Саве Освећеног.

Прелаз
Народне скупштине

У дану Милана; у време српске славе, владика
и епископ Милан Обреновић, краљевски и царски,
који нам савешта.

У дану Милана; владика у а св. гробљу Краљевине
осеки крај Жиче.

У дану Милана; владика у владика и епископ
депутата од св. Саве да да Жиче, који је прогласио
српски владика у Милану.

Владика у а дану Жиче се је Жиче. Сави св.
Сави уговорено је уговорено по крају српске.

Ка прогласио српске дукле, дукле, је, владика,
ра и владика овог владика — Милану Милан. Владика,
милану, владика, владика у а уговорено наме славе и владика,
милану, владика је прогласио и владика владика. Милану
да је одео владика „Милану владика“ — владика се владика,
владика.

А да се владика ову владика владика; да
да владика владика и владика овог владика владика
она владика.

А да се владика „Милану владика“, владика се
владика: „Милану Милану“.

Ова владика једно с владика владика; владика

Милану Милану, 1884. год.
20. јуна
Милану

Посланик Уставног Сабора
са још 19 посланика владика
Народне скупштине су се на,
милану, владика владика, владика,
милану, владика владика,
владика са још владика са још,
владика и владика.

Београд 1904.

Владика Милану
Милану Милану

Владика владика
Милану Милану, владика,
владика владика владика, владика,
да владика владика владика.
1904. год. Милану Милану

Милану

Милану

Милану

Милану

Милану

Милану

Милану

Милану

Образложење двадесет народних посланика
о промени назива „Ужичке“ у „Жичку“ епархију
(Државни архив Србије)

„Предлог Народној скупштини

У доба Немањића; у време српске славе, величине и моћи, Манастир Жича беше најславнији, најважнији и најзначајнији наш споменик.

У овом манастиру венчали су се сви српски краљеви осим цара Душана.

У овом манастиру била је епископија и Архиепископија без прекида од Св. Саве па до Душана који је преместио архиепископију одатле у Пећ.

Епархија у то доба звала се је жичка. Одатле Свети Сава распростирао је прославу по народу српском. Са пропашћу српске државе порушен је, покварен и запуштен овај споменик Манастир Жича. Пропашћу њеном збрисане су и успомене наше славе и величине, пак је промењен и стари назив епархије. Место да је остао назив 'Жичка епархија' – данас се зове 'Ужичка'.

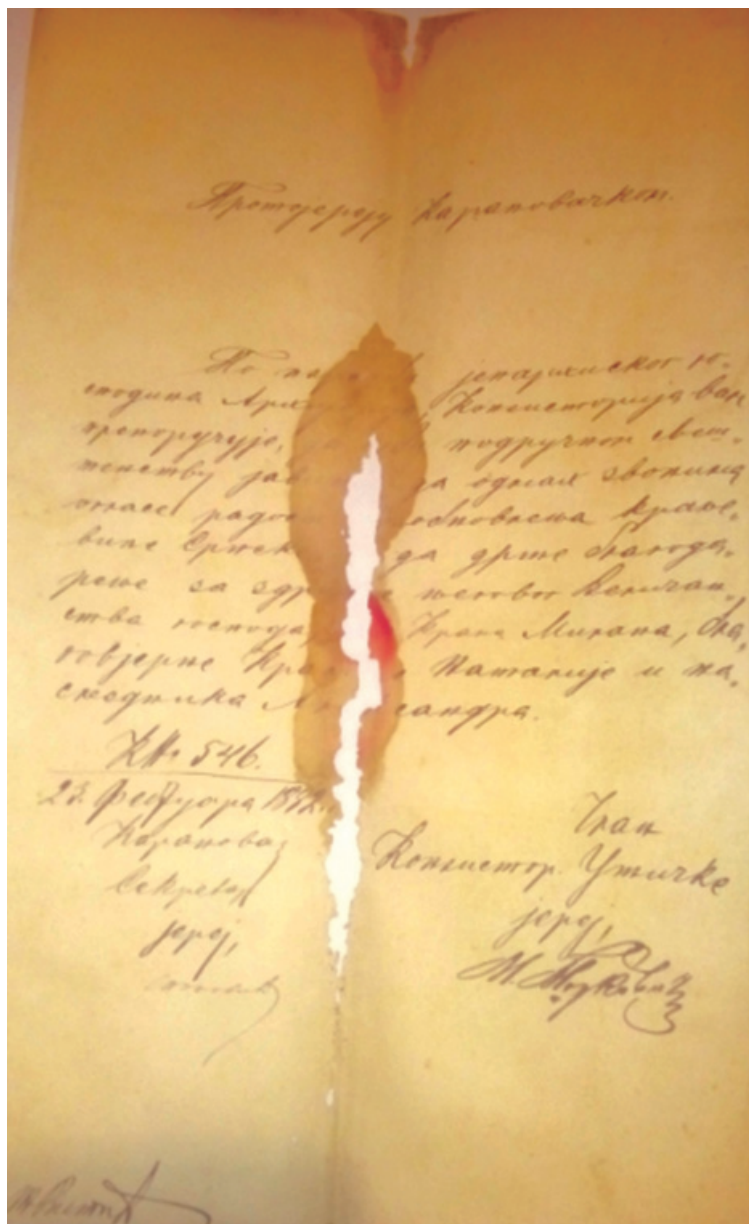
Да би оживели ову нашу стару успомену, да васкрсли важност и славу овог нашег споменика ми предлажемо:

Да се назив 'Епархија Ужичка' замени са називом 'Епархија Жичка'.

Ово предлажемо једно с горњих разлога, друго што смо уверени да ће се у Жичи извршити крунисање Његовог Величанства Краља, и треће стога, што нема смисла да се зове епархија ужичка, кад је столица епископа у Краљеву одма до Жиче.

18. мај 1884. године
у Нишу

посланици
Урош Кнежевић
и још деветнаест посланика“

Одлука о „оглашавању“ звона у част обнове Краљевине Србије
(23. фебруар 1882. године)

Црквени архив Жичке епархије – Намесништво Жичке епархије

Народна епархија
№ 488
из јула 1884 године
у Жичу.

Господине,

Част ми је остала ваш глас о Народној епархији о сарајеву у Жичу да се назове „Жичка“.

Примили, Господине, и ови епископи уверени о томе особито половају.

Председник
Народне епархије,
(Милан Кузмановић)

Господине. Чиним да глас о Народној епархији у Жичу.

Одлука Народне скупштине о преименовању Ужичке епархије у Жичку епархију
(13. јул 1884. године – Државни архив Србије)

Од 1886. до 1889. године Жичком епархијом је управљао Никанор Ружичић. Као мирјанин Никола Ружичић је рођен 27. априла 1843. године у селу Свилеуви (општина Коцељева) од оца Григорија и мајке Јелене. По мајчиној линији потицао је од попа Луке Лазаревића, истакнутог устаничког вође у Мачви, а отац му је био свештеник. Похађао је основну школу у Свилеуви, потом нижу гимназију у Шапцу и богословију у Београду. У Кијеву је учио Духовну академију и завршио је 1875. године. Замонашио се у манастиру Букову (недалеко од Неготина) и предавао је на београдској Богословији, где је изабран за ректора. Будући да је био одан „напредњачкој“ јерархији митрополита Теодосија Мраовића, 4. маја 1886. године изабран је за епископа жичког.

У писму владике Никанора Ружичића, од 11. новембра 1886. године, упућеном заступнику краљевачког проте проналазе се оштре речи надлежног архијереја које се односе на немар и недисциплину епархијског свештенства. Епископ Никанор је забележио да је „ожалашћен“ и „душом потресен“, јер је на рачун свештенства пристигло неколико примедба због чега је препоручио заступнику проте да окупи свештенство и озбиљно му пренесе неопходност безусловног поштовања наредби епископа жичког, „да се не меша у послове за које није позвано, избегавајући свако парничење и трвење са народом и огорчавање истог, са истјазивањем и неочинским поступањем према парохијанима својим“ (Црквена архива Жичке епархије – епархијско намесништво 11. новембар 1886, бр. 488). Већ у првој години свог епархијског управљања, владика Никанор је био суочен са последицама сукоба између смењеног митрополита Михаила и новопостављеног митрополита Теодосија, што се сигурно највише одражавало на понашање свештеника у обављању службе.

У састав Жичке епархије 1888. године улазило је шест округа: 1. Ужички 2. Крагујевачки, 3. Чачански 4. Крушевачки 5. Руднички 6. Јагодински. Живот у независној и слободној Краљевини Србији, уз све политичке, економске и социјалне проблеме који су оптерећивали тадашњу државу, показује да је већина људи стремилa усвајању универзалних вредности о јачању породице и повећању броја њених чланова. На примеру једне епархије, као што је Жичка, види се да је у слободној и независној Србији у оквиру релативно велике епархије 1888. рођено 25.195 беба, а умрло 13.873 људи, док је венчаних било 5.888. И поред тешких услова за живот, у Краљевини Србији је више било рођених него преминулих, чак 11.322 више само у Жичкој епархији.

Главни извод.

Рођења у браку, венчања и умр-
лих лица својег пола у епархији Жич-
кој за 1887-му годину.

Место где и	Колико у ком округу	Рођења				Умрлих			Примедба
		муш- ких	жен- ских	свих	всех	муш- ких	жен- ских	свих	
1. Жичком		2663.	2400.	5063.	1500.	1715.	1709.	3424.	
2. Лаланском		1727.	1570.	3297.	645.	1001.	1000.	2001.	
3. Крушевачком		2036.	2117.	4211.	928.	1033.	987.	2020.	
4. Рудничком		1376.	1229.	2605.	574.	808.	771.	1579.	
5. Крагујевачком		3178.	3102.	6280.	1333.	1490.	1387.	2877.	
6. Јагодинском		1991.	1748.	3739.	858.	1022.	950.	1972.	
У целој епархији									

Нбр. 4256
19 Октобра 1888 год.
у Жичку
Секретар-јерарх
Др. М. Милошевић

Председник Епархијске
Протојереј
Васил Милошевић

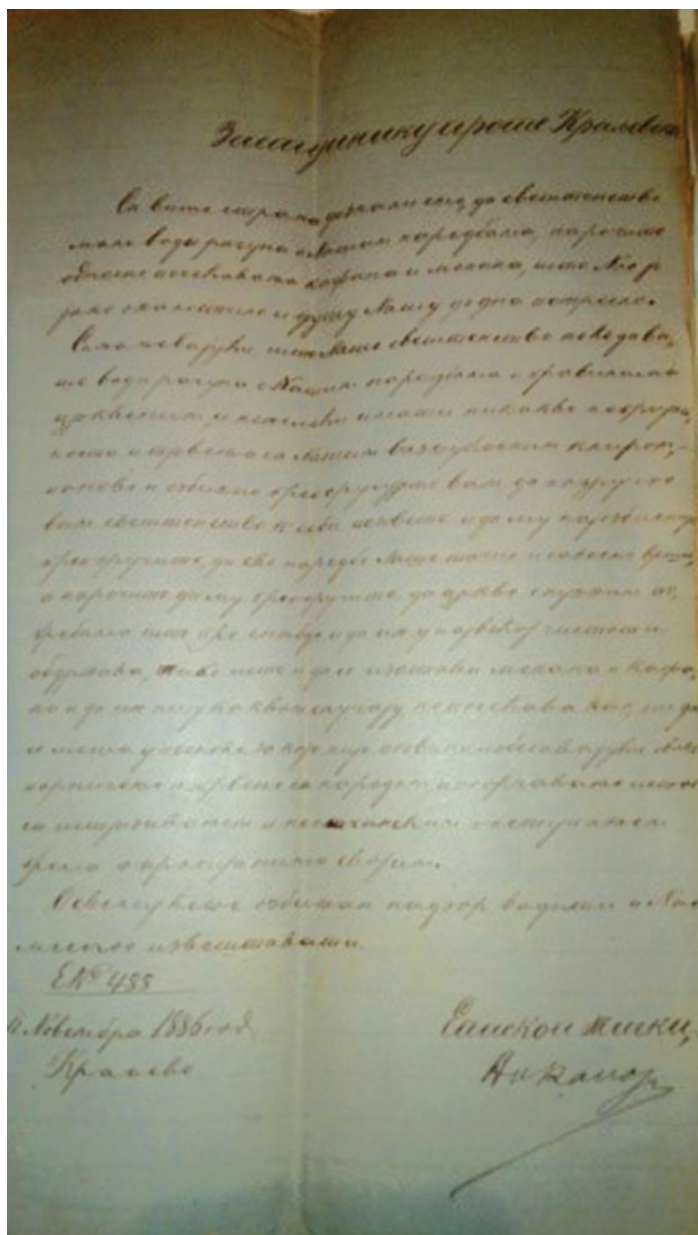
Рођени, венчани и умрли на територији Жичке епархије 19. октобар 1888. године
(Државни архив Србије)

Када је 1889. године смењен митрополит Теодосије, заједно с њим је „умировљен“ и епископ Никанор Ружичић. Умировљени владика посветио се потом студијама филозофије и теологије у Јени и Тибингену. Постао је и почасни члан Српске краљевске академије и до именовања за епископа Нишког живео је у Загребу, Дубровнику и на Цетињу. Нишки епископ је био од 1898. до 1911. године а умро је 1916. године у Београду.

Абдикација краља Милана Обреновића 1889. године довела је до значајних промена и у политичким и у црквеним приликама. Прослава пет векова од Косовског боја планирана је управо на самом почетку владавине младог краља Александра. После посете Крушевцу, манастиру Љубостињи, Трстенику и Врњачкој Бањи, краљ Александар је с намесницима стигао у Краљево 30. јуна 1889. године. Овај догађај је био један од најсвечанијих од времена када је Краљево добило ново име. По неким подацима у Краљеву је тада на свечаности присуствовало око 30.000 људи. Важност овог догађаја најбоље се види у чињеници да је специјални изасланик руског цара Александра III господин Персијани присуствовао свечаном дочеку краља и његовом миропомазању које је извео митрополит Михаило 2. јула у манастиру Жича.

Епископ Никанор Ружичић
https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Никанор_Ружичић

Писмо епископа Никанора свештеницима Жичке епархије
од 11. новембра 1886. године
(Црквени архив Жичке епархије, Жичко намесништво 1886)

Након абдикације краља Милана Обреновића, повратка Михаила на место београдског митрополита и „умировљења“ владике Никанора Ружичића, на место жичког епископа долази Саво Бараћ, познатији и као Саво Дечанац. Као мирјанин, Ђорђе Бараћ родио се 1. октобра у селу Гњеждане (Нови Пазар) у браку Димитрија и Марте. У манастиру Високи Дечани завршио је основну школу и на Божић 1854. године се у манастиру и замонашио. Митрополит рашко-призренски Мелентије рукоположио га је за ђакона и јеромонаха марта месеца 1855. године. У Београдску богословију стиже 1861. године и као изузетан студент је завршава с одличним успехом, после чега бива постављен за учитеља у Пећи. С благословом митрополита Михаила уписује Духовну академију у Кијеву. По повратку у Србију, 1871. године, припала му је част да постане први наставник и ректор Призренске богословије. Активно је учествовао у српско-турским ратовима 1876–1878. године, а као архимандрит је био и један од учесника Берлинског конгреса. После смене митрополита Михаила био му је понуђен и епископски чин. Тек 3. јула 1889. године, након умировљења владике Никанора, Сава је рукоположен за епископа жичког. Састављао је изванредне извештаје о својим канонским посетама као епархијски епископ, у којима је оставио важне податке о манастирима и парохијским храмовима. Владика Сава Дечанац се нарочито ангажовао као активан посленик духовног мисионарства међу српским народом на Косову и Метохији. Под вишевековном османлијском влашћу, српски народ је на подручју Старе Србије био у посебно тешком положају, због чега је делатност епископа Саве била на спасење и духовно окупљање поробљених Срба.

Као дечански монах, Сава је учествовао на Берлинском конгресу 1878. године. Касније је саставио Меморандум под називом „Садање несретно стање у Старој Србији и Македонији“ (1882), у којем је на основу чињеница пренео податке о прогонима, пљачки и убијању православних Срба. Сведочио је о 6.000 српских жртава на подручју Косова и Метохије неколико година после Берлинског конгреса.

У име
Неговот Великанства
Александра I.

по милости Божјој и воли народној

Краља Србије
Ми Краљевски Намесници

На предлог Нашег министра Просвете и Цркве,
них послова постављано:

За епископа стархије жицке господина
архимандрита Саву, члана друге класе Конзисторије
стархије жицке, који је према пропису члана 25. и 239.
Закона о црквеним властима исасно-православне
цркве у Краљевини Србији изабран и, по одобрењу
од нас избору, данас посвећен за епископа.

Наш министар Просвете и Црквених
послова нека изврши овај указ.

3. Јуна 1890. год.

у Београду.

Министар

Просвете и Црквених Послова

Оте Николић

Ј.в.

Одлука о постављању епископа жицког Саве
(Државни архив Србије)

У 1897. години, када је у манастир Жичу посетио краљ Александар Обреновић, на зидовима порушеног дела манастира подигнут је привремени дрвени кров од дасака, како би манастир могао да прими народ који је присуствовао овом свечаном чину. Министар грађевина у српској влади упутио је тада писмо министру просвете и црквених дела одобравајући његову молбу да се из манастира уклони дрвени кров, подигнут да служи као склониште за време миропомазања краља Александра Обреновића, и да се новац од продаје овог материјала додели манастиру. Истовремено је министар обећао да ће покушати да издвоји део скромних средстава из буџета за поправку манастира, наглашавајући да ипак има „пречих оправки и доправки државних зграда које се у овој години морају извршити“ (Министарство просвете и црквених дела 1897. Ф I Р 89). Управо 1897. године, када је Жичком епархијом управљао епископ Сава Дечанац и када се водила преписка о даљим радовима на обнављању грађевина, у манастиру Жича десила се катастрофална поплава. Зато је „Његово Високопреосвештенство Архиепископ Београдски и Митрополит Српски г. Михаил саопштио Архиепископском Сабору на решење молбу настојатеља манастира Жиче, игумана Серафима, у којој износи жалосно стање ове старе царске задужбине нарочито после овогодишње поплаве, наводећи да је имање манастирско и њиве и ливаде – сасвим опустошено и да је вода однела и упропастила све што је могла захватити, да је међутим порез(а) коју манастир држави плаћа велика и ако су приходи од манастирског имања посве ништавни.

Председник
Архиепископског Сабора
Архиепископ београдски и Митрополит Српски
Михаил

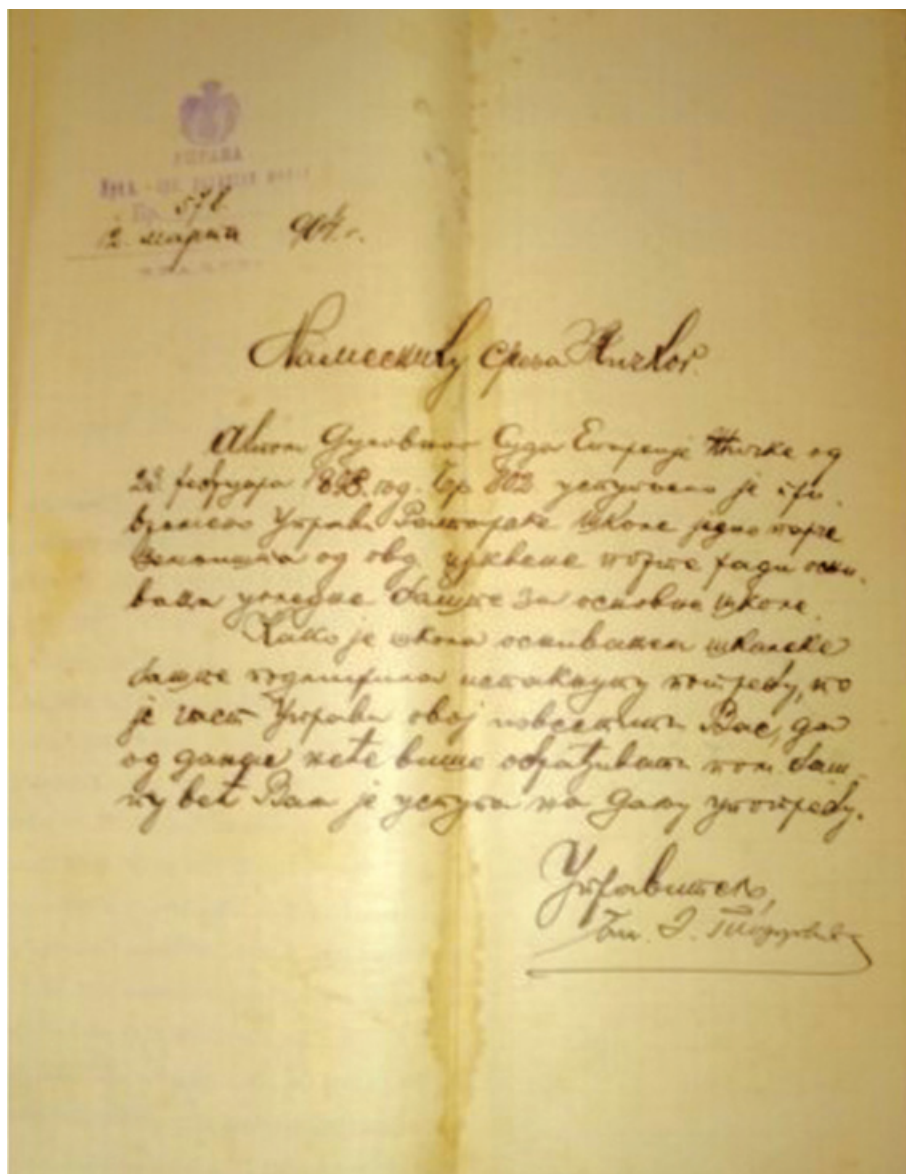
Архиепископски Сабор саслушавши с тугом овај извештај настојатеља Жиче и имајући и сам уверења да је ова стара царска задужбина у врло жалосном стању јер је преоптерећена порезом коју држави не може плаћати, с тога што нема кога који би имање манастирско могао радити

Решава:

Умолити господина министра Просвете и црквених послова да изволи порадити, те да се помогне Жичи која без помоћи опстати не може, јер се у њој не може да издржава ни један свештеник монашког реда и што је манастирско имање нарочито упропашћено овогодишњом поплавом те није у стању давати никаквог прихода, док је међутим несразмерно великом порезом оптерећено.

29. септембра 1897. у Београду“ (Државни архив Србије 1897. Ф-V, Р 26)

Актом Духовног суда Жичке епархије, из фебруара 1898. године, уступљено је црквено имање Управи Ратарске школе „ради оснивања угледне баште за основне школе“. Будући да је школа оснивањем школске баште подмирила ову потребу, Управа се захваљује и враћа имање Цркви (Црквена архива Жичке епархије, фебруар 1898. године).

Писмо Управе Ратарске школе из 1898. године
Црквена архива Жичке епархије

Манастир Жича 1889. године
https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Манастир_Жича

На територији Жичке епархије у 1902. години, у време владике Саве Дечанца, било је 155 парохија. У тој години новосаграђене су биле две цркве, тринаест је обновљено, као и четири капеле и један манастир. На подручју епархије рођено је 15.532 деце а умрло је 9.373 људи. Рођено је у браку укупно 7.815 дечака и 7.579 девојчица, а ван брака 65 дечака и 73 девојнице. Међу умрлима је било 7.815 мушкараца и 4.791 жена. Број рођених и упокојених на најбољи начин сведочи о позитивном природном наталитету, на почетку 20. века, у једној од највећих епархија Српске православне цркве.

Као и већина црквених архијереја Српске православне цркве, тако је и епископ Сава Дечанац био плодан богословски писац. Истакао се с неколико архипастирских посланица а био је и сарадник „Црквеног гласника“ (1897) из Лесковца. Епископ Сава Бараћ упокојио се 17. маја 1913. године у Чачку и привремено је сахрањен у манастиру Жичи. На велики црквени празник Видовдан, 1936. године, ковчег с костима епископа Саве пренет је у манастир Високи Дечани.

Жички епископ Сава Дечанац (Бараћ)
https://sr.wikipedia.org/sr-ec/Сава_Бараћ

Dragoljub DANILOVIĆ

KRALJEVO AND THE ŽIČA EPARCHY FROM 1882 TO 1903

Summary

The history of the town of Kraljevo from 1882 to 1903 was marked by the stay of Serbian kings Milan and Aleksandar. King Milan changed the name of the varošica of Karanovac into the town of Kraljevo. At the time, the old name of the Žiča Archbishopric was restored, i.e. in 1884 the Užice Eparchy was named the Žiča Eparchy. A particularly festive event took place in 1889 when King Aleksandar Obrenović visited Kraljevo. In the last decades of the 19th century, the post of Žiča bishops was held by Kornilije Stanković, Nikanor Ružičić and Sava Barać. Kraljevo and the Žiča monastery were the symbols of restoration of the independent Serbian state.

Keywords: independence, king, bishop, eparchy, varošica, monastery, town.

Гордана ГАРИЋ ПЕТРОВИЋ*

Историјски институт
Београд

ПОЉОПРИВРЕДА У КРАЉЕВАЧКОЈ ОПШТИНИ НА КРАЈУ 19. ВЕКА

Апстракт: Тема рада је пољопривреда у Краљевачкој општини крајем 19. века. У раду је компаративно приказана производња разних култура и број грла различитих врста стоке у Краљеву и другим варошким општинама Краљевине Србије.

Кључне речи: Краљево, пољопривреда, земљорадња, сточарство, вароши.

У деветнаестовековној Србији, као изразито аграрној држави, живот у сеоским, али и варошким насељима био је у непосредној вези с пољопривредом као основном привредном делатношћу већине становништва. Пред Први светски рат око 87% становништва Србије живело је на селу.¹

У Краљевини Србији постојале су три врсте урбаних насеља – градови, вароши и варошице.² По својој величини, административној улози и значају у културном и привредном животу издвајао се Београд. Београд, као престоница с више од 77.816 становника према попису из 1910. године, представљао је једино право градско насеље на подручју Србије. Знатно мањи био је Ниш, који је такође имао статус града. У њему је 1910. године живело 21.946 становника. Иза ова два града по величини је следио Крагујевац, бивша престоница, који је био највеће насеље у групи вароши са 15.596 становника на крају прве деценије 20. века.³

* gordana.garic.petrovic@iib.ac.rs

¹ Гордана Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији (1878–1912)*, Београд 2017, 34.

² О типовима градских насеља у деветнаестовековној Србији видети: Бојана Миљковић-Катић, *Структура градског становништва Србије средином XIX века*, Београд 2002, 62–84.

³ *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке 31. децембра 1910. године*, Београд 1911, 74, 75.

За разлику од Београда, у коме су се активности везане за пољопривреду одвијале на периферији, живина се интензивно гајила и у градовима, где су се у живинарницима могле видети и разне стране сорте живине. Гајење живине било је заступљено и у централним деловима Београда, Дорћолу и Врачару, где су се, по градским двориштима, узгајале кокошке, патке и гуске.⁴ У варошима, које су највећим делом биле окружна средишта, било је уобичајено држање стоке и живине, чак и у чаршији. Ту је у двориштима, иза кућа и дућана, узгајано воће и поврће. Још изразитија веза с руралним окружењем била је присутна у варошицама, групи насеља којој је припадало Краљево. Ова насеља с малим бројем становника – од неколико стотина до 5.000, била су пре свега трговачки центри, у којима се одвијала трговина пољопривредним производима. У њима су се такође налазиле и среске канцеларије.⁵

Број вароши и варошица се од 1890. до 1905. увећао са 77 на 85.⁶ У њима је почетком 20. века живело 15 процената становништва. Истовремено, ова насеља су чинила око два процента свих насељених места у Србији.⁷

Број вароши и варошица 1890. и 1905. године

Година	Вароши	Варошице	Укупан број варошких општина
1890.	21	56	77
1905.	24	61	85

Број становника вароши и варошица константно се увећавао током 19. века. С нешто преко 40.000 године 1834. на више од 400.000 године 1905.⁸ Иако је паралелно растао и укупан број становника, удео градског становништва се у истом периоду повећао са 6,1% на 15%.⁹

⁴ Гордана Гарић Петровић, „Развој живинарства у Краљевини Србији“, *Историјски часопис* 65 (2017) 278.

⁵ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 73, 76, 80, 81.

⁶ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, Београд 1895, 25–26; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, Београд 1913, 28–29.

⁷ Прорачуна је извршен на основу табеле у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIV, *Попис становништва у Краљевини Србији 31. децембра 1900. године*, Београд 1905, XIX.

⁸ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 37.

⁹ Прорачун извршен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 37.

Преглед броја становника варошких насеља 1834–1905.¹⁰

Година	Број становника у варошким општинама	Укупан број становника	Удео варошког становништва у укупној популацији
1834.	41.347	678.192	6,10
1859.	86.841	1.078.281	8,05
1863.	97.692	1.108.668	8,81
1866.	116.007	1.216.348	9,54
1874.	138.710	1.353.890	10,25
1884.	235.887	1.901.736	12,40
1890.	286.466	2.161.961	13,25
1895.	319.375	2.312.484	14,00
1900.	351.015	2.492.882	14,00
1905.	404.784	2.688.025	15,00

Највећа градска насеља били су Београд, Ниш и Крагујевац. Београд је био центар чије се становништво увећавало највећом брзином. У периоду од 15 година на прелазу из 19. у 20. век, београдска популација је повећана за 43%. Ниш је у исто време забележио раст становништва од само 10%, а Крагујевац од 20%.¹¹

Преглед броја становника Карановца/Краљева насеља 1859–1905.¹²

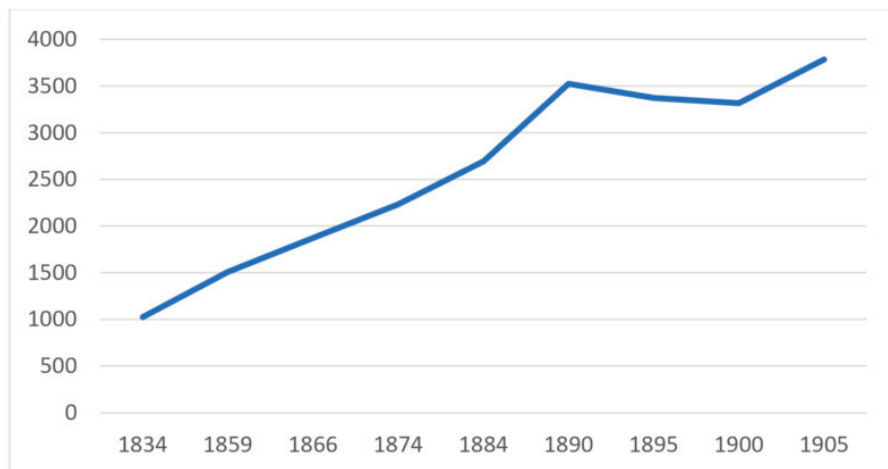
Година	Број становника Карановца/Краљева
1834.	1.022
1859.	1.509
1866.	1.871
1874.	2.234
1884.	2.692
1890.	3.525
1895.	3.373
1900.	3.316
1905.	3.784

¹⁰ Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. XII, 37.

¹¹ Прорачун извршен на основу табела у: Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. I, 25–26; Статистички годишњак Краљевине Србије, књ. XII, 28–29.

¹² Државопис Србије, св. I, Београд 1863, 92; Државопис Србије, св. III, Београд 1869, 103; Државопис Србије, св. IX, Београд 1879, 142–143; Државопис Србије, св. XVI, Београд 1889,

Преглед броја становника Карановца/Краљева насеља 1859–1905.¹³

У периоду од 1834. до 1905. године становништво Карановца/Краљева увећало се са 1.022 становника у 1834. години на 3.784 у 1905, или 3,7 пута. Највећи популациони успон одиграо се у два периода – од 1834. и 1859, када се број становника увећао за 48 процената, и од 1874. до 1890, када је ово повећање износило 58 процената.¹⁴

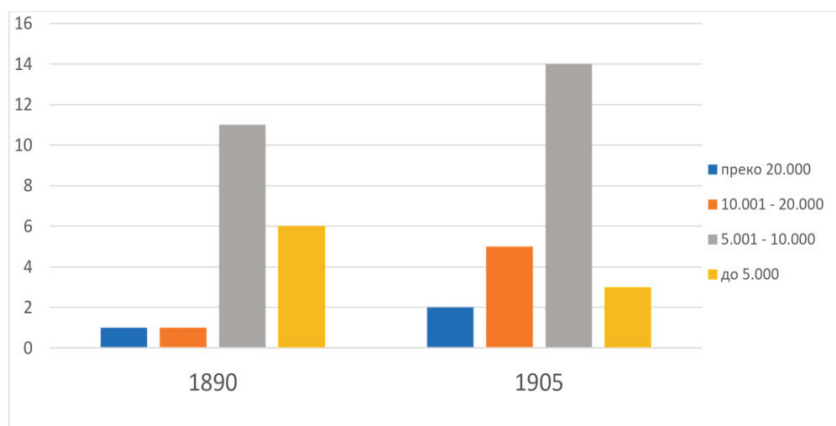
Најбројнију групу вароши чинила су насеља која су бројала између 5.000 и 10.000 становника. До 1905. повећао се број вароши које су имале између 10.001 и 20.000 становника, тако да их је било пет.¹⁵

238–239; *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1890. године*, трећи део, Београд 1892, 5; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXII, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1895. године*, Београд 1898, 426; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1900. године*, Београд 1903, 516; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, Београд 1906, 108–109.

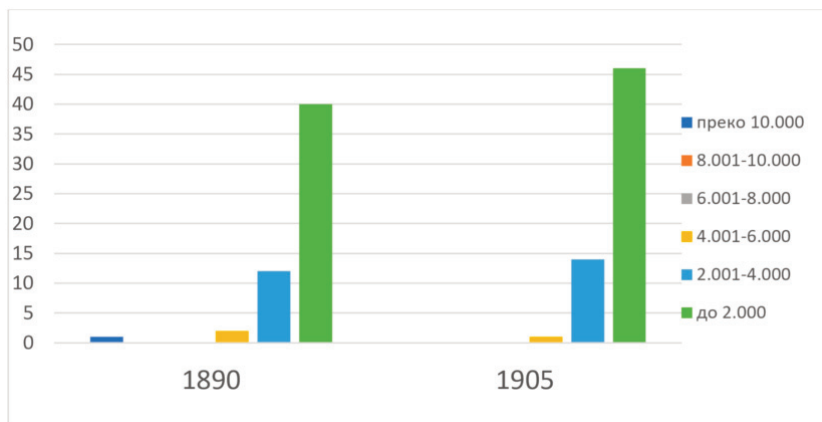
¹³ Графикон урађен на основу података из статистичких публикација наведених у претходној намени.

¹⁴ Прорачуни урађени на основу података из статистичких публикација наведених у намени 13.

¹⁵ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 25; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 28.

Дистрибуција вароши према броју становника

Варошице су била градска насеља с малим бројем становника. Најчешће су имале до 2.000 становника. Краљево је крајем 19. и почетком 20. века спадало у другу по бројности групу варошица са 2.000 до 4.000 становника.¹⁶

Дистрибуција варошица према броју становника¹⁷

¹⁶ Промене у броју становника Краљева у последњој деценији 19. и првој 20. века наведен је у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1890. године*, трећи део, 5; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXII, 426; *Статистика Краљевине Србије*, књ. XXIII, 516; *Претходни резултати пописа становништва и домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1905. године*, 108–109.

¹⁷ Графикон урађен на основу података у табелама у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 26–27; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 28–29.

У варошким општинама знатан део становништва поседовао је земљу и учествовао у разним видовима пољопривредне производње. Средином 19. века у варошима је њихов удео у укупној популацији износио 10%, а у варошицама је био већи и могао је ићи и до половине.¹⁸ Проценат породица које су се 1905. године издржавале од пољопривреде у варошким општинама у просеку је износио чак 33 процента.¹⁹

Варошко становништво чије је занимање пољопривреда²⁰

Година	Број људи чије је основно занимање пољопривреда	Број становника који се издржава од пољопривреде	Удео становника који се издржава од пољопривреде
1890.	11.927	65.457	22,85%
1895.	12.381	60.579	18,97%
1900.	15.756	75.479	21,52%

Знатан број домаћинстава у варошким општинама поседовао је пољопривредно земљиште. Таквих домаћинстава у варошима и варошицама је 1893. године било 30.895, а у Краљеву 227. У укупном броју домаћинстава која су имала култивисано земљиште варошка су учествовала са 9,5 процената. Ова варошка домаћинства располагала су и са 30.387 грла радне стоке (6,8%), 7.163 плугова (7,2%), 2.068 ралица (3,3%) и 12.689 кола (7,6%).²¹

Уколико упоредимо број плугова и ралица, види се да је број плугова у Србији био 1,7 пута већи од броја ралица. Овај однос био је још уочљивији у варошким општинама у којима су на једну ралицу долазила три плуга. Краљево се по овоме издвајало од осталих варошких општина јер је у њему 1893. године забележено 4,4 пута више ралица него плугова.²²

¹⁸ Б. Миљковић-Катић, *Структура градског становништва*, 184.

¹⁹ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 46.

²⁰ *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 14; *Статистика Краљевине Србије*, књ. I, *Попис становништва Краљевине Србије 31. децембра 1890. године*, пети део, ХСVII; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. III, Београд 1900, 20, 78; *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. V, Београд 1904, 97, 98.

²¹ *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, *Попис обрађене земље у Краљевини Србији 1893. године*, Београд 1897, 60, 94, 95.

²² Исто, VIII, 60.

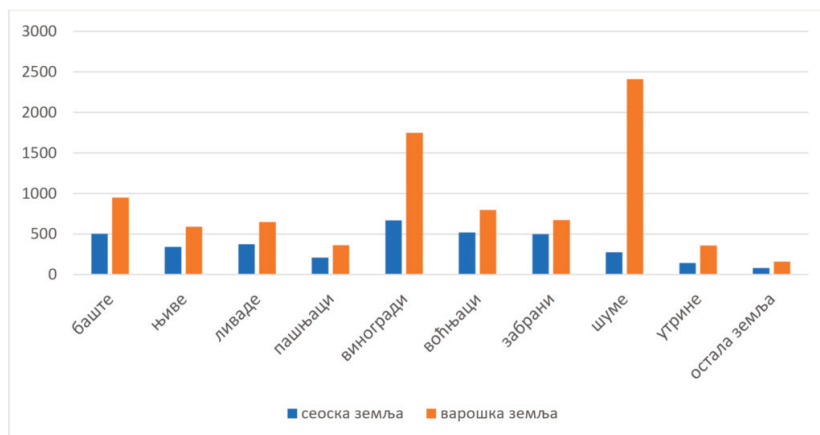
Број домаћина с обрађеном земљом, број теглеће стоке, плугова, ралица и кола у сеоским и варошким општинама 1893. године²³

	Сеоске општине	Варошке општине	Краљево
Домаћини с обрађеном земљом	295.881	30.895	227
Вучна стока	448.738	30.387	162
Плугови	99.678	7.163	10
Ралице	61.002	2.068	44
Кола	167.745	12.689	73

У варошким општинама сва земља била је у власништву приватних лица или општина, док је у сеоским однос приватне и државне или народне земље био готово изједначен. Било је нешто више приватне и то 54% у односу на 47% државне или општенародне.²⁴

Обрадиво земљиште у варошким општинама било је знатно скупље него у сеоским. Уколико се упореде просечне вредности површина различите намене, може се уочити да је земља у варошима и варошицама била бар 35% скупља. Највећа разлика у цени забележена је за шуме, које су биле скоро девет пута скупље. Следе виногради, који су у варошким општинама достизали просечно 2,6 пута већу цену.²⁵

Просечна вредност хектара земље у селима и варошима 1905. године²⁶

²³ Исто, 60, 94, 95.

²⁴ Прорачун изведен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. I, 107.

²⁵ Види табелу у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 240.

²⁶ Графикон урађен на основу табеле у: *Статистички годишњак Краљевине Србије*, књ. XII, 240.

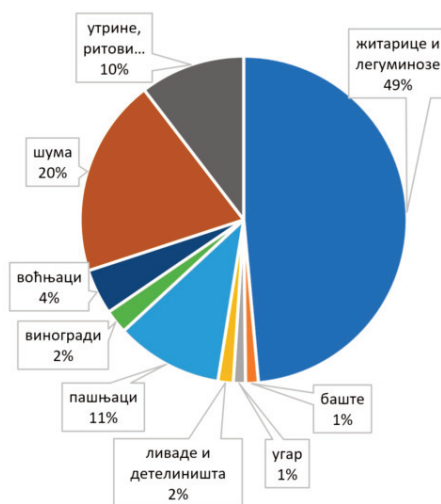
У варошким општинама 1893. године житарице и легуминозе узгајане су на 70.830,53 ха (40% површине), док су у сеоским ове културе биле засађене на 1.083.621,94 ха (49% обрађене земље). Ливаде и детелинаре заузимале су 17% градске и 13% сеоске земље. Утрине и шуме заузимале су око трећину површина. У варошима и варошицама забележен је већи проценат винограда а у селима воћњака.²⁷

Дистрибуција земљишта према намени 1893. године²⁸

У варошким општинама

У сеоским општинама

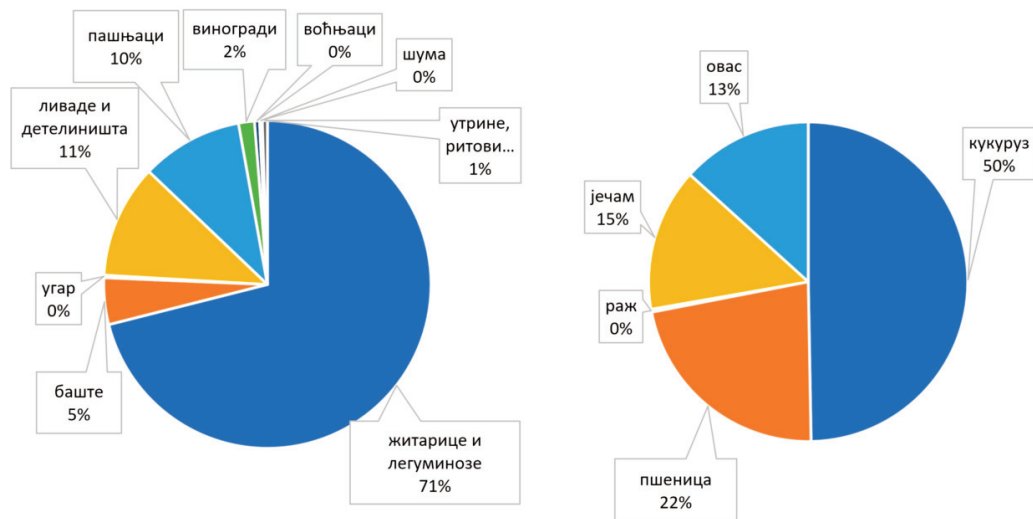
За разлику од већине варошких општина, у Краљеву је била доминантна производња житарица и легуминоза, које су 1890. године биле засађене на 71% култивисаног земљишта. Такође, било је и веће учешће површина под баштенским усевима. Оваква дистрибуција обрађених површина утицала је на готово незнатно учешће шума и утрина, док су виногради заузимали само два процента или 2,5 пута мање него у другим варошким општинама (упоредити графиконе).

Од житарица највише је гајен кукуруз, који је заузимао 50 процената површина под житом. За њим су следили пшеница са 22 процента, јечам са 15 процената и овас 13 процената. Раж је гајена у незнатним количинама.²⁹

²⁷ Прорачун извршен на основу: *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 94, 95.

²⁸ *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 94, 95.

²⁹ Исто, 154.

Дистрибуција земљишта према намени у Краљеву 1893. године³⁰

Можда најзначајнија разлика у пољопривредној производњи у сеоским и варошким општинама била је висина приноса по хектару која је код свих култура била већа на варошком земљишту. Изузетак је представљао само принос шљива, који је незнатно већи био у селима.

Тако је у варошким општинама принос кукуруза био за 27 процената већи, принос пшенице за 25, ражи 38, јечма 30, зоби 15, пасуља 11, бостана 11, купуса 19, кромпира 31, белог лука 39, црног лука 57, паприке 28, парадајза 51, осталих баштенских усева 97, вина 35, сена с ливада 29 и сена са детелинара 23.³¹

Краљево се издвајало по приносу купуса, бостана, парадајза и црног лука, који су били вишеструко већи и од приноса у варошким општинама (види табелу).

³⁰ Исто, 60, 61, 154, 155.

³¹ Прорачун изведен на основу података у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 464–469.

*Просечан принос различитих пољопривредних култура
у варошким и сеоским општинама 1893. године
изражен у товарима (100 kg) или у хектолитрима по хектару³²*

	Варошке општине	Сеоске општине	КРАЉЕВО
Кукуруз	10,3	8,1	11,5
Пшеница	8,8	7	10,2
Раж	8,7	6,3	4
Јечам	8,2	6,3	6,2
Овас	6,1	5,3	8,3
Пасуљ	6,1	5,5	3,5
Бостан	24,2	21,8	58
Купус	49,9	41,9	112,2
Кромпир	28,6	21,9	18,9
Бели лук	8,6	6,2	12,5
Црни лук	18,5	11,8	34
Паприка	6,4	5	5
Парадајз	33,9	22,4	72,5
Остали баштенски усеви	25,2	12,8	70
Вино	7,3	5,4	7,5
Шљиве	65,5	66,6	25,5
Сено с ливада	19,3	15	20,2
Сено са детелинара	32,7	26,6	21,5

Према попису стоке из 1895. године, 3,5 процената сточног фонда узгајано је у варошким општинама. По заступљености предњачили су коњи с девет процената. За њима су следиле свиње са осам процената. У варошима на југу Србије узгајано је и 7% укупног броја бивола. С друге стране, овце, козе и говеда гајени у варошима чинили су само два до три процента укупног броја грла ових врста стоке (види табелу).

³² *Статистика Краљевине Србије*, књ. IX, 440–451, 464–469.

Дистрибуција сточног фонда 1895. године³³

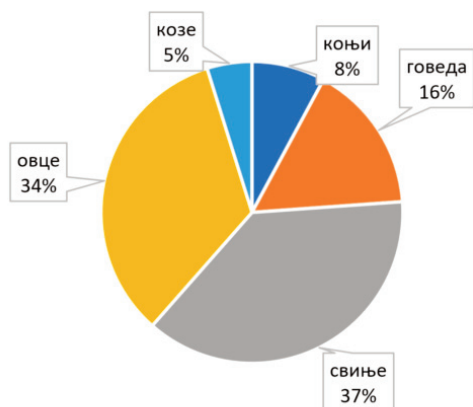
	Сеоске општине	Варошке општине	Краљево
Коњи	154.347(91%)	15.581(9%)	467
Говеда	883.765(97%)	31.663(3%)	676
Биволи	6.980(93%)	491(7%)	-
Магарци и мазге	1.365(77%)	413(23%)	-
Свиње	829.964(92%)	74.482(8%)	1.377
Овце	3.027.531(98%)	66.675(2%)	279
Козе	516.450(98%)	9.541(2%)	104

Учешће појединих врста стоке у сточном фонду сеоских и варошких општина у великој се мери разликовало. Како је овца била најраспрострањенија домаћа животиња у Србији, одмах након кокошака, грла оваца чинила су 56 процената сточног фонда у селима. За њима су следила говеда са 16 процената, због свог значаја у пољопривредним радовима. Иако сточарство и пољопривреду деветнаестовековне Србије пре свега везујемо за узгој свиња, оне су на селима крајем 19. века чиниле само 15 процената сточног фонда. У варошким општинама била је знатно другачија слика. Свиње су биле најзаступљеније са 37 процената свих грла стоке. Готово у истој мери су узгајане и овце, које су чиниле 34 процента сточног фонда. Такође, треба истаћи и да су коњи чинили осам процената стоке у варошима и варошицама, док су у селима чинили само четири процента (види графиконе).

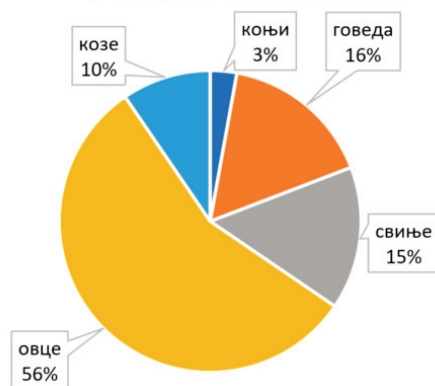
³³ *Статистика Краљевине Србије*, књ. XI, *Попис домаће стоке у Краљевини Србији 31. децембра 1895. године*, Београд 1898, 158, 159, 240, 241.

*Однос броја грла различите врсте стоке
у варошким и сеоским општинама 1890. године³⁴*

У варошким општинама

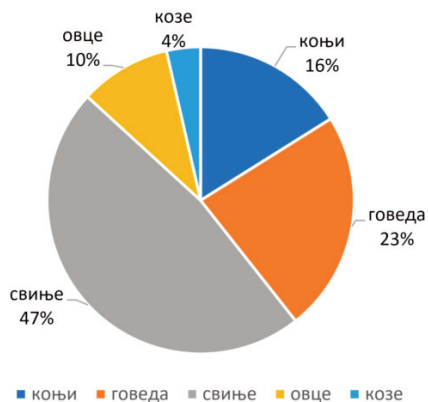

У сеоским општинама

Узгој свиња био је још израженији у Краљеву, у коме су свиње чиниле 47 процената сточног фонда. Такође, у већој мери него у већини варошких општина узгајана су и говеда и коњи, док су овце биле заступљене само са 10 процената у укупном броју грла различитих врста стоке (види графикон).

Размера различите врсте стоке у Краљеву 1890. године³⁵

³⁴ Графикони урађени на основу података у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. XI, 240, 241.

³⁵ Графикон урађен на основу података у: *Статистика Краљевине Србије*, књ. XI, 158, 159.

Окосницу развоја пољопривреде у Краљеву и Поморављу представљала је Ратарска школа. Основана је 1882. године. Године 1908. преиначена је у Школу за сточарство и планинско газдовање. Циљ школе је био да својим ученицима пружи и теоријско и практично знање из свих грана пољопривреде, како би по свршетку школе могли на свом имању примењивати тада савремене методе газдовања.³⁶

Школовање ученика трајало је три године, а ученици школе делили су се на: *државне* и *приватне*. Избор државних питомаца обављале су среске управе а приватне наставнички збор. За пријем и једних и других ученика важили су исти услови (да су свршили основну школу, да имају 14–18 година, да су довољно развијени за пољопривредне послове и да имају по пет хектара земље), с том разликом што родитељи приватних ученика нису морали бити земљорадници, а при ступању у школу подносили су писмену обавезу родитеља или старатеља да ће уредно плаћати издржавање и да ће надокнадити све трошкове. Само државни ученици добијали су све потребно о државном трошку, а приватни су плаћали месечну накнаду. Сви ученици су живели у интернату, под непосредном контролом управитеља, васпитача, и осталог школског особља, како у школи тако и на раду. У периоду од 1882. године до 1914. школу су завршила 672 ученика.³⁷

Настава је била теоријска и практична. За очигледну наставу школа је имала добро уређене и снабдеване кабинете за сваку дисциплину с посебним збиркама учила. За *практичну обуку* школа је почетком 20. века имала имање од 83 хектара. Највећу површину заузимао је зиратна земља, а остатак је био под воћним расадником, виноградима, воћњацима, повртњаком, огледним пољем, ливадам и шумом. За обраду земље коришћене су савремене справе, алати и машине. За обуку ученика у гајењу стоке школа је имала приплодну стоку домаћих и страних сојева. Школски млекарник био је снабдевен најмодернијим справама, као и плетарска, коларска и ковачка радионица, који су ученицима служили такође за обуку.³⁸

На иницијативу управника Ратарске школе Паје Тодоровића и њених наставника одржан је 14. (26) јануара 1891. збор у Краљеву на коме је основана Жичка подружина Српског пољопривредног друштва. За првог њеног председника изабран је жички епископ Сава. У току прве три године број редовних чланова достигао је 300.³⁹

Подружина је држала скупове у селима Жичког среза. На њима су земљорадници износили своје проблеме и у вези с њима доносили одлуке.

³⁶ Г. Гарић Петровић, *Земљорадња у Србији*, 70.

³⁷ 100 година Пољопривредне школе у Краљеву, Краљево 1983, 36–38, 425–444.

³⁸ Исто, 54, 62, 223.

³⁹ „Говор који је наставник Ратарске школе г. Благоје Тодоровић држао пољопривредном скупу у Краљеву на дан 14. јануара ове год., када је основана 'Српског пољопр. друштва подружина жичка'", *Тежак* 22 (1891) 100–102, 109–111; „Извештај о раду жичке подружине српског пољопривредног друштва“, *Тежак* 25 (1894) 38.

Чланови друштва држали су практична и теоријска предавања – о потреби набавке савременијих справа и алата, калемљењу, ђубрењу, кошницама с покретним саћем...⁴⁰

Подружина је увела праксу одржавања изложби и трка. Прва изложба стоке одржана је на скупу у селу Самаила. Пољопривредно-витешка забава у Жичи одржана је 1892. године. На њој је одржан културни програм, трка и надметање у разним витешким играма.⁴¹

Подружина је ставила себи у задатак и ширење савремене литературе о пољопривреди. Поред тога делила је и одређене врсте семена (детелине, сточне репе, памука и мака). Набавила је и изванредан број савремених справа које је давала на употребу својим члановима – ветрењачу, хохонхајмску дрљачу, осечке плугове. Она је такође посредовала у набавци појединих справа као што су плугови, дрљаче, центрифуге и круњачи, и семена луцерке и разног поврћа.⁴²

Задружни покрет који се шири Србијом крајем 19. века није заобишао ни Краљево. У њему је 25. и 26. августа 1911. године одржан шеснаести конгрес Савеза земљорадничких задруга. Организатор је био Главни савез српских земљорадничких задруга. Конгрес је одржан у просторијама Школе за сточарство и планинско газдовање. председавао му је професор Сима Лозанић, који се налазио на челу Главног савеза земљорадничких задруга. Председник Организационог одбора је био Паја Тодоровић, управник Школе за сточарство. Том приликом је одржана и дванаеста скупштина Главне земљорадничке кредитне задруге. Гости конгреса били су, између осталих, и оснивачи земљорадничких задруга у Босни Коста Поповић и Мирко Павић, као и представник Савеза бугарских земљорадничких задруга Петко Дучев.⁴³

На почетку Конгреса одржани су општи састанци на којима су присуствовали представници задруга и гости. На овим састанцима посетиоци су могли чути три предавања: „Да ли наш народ здравствено пропада због немања или незнања“ др Герасима Поповића, окружног лекара у Крагујевцу, „Практично предавање и објашњење како се негује и прибира лековито биље код наших земљорадничких задруга“ П. Кушаковића, „Вода и заразне болести“ др Ђоке Николића, лекара

⁴⁰ „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопр. друштва за годину 1891“, *Тежак* 23 (1892) 26–28; „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопривредног друштва за годину 1892“, *Тежак* 24 (1893) 34, 35; „Извештај о раду жичке подружине српског пољопривредног друштва“, 37–38.

⁴¹ „Са Пољопривредно-витешке забаве подружине Жичке код манастира Жиче“, *Тежак* 23 (1892) 275; „Извештај са скупа с изложбом стоке жичке подружине у Самајилима“, *Тежак* 23 (1892) 487.

⁴² „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопр. друштва за годину 1891“, 26–28; „Извештај о раду Жичке подружине Српског пољопривредног друштва за годину 1892“, 34, 35; „Извештај о раду жичке подружине српског пољопривредног друштва“, 37–38.

⁴³ *Шеснаести конгрес српских земљорадничких задруга држан 25. и 26. августа у Краљеву. Рад конгреса*, Београд 1912, 5, 8, 11, 12, 34, 315.

Управе града Београда, и „Наше одлуке – наша аграрна политика“ Михаила Аврамовића, управника Главне земљорадничке задруге.⁴⁴

Другог дана Конгреса одржана је Скупштина Главног савеза земљорадничких задруга, као и XII Скупштина Главне земљорадничке задруге. На њима су поднети извештаји о раду, а потом је вођена расправа о финансијским и кадровским питањима. Конгрес је завршен 26. августа у хотелу „Париз“ свечаном вечером на којој је певала Сирчанска земљорадничка певачка дружина.⁴⁵

Из свега до сада наведеног може се закључити да су српске вароши на прелазу 19. у 20. век још биле чврсто везане за пољопривреду. Ова веза није била само условљена трговином пољопривредним производима и њиховом прерадом у првим постројењима прехрамбене индустрије која су се налазила у варошима, већ и активним учешћем знатног дела варошког становника у пољопривредној производњи. Ова производња није представљала знатан удео у укупној пољопривредној производњи. Ипак, у варошким општинама забележен је много већи принос готово свих култура. Ова појава се може приписати чињеници да су вароши и варошице биле не само административни центри већ и центри из којих су се ширила тада нова знања из области пољопривреде. Њих су ширили државни економи, пољопривредне станице и расадници, као и подружнице Српског пољопривредног друштва и земљорадничке задруге. Готово све ове институције и друштва, изузев земљорадничких задруга, биле су скоро у потпуности везане за градска насеља. У варошима су у време које је тема рада оснивани и различити пољопривредни заводи и школе. Поред тога, варошко становништво је у већој мери било писмено и могло је да прати разне вести из пољопривреде. Оно је располагало и већим капиталом који је могло да улаже у оруђа и прве пољопривредне машине. Модерна механизација продире на село нешто касније и то пре свега захваљујући земљорадничком удруживању и оснивању задруга за набавку.

⁴⁴ Исто, 35–51, 85–104.

⁴⁵ Исто, 239–296, 299–311, 315–331.

Gordana GARIĆ PETROVIĆ

AGRICULTURE IN THE KRALJEVO MUNICIPALITY IN THE LATE 19TH CENTURY

Summary

In 19th-century Serbia, which was an exceptionally agrarian state, life in rural, as well as *varoš* settlements, was directly related to agriculture as the main activity of the bulk of the population.

There were three types of urban settlements in the Kingdom of Serbia – towns, *varošes* and *varošicas*. The connection with the rural environment was particularly pronounced in *varošicas*, a group of settlements to which Kraljevo belonged. *Varošicas* were urban settlements with a small number of inhabitants. They most often had up to 2,000 inhabitants. With 2,000– 4,000 inhabitants, Kraljevo belonged to the second-in-size group of *varošicas*.

A significant number of households in *varoš* municipalities possessed agricultural land. In 1893, there were 30,895 such households in *varošes* and *varošicas*, and 227 in Kraljevo.

Unlike most *varoš* municipalities, the production of cereals and legumes was dominant in Kraljevo. In 1890, they were sown on 71% of cultivated land. The share of surfaces under vegetable crops was also considerable. Such distribution of cultivated surfaces influenced the almost insignificant share of forests and pastures, while vineyards occupied merely 2% or 2.5 times less than in other *varoš* municipalities.

Of cereals, corn – accounting for 50% of surfaces – was cultivated the most, and was followed by wheat – 22%, barley – 15% and oats – 13%. Rye was cultivated in insignificant quantities.

Perhaps the most significant difference in agricultural production in rural and *varoš* municipalities was the level of yield per hectare, which was higher on *varoš* land for all crops. Kraljevo stood out in terms of the yields of cabbage, watermelons, tomatoes and onions, which were multiple times higher even than yields in *varoš* municipalities.

According to the 1895 livestock census, 3.5% of the livestock population was raised in *varoš* municipalities. *Varoš* municipalities stood out in terms of pig farming. Pigs were the most numerous, accounting for 37% of all livestock. Pig farming was even more pronounced in Kraljevo, where pigs made up 47% of the livestock population. The percentage of cattle and horses was also higher than in most other *varoš* municipalities, while sheep made up only 10% of the total number of heads of different types of cattle.

The Agricultural School, established in 1882, was the cornerstone of agricultural development in Kraljevo and Pomoravlje. At the initiative of administrator of the Agricultural School Paja Todorović and teachers, on St Sava's Day of 14 (27) January, an assembly was held in Kraljevo, and the Žiča Branch of the Serbian Agricultural Society was founded. On 25 and 26 August 1911, the Sixteenth Congress of the Union of Agricultural Cooperatives was held on the School premises.

Keywords: Kraljevo, agriculture, farming, livestock breeding, *varošes*.

Новак НЕДИЋ*
Краљево

ТЕХНИЧКИ РАЗВОЈ КАРАНОВЦА/КРАЉЕВА У ОБНОВЉЕНОЈ СРБИЈИ ДО 1914. ГОДИНЕ

Апстракт: У раду је посебно дата анализа развоја Карановца/Краљева у обновљеној Србији од Српске револуције до почетка Првог светског рата у погледу урбанизма, саобраћаја, пољопривреде, индустрије, електрификације, технологије хране и пића, комуникација и другог. Такође је дата анализа институција образовања у овој вароши у циљу остварења њеног техничког, привредног и културног развоја од основног до средњег образовања, као и значај ових институција за национални развој. Није заборављен ни значај школовања Карановчана/Краљевчана у Београду и значајним местима у Европи, тј. Аустрији, Угарској, Немачкој, Чешкој, Француској, Швајцарској итд. Посебно је истакнут фундаментални значај појединих привредно-производних фамилија и њихових породичних задруга, њихових старешина и њихових школованих чланова у земљи и иностранству за развој Карановца/Краљева и Србије, као и значај школованих страних појединаца на раду у овој вароши и њихов трансфер модерне технике и технологије.

Кључне речи: Карановац, Старо Краљево, образовање, школе, занати, индустрија, знамените привредно-производне фамилије и личности.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Средњовековну хришћанско-православну Српску деспотовину су 1459. године окупирале Османлије Турци, народ муслиманске вере, и она је постала крајњи северозападни део Османског царства. Ово царство је практично окупирало цео Балкан, а самим тим и простор на коме су живели Срби (Србија,

* novak.3n@gmail.com

Црна Гора, Босна, Херцеговина и др.). Северно изнад овог дела Царства постојао је хришћански народ католичке вероисповести, тј. Аустријско царство (касније Аустроугарска). Између ова два царства је постојала стална борба око међусобне границе која се повремено мењала. У тим борбама Срби православци су суштински били на страни хришћанског севера, с тим што су снажно желели своју слободу, све до повраћаја своје средњовековне државне независности. Нажалост, Османлије су биле војнички јаче и „држале“ су овај простор неколико векова. Након неуспелог аустријско-турског рата на штету Аустријанаца, крајем 17. века дешава се Велика сеоба Срба преко северне границе. У њој се одселио велики број Срба из Османске царевине, као и из долине Ибра и Западне Мораве. Почетком 18. века територија данашњег града Краљева била је подељена између ова два царства реком Западна Морава (1718–1739), али се после две деценије граница померила на север и цело подручје Карановца је поново остало унутар Османског царства. Север је већ био прошао неколико културних епоха (ренесанса, хуманизам, просветитељство). Знатно испражњен јужни српски простор Турци попуњавају Арнаутима и појачано притискају српски народ на путу промене њихове православне вере у муслиманску, односно дешава се процес исламизације, до потурчивања.¹ Срби су се нашли у веома тешкој ситуацији поводом питања очувања сопственог идентитета, на југу и северу, у односу на међусобну границу два царства. Границу су чували Срби (Војна крајина). Такав је био цео осамнаести век. На образовно и технички развијеном северу Србима је требало скоро сто година да добију Велику гимназију у Сремским Карловцима (1791), више од два века после отварања прве гимназије у Европи у Стразбуру (1537).² Испод те границе није постајала ни формална основна школа за Србе.³ Преко 90% становништва је било неписмено и бавило се примитивном пољопривредом, тј. сточарством.⁴ Заостали феудализам им је био друштвени систем. Срби су се дигли на устанак и тако је почела Српска револуција 1804. године (Први српски устанак, Хаџи-Проданова буна и Други српски устанак), у ближеом окружењу Карановца.

Карановац као веома мало урбано насеље на ушћу Ибра у Западну Мораву двадесет година пре почетка Српске револуције (1784) описао је аустријски официр Јосип Митесера. Записао је да је Карановац касаба која има 89 турских и 11 хришћанских кућа, два хана, три кафане, две пекаре и једну велику џамију. Иако је много страдао у турско-аустријском рату 1788–1791, Карановац је после тога обновљен и у време напада српских устаника 1805. године представљао је

¹ Славенко Терзић, *Стара Србија (XIX–XX). Драма једне цивилизације*, Нови Сад – Београд 2012, 659; Салих Селимовић, *Прилози прошлости Старе Рашке 2*, Ужице 2014, 344.

² *Гимназија у Краљеву 1909–1999*, ур. Велизар Недовић и Милорад Сенић, Краљево 2000, 572.

³ Славољуб Васојевић, *Од манастирског училишта до савремене основне школе у Жичи*, Жича 2004, 572.

⁴ *Путеви српског инжењерства током XIX века*, ур. академик Петар Миљанић, Београд 1994, 184.

лепу турску варош с многим шедрванима, баштама и воћњацима.⁵ Како се Карановац/Краљево технички развијао од свог првог ослобођења, после Боја на Карановацу 1805. године па до почетка Првог светског рата 1914. године, предмет је овог рада, а у складу с обележавањем 140. година од проглашења Краљевине Србије и имена града Краљева. Тема рада има врло широк и мултидисциплинаран научни и стручни карактер. Она је обрађивана с неких аспеката и за одређено доба у зависности од институције и професије аутора. Прву ширу архивску грађу за историју Краљева и околине објавио је др Бранко Перуничкић.⁶ Исте године, у складу с програмом *Библиотека: Монографије места Југославије*, група аутора на челу с академиком Петром Влаховићем издала је монографију *Краљево и околина*.⁷ У скорашње време издате су две књиге које сликовито и садржајно дају даљну историју и сећање на Краљево, а издале су их јавне установе Краљева, скоро у исто време.⁸ Карановац–Краљево у српској штампи за период 1835–1867. и 1868–1903. обрадио је Славољуб Маржик, а издао Народни музеј Краљево.⁹ Постоји више специјализованих публикација–монографија које се углавном односе на школе и издавачи су саме школе, неке од њих су: Пољопривредна школа,¹⁰ Гимназија,¹¹ Основна школа у Жичи¹² и Основна школа IV краљевачки батаљон.¹³ Постоје и две публикације–монографије које се односе на технички почетак и технички напредак у Краљеву, и то у две техничке области: електрификација Краљева¹⁴ и долазак железнице у Краљево.¹⁵ Новинарска прича старог Краљева је презентована у монографији *Старо Краљево* Д. Обрадовића.¹⁶

Намера аутора овог рада јесте да обухвати технички развој Карановца/Краљева у целини за разматрани период – упркос сложености и мултидисциплинарности проблема – из разних разлога и аспеката. Посебна пажња је

⁵ Бранко Перуничкић, *Једно столеће Краљева 1815–1915*, Краљево 1966, 495.

⁶ Б. Перуничкић, *Једно столеће Краљева*.

⁷ *Краљево и околина*, Београд 1966, 568.

⁸ Гордана Гаврић, *Краљево један српски топос*, Краљево 2017, 289; Драган Драшковић, *Краљево од вароши до града*, Краљево, 2016, 525.

⁹ Славољуб Маржик, *Карановац у српској штампи 1835–1867*, Краљево 2018, 241; исти, *Карановац у српској штампи 1868–1903*, Краљево 2015, 561.

¹⁰ Милорад Јовановић и Богомир Михајловић, *100 година Пољопривредне школе у Краљеву 1882–1982*, Краљево 1983, 576.

¹¹ *Гимназија у Краљеву 1909–1999*.

¹² Славољуб Васојевић, *Од манастирског училишта до савремене основне школе у Жичи*, Жича 2004, 572.

¹³ Славољуб Васојевић и Драгољуб Даниловић, *Основна школа IV Краљевачки батаљон*, Краљево 2019, 368.

¹⁴ Бранко Танасијевић, *Почетак развоја електрофикације на подручју „Електрсрбије“ Краљево*, Краљево 1994, 480.

¹⁵ Милан Матијевић, *Век железнице у Краљеву 1910–2010*, Краљево 2019, 312.

¹⁶ Драгољуб Обрадовић, *Старо Краљево*, Краљево 2007, 225.

дата значајним догађајима, институцијама, фамилијама и појединцима заслужним за технички напредак у Карановцу/ Краљеву у обновљеној Србији до 1914. године, који су били веома значајни и с националног, а неки од њих и са међународног аспекта. Скоро све гране технике- технологије тог доба нашле су место примене у овој вароши у разматраном периоду, али посебно су биле значајне за развој вароши: урбанизам, саобраћај, пољопривреда, шумарство, грађевинарство, енергетика, машинство и технологије хране и пића. Историја инжењерства Србије 19. века посебно је обрађена кроз научне скупове САНУ „Путеви српског инжењерства током XIX века“¹⁷ и Универзитета у Крагујевцу „Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854“.¹⁸ Имајући у виду значај доприноса Карановца/Краљева развоју технике (инжењерства, технологије, науке) у обновљеној Србији, жеља је аутора да и на овај начин допринесе националном програму културе сећања на српску технику и науку из деветнаестог века кроз анализу техничког развоја у овој значајној локалној средини Србије. Резултати проистичу из дугогодишњег рада и руковођења на Факултету за машинство и грађевинарство у Краљеву, Удружењу инжењера и техничара Краљево и Савезу Србије за системе, аутоматско управљање и мерење.¹⁹

Ради лакшег сагледавања и разумевања проблематике овог рада, за распон од 110 година, период је подељен на три хронолошка дела: период Српске револуције и полузависне аутономије Србије у оквиру Османског царства (1804–1830), период аутономије Србије у оквиру Османског царства (1830–1878) и период независне државе Србије до 1914. године. Због ширине и сложености проблематике у раду ће се дати само значајни аспекти. Они се, првенствено, односе на стварање техничког кадра (образовање у земљи и иностранству, долазак из других средина и сл.), трансфер и почетак нових технологија, значајне догађаје и почетке, институције, фамилије и појединце.

КАРАНОВАЦ НА ПОЧЕТКУ ОБНОВЉЕНЕ СРБИЈЕ (1804–1830)

Српски устаници на челу с Карађорђем, после ослобођења дела Београдског пашалука северно од Западне Мораве 1804. године, с крајним циљем да ослободе и уједине српске земље (Србију с Црном Гором, Херцеговином, Босном и Старом Србијом (Санџак, Косово, Метохија, северозападна Македонија)), кренули су на југ да ослободе Карановац, у коме је било доста избеглих Турака и једно од највећих турских утврђења (шанац и др.). После Боја на Карановцу и договора с Турцима 1805. године, Турци напуштају Карановац

¹⁷ *Путеви српског инжењерства током XIX века.*

¹⁸ *Пола века науке и технике у обновљеној Србији 1804–1854*, ур. Тодор Подгорац, Крагујевац 1996, 622.

¹⁹ *Машински факултет Краљево као фактор регионалног, привредног и технолошког развоја Србије*, ур. Новак Недић и Љубомир Лукић, Краљево 2010, 86.

према Новом Пазару и другим местима јужније од Карановца. Карановац постаје војно средиште и утврђење „јужног фронта“ (за 600 устаника) и база снабдевања за укупан број устаника, преко 10.000 људи. Војска устаника, на челу с капетаном Радичем Петровићем, потпуно је спалила све објекте у овој варошици. На „јужном фронту“ се настављају борбе, којима касније управља карановачки војвода Антоније Ристић Пљакић (1809–1813). После ових догађаја, ствара се нова варошица уз Ибар, данас позната као Стара чаршија. Међутим, после пропасти Првог српског устанка 1813. године, у знак одмазде, Турци повратници потпуно спаљују ову чаршију. На почетку Другог српског устанка 1815. године, поново по договору, Турци напуштају Карановац. Почине да се ствара нова чаршија, мало удаљена од Ибра, према Западној Морави, која постаје средиште формирања модерног Карановца, препознатљива и данас. У овом периоду, на простору који су, привремено, освојили Карађорђеви устаници настаје двовлашће. С једне стране Порта, а с друге стране Милош Обреновић, помилован од Турака, постаје оборкнез Крагујевачке, Рудничке и Пожешке нахије, где је припадао и Карановац. Закључно с 1830. годином он успева да се избори за аутономију Србије у границама коју су освојили Карађорђеви устаници и постаје Кнез те Србије. Касније, 1833. године добија право преношења наследства те титуле.

Први нахијски кнез Пожешке нахије, са седиштем у Карановцу, био је поп Никола Костић, родом из Мрсаћа. Умро је 1819. године. Те године, кнез Милош поставља свог шурака Василија Поповића за нахијског кнеза и премешта седиште нахије у Чачак. У то време варош Карановац припада самаилском срезу. Од 1826. до 1830. године Карановац припада кнежини моравској. Касније, 1824. године, кнез Милош за карановачког кнеза поставља Петра Лазаревића Џукића.

Први јавни објект који је направљен од тврдог материјала јесте карановачка православна Црква Св. Тројице. Главни мајстор и организатор изградње ове цркве био је у то доба добро познати Јања Михајловић. Црква је завршена 14. августа 1824. године. Задужбинар цркве био је сам кнез Милош. Она је била симбол ослобођеног православног Карановца и симбол градње од тврдог материјала. Други јавни објект је био Господар-Васин конак, тј. конак пожешког кнеза Василија Поповића. Градња је започета 8. маја 1830. године, а завршена 1831. године. Конак постаје база будућег културног и духовног живота Карановца. У овом периоду полузависне аутономије, других јавних објеката није било. Према С. Васојевић и Д. Даниловић,²⁰ у Карановцу је у близини цркве постојала основна школа с једним учитељем и тридесет ђака, али највероватније у приватној кући. Постојала је школа и у Врдилима, али нису имали учитеља. Међутим, познато је да је описмењавање Срба постојало по манастирима, црквама и кућама и пре Српске револуције. Лаичких школа није било. Било је писмених Срба због потребе цркве, трговине, администрације, војске и сл., који су се описмењавали на један од наведених начина, па чак и сами. Карановац је

²⁰ С. Васојевић и Д. Даниловић, *Основна школа IV Краљевачки батаљон*.

имао посебну повољност у погледу образовања због близине манастира Жича. Према С. Васојевић, манастирска основна школа помиње се још 1775. године у Жичи.²¹ Иза зидина манастира, према попису из 1844. године, Крушевица је имала нову школску зграду, у непосредној близини манастира. Милан Ђ. Милићевић у *Поменику* из 1888. године помиње да је поп Никола Костић из Мрсаћа (први пожешки кнез) школу похађао крајем 19. века код неког учитеља Тодора Рапе у Карановцу.

У овом периоду било је још неких важних развојних елемената. После 1808. године отворена је царинарница (ђумрук) и 1811. године поштанска станица (мензулана). Међутим, највећа промена се дешава с новим становништвом-досељеницима у Карановцу. Наиме, после неуспеха Карађорђа у ослобађању сјеничко-пештерске висоравни, Старог Влаха и др., скоро све српско становништво из ових крајева повлачи се с Карађорђем према Шумадији.²² Милош подржава досељавање српског становништва дајући им земљу у посед, и тако убрзано расте број становника. Тако је 1820. године у Карановцу било 60 домова, а 1829. године 148 домова, тј. за једну деценију око два и по пута више. Карановац је већ крајем овог периода имао близу 1.000 становника. У напуштене наведене крајеве долази ново становништво – избеглице, углавном из северне Црне Горе, Старог Влаха, Херцеговине, Косова и др., и чекају да и они уђу у Кнежевину Србију. Отуда се дешава наредни талас досељавања у Кнежевину Србију. Преци аутора овог рада су тако дошли из северног дела Црне Горе (Берана) око 1825. године на сјеничку висораван, а онда је један огранак дошао у околину Чачка (Трбушани).²³ У Карановац су тада дошле фамилије које ће касније бити окосница развоја, као што су Стикићи–Новаковићи (из Старог Влаха – Бреснице, Буњаци, са Косова) и др.²⁴ Турци су углавном напустили Карановац тек око 1836. године, варош је била управно и војно средиште, више пута је увећаван број становника, започет је потпуно нови развој Карановца, који постаје важан трговински и поштански центар, на карановачком пољу и грдичком имању повећавала се сточарска и ратарска делатност, растао је образовни и духовни живот, а доселиле су се и породице које ће касније бити носиоци управног и привредног развоја ове вароши и Кнежевине. У овом периоду се дешава самосталнији рад цркве и право на лаичко образовање.

²¹ С. Васојевић, *Од манастирског училишта до савремене основне школе у Жичи*.

²² Салих Селимовић, *Прилози прошлости Старе Рашке 2*.

²³ Новак Недић, „Недићи из Сјенице (1826–2017)“, *Савиндан* 28 (Пријепоље 2018) 44–45.

²⁴ Новак Недић, „Јеврем и Љубомир Новаковић“, *Савиндан* 32 (Пријепоље 2022) 15–17; Живко П. Буњак, *Породични албум*, Београд 2017, 367

КАРАНОВАЦ И ЊЕГОВ ТЕХНИЧКИ РАЗВОЈ У АУТОНОМНОЈ СРБИЈИ (1830–1878)

Хатишерифом из 1830. године и Хатишерифом из 1833. године Срби су добили аутономију, с наследним управним правом Милоша, у оквиру Османског царства. Србија је подељена на нахије. Средиште Пожешке нахије остало је у Чачку, а тој нахији је припадао и Карановац. Године 1831. уместо кнежине моравске основана је капетанија подибарска са средиштем у Карановцу. Милош је за капетана поставио Петра Лазаревића Цукића. Капетанија је укинута 1835. године. После прелазне трансформације, године 1839. основана је општина карановачка, срез карановачки и округ чачански. Први председник карановачке општине био је Стефан Новаковић из Карановца. Средиште округа чачанског се 1850. године сели у Карановац (због тога округ називају и жички) и остаје до поновног доласка Милоша на власт 1858. године, када се средиште враћа у Чачак. Последња управна структура округа остаје до формирања Краљевине 1882. године.

Формирањем аутономне српске власти, Срби су примили велику одговорност у државном и народском смислу, али и добили шансу за остварење својих вековних жеља. Прво је требало решавати управне, урбанистичко-комуналне и културно-духовне проблеме. Кнез Пожешке нахије Василије Васа Поповић завршио је градњу конака за своје потребе 1831. године. Изненадна смрт пожешког кнеза 1832. године доводи до тога да седиште Пожешке нахије се сели у Чачак, а конач касније (1856) постаје Владичин двор епископа Јоаникија Јање Нешковића, након пресељења средишта ужичке епископије из Ужица у Карановац 1854. године (где је и данас). Двор постаје најјаче културно упориште Карановца. Урбани развој Карановца почиње 1832. године, на подстрек кнеза Милоша Великога, а уз помоћ планера Лаза Зубана. Он за Пожегу и Карановац дефинише основни концепт центра вароши на бази „тепсије“ и право пресечених улица (исток–запад и север–југ), као што је и данас остало. Реализацију овог концепта започео је подибарски кнез Петар Лазаревић Цукић (1831–1836) после одласка Турака и продаје плацева. Варош је имала три главна сокака, чаршију, тј. главни трг и шанац. Настављена је турска традиција градње кућа с приземним спратом, прављених од ћерпича и бондрука. Класичног моста преко Ибра и Западне Мораве није било. Коришћене су скеле и понтонски мост. За осветљење на улици носили су се фењери. Пuteви између граничних насеља били су коњски – шумски (Крагујевац, Чачак, Рашка, Горњи Милановац, Трстеник). Пресељењем средишта округа из Чачка у Карановац 1850. године, почиње градња зграде Начелства. Она је усељена 1853. године. Међутим, поновним доласком Милоша на власт 1858. године, седиште се враћа у Чачак и та зграда мења функцију.

Средином 19. века Карановац бива варош трговаца, занатлија и земљопоседника. У самој вароши је било око 250 кућа и преко 1.200 становника,

а у срезу Карановац близу 3.000 кућа и око 15.000 становника. Милош је својом уредбом о слободном уласку у Кнежевину радо примао избеглице. Такође, због економске перспективе становништво из Горњег и Доњег Ибра сели се у карановачку варош. Пример за то су Алексићи, Кнежевићи, Радовановићи и други, који ће бити носиоци привредног развоја вароши. У то доба у Грдицу долазе и Веснићи.²⁵ У Вароши је било око 30 кафана и око 100 дућана. У једном спису из 1863. године пише да је у вароши постојало око тридесет заната, међу којима су били најбројнији: механције (35), терзије (19), абаџије (15), мутавџије (9), дунђери (8), бојаџије (7), чаругџије, бербери и ковачи (по 6) и других неколико. Укупно је било преко 150 занатлија. Пресељењем ђумрука (царине) из Љубовије у Рашку 1846. године, трговина Карановца се појачава уз Османско царство (Нови Пазар, Цариград и др.). Међутим, развија се и обострана трговина са севером (преко Саве и Дунава), тј. с Аустријским царством, односно са Аустроугарском монархијом. Путујући по Кнежевини и преко Саве и Дунава, имућни трговци, занатлије и земљопоседници из Карановца схватају да без образовања и рада нема напретка, тј. да Карановац треба да има средњу школу (полугимназију, реалку или пољопривредну школу). У том периоду гимназије су у Србији постојале на више места: Београд (1830), Крагујевац (1833), Чачак (1837), Ужице (1839), касније и Крушевац (1865) (у окружењу Карановца). У Крагујевцу је постојао и Лицеј (1838–1842). У име Општине, надлежним властима педесетих година упућена је молба за оснивање полугимназије у Карановцу. Ту молбу потписало је 19 општинара, од којих је 11 својеручно, што јасно указује о писмености тог доба. Молбу је подржао и епископ жички Јоаникије. Молба није услышана. Почетком шездесетих постојала је у Карановцу једна приватна полугимназија, с два професора, којој надлежне власти нису хтеле да потврде право на рад. Шездесетих година у карановачком срезу је било пет основних школа (Карановац, Жича, Врба, Врдила и Грачац). Карановчани су 1862. године упутили молбу да им се одобри да подигну школу о свом трошку, а коначан одговор добили су 1864. године, кад им је др Коста Цукић, тадашњи министар просветних и црквених послова, одобрио да граде нову школску зграду. Пројекат је урадило Министарство грађевина. Школа је коначно завршена 1873. године и у њу је усељена основна школа. Била је то, по свом изгледу и величанствености, друга просветна установа у Србији, после Капетан-Мишиног здања у Београду (зграда Велике школе из 1863. године). Такође је био добро употпуњен простор око цркве, с три прелепа објекта: Васин конак, Начелство и Школа. Данас је то Трг Светог Саве.

Почетком друге владе кнеза Михаила 1858. године, Карановац постаје средиште јужноморавске команде. Пре тога, 1855. године, на Грдици (Карановац) изграђено је складиште барута, за барут из Страгара. И данас се овај део Грдице зове Барутана.

²⁵ Радослав Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*, Београд 2008, 613.

У периоду Кнежевине, Карановац је био међу десетак престижних вароши Србије. Његов управни статус се мењао како су се смењивале ривалске династије Карађорђевића и Обреновића. Управни ривал у оквиру Нахије био му је Чачак. Међутим, војно-стратешко средиште је од почетка било у Карановцу. Центар епископије, од преласка из Ужица 1854. године, стално бива у Карановцу. Развој средњег образовања у Карановцу ишао је спорије неколико деценија него у околним варошима (Крагујевац, Чачак, Ужице и Крушевац). Главна одлика Карановца у овом периоду било је то што је Карановац био трговачка и занатска варош, уз велика пољопривредна имања (пре свега сточарска) на рубовима вароши. Развојем ових привредних грана у Карановцу настају велике породичне задруге за специјализоване (трговачке или занатске или велепоседничке) послове или комбиноване послове (обично трговачко-велепоседничке). Такве фамилије створиће појединце који ће се школовати преко Саве и Дунава (Аустрија, Немачка, Угарска, Француска и др.), уз обавезно враћање у домовину. Ови појединци су били носиоци управног, образовног и привредног развоја Карановца и Кнежевине. Такав прилаз напретку стварао је жељу тих људи да се у Карановцу отварају средње примењене школе и да се спроводи трансфер и развој нових технологија, које ће омогућити стварање богатијег друштва. Први пример оваквог кадра из Карановца био је Константин Коста Лазаревић Цукић (1826–1879). Отац му је био први кнез/капетан вароши Карановац и капетаније Подибар Петар Лазаревић Цукић. Коста је рођен 1826. године у Карановцу. Основну школу завршио је у Карановцу и Крушевцу. Он је припадао првој српској државној генерацији ђака послатих 1838/39. године на школовање у иностранство, после завршене гимназије у Србији. Он се из Немачке вратио у Србију 1848. године, као доктор филозофских наука с Универзитета у Хајделбергу, после економских студија у Бечу, и постао је професор на Лицеју у Београду, а касније и ректор. Потом, као министар просвете и црквених послова формира Велику школу (1863), подржава градњу нове зграде за школу у Карановцу (1864) и формира као претечу Српске академије наука Српско учено друштво (1864), чији је редовни члан. Био је зачетник новог економског система Србије и први доктор наука (1848) из Краљева.

Овај период завршава се након Берлинског конгреса 1878. године, после два српско-турска рата на Јавору, у периоду 1876–1878. године, када су Србија и Црна Гора добиле независност. За Карановац долази ново успешно доба.

КАРАНОВАЦ/КРАЉЕВО И ЊЕГОВ ТЕХНИЧКИ РАЗВОЈ У НЕЗАВИСНОЈ/КРАЉЕВИНИ СРБИЈИ ДО 1914. ГОДИНЕ

Године 1878. Србија се ослобађа Османске империје и постаје независна држава Србија, с проширењем својих граница из 1833. године, са окупацима: Топличким, Нишким, Пиротским и Врањским. Том одлуком Конгреса српски

народ, који је остао мимо ових граница, бива незадовољан (Српска Војводина, Стара Србија, Босна, Далмација, Крајина и др.). Врло брзо Србија постаје Краљевина Србија, 1882. године, и кнез Милан Обреновић постаје краљ Србије, с миропомазанем у манастиру Жича. Овај догађај је имао велики значај за српски народ и Србију, а посебно за Карановац. У име око 3.000 радосних Срба, бивши председник Карановца Јован Новаковић, синовац првог председника општине Карановац Стефана Новаковића, домаћин, трговац и велепоседник, изражава добродошлицу краљу Милану и моли га да се прихвати кумства за варош Карановац, тј. за његово преименовање у Краљево. Краљ Милан молбу прихвата са задовољством и она бива врло брзо спроведена. Затим се срез карановачки преименовао у срез краљевски.

Са 1882. годином, Краљево почиње да остварује своје дугогодишње неостварене жеље о развоју средњег образовања. Дана 29. јуна 1882. године установљава се у вароши Краљеву Школа за ратарство, а 1. јула 1882. године за управника те школе поставља се др Ђорђе Радић, професор Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу. Оснивање Школе за ратарство у Краљеву био је велики догађај за Србију оног времена. Школа је била смештена у велелепној згради, изграђеној 1873. године. Задатак школе је био да теоријски и практично обучава ученике свих пољопривредних струка, а нарочито из области сточарства и млекарства, да ваншколску омладину и одрасле пољопривреднике припреми за савремену пољопривреду кроз течаје, предавања, изучавање стручних књига, пропагирање употребе справа и машина, увођење нових сорти биљака и нове расе стоке, давање бесплатних савета и упутстава за бољи начин рада итд. Научним огледима и пољопривредним истраживањима школа ради на општем унапређењу пољопривреде. Статус школе је био нижа средња школа у трајању од три године. Тај статус ће остати за све школе у пољопривреди у Србији до после Првог светског рата. Отуда ће се у Краљеву (касније и у Неготину – Букову и Шапцу) дуго школовати највиши кадрови у пољопривреди (до 1920. године) за потребе напредне пољопривреде, Министарства за народну привреду, пољопривредну науку и универзитет. Краљево је с овом школом, њеним наставницима и огледним добрима, баштама био варош за понос и место које многе домаће и стране делегације највишег ранга не би требало да заобиђу. Академик др Ђорђе Радић (1839–1922), први доктор пољопривреде у Србији, родоначелник савремене пољопривреде у Србији, половину свог животног века провео је у Краљеву и сахрањен је у Краљеву 1922. године.²⁶ С њим су „раме уз раме“ били професори (директори, председници СДПП и др.) Павле Тодоровић (1853–1927), министар Љубомир Новаковић (1854–1922), Благоје Тодоровић

²⁶ Новак Недић, „Ђорђе Радић – живот, рад и просветитељство“, у: *Ђорђе Радић родоначелник савремене пољопривреде у Србији*, ур. Драган Шкорић и Часлав Лачњевац, Београд 2021, 11–34; Драган Драшковић, *Др Ђорђе Радић 1839–1922, пољопривредни просветитељ и научник* : изложбени каталог, Београд 2020, 176.

(1859–1933), а касније Милорад Палеташевић (1885–1936), Академик Добросав Тодоровић (1889–1959), Академик Драгомир Ћосић (1896–1977) и др.²⁷

Укидањем Земљоделско-шумарске школе у Пожаревцу (1872–1883), Србија је остала без средње школе у шумарству. Отварањем Ратарске школе у Краљеву, њеним наставним програмом, шумарство је било заступљено само с једним предметом у трећој години. Било је потребно формирати специјализовану средњу школу за шумарство, тј. за школовање кадрова за чување и одржавање шума. Тако је на основу Закона о шумама из 1891. године, а касније измене и допуне истог закона 1895. године, по члану 25, у Краљеву и Београду отворена Практична шумарска школа за школовање питомаца шумара за чување државних шума, под ширим називом Краљевска српска шумарска школа. Школа је отворена у октобру 1899. године, у згради бившег ресторана „Студеница“ у Улици краља Милана. Наставници и управитељ инж. Александар Мијоковић били су из Ратарске школе и у хонорарном радном односу у овој новој школи. После конкурса и пријема, настава је почела у јануару 1900. године. Програм прве генерације је имао 15 предмета. Настава се изводила за три генерације 1900/01, 1901/02. и 1902/03, и тиме је завршен њен рад. Она ће поново бити покренута у Краљеву тек 1946. године. Школу су помагали Ратарска школа и општина Краљево.²⁸ Важно је указати да су у Министарству народне привреде постојала два шумарска инжењера који су пионири развоја шумарства у Србији до 1900. године. То је Јеврем Новаковић (1845–1908), родом из Бреснице, из бресничке и карановачке значајне фамилије Новаковић, начелник Одељења за шумарство, писац закона за шумарство, упутстава, приручника и др. Као и Коста Ђорђевић (1848–900), рођен у Карановцу, завршио основну школу у Карановцу, начелник Одељења за шумарство, писао је много о шумама и шумарству.²⁹

Династија Обреновића (краљ Милан и краљ Александар) потпуно се окреће према европским државама. Из овог новог државног амбијента и унутрашњег развојног стања Србије проистиче даљи привредни, технички и културни развој Србије и Краљева. Било је потребно ускладити кадровску политику, тј. довођење кадрова из технички развијеног севера (углавном Срба и нешто Чеха и Словака) и политику стварања сопственог кадра школовањем у иностранству, с обавезним враћањем у земљу. У овом периоду већ су се враћали наши кадрови с праксом у иностранству, из градова као што су: Беч, Берлин, Лајпциг, Цирих, Париз, Карлсруе, Дрезден, Праг, Пешта, Нанси, Фрајберг, Таранто, Ахен, Минхен, Крижевци и др., јер још није било високоспецијализованог техничког образовања на нашој Великој школи. Први такав инжењерски кадар у домену пољопривреде–агрономије–виноградарства био је рођени Карановчанин

²⁷ Новак Недић, *Инжењери великани Краљева из XIX века* : изложбени каталог, Краљево 2018.

²⁸ Бранко Симовић, „Век школовања шумара“, *Шуме* (Београд, фебруар 1999).

²⁹ Н. Недић, „Јеврем и Љубомир Новаковић“; Н. Недић, *Инжењери великани Краљева из XIX века*.

Љубомир Новаковић (1853–1922). После завршеног основног и гимназијског образовања у Србији и високог образовања у иностранству, враћа се у Карановац 1875. године на велико имање свога оца Јована (бившег председника општине Карановац) и постаје члан „Друштва за пољску привреду“, с идеолошким и инжењерским убеђењем да се највећи напредак у пољопривреди може остварити на темељу производних задруга–асоцијација на великим имањима. Уместо чистог ратарства (кукуруз, оvas и сл.), уводи нове гране пољопривреде које су рентабилније. Засадио је велики воћњак, оријентишући се на шљиву. Подигао је у Грдици највећи виноград у околини, од одабраних домаћих сорти грожђа. Уз то, уводио је новине у сточарству, нарочито облагорођене свиње. Где је год могло, уводио је модерне справе и машине. Љубомир је 1881. године направио први „Завод за вино“ у Карановцу (први у Србији) под називом „Винотехничка радња“. На Светској изложби у Бордоу 1882. године добија сребрену медаљу за напредак у производњи вина. Касније бива начелник у Министарству народне привреде, професор-управитељ на Пољопривредној школи у Карановцу и професор-управитељ Винодељске-воћарске школе у Букову, а завршава државни посао као Министар за народну привреду 1901–1903. године. Знатно је допринео производњи квалитетног конкурентског вина у Србији, тј. Букову, Жупи и Краљеву.³⁰ Прве деценије 20. века обележила је фирма „Браћа Новаковић“ (сини Љубомировог брата агронома Божидара: Радојица, инж., Радомир, Ђорђе и Стеван), чије је и данас обележје „Вила Новаковић“ у центру Краљева. Њихов зет инжењер Милорад Недић радио је обнову манастира Жиче с академиком Александром Дероком. Са својим тимом је градио железничку пругу Крагујевац–Краљево.

Србији је тада за напредак пољопривреде била потребна пољопривредна механизација, јер је тежила да смањи увоз пољопривредних справа и машина. Сагласно Закону о помагању индустрије из 1873. године, држава Србија је одлучила да подржи оснивање Фабрике пољопривредних справа и алата у Краљеву у кооперацији с предузимачима Срећком Васићем и Аксентијем Богдановићем. Плац за фабрику је дала сама општина Краљево (на почетку данашње Југ Богданове улице). Уговор је потписан 2. маја 1882. године, после чега је фабрика брзо отворена. Имала је добру сарадњу с војним заводом Тополивница из Крагујевца, због могућности ливења металних делова. Почела је да производи плугове, круњаче, ветрењаче, сушаре за шљиве и др. У свом раду фабрика се суочила с много проблема, као што су: транспорт од Краљева до Крагујевца, тополивница с другим приоритетима у раду, цена и квалитет производа, мале наруџбине, конкурентност страних производа и др. Због свега овога, као и због дуга држави Србији, фабрици је Министарство народне привреде увело стечај 15. августа 1886. године. Затечена опрема предата је Ратарској школи на чување, а Аксентије Богдановић примљен је да ради у тој

³⁰ Н. Недић, „Јеврем и Љубомир Новаковић“.

школи. Тако је та фабрика, с непуних пет година „мучења“, неславно завршила. Овим је Краљево изгубило прву фабрику пољопривредних справа и алата у Србији, а Србија програм споја науке и развоја сопствене производње.³¹

Други пример индустријализације у Краљеву јесте „Чебинац“. Указом краља Милана од 18. јула 1887. године, Михаило М. Чебинац, индустријалац, добио је право искључиве производње мермерних производа на подручју чачанског округа у трајању од десет година. Овим су дате разне повластице увоза и извоза, у вези с царином и порезом. Његови производи су: надгробни споменици, мраморни столови, стубови, басамаци, мраморне плоче за умиваонике, ноћне долапе и сл. Много је уложио у развој ове корисне радионице. Већ је 1888. године увезао савремену опрему. За погонску снагу за обраду мермера употребљавала се парна машина, користећи дрва из околине. Ово је био први пример индустријске примене парне машине у Краљеву. Из његове радионице изашао је дивни мраморни споменик подигнут Великом Милошу 1886. године у Такову. Његове су израде стубови и степенице Народне банке Србије. Међутим, крајем деведесетих година овог века Михаило М. Чебинац одустаје од мермерних и гранитних производа и започиње производњу земљаних фарби. Фабрика је радила само годину дана. Пре тога је 1892. године направио парни млин и радио на њему до 1900. године. Од краља Петра I Карађорђевића и његове владе добио је концесију руда за овај део Србије па је 1904. године отворио први рудник угља „Јарандо“ у Баљевцу, са 400 неквалификованих рудара – копача, углавном сељака из тог краја. Руда је транспортована запрежним колима до Краљева, онда до Крагујевца, док није направљена железничка пруга до Краљева 1910. године. Цена транспорта до железнице била је висока за 60 километара волујског транспорта од Баљевца до Краљева. Његово предузеће се звало „Индустријско-рударска предузећа Мијаило М. Чебинац Краљево“. Чебинац је био власник овог предузећа све до 1924. године, када се повукао у пензију и живео у Краљеву до 1941. године. Умро је у 87. години и сахрањен је на Старом гробљу у Краљеву.³²

Трећи пример индустријализације у Краљеву можемо видети на примеру фамилије Кнежевић (Никола) и Радовановић (Исидор). На простору данашње „Кисикане“ у Рибници постојало је предузеће „Кнежевић–Радовановић“, које је обележило примену модерних технологија тог доба у Краљеву, парне машине у погону млина и стругаре, као и производњу електричне струје и њено коришћење у погону млина, стругаре и првог осветљења града Краљева (1904). На овом простору ово предузеће имало је у једном комплексу стругару и млин. Предузеће је основано 1892. године. Прво су имали две шумске стругаре на води и то: једну с Палигорићем, ортачки, на Гвоздацу у државној шуми и једну,

³¹ Марија Краљ, „Фирма Богдановић и Весић – Фабриканти пољопривредних справа“, *Наша прошлост* 19 (2020) 55–65.

³² Бранко Танасијевић, *Почетак развоја електрофикације на подручју „Електросрбије“ Краљево*, Краљево 1994, 480.

сопствену, у Сокољи у државној шуми. Млин је имао капацитет од 500 тона годишње и био је главни снабдевач војске. У 1912. години израђен је нови вишеспратни модерни млин који је са седам дуплих ваљака и једним паром каменова могао да самеле знатно више брашна. Ово је било ретко архитектонско решење и здање приказано у разгледницама старог Краљево. Ортаци су имали и воденицу код ресторана „Мошин гај“. Решили су 1902. године да ову воденицу претворе у електричну централу. Јачина водне турбине у централу је била 55 КС, док је генератор био трофазни са 50 херца, 50 kVA и с производним напоном 3 x 2100 волта. Они струју доводе до стругара за напајање електричног мотора и тако добијају електрични погон стругаре. Те године одлучили су да струју преведу преко Ибра. Далековод је ишао од Мошиног гаја до „Млина“, а затим до „Дуда“ и право преко Ибра до две трафостанице поред улице Четврти краљевачки батаљон. С овом струјом био је осветљен пословни простор ове фирме у граду (данас простор код Хале спорта), Трг Краљево, локали и надлештва у центру града, као и станови у улицама IX краљевачки батаљон, Топлице Милана, Милоша Великог и Омладинској. Краљево је било међу првим осветљеним градовима Србије. Млин и електрична централа у Рибници изгорели су 1920. године. Краљево тек 1928. године добија већу централу, која је заменила дотадашњу мању из 1902. године.³³

Четврти привредни објект Краљево јесте Матарушка Бања. Она је пуштена у рад 1899. године. Међу најзначајнијим личностима које су томе допринеле јесу прота Саватије Божић, порезник Милутин Веснић и трговац, велепоседник и индустријалац Живко Буњак. Сам протојереј ставрофор Саватије Божић (1859–1960) са својом породицом, супругом и седморо деце (четири инжењера и један лекар), високостваралачки и интелектуално обележили су Краљево и Србију.³⁴ Не мање, али у друштвеној сфери, учинили су то високи интелектуалци Веснићи – Миленко и Милутин, и Мулитинов син Радослав.³⁵ Миленко Веснић био је први доктор права међу Србима на Минхенском универзитету 1888. године.

Краљево је у то доба имало национални значај за производњу меса (војска), пекмеза и других производа. Носилац овог посла у Карановцу/Краљеву од 1836. године до краја Другог светског рата била је породица Буњак (Задруга „Буњак и синови“). Своје производе су и извозили у већим количинама.³⁶

Србија је, скоро до краја 19. века, веома лоше стајала у погледу квалитета и броја путева. Дуго су то били путеви добијени крчењем шуме, тзв. крченици. Људи су путовали пешке или на коњу. Растојање између насеља мерило се бројем сати хода човека или коња. Слична ситуација је била у Карановцу и

³³ Б. Танасијевић, *Почетак развоја електрофикације на подручју „Електросрбије“ Краљево*.

³⁴ Новак Недић, „Делима повезао два века протојереј ставрофор Саватије Ј. Божић (1859–1960)“, *Жички благовесник* (Епархија Жичка 2017).

³⁵ Р. Веснић млађи, *Др Миленко Веснић грансењер српске дипломатије*.

³⁶ Ж. Буњак, *Породични албум*.

околини. Најбољи пут је био од Карановца до Чачка. Средином 19. века постојала је жеља да се изгради пут Карановац–Рашка. Дуго је постојао спор око трасе. Најзад је, 1883. године, почела градња која је завршена 1886. године. Теретни транспорт одвијао се низ реку Ибар и Рибницу. У вароши Карановац дуго је постојала скела за прелазак преко Ибра. При крунисању краља Милана 19. априла 1882. године, краљ је прешао Ибар преко лепог дрвеног моста на путу Карановац–Трстеник, који је направљен 1874. године. Мост се налазио на Ибру, на стотинак метара од данашњег гвоздено-бетонског моста у Краљеву. Био је то стари дрвени мост. Касније, 1887. године, постављен је и понтонски (покретни) мост, који је обезбеђивала војска. Стари дрвени мост је при повлачењу српске војске 1915. године био оштећен. Нови дрвени мост су на истом месту изградили Аустријанци 1916–1917. године, тј. за време Првог светског рата. Практично, путни саобраћај је био на почетку развоја у Србији и у Карановцу, а већ је стигла железница. Од свечаног отварања српске пруге Београд–Ниш, 22. августа 1884. године, до првог доласка железнице у Краљево, 21. новембра 1910. године, прошло је више од 26 година. Наиме, пруга најближа Краљеву, у Крагујевцу, предата је у јавни саобраћај за превоз путника 1. јануара 1887. године а 1. марта исте године за превоз робе. За Краљевчане је ово био велики искорак у свет. Међутим, за робну размену и даље је постојао проблем. Колски транспорт од Краљева до Крагујевца (као једини могући) био је веома захтеван за већу количину робе, и по броју ангажованих људи, и по броју кола са животињском вучом, што је цену транспорта чинило високом, а робу неконкурентном на домаћем и међународном тржишту. У наредном периоду било је много проблема (политичких, међународних, ратних, смене династија и сл.) око реализације мреже српске железнице. Друго приближавање железнице Краљеву правцем уз Западну Мораву према Нишу дешава се тек 15. јуна 1909. године, по завршетку пруге Сталаћ–Крушевац, а затим је 21. маја 1910. године пуштена у саобраћај пруга Крушевац – Трстеник – Врњачка Бања. На крају, 21. новембра 1910. године, пуштена је у саобраћај пруга Врњачка Бања – Краљево, за путнички саобраћај, а 4. децембра 1910. године за теретни саобраћај. Пруга Краљево–Чачак пуштена је у саобраћај 20. марта 1911. године. Деоница пруге Чачак–Ужице пуштена је у саобраћај 20. августа 1912. године. Практично трансверзални западноморавски железнички правац узаног колосека Сталаћ – Крушевац – Трстеник – Врњачка Бања – Краљево – Чачак – Пожега – Ужице грађен је од 1907. до 1912. године. Овим је Краљево добило једну комплетну железничку везу с пругом Београд–Ниш и даљу везу према Западној Србији, приближавајући се Босни и Херцеговини. Није завршена пруга Крагујевац–Краљево, а није ни започета градња пруге Краљево–Рашка. Долазе Балкански ратови и Први светски рат, градња железничке мреже се одлаже за времена после Првог светског рата.³⁷

³⁷ М. Матијевић, *Век железнице у Краљеву 1910–2010*.

Још једна светла тачка у овом периоду у Краљеву било је отварање Гимназије 1909. године, одобрено Указом краља Петра I Карађорђевића.

На крају овог рада, немогуће је заобићи почетак европске и светске каријере инжењера Добривоја Божића из Краљева, који је поднео патентну пријаву 4. новембра 1913. године у Немачкој за Управљачки вентил возне кочнице, за коју ће добити одобрење после Првог светског рата.³⁸

³⁸ Добривоје С. Божић – Изумитељ савременог система кочења воза, ур. Новак Недић, Драган Петровић и Милан Бижић, Краљево 2016, 254; Новак Недић, „Добривоје Божић (1886–1967)“, у: *Живот и дело српских научника*, ур. Владан Д. Ђорђевић, Београд 2020, 169–204.

Novak NEDIĆ

**TECHNICAL DEVELOPMENT OF KARANOVAC/KRALJEVO
IN RESTORED SERBIA UNTIL 1914**

Summary

With the Serbian Revolution (the First Serbian Uprising, Hadži Prodan's rebellion, and Second Serbian Uprising), Karanovac, formerly a very small Turkish town at the very mouth of the Ibar river in the West Morava, became the military and administrative centre of the Serbian liberators. In mid-July 1815, Karanovac was finally freed from the Turkish rule and Miloš Obrenović gradually took over power. This marked the beginning of a new Serbian epoch in the development of Karanovac. The first stage lasted until Serbia became autonomous (1830–1833), i.e. until it obtained the status of the Principality and Prince Miloš Obrenović was granted hereditary rights. In this period of limited Serbian freedom and administration, with the presence of Turks with their property, in Karanovac, which was destroyed twice, a new urban core began to emerge around the new church built of solid material by Prince Miloš for Orthodox citizens. The post office and the customs office were opened. Refugees from the Sjenica-Pešter plateau, Stari Vlah, Kosovo and other places come to Karanovac, and the population grew rapidly. The elementary school was still not built. The second stage of Karanovac's development unfolded in the Principality of Serbia and lasted until Serbia gained independence in 1878. During this period, Karanovac was developing according to a new urban concept described as "a circular square with perpendicularly intersected streets". The city's core expanded with the construction of the Spiritual Centre and the administrative building. New Serbian refugees were arriving from Serbian regions under the Ottoman Empire, i.e. Old Serbia. Trade, crafts and the number of landowners expanded rapidly. A beautiful two-storey building was built for the needs of schools in the *çarşı* centre. Despite the persistent demands of more prominent residents, Karanovac did not get a high school. However, as influential families became stronger and their family organisations grew into family cooperatives that operated and traded in the north, they became aware that there was no progress without secondary and higher education. They sent their children to grammar schools in Serbia (Kragujevac, Čačak, etc.), and abroad, to the north, to attend higher education. The educated elite of Karanovac and Serbia was thus created. They had the desire to engage in the development of new, more rational jobs and modern production in the fields of agriculture, forestry, industry, etc., i.e. the economic development of Serbia. In this process, they encountered two highly limiting factors – the utmost underdevelopment of the road network and the inevitability of the Turkish-Serbian War (Javor War). After Serbia became independent in 1878 and with the organisation of the socio-economic system of Serbia headed by the King in 1882, a new successful

development stage began for Karanovac. Another reason for the accelerated development was the fact that King Milan became the godfather of the city and Karanovac got a new name – Kraljevo. The Karanovac citizens thus got rid of the burden of their name that reminded them of the Turks, while at the same time they were part of the trend of restoration of the Serbian royal medieval state (Žiča's importance was restored and it became the bishopric seat). Three high schools were later built in Kraljevo – an agricultural school, a forestry school and a gymnasium. Higher education was still obtained abroad. Educated Serbs from abroad also came to help Serbia's development, with the desire that all Serbs lived in the same country. The Serbian road and railway network was being developed, as well as Kraljevo and its surroundings (Čačak, Kragujevac, Raška, Kruševac). The development of the mechanical industry in Kraljevo also began, but unsuccessfully. The transfer of agricultural techniques (mechanisation) was carried out, and new varieties and species were introduced. Agricultural products such as flour, meat, meat products, jam, prunes, etc. were being intensively produced, and export was on the rise. As transport developed, the export of agricultural products and livestock also grew. A new technique of motor propulsion based on water and steam energy, and later electricity, arrived in Serbia. Kraljevo was one of the pioneers in electricity production and electrification (1903), and the development of spa tourism (1899). However, three inevitable wars in the early 20th century – the two Balkan Wars and the First World War, in which Serbia participated as a leader, interrupted the vigorous development of Serbia, including Kraljevo. The new era of the city took place only after the First World War, i.e. after 1920.

Keywords: Karanovac, Old Kraljevo, education, schools, technique and technology, industry, important families and persons.

Далибор ДЕНДА*

Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране
Београд

ПОТПОРУЧНИК ЖАРКО БОРИШИЋ – БИОГРАФИЈА

Апстракт: У раду се на основу необјављене архивске грађе из Војног архива у Београду, објављене грађе домаће провенијенције, мемоарских списа и литературе реконструише биографија потпоручника Војске Краљевине Југославије и четничког команданта Жарка Боришића, који је управљао једним од два тенка у поседу устаничких јединица приликом заједничког партизанско-четничког напада на Краљево крајем октобра 1941. године.

Кључне речи: Други светски рат, Краљево, октобар 1941, Жарко Боришић.

Потпоручник Жарко Боришић био је једна од личности која се прославила у заједничком партизанско-четничком нападу на Краљево крајем октобра 1941. године. Као млад официр био је обучени тенкиста, што му је и дало могућност да се у том нападу посебно истакне. Његова судбина, с друге стране, може да послужи и као показатељ како све „слепило“ грађанског рата може да утиче на младог човека, и које све обрте може да донесе људској судбини један друштвени феномен какав је рат.

Пешадијски потпоручник Жарко (Радивоја) Боришић, рођен је 28. августа 1914. године у селу Трбушани код Чачка. Пре ступања у Нижу школу Војне академије завршио је осам разреда гимназије с положеном матуром. Нижу школу Војне академије похађао је од 1. октобра 1935. до 1. октобра 1938. године. У чин пешадијског потпоручника унапређен је одмах по окончању академије. Од 1. новембра 1938. године био је на дужности командира вода у 4. пешадијском пуку „Стевана Немање“ у Ужицу. Од 12. маја 1940. године постављен је за командира вода у 2. чети 2. батаљона борних кола (тенковског)

* dalibor.denda@mod.gov.rs

у Београду. Завршио је курс противоклопних топова 37 mm M39 и војно-шоферски курс за возача тенка 1940. године, чиме се у току те године у потпуности оспособио за службу у оклопним јединицама.¹ Поред обуке регрута за оклопне јединице, на којој се те 1940. године радило пуном паром, Боришић је заједно са осталим официрима 2. тенковског батаљона био ангажован и на заједничкој обуци у садејству тенкова с осталим родовима војске. Његова Друга чета упућена је у Скопље где је требало да учествује у вежби од 29. септембра до 4. октобра 1940. године.²

Након тога у другој половини октобра Боришић учествује и на здруженим вежбама трупа Београдског и Земунског гарнизона и неких придружених јединица у којима је узео учешћа и читав Други батаљон борних кола, опремљен новим тенковима. Учесници у вежби били су подељени на две маневарске стране. Северну маневарску страну којом је командовао пешадијски потпуковник Милоје Динић чинили су Штаб одреда, један батаљон Другог пешадијског пука „Књаза Михаила“, један артиљеријски дивизион (једна батерија топова M12 од 75 mm и једна топова M28 од 80 mm), једна тенковска чета Другог батаљона борних кола, једна противоклопна батерија 21. артиљеријског пука из Суботице, једна пионирска чета, а од ваздухопловних снага једна ескадрила бомбардера, једно одељење од три извиђача и један командни авион. Јужну маневарску страну којом је командовао пешадијски пуковник Петар Симић чинили су Штаб одреда, један пешадијски пук (од два батаљона), један артиљеријски дивизион од три батерије (две топова M12 од 75 mm и једна M28 од 80 mm), Батаљон борних кола (две тенковске чете), једна противоклопна батерија и једно санитетско возило, а од ваздухопловства, један извиђачки вод од пет авиона, једна ескадрила бомбардера од шест ваздухоплова и један командни авион. Вежба се изводила 19. октобра, на положају *Таслица* на јужној падини Авале. Овој вежби претходиле су две вежбе – 17. и 18. октобра, у којима су учествовале трупе истог састава.³ У оквиру Северне маневарске групе налазила се и чета у којој је помоћник командира био

¹ Војни архив, Досијеи персоналних података официра Војске Краљевине Југославије (даље: ВА, ДПП), Боришић Р. Жарко. О оклопним јединицама у Војсци Краљевине Југославије видети више: Далибор Денда, *Тенкисти Краљевине Југославије*, Београд 2020; исти, „Југословенска војска и тенкови (1919–1931): идеје и доктрина“, *Војноисторијски гласник* 1–2 (2003) 121, 135; исти, „Тенкови и модернизација југословенске војске 1919–1931“, *Историја 20. века* 1 (2004) 121–136; исти, „Тенковске јединице у Војсци Краљевине Југославије (1930–1941)“, *Војноисторијски гласник* 1 (2009) 147–171; исти, „Страни утицаји на развој југословенске војне доктрине о оклопним јединицама (1918–1941)“, *Војноисторијски гласник* 1 (2010) 157–171; Војан В. Dimitrijević, *Borna kola Jugoslovenske vojske 1918–1941*, Beograd 2011.

² ВА, Пописник 17 (Архива Војске Краљевине Југославије), кутија 220, фасцикла 4, редни број документа 16 (даље: П–17, К–220, Ф–4, р. б. 16); Пов. Ђ. Бр. 14164 од 30. септембра 1940.

³ ВА, П–17, К–220, Ф–4, р. б. 52.

краљ Петар II Карађорђевић, што је Боришићу пружало могућност да се као тенкиста и лично сусретне с младим краљем. Према краљевим сећањима, у вежби је учествовало око 40 нових Реноових тенкова на обе стране. Маневри су завршени успешно, али је било и великог броја повреда услед непажње, док су неке људе прегазили тенкови у току ноћи.⁴

Као командир вода у Другом батаљону борних кола потпоручник Жарко Боришић је узео учешћа и у извођењу државног удара 27. марта 1941. године. Други батаљон борних кола под командом пешадијског мајора Данила Зобенице био је тада једним делом ангажован на Дедињу пред улазом у Двор а другим делом у самом граду на раскрсницама улица Краља Милана, Кнеза Милоша и Немањине. Тај део затварао је улаз у команду Жандармерије и блокирао касарну жандармеријског пука.⁵ Према сећањима генерала Боровоја Мирковића 16 тенкова из 2. батаљона борних кола требало је да се распореди на улицама а 19 да буде у резерви код Министарства финансија.⁶

И у Априлском рату Боришић је учествовао у борбама које је водио Други батаљон борних кола, којим је уместо мајора Зобенице командовао капетан Љубиша Терзић.⁷ Пред сам почетак ратних дејстава, Други батаљон борних кола без једне тенковске чете налазио се у резерви Врховне команде у Београду.⁸ Други батаљон добио је наређење за покрет 4. априла.⁹ Кренуо је из Београда железницом, у ноћи 5/6. априла,¹⁰ преко Срема, у сусрет снагама немачке 16. моторизоване и 8. оклопне дивизије. Оне су, после форсирања Драве, надирале од Вировитице према Винковцима и Београду. Када је батаљон стигао у Славонски Брод, Немци су већ били у Винковцима.¹¹ Због пробоја фронта Славонске дивизије 10. априла 1941. године, Друга југословенска армија била је принуђена да одваја снаге за осигурање свог левог бока, који је до тада затварала Славонска дивизија, те да минира комуникације. Командант Друге

⁴ *Живот једног краља. Мемоари Петра II Карађорђевића*, Београд 1990, 89–90.

⁵ 27. mart 1941, tematska zbirka dokumenata (priredili Branko Petranović i Nikola Žutić), Beograd 1990, 350 (из мемоара армијског генерала Душана Симовића).

⁶ В. В. Dimitrijević, *Borna kola Jugoslovenske vojske 1918–1941*, 28.

⁷ ВА, П–17, К–67, Ф–3, р. б. 852; Изјава пешадијског поручника Златка В. Орешковића дата 7. јануара 1942. Заповједништву Прве самовозне бојне НДХ; О учешћу југословенских оклопних јединица у априлском рату 1941. године видети више: Далибор Денда, „Југословенски тенкисти у априлском рату“, *Војноисторијски гласник* 2 (2009) 78–96.

⁸ ВА, П–17, К–221, Ф–3, р. б. 2; Пов. Ђ. Бр. 1547 од 8. фебруара 1941; *Пресељење ескадрона борних кола Коњичке школе из Београда у Земун*.

⁹ ВА, П–17, К–9, Ф–1, р. б. 19; Изјава мајора ЈНА Нешка Ојданића, дата војној пошти 9010–9, без датума; Н. Ојданић је био, као пешадијски поручник, руковалац слагалишта у Другом батаљону борних кола; Ађ. Бр. 10789, Прилог *Службеног војног листа*, бр. 17 (1940) 203.

¹⁰ ВА, П–17, К–67, Ф–3, р. б. 852 (Изјава З. Орешковића); такође и ВА, П–17, К–9, Ф–1, р. б. 19 (Изјава Н. Ојданића).

¹¹ Manojle Babić, *Oklopne jedinice u NOR-u*, Beograd 1968, 11.

армије ангажовао је јединице Другог батаљона борних кола (заједно с моторизованом пионирском четом, 10. пешадијским пуком (с два батаљона) и једном брдском батеријом из састава Босанске дивизије, чије су јединице пролазиле кроз Славонски Брод), са задатком да на линији Вуковље–Врановац затворе друм Капела – Батрина – Славонски Брод и спрече евентуално надирање немачких тенкова тим правцем.

Југословенска Врховна команда је крајем дана, услед тешке ситуације код Четврте армије, која се под дејством пете колоне практично распала, наредила да се Прва и Друга армија повуку јужно од Саве. Према том наређењу, Друга армија, у чијем је саставу био и Други тенковски батаљон, требало је да одступи у Босну, поседне одсек Рача (искључно) – ушће Врбаса и затвори правац Брод–Добој–Сарајево. Према истом наређењу, артиљерија је требало да буде употребљена за ударе на комуникације.¹² На том правцу наступала је немачка 14. тенковска дивизија.¹³ Један тенковски вод из састава батаљона ушао је у састав брзог одреда, који је формирао начелник оперативног одељења у штабу Друге армије, ђенералштабни пуковник Драгољуб Михаиловић. Одред је формиран од људства 41. и 72. пешадијског пука с намером да контролише ситуацију на левом крилу 2. армије, на правцу Добој – Дервента – Босански Брод. Први задатак био је гушење усташке побуне у Дервенти. Михаиловић је 14. априла поподне с осам до 10 камиона војника и с три до четири тенка кренуо у акцију на Дервенту. Наредио је да се Дервента заузме по сваку цену и ослободи правац ка Босанском Броду. Као претходница упућена је чета пешадије, вод борних кола и вод противавионских митраљеза. Борба је трајала кратко. Усташки отпор је брзо сломљен, па је један одред упућен у правцу Прњавора, а други ка Босанском Броду.¹⁴ Приликом одступања и главнину Другог батаљона борних кола у чијој се Другој чети као командир вода налазио Боришић, у Добоју су нападе усташе и покушале да разоружају војнике и старешине и заплене тенкове. Командант батаљона капетан Љубиша Терзић, заједно с потчињеним му људством, осујетио је овај напад.¹⁵ Батаљон је затим заједно с осталим јединицама југословенске Друге армије водио упорне и жестоке борбе с немачком 14. тенковском дивизијом код Добоја, па је 15. априла уништено, односно избачено из борбе, око 20 југословенских тенкова.¹⁶ Жестоке борбе код Добоја трајале су до пред подне,¹⁷ након чега су се преостали југословенски

¹² Velimir Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941. Uzroci i posledice poraza II*, Ljubljana–Beograd–Titograd–1984, 364.

¹³ Ratni dnevnik nemačke 2. armije od 28. marta do 24. aprila 1941.godine, *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata II, Beograd 1987, 950.

¹⁴ Коста Николић, *Историја равногорског покрета 1*, Београд 1999, 42–43.

¹⁵ M. Babić, *Oklopne jedinice u NOR-u*, 11.

¹⁶ Ratni dnevnik nemačke 2. armije od 28. marta do 24. aprila 1941.godine, *Aprilski rat 1941*, Zbornik dokumenata II, 960.

¹⁷ Исто, 955.

тенкови под борбом повлачили долином реке Босне ка Сарајеву.¹⁸ Према немачким извештајима, једно немачко тенковско извиђачко одељење 14. тенковске дивизије, којим је командовао извесни потпоручник Мендеслох, док је извиђало пут којим се кретала дивизија, наишло је на југословенске тенкове, који су такође били на извиђачком задатку. Ово немачко одељење успело је у борби која је уследила да избаци из строја још шест југословенских тенкова.¹⁹

Југословенска Врховна команда је 15. априла пре подне, у вези с ултиматумом команданта немачког 46. корпуса од 14. априла, издала команданту II групе армија и IV армије наређење О. Бр. 181 да је закључено примирје с непријатељем пред фронтом II групе армија, која је дејствовала на фронту од пута Зворник–Сарајево па на запад, те да с тим у вези нареди свим трупима и установама да остану на својим местима и да не отварају ватру. У случају наилазак немачких трупа да не пружају отпор, већ да положи оружје.²⁰ Због наређеног примирја, командант Другог батаљона борних кола није успео да сачува преостале тенкове, али је успео да избегне заробљавање и да заједно с краљевском Владом напусти земљу.²¹ Јединице немачке 14. тенковске дивизије сустигле су у долини реке Босне остатке батаљона.²²

Боришић је тада избегао заробљавање и придружио се покрету отпора пуковника Драгољуба Михаиловића. Почетком октобра 1941. године његово име у документима везује се с позицијом командира чете четничког Трбушанског одреда у околини Чачка.²³ Свакако највећу славу досегао је као командир једног од два тенка у заједничком партизанско-четничком нападу на Краљево 31. октобра 1941. године.²⁴ Наиме, нешто пре тога, устаничке снаге успеле су да поправе у Чачку два немачка тенка напуштена под Рудником и упуте их на фронт код Краљева. Поред Боришића, другим тенком управљао је поручник Драгомир Топаловић.²⁵ Према извештају немачког XVIII корпуса радило се о тенковима марке *Hotchkiss* отетим код Милановца који су успели да продру дубоко у град. Тенкове је у току напада према истом извештају пратило 50 Михаиловићевих људи.²⁶ Према сећањима капетана Звонка Вучковића, „Боришић и Топаловић су тенковима упали у центар Краљева и направили русвај међу непријатељским војницима. Од изненађења Немци се дуго нису могли

¹⁸ Исто, 957.

¹⁹ Исто, 964.

²⁰ V. Terzić, *Slom Kraljevine Jugoslavije 1941 II*, 448–449.

²¹ Milan Terzić, „Radio-veze generala Mihailovića mimo britanske kontrole u Drugom svetskom ratu“, *Vojnoistorijski glasnik* 1–3 (2000) 69–92.

²² M. Babić, *Oklopne jedinice u NOR-u*, 11.

²³ Историјски архив Чачак, Архив четничког покрета Драже Михаиловића, К–1, 1321/137, у: Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Осетљиве истине: Документа за политичку и војну историју Чачка 1938–1941 I*, Чачак–Краљево 2006, 273.

²⁴ B. V. Dimitrijević, *Borna kola jugoslovenske vojske 1918–1941*, 61.

²⁵ Звонимир Вучковић, *Сећања из рата*, Крагујевац 2001, 152.

²⁶ К. Николић, *Историја равногорског покрета 1*, 140.

снаћи. Требало им је времена да схвате да њиховим тенковима рукују бандити.²⁷ Због учешћа у тенковском нападу на Краљево 1. новембра, за Боришићем је 17. децембра 1941. године расписана потерница.²⁸ Након ове епизоде Боришић је постављен за команданта 8. батаљона Љубишке четничке бригаде, а потом и ађутанта и официра за везу мајора Предрага Раковића, команданта II равногорског корпуса.²⁹ До 1943. године у Југословенској војсци у отаџбини напредовао је до чина капетана.³⁰ Тада је у току борби с Бугарима у селу Миоковци код Чачка, 14. фебруара 1943. године, бранећи радио-станицу убио два бугарска војника. За одмазду је потом спаљено цело село.³¹

Од самог почетка Боришић активно учествује и у грађанском рату и неутралисању партизанских присталица на подручју Чачка и околине. О силини обрачуна и слепилу идеолошког сукоба између две стране говори и први забележени запис о активностима Жарка Боришића и његових људи почетком децембра 1941. године. Наиме, у ноћи између 6. и 7. децембра четници на челу с Боришићем похватили су у Трбушанима девет партизанских бораца који су били дошли својим кућама. После мучења стрељали су их на граници између Трбушана и Пријевора. Том приликом били су стрељани Душан Мићовић и његов син Миодраг, Љубинко Ковачевић, Драгослав Петровић и Живорад Богдановић, борци 1. љубишке чете, те Миливоје Сарић и Јеремија Каравидић, борци посадне чете у Чачку и омладински руководиоци Живана Боришић и Славиша Лучић.³² О острашћености идеолошког сукоба можда најбоље сведочи чињеница да је омладинка Живана Боришић била сестра од стрица Жарка Боришића. Сличне активности спровођене су у читавом периоду грађанског рата. Тако су приликом чишћења припадника и симпатизера партизанског покрета које су између 17. фебруара и 22. марта 1943. године спровели припадници 2. равногорског корпуса под командом мајора Предрага Раковића у чачанском крају, од 37 страдалих, њих 10 из Доње Горевнице и Мојсиња 22. марта убили четници под Боришићевом командом.³³ Пред окном рудника у Доњој Горевници они су том приликом стрељали Милеву Павловић, Стојку Јанковић, Вука – Милету Александрића, Светислава Кузмановића, Будимира Радојевића и Станоја

²⁷ З. Вучковић, *Сећања из рата*, 152.

²⁸ К. Николић, *Историја равногорског покрета* 1, 160.

²⁹ Горан Давидовић, Милош Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја III, (Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година)*, Чачак–Краљево 2004, 437.

³⁰ Milan Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, Beograd 2016, 97.

³¹ К. Николић, *Историја равногорског покрета* 1, 383.

³² *Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1944. Хронологија догађаја*, приредили Вук Петронијевић и др., Чачак 1968, 187; М. Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, 60.

³³ М. Radanović, *Kazna i zločin. Snage kolaboracije u Srbiji: odgovornost za zločine (1941–1944) i vojni gubici (1944–1945)*, 97.

Јелића из тог села, као и Сибинку и Гојка Пауновића из Мојсиња, док је њихова кћерка Дара пре тога била мучена и убијена хладним оружјем.³⁴ Нешто пре тога, четници су одвели од кућа и у Трбушанима на бановинском путу код Козодерског моста заклали припаднике и симпатизере партизанског покрета Илију Зупца, избеглицу из Невесиња, Миодрага Старчевића и Вукосаву Чоловић из Љубића и Радослава Глушчевића из Каменице, срез пожешки.³⁵ Такође, за одмазду због седам четника убијених у селу Кукући 29. августа 1943. године, четничке црне тројке Жарка Боришића, Драгослава Вучићевића – Црњака и Милоша Ђирковића ухватиле су у местима Мршинци и Слатина седам комунистичких сарадника и симпатизера, заклали их и њихова тела бацили у Мораву. Том приликом страдали су учитељ у пензији Милија Вучетић, његова поћерка Љубица Аничкић, Младомир Тутуновић и Милојко Анђић из Слатине и Спиридон Смиљанић, Мијат Панић и Радован Ровинац из Мршинаца.³⁶ Према истраживањима Милоша Тимотијевића, Боришић и лица под његовом командом били су директно одговорни за најмање 33 убиства припадника и симпатизера партизанског покрета и чланова њихових породица ван борбених дејстава у селима Трбушани, Доња Горевница, Мојсиње, Слатина, Мршинци. Након продора јаких партизанских снага и совјетских трупа у Србију, Боришић је извршио самоубиство 19. јануара 1945. године наставши се опкољен партизанима у родним Трбушанима.³⁷

Судбина потпоручника Жарка Боришића једна је од карактеристичних судбина младих југословенских официра захваћених вртлогом политичких превирања, борбе против окупатора и грађанског рата. У једној личности обједињена је спремност да се не поклекне пред окупатором и да се борба настави у тренутку када се мислило да је све изгубљено, лична храброст исказана у борбеним дејствима али и суровост до крајњих граница према политичким супарницима и њиховим симпатизерима, чак и ван борбених дејстава. Пандани Боришићу нису били реткост ни на другој завађеној страни, што само сведочи о свој погубности идеолошке заслепљености и бестијалностима које доноси грађански рат.

³⁴ Чачански крај у Народноослободилачкој борби 1941–1944. Хронологија догађаја, 258.

³⁵ Исто, 257.

³⁶ Исто, 285.

³⁷ Г. Давидовић, М. Тимотијевић, *Затамњена прошлост. Историја равногораца чачанског краја III, (Агонија и слом. Ратне 1944. и 1945. година)*, 437.

Dalibor DENDA

SECOND LIEUTENANT ŽARKO BORISČIĆ – A BIOGRAPHY

Summary

Second lieutenant Žarko Borisčić became famous thanks to his contribution during the joint Chetnik-Partisan attack on the city of Kraljevo in late October 1941. As a young panzer troop officer of the Yugoslav Army, Borisčić fought in the short-lasting April War. He escaped captivity and joined the resistance movement under the command of colonel Dragoljub Draža Mihailović. He operated one of two tanks during the Kraljevo operation. During the civil war between the Communists and the Royalists in Yugoslavia, being a prominent member of the Chetnik movement, Borisčić was directly responsible for the torture and murders of several dozen Partisans and their supporters in the vicinity of Čačak. Borisčić committed suicide in January 1945, surrounded by opponent Partisan troops. The author relied on unpublished and published material from Serbian archives, memoirs and literature in order to reconstruct the biography of this person important for the history of Kraljevo in the Second World War.

Keywords: Second World War, Kraljevo, October 1941, Žarko Borisčić.

Миљан МИЛКИЋ*

Институт за стратегијска истраживања
Универзитет одбране
Београд

ШКОЛОВАЊЕ ПОДОФИЦИРА У ВАЗДУХОПЛОВНОЈ ПОДОФИЦИРСКОЈ ШКОЛИ У КРАЉЕВУ (1945–1973)

Апстракт: У чланку се анализира историјат Ваздухопловне подофицирске школе у периоду од њеног формирања 1945. године до 1973. када је школа престала да ради. Школа је више пута мењала своје седиште и назив, као и специјалности за које је обучавала ученике. Формирана у Новом Саду 1945, школа је убрзо предислоцирана у Краљево, затим у Рајловац и коначно враћена у Краљево. Ваздухопловна подофицирска школа радила је и развијала се у складу са државном политиком и друштвеним процесима у комунистичкој Југославији. Аутор анализира школовање појединих класа ученика и указује на специфичности сваке појединачне класе. Чланак је писан на основу необјављене архивске грађе из Војног архива, објављених нормативних докумената, литературе и сећања савременика.

Кључне речи: војно школство, подофицирске школе, Краљево, Рајловац, Ваздухопловна подофицирска школа, ваздухопловни специјалисти.

У духу доследне политике дисконтинуитета и раскида с искуствима организовања војног школства пре Другог светског рата, у марту 1945. године у Генералштабу Југословенске армије вођена је расправа о школовању војних старешина.¹ Предложено је формирање Војне академије, формирање стручних школа родова војске и струка, као и да се школовање кадра оствари убрзаним оспособљавањем официра кроз кратке курсеве до четири месеца и допунским школовањем до две године. Изградња војношколског система у периоду од 1945. до 1948. полазила је од модела совјетских војних школа.² Совјетски војни

* miljan.milki@mod.gov.rs

¹ Đorđe Stanić, *Vojno školstvo JNA*, Београд 1986, 53.

² Obrad Bjelica, *Vojna akademija Kopnene vojske 1944–1984*, Београд 1983, 79, 87. Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, 51.

инструктори били су у знатном броју присутни у југословенским војним школама, југословенске старешине школовале су се у Совјетском Савезу, а совјетска војна литература превођена је за потребе југословенских војних школа.³

У вези с радом јединица и установа Ратног ваздухопловства након Другог светског рата потребно је навести да је наредбом министра народне одбране од 10. августа 1945. изведена њихова прва послератна реорганизација.⁴ Током 1949. године напуштен је совјетски модел школовања, али није уследио знатнији напредак јер, како се наводи, почело је „враћање нашем, изворном искуству из НОР-а“.⁵ С циљем рационалног и економичног школовања војног кадра, у наредним годинама формиран су школски центри и обједињене поједине школе. Тако су и у Ратном ваздухопловству формиран Ваздухопловни школски центар у Мостару (1952), Ваздухопловнотехнички школски центар у Рајловцу (1953) и Ваздухопловни школски центар везе у Краљеву (1953).⁶

Након што су 1954. године у систем уведени радар за мерење висине (AN/TPS-10D), чиме су јединице ратног ваздухопловства оспособљене за прикупљање информација о ситуацији у ваздушном простору с намером навођења ловачке авијације, у школским центрима у Краљеву и Рајловцу почело је школовање радаришта за потребе система ВОЈИН.⁷ У школској 1966/67. години било је 15 подофицирских школа, шест војних академија, шест виших војних академија, Ратна школа и преко 100 школа и курсева за усавршавање, преобуку и преквалификацију старешинског кадра.⁸ У школској 1967/68. години било је десет војних академија.⁹ Седишта војних школа била су у 16 гарнизона широм Југославије, а највећи број њих био је у Београду, Сарајеву и Задру.¹⁰

На основу анализа школовања, на седници Војног савета 27. децембра 1968. усвојено је решење о изменама у школском систему ЈНА (*Одлука о школском систему ЈНА*).¹¹ Прешло се на четворогодишње школовање, признавање подофицирским школама ранга средњих стручних школа у грађанству и подизање наставе у војним академијама на факултетски ниво.¹² Изведено је

³ Dušan Vukadinović, Glišo Vejnović, *Centar visokih vojnih škola JNA „Maršal Tito“ 1942–1982. Monografija oficirske škole Vrhovnog štaba NOV i POJ, Više vojne akademije JNA i Centra Visokih vojnih škola – škole narodne odbrane i Komandno-štabne akademije Kopnene vojske*, Beograd, 1983, 84, 85. Đ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, 50. Bojan Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954. Nova ideologija, vojnik i oružje*, Beograd 2006, 240.

⁴ *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, Beograd 1989, 46, 47.

⁵ Đ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, Beograd 1986, 52.

⁶ *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, 316.

⁷ Isto, 84. Ljubomir Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, *Glasnik Ratnog vazduhoplovstva i protivvazdušne odbrane* 5–6 (1987) 8.

⁸ Đ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, 139.

⁹ Isto, 368.

¹⁰ Isto, 141.

¹¹ Isto, 161, 162.

¹² *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, 317.

груписање школа које припремају кадар за Ратно ваздухопловство и противваздушну одбрану у школским центрима у Задру и Рајловцу, а за највише облике школовања у Београду. Усвајањем *Закона о војним школама и научноистраживачким установама ЈНА* 1973. године, десиле су се значајне промене у војном школству ЈНА.¹³ У оквиру унапређења школског система, значајна новина била је трансформација подофицирских школа у средње војне школе. У Ратном ваздухопловству и противваздушној одбрани формирана је Ваздухопловнотехничка средња војна школа у Рајловцу, с више смерова.¹⁴

Када говоримо о формирању и раду ваздухопловне подофицирске школе у Краљеву, током истраживања јавља се недоумица која је изазвана разликом између података који се могу пронаћи у Војном архиву и чињеница које у разним пригодним текстовима наводе војне старешине на основу својих сећања. Додатни проблем представља недостатак научне литературе и фрагментарно навођење чињеница о раду подофицирске школе у Краљеву.

Ваздухопловна подофицирска школа формирана је наредбом Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије Пов. број 36 од 3. фебруара 1945. године.¹⁵ Школа је формирана са задатком да школује ваздухопловно-технички кадар за потребе јединица Ратног ваздухопловства. Наредба о формирању прочитана је у Белој Цркви пред постројеним омладинским батаљонима, из којих је и одабрана група ученика за 1. класу школе.¹⁶ Одабрани ученици упућени су у Нови Сад где је 17. фебруара 1945. године отпочело школовање. У вези с дислоцирањем Ваздухопловне подофицирске школе из Новог Сада у Краљево на лето 1945. године, долазимо до првог неслагања у хронологији дешавања. Наиме, у литератури се наводи да је Ваздухопловна подофицирска школа 29. јула 1945. премештена у Краљево, где су постојали знатно бољи услови за рад.¹⁷ Такође, наилазимо на податак да је у Краљеву Ваздухопловна подофицирска школа 1. јула 1945. године променила назив у Прва ваздухопловна школа специјалиста Команде Ваздухопловства Југословенске армије.¹⁸ У тренутку када је изведена већ поменута реорганизација од 10. августа 1945. године, у Краљеву су биле смештене Команда аеродрома и Прва ваздухопловна школа специјалиста.

¹³ *Službeni vojni list*, br. 11 (1970) 337–350. *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, 317.

¹⁴ *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, 317.

¹⁵ Лј. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

¹⁶ Boško Milutinović, „Trideset godina Srednje vazduhoplovnotehničke škole“, *Glasnik RV i PVO* (mart–april 1975) 66. Лј. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

¹⁷ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo 1942–1992*, Beograd 2006, 392. Лј. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6. B. Milutinović, „Trideset godina Srednje vazduhoplovnotehničke škole“, 66.

¹⁸ B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 392. *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazдушna odbrana*, 46. Лј. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

Крајем марта 1946. изведена је нова предислокација Прве ваздухопловне школе специјалиста с аеродрома Краљево на аеродром Рајловац.¹⁹ Предислокација је завршена 1. априла 1946. године.²⁰ У Краљевоу је тада остала Команда аеродрома, која је прихватила тек формирану Дисциплински курс Команде ваздухопловства на коме се обучавало око 110 подофицира општевојне специјалности.²¹ Предислоцирањем подофицирске школе из Краљева у Рајловац настала је Ваздухопловна подофицирска механичарска школа, која је новембра 1947. преименована у Ваздухопловну подофицирску механичарску школу и у њој су школовани механичари-подофицири свих специјалности за основно одржавање авиона.²² Прва ваздухопловна школа специјалиста је 1947. предислоцирана из Рајловца у Краљево и издвојена из Ваздухопловне подофицирске механичарске школе.²³

У Рајловцу је у саставу Ваздухопловне подофицирске механичарске школе од октобра 1946. до 30. септембра 1947. радила Школа младих авио-специјалиста која је обучила три класе војника за ваздухопловство. Године 1965. преименована је у Ваздухопловнотехничку подофицирску школу.²⁴

У првој половини 1947. године наредбом коју су потписали командант ваздухопловства генерал-мајор Зденко Улепич и политички комесар пуковник Милија Станишић, у Краљевоу је формирана Друга ваздухопловна школа специјалиста.²⁵ Наредба је прочитана пред постројеним ученицима на аеродрому Рајловац, али постоји неслагање да ли је то било 14. фебруара или половином априла 1947. године.²⁶ Известан број ученика друге класе радио-механичарске специјалности, као и наставника и других старешина, прекомандован је у новоформирану школу у Краљевоу. Уз наредбу, наведена су и материјална средства која се издвајају из рајловачке школе и упућују у Краљево.²⁷ Као датум формирања Друге ваздухопловне школе специјалиста наводи се 1. април 1947.

¹⁹ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

²⁰ Bojan B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 392. Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

²¹ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

²² B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 392. B. Milutinović, „Trideset godina Srednje vazduhoplovnotehničke škole“, 66. *Ratno vazduhoplovstvo i protivvazdušna odbrana*, 45.

²³ B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 392.

²⁴ Isto.

²⁵ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

²⁶ Љубомир Крстић у свом тексту наводи оба датума, док Обрад Коњевић, Озрен Радишић и Љубомир Крстић у заједничком чланку наводе да је Друга ваздухопловна школа специјалиста за школовање кадра везе на аеродрому Краљево почела да ради фебруара 1947. године. Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6. Obrad Konjević, Ozren Radišić, Ljubomir Krstić, „Od vazduhoplovnotehničkog učilišta do visokoškolske ustanove“, 2.

²⁷ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 6.

године.²⁸ Друга ваздухопловна школа специјалиста у Краљеву октобра 1949. добија нови назив Војна ваздухопловна школа специјалиста.²⁹ Према формацији Југословенског ратног ваздухопловства, у децембру 1949. године у Краљеву је радила Ваздухопловна војна школа специјалиста.³⁰

Један од кључних догађаја у историјату школе, њено спајање с Првом ваздухопловном школом специјалиста и Фото-школом из Панчева и формирање Ваздухопловне подофицирске школе везе, такође није могуће одредити хронолошки.³¹ Податак који је познат на основу увида у архивску грађу јесте да је школовање прве генерације ученика под новим називом Ваздухопловна подофицирска школа везе почело 1. новембра 1951. године.³² Пратећи континуитет школовања у Краљеву од 1945. године, била је то 7. класа подофицирске школе. Након формирања Ваздухопловног школског центра везе крајем 1953. године, Ваздухопловна подофицирска школа везе улази у његов састав.³³ Поред Ваздухопловне подофицирске школе везе, Ваздухопловни школски центар везе имао је у свом саставу и Ваздухопловну официрску школу везе и Курс за усавршавање подофицира везе.³⁴ Ваздухопловном подофицирском школом везе у различитим фазама њеног развоја, руководили су Виктор Бенедик, Милутин Вучелић, Никола Отовић и Јован Ускоковић.³⁵

У прву класу Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста, која је своје школовање почела 17. фебруара 1945. године, а завршила 10. јула 1946. године, било је примљено 35 војника из јединица Југословенског ратног ваздухопловства.³⁶ У току школовања било је 10 одличних, 16 врло добрих и осам добрих, један ученик је отпуштен због слабог успеха.³⁷ Они који су школу завршили, добили су звање радио-механичар. На документу доступном у Војном архиву наводи се да је ово заправо „1. класа старијих специјалиста Краљево“.³⁸ Школовање 2. класе Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста, у којој су била примљена 32 ученика, трајало је од 1. октобра 1945. до 1. октобар 1947.

²⁸ B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 392.

²⁹ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 8.

³⁰ B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 348.

³¹ Isto, 392.

³² Војни архив [=ВА], ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 2, *Елаборат о школовању од 7. до 11. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе*.

³³ B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 392. Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 8.

³⁴ B. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 393.

³⁵ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 8. Ђорђе Станић наводи збирно начелнике (њих 20) свих средњих школа РВ и ПВО. Ђ. Stanić, *Војно školstvo JNA*, 286.

³⁶ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 1, *Елаборат о школовању од 1. до 6. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе*, 1. класа.

³⁷ Исто.

³⁸ Исто.

године.³⁹ Одличних ученика је било 13, врло добрих 17, добрих двојица ученика. У сачуваном Елаборату о раду школе није наведена национална структура.

Трећа класа Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста, почела је школовање 1. децембра 1947. у Краљеву.⁴⁰ Примљено је 266 ученика, од којих су до краја школовања 1. децембра 1948. године 254 ученика оспособљена за следећа занимања: радио-телеграфиста (одличних 16, врло добрих 50, добрих 47), укупно 113; радио-механичара (одличних 13, врло добрих 30, добрих 17) укупно 60; телефонско-телеграфских механичара (одличних три, врло добрих девет, добрих 20), укупно 32; аерофотограметриста (одличних три, врло добрих осам, добрих пет, довољних два) укупно 18; синоптичара (одличних два, врло добрих 13, добрих 16) укупно 31. Једанаесторица ученика, од којих је један био осуђен на годину дана затвора, отпуштена су са школовања. Двојица аерофотограметриста имала су слаб успех.

Обуку ученика прве класе радио-телеграфског и радио-механичарског смера обављао је недовољан број наставника, углавном стручњака за везу. Због тога је одлучено да се међу најбољим ученицима прве класе одабере група најспособнијих радио-механичара и радио-телеграфиста који би били оспособљени за обуку нових класа ученика.⁴¹ Поред стручних предмета, ученици су имали општевојне предмете и политичку наставу. Крајем 1947. године Другој ваздухопловној школи специјалиста додељена је група совјетских инструктора, потпуковник Кардашевски, мајор Панов и капетан Сончек.⁴² Они су школу напустили у јуну 1948. године, непосредно пред објављивање Резолуције Информбироа. Знатан напредак у школовању постигнут је након што су у Другу ваздухопловну школу специјалиста распоређени официри радиотехничке и електротехничке специјалности који су завршили двогодишње школовање у Совјетском Савезу.⁴³

Истом наредбом којом је формирана Друга ваздухопловна школа специјалиста регулисано је и да настава за планираних 580 ученика у новоформираној школи почне 1. маја 1947. године.⁴⁴ Друга ваздухопловна школа

³⁹ Исто, 2. класа. На списку „2. класа старијих специјалиста“ наведена су имена ученика, без других личних података, осим успеха који су постигли. Љубомир Крстић наводи да је двогодишње школовање 2. класе, коју је чинило око 600 учесника рата, почело септембра 1945. године. Лј. Крстић, „40. годишњика формирања Друге ваздухопловне школе специјалиста“, 6.

⁴⁰ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 1, *Елаборат о школовању од 1. до 6. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе*, 3. класа. Љубомир Крстић наводи да је Друга ваздухопловна школа специјалиста примила 1. октобра 1947. на обуку око 250 питомаца треће класе. Иако је било предвиђено да обука траје две године, због потребе службе и новонастале ситуације 1948. класа је завршила за само 14 месеци. Лј. Крстић, „40. годишњика формирања Друге ваздухопловне школе специјалиста“, 7.

⁴¹ Лј. Крстић, „40. годишњика формирања Друге ваздухопловне школе специјалиста“, 7.

⁴² Исто.

⁴³ Исто.

⁴⁴ Исто, 6.

специјалиста у Краљеву имала је 32 ученика авио-радио-механичарске специјалности, који су издвојени из састава друге класе Ваздухопловне школе специјалиста у Рајловцу и поново враћени на школовање у Краљево.⁴⁵ Међу ученицима је било оних који су примљени из цивилства, али и учесника рата који су упућени из разних ваздухопловних јединица. Школовали су се за специјалности радио-телеграфисти, радио и авио механичари, телефонско-телеграфски механичари, телепринтеристи-морзисти, аерофотографи, фото-механичари, фото-лаборанти, метеосматрачи.⁴⁶ Ученици су у првој години рада школе били подељени у 17 одељења, а обука се изводила по 11 различитих програма. Од школске 1948. године настава се истовремено изводила у 39 одељења по 22 различита програма, док је 1949. број програма повећан на 24.⁴⁷ У другој половини 1947. и првој половини 1948. године за потребе хидрометеоролошке службе Југославије, при Другој ваздухопловној школи специјалиста одржана су два хидрометеоролошка курса за младиће и девојке из грађанства.⁴⁸

Први комплетни подаци о ученицима, укључујући и податке о националном саставу и социјалном пореклу, прикупљени су за полазнике 4. класе Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста. Ова класа је своје школовање почела 15. фебруара 1948. и завршила 1. марта 1950. у Краљеву.⁴⁹ Од примљених 239 ученика, због болести су отпала тројица, због слабог успеха седморица, док су седморица ученика из разних разлога преведена у неке друге класе. Такође из разних разлога школовање није завршило 30 ученика, док је један ученик умро током школовања. Четврту класу Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста укупно је завршио 191 ученик. У овој класи школовали су се радио-телеграфисти, укупно 101, и радио-механичари, укупно 90. Међу ученицима 4. класе је, поред очекиваног националног шаренила, знатне разлике било и у старосној доби, претходној школској спреми, као и социјалном пореклу. Уз напомену да недостају подаци за десетак ученика, убедљиво највише је било оних који су се изјашњавали као Срби, следе Хрвати, а затим Македонци, Словенци и Црногорци. У овој класи били су и по један Мађар, Бугарин и Турчин. У складу с овим подацима, највише ученика било је из Србије, затим Босне и Херцеговине, Хрватске, Македоније, Словеније и Црне Горе. И у школској спреми било је великих разлика. Било је оних с једним разредом основне школе, затим с два, три, четири, шест и осам разреда основне школе. Било је оних с једним разредом гимназије, затим, са два, три и пет разреда гимназије, с два и три разреда занатске школе, с два разреда

⁴⁵ Isto.

⁴⁶ Isto, 7.

⁴⁷ Isto.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 1. *Елаборат о школовању од 1. до 6. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе, 4. класа.*

пољопривредне, три разреда текстилне (овај ученик је завршио за радио-механичара), један разред трговачке, као и један ученик са четири разреда Трговачке академије, који се на крају оспособио за радио-механичара. У вези са социјалним пореклом, највише је било ученика сељачког порекла, затим радничког, и свега један ученик чији су родитељи били службеници. Оваква социјална структура, национални састав, као и претходно образовање били су типични за ученике свих војних школа у овом периоду.⁵⁰

Највеће разлике међу ученицима 4. класе Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста биле су у старосној доби. Наиме, најмлађи ученик 4. класе је на почетку школовања 1948. године имао 16 година (Србин из Димитровграда). Неколико ученика имало је 17 и 18 година, док су најстарији ученици имали 27 година. Поред тога, била су заступљена скоро сва годишта између 16 и 27 година. С обзиром на то да до 1968. године, односно до Декларације са Седмнаесте седнице Централног комитета Савеза комуниста Босне и Херцеговине из фебруара 1968. године, у војним евиденцијама није навођено „Муслиман“ као нација, у овој 4. класи било је случајева да су као Срби евидентирани Хусно Нумановић, Сакиб Мујчић, Салих Марушић, затим је као Македонац наведен Аљи Ђабари и као Црногорац Мустафа Међедовић.⁵¹

У 5. класу Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста примљено је 270 ученика који су своје школовање започели 1. децембра 1948. године.⁵² До 1. децембра 1950. школовање је завршило 213 ученика, који су оспособљени за радио-телеграфисте (58 ученика), телефонско-телеграфске механичаре (17), радио-механичаре (47), фото-лаборанте (12), фото-механичаре (14), аерофотографе (27), синоптичаре (38). Укупно је било 53 одличних ученика, врло добрих 93 и 67 добрих. Међу онима који нису завршили (57 ученика), било је оних који су школовање напустили због болести (осам) због слабог успеха (14), двојица ученика преведена су у другу класу, демобилисан је један ученик, један ученик је умро, док је школовање из разних разлога напустио 31 ученик. Национална структура ученика била је таква да је убедљиво највећи број био српске националности, следе затим Словенци, Црногорци, Хрвати, Македонци, Мађари, Русини, Муслимани и један Бугарин.

Школовање 304 ученика 6. класе Ваздухопловне подофицирске школе специјалиста трајало је од 1. новембра 1950. до 1. августа 1952. године.⁵³ Специјалности за које су ученици оспособљени биле су радио-телеграфиста (99 ученика), радио-механичар (68), телефонско-телеграфски механичар (17), аерофотограф (25) и фото-механичар (23). Од укупног броја уписаних, школу није

⁵⁰ B. Dimitrijević, *Jugoslovenska armija 1945–1954*, 242–244.

⁵¹ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 1. *Елаборат о школовању од 1. до 6. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе*, 4. класа. Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, 356.

⁵² ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 1. *Елаборат о школовању од 1. до 6. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе*, пета класа.

⁵³ Исто, 6. класа.

завршило 50 ученика. Двојица због болести, петорица због слабог успеха, један је преведен у нижу класу, један демобилисан, 41 ученик није завршио школу из разних разлога. У целој класи било је укупно 26 одличних, 90 врло добрих, 100 добрих и 38 довољних ученика. Као и у ранијим класама, у националној структури ученика највише је било Срба (196), следе Хрвати (86), Црногорци (13), Македонци (три), један Словенац, један Румун, један Мађар, један неопредељен и један Словак, док за двојицу ученика није наведена националност. Заступљеност по републикама изгледала је овако: 147 ученика из Србије, 97 из Хрватске, један из Словеније, 43 из Босне и Херцеговине, седам из Македоније и девет из Црне Горе. Када је реч о социјалном пореклу, највећи број ученика био је сељачког и радничког порекла.

Од 1949. до 1953. организацијско-формацијска структура Ваздухопловне подофицирске школе везе била је таква да је школа у свом саставу имала Подофицирску школу везе, Ваздухопловну фотографску школу, Метеоролошку школу и Команду течаја резервних официра фотографске и метеоролошке специјалности.⁵⁴ Од 1. до 6. класе укупно је примљено на школовање 1.146 ученика, школовање је завршило укупно 978, док је у току школовања отпуштено 168 ученика.⁵⁵ Од 7. до 11. класе укупно је примљено 1.280 ученика, школовање је завршило 1.092, док је отпуштено укупно 188 ученика.⁵⁶ У периоду од 1945. до 1949. године ваздухопловне техничке школе и училишта завршило је 4.457 техничких подофицира (од 4.997 кандидата).⁵⁷ Седма класа Ваздухопловне подофицирске школе везе почела 1. новембра 1951. завршила је 1. августа 1953; 8. класа 1. новембра 1952. завршила 1. новембра 1954; 9. класа почела 1. октобра 1954. завршила 1. октобра 1955; 10. класа 1. октобра 1954. завршила 1. октобра 1956; 11. класа почела 1. октобра 1955. завршила 1. октобра 1958. године.⁵⁸

У 7. класу примљено је 240 ученика. У току школовања због болести отпуштена су четири ученика, један је преведен у млађу класу, док је 36 напустило школовање из разних разлога.⁵⁹ У овој класи било је 116 радио-телеграфиста, 21 радио-механичар, 19 авио-радио-механичара, 18 метео-техничара, 25 аерофотографа. У 7. класи био је 131 ученик српске националности, 32 Хрвата, седам Словенаца, 11 Македонаца, 13 Црногораца, један Муслиман и један Рус. Највише их је било из Србије, 104 ученика, из Хрватске 33, из Словеније шест, из Босне и Херцеговине 28, из Македоније 13 и из Црне Горе 12 ученика. Највише полазника ове класе било је сељачког порекла (130), из радничких

⁵⁴ Љ. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 8.

⁵⁵ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 1, *Елаборат о школовању од 1. до 6. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе.*

⁵⁶ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 2, *Елаборат о школовању од 7. до 11. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе.*

⁵⁷ В. Dimitrijević, *Jugoslovensko ratno vazduhoplovstvo*, 50.

⁵⁸ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 2, *Елаборат о школовању од 7. до 11. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе.*

породица била су 44 ученика, службеничко порекло имала су 22 ученика. Пет ученика имало је завршену основну школу, два ученика су завршила један разред гимназије, 27 ученика је било са два разреда гимназије, три разреда гимназије имало је 118 ученика, четири разреда гимназије 19, пет разреда гимназије 14, шест разреда гимназије 11 ученика, док за 44 ученика није наведена претходна школска спрема. На крају школовања укупно је било 16 одличних ученика, 44 врло добрих, 84 добрих и 55 довољних. Била су тројица Титових питомаца.

Школовање 510 ученика 8. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе трајало је од 1. октобра 1952. до 1. септембра 1954. године.⁶⁰ Ученици су завршили школовање за радио-телеграфисте (162 ученика), радио-механичаре (111), авио-радио-механичаре (76), телефонско-телеграфске механичаре (80). Први пут током школовања у подофицирским школама у Краљеву јавља се податак да је 13 ученика завршило школу без звања. Одличних ученика било је 19, врло добрих ученика 171, добрих 226 и довољних 17 ученика. Претходно образовање: с два разреда гимназије било је 10 ученика, с три разреда гимназије 323 ученика, са четири разреда гимназије 111, с пет разреда гимназије 54 и са шест разреда гимназије 12 ученика. Срба 388, Хрвата 36, Словенаца 11, Македонаца 14, Црногораца 50. За једног ученика (радио-телеграфиста треће класе) из Крушевца, који је школу завршио с врло добрим успехом, наведено је да је по националности „Србин (Циганин)“. Током школовања отпуштено је укупно 68 ученика. Од тога је због болести школовање напустило 15, због недисциплине шест, због слабог успеха 33, током школовања у друге класе преведено је девет ученика (осморица су преведени у 9. класу, док је један преведен у 7. класу), петорица ученика из разних разлога нису завршили школовање (нпр. један је погинуо у саобраћајној несрећи). Међу ученицима који нису завршили школовање тројица ученика су упућена на издржавање казне због крађе, а један је отпуштен због покушаја самоубиства. Ученика из Србије било је 239, Хрватске 96, Словеније 12, Босне и Херцеговине 101, Македоније 19, Црне Горе 43. Социјално порекло: 79 ученика имало је радничко порекло, сељачко 405 и службеничко 26 ученика.

Школовање 9. класе трајало је од 1. октобра 1953. до 1. октобра 1955. године.⁶¹ На школовање је примљено 275 ученика од којих је због болести отпуштено пет ученика, због недисциплине два ученика, због слабог успеха четири, а двојица су преведена у 10. класу. Из разних разлога отпуштена су још четворица ученика, од којих је један осуђен због убиства. Као и у претходним класама, у националној структури преовладавали су Срби (214), следе Црногорци (28) и Хрвати (24), било је затим, пет ученика Словенаца и четири

⁵⁹ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 2/3. *Елаборат о школовању од 7. до 11. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе.*

⁶⁰ Исто.

⁶¹ Исто.

Македонца. Ученика с територије Србије било је 153, 48 ученика из Босне и Херцеговине, из Хрватске 37, 19 из Црне Горе, 12 из Македоније и шест из Словеније. Највише ученика било је сељачког порекла (217), из радничке породице дошао је 51 ученик а службеничко порекло имало је седам ученика. Један ученик био је с једним разредом гимназије, шест ученика с два разреда гимназије, с три разреда гимназије 130 ученика, завршена четири разреда гимназије имала су 92 ученика, пет разреда гимназије завршило је њих 36, шест разреда гимназије завршило је девет ученика, а седам разреда гимназије један ученик. Радио-телеграфиста 64, радио-механичара 97, авио-радио-механичара 97. Одличних ученика било је пет, врло добрих 53, добрих 179, довољних 21. У 9. класи била су тројица Титових питомаца.

У Елаборату који се чува у Војном архиву наведено је мало података о 134 ученика десете класе Ваздухопловне подофицирске школе везе, која је школовање започела 1. октобра 1954. и завршила 1. октобра 1956. године.⁶² Током школовања отпуштено је 23 ученика. Срба је 95, Црногораца 14, Хрвата 13, Македонаца осам, један Словенац, један Јеврејин, двојица Мађара и један Украјинац. Највише ученика било је сељачког и радничког порекла. Једанаеста класа, од 1. октобра 1955. до 1. октобра 1958. године.⁶³ Примљено 119. Отпуштено 14. Највише је било Срба (92), Македонаца (седам), Црногораца (шест), Хрвата (пет), један Турчин, један Мађар, један неопредељен, а за шест ученика није наведена национална припадност. Дванаеста класа Ваздухопловне подофицирске школе везе почела је школовање 5. септембра 1956. и завршила 1. септембра 1959. године.⁶⁴ На школовање су примљена 63 ученика, школу је завршило и добило чин водника њих 57. Отпуштена су шесторица ученика. Ученици ове класе примљени су на школовање наредбом Управе Ваздухопловног школског центра везе од 16. октобра 1956. године.⁶⁵ Звање радио-механичар (ВЕС 808), добило је 30 ученика, док су остали имали звање радио-телеграфиста (ВЕС 700).⁶⁶ Вршилац дужности начелника Ваздухопловног школског центра везе био је пуковник везе у авијацији Милутин С. Вучелић. Тринаеста класа почела је школовање 1. септембра 1957. до 1. септембра 1960. године.⁶⁷ На школовање је примљено 59 ученика, а завршило је 46. У току школовања отпуштено је 13 ученика.

Првог маја 1952. године подофицирска школа у Краљеву била је једна од 18 подофицирских школа у Федеративној Народној Републици Југославији. Трајала

⁶² Исто.

⁶³ Исто.

⁶⁴ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 3. *Елаборат о школовању 12. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе.*

⁶⁵ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 3/10. *Елаборат о школовању 12. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе.*

⁶⁶ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 3/9.

⁶⁷ ВА, ЈНА, к. 1188, ф. 1. д. 4. *Елаборат о школовању 13. класе Ваздухопловне подофицирске школе везе.*

је две године и у том тренутку имала је 494 слушаоца, који су се обучавали за следеће специјалности: радио-телеграфисти, радио-механичари, телефонско-телеграфски механичари, фото-механичари, аерофотографи, метеоролози и гониометристи.⁶⁸ У Краљеву је од почетка септембра 1952. престало школовање млађих авио-специјалиста, а од октобра 1953. престала је и потреба за школовањем официра и подофицира метеоролошке и фотографске специјалности.⁶⁹ У периоду од 1950. до 1958. године Ваздухопловну подофицирску школу специјалиста завршило је 1.092 ученика (од 6. до 11. класе).⁷⁰ На дан 23. децембра 1953. у све три ваздухопловне подофицирске школе, Ваздухопловнотехничкој подофицирској школи Рајловац (8. и 9. класа), Пилотској подофицирској школи Мостар (1. и 2. класа), и Подофицирској школи ваздухопловних специјалиста Краљево (8. и 9. класа), било је укупно 1.188 ученика.⁷¹ У Краљеву је 8. класа, која је школовање завршавала 1. новембра 1954. године, имала 208 ученика, док је 9. класа, која је своје школовање завршавала 1. новембра 1955. године, имала 164 ученика. Школовање 11. класе трајало је три године (од 1955. до 1958).⁷² Године 1958. је прекинуто даље школовање радио-механичара.⁷³ Постепено долази до потпуне интеграције школе у Краљеву са школом у Рајловцу. Тако је 1965. обука кадра радарске специјалности пребачена из Краљева у Рајловац.⁷⁴

У трогодишњим подофицирским школама ратног ваздухопловства ученици су 1963. године имали укупно 810 часова распоређених по следећим предметима: Историја Савеза комуниста Југославије (75 часова), Основи социјалистичке изградње (105), Актуелни проблеми (140), Тактика (205), Стројева обука (40), Пешадијско наоружање са наставом гађања (70), Општи војни прописи (60 часова), Читање карата (50), Безбедност (40), Војна историја (65), Васпитање у ЈНА (50), Телесно васпитање (230).⁷⁵

Према подацима о условима који су били прописани 1964. године за упис у неку од тадашњих 16 подофицирских школа, школовање је почињало 1. септембра 1964. и трајало три године, осим у Школи за војне музичаре где је школовање трајало четири године. За пријем у све подофицирске школе могли су конкурисати држављани СФРЈ мушког пола који су били здрави, услов је био да нису судски кажњавани, да се против њих не води кривични поступак и да су добили писмено одобрење родитеља, односно старатеља. За разлику од ситуације када је у Подофицирској школи у Краљеву 1948. године било

⁶⁸ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, 340.

⁶⁹ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 8.

⁷⁰ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, 341.

⁷¹ Isto, 345–350.

⁷² Isto, 341.

⁷³ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 8.

⁷⁴ Isto.

⁷⁵ Ђ. Stanić, *Vojno školstvo JNA*, 357.

различитих годишта ученика који су имали разну школску спрему, новим критеријумима био је прописан услов да су кандидати рођени 1948. или касније и да су завршили основну школу или да похађају завршни разред основне школе. Након завршеног школовања, ученици подофицирских школа добијали су чин водника, а ученици Школе за војне музичаре произвођени су у 12. класу војног службеника музичке службе. Свршени ученици подофицирских школа имали су обавезу да по завршеном школовању остану у војној служби ЈНА најмање 10 година.⁷⁶

Године 1966. за пријем у Ваздухопловну подофицирску школу везе и Грану везе техничке службе планиран је пријем 80 ученика.⁷⁷ Од укупног броја од 255 пријављених кандидата, на школовање је примљено 89 кандидата (111,2%). Те године је у укупно 14 подофицирских школа примљен 3.741 ученик. Према подацима који приказују број, врсте и капацитет подофицирских школа на дан 15. децембар 1967. године, од укупно 14 школа, за Ваздухопловну подофицирску школу везе у Краљеву наводи се да је по формацији имала 240 ученика, да је просечан број ученика у класи био 74, а да је стање на дан 15. децембра 1967. износило 223 ученика.⁷⁸ У школској 1966/67. години било је 15 подофицирских школа, шест војних академија, шест виших војних академија, Ратна школа и преко 100 школа и курсева за усавршавање, преобуку и преквалификацију старешинског кадра.⁷⁹

Године 1969. Ваздухопловна подофицирска школа везе у Краљеву улази у састав Ваздухопловнотехничке војне школе у Рајловцу, као њен одељак на аеродрому Краљево.⁸⁰ У литератури се може прочитати податак да је Ваздухопловна подофицирска школа везе радила на аеродрому Краљево све до јесени 1973. године, када је расформирана и ушла је у састав Ваздухопловне механичарске подофицирске школе, и да је у том периоду школовање завршило 25 класа ученика.⁸¹ Имајући у виду континуитет развоја подофицирске школе која је формирана у Новом Саду 1945. године, а затим под различитим називима радила у Рајловцу и Краљеву, намеће се закључак да би историјат Ваздухопловне подофицирске школе везе требало пратити кроз читав овај процес. На основу тренутно доступних података, није могуће утврдити колико је ова школа имала класа.

⁷⁶ Isto, 359, 360.

⁷⁷ Isto, 362.

⁷⁸ Isto, 142.

⁷⁹ Isto, 139.

⁸⁰ Lj. Krstić, „40. godišnjica formiranja Druge vazduhoplovne škole specijalista“, 8.

⁸¹ Isto.

Miljan MILKIĆ

**EDUCATION AND TRAINING IN THE KRALJEVO AIR FORCE
NON-COMMISSIONED OFFICER SCHOOL, 1945–1973**

Summary

One of the main features of Yugoslav military education after the Second World War was the rejection of all experiences from the Kingdom of Serbia and the Kingdom of Yugoslavia. During the formation of new military schools and training of new teaching staff, Soviet military education had an important influence. We analyse the history of the Air Force NCO Signal School from the period of its formation in 1945 until 1973, when the School was wound down. The School was founded in Novi Sad, in February 1945. It changed its headquarters several times, as well as its name and the student training specialties. In June 1945, the School was relocated from Novi Sad to Kraljevo, and in March 1946 from Kraljevo Airport to Rajlovac Airport. Finally, in the first half of 1947, the School was moved to Kraljevo, and on 1 April 1947 it began to operate under the new name of the Second Air Force Specialists School. In 1969, the Air Force NCO Signal School in Kraljevo became part of the Aviation Technical Military School in Rajlovac, as its section at Kraljevo Airport. It operated at Kraljevo Airport until the autumn of 1973, when the 25th class completed its education, whereafter it was disbanded.

Keywords: military education, non-commissioned officer schools, Kraljevo, Rajlovac, Air Force Non-Commissioned Officer Signal School, Air Force specialists.

Ивана ПЕЊИШЕВИЋ*

Природно-математички факултет Универзитета у Приштини
са привременим седиштем у Косовској Митровици

ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА И ГУСТИНЕ НАСЕЉЕНОСТИ ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА 1948–2011. ГОДИНЕ

Апстракт: Циљ шездесетогодишње анализе кретања становништва Западног Поморавља јесте да се сагледају основне тенденције у његовом броју и територијалном размештају. Промене у кретању укупног броја становника Западног Поморавља резултат су природног прираштаја, миграционих процеса и привредног развоја овог краја. За разлику од многих депопулационих крајева Србије, у Западном Поморављу је од друге половине 20. века изражен позитиван популациони тренд. Природни потенцијали били су значајан аспект регионалног развоја, који су на посредан начин, преко развоја привреде, а пре свега индустрије, утицали и на демографска кретања у регији. Посматрано у целини, у периоду од 1948. до 2011. године укупна популација Западног Поморавља порасла је за 70,2%, односно за 178.518 становника. Удео градског становништва у укупном порастао је у посматраном периоду са 21,9% на 55,7%, док је у истом периоду удео сеоске популације смањен са 78,1% на 44,3%. Промене у броју становника и њихова динамика одразиле су се на општу густину насељености која, за разлику од многих крајева Србије, у Западном Поморављу показује тренд раста. Густина насељености 1948. године је била 105,2 ст/км², а на крају посматраног периода 1,7 пута више. Концентрација становништва усмерена је на урбана подручја регије, па је изражен процес депопулације сеоских насеља Западног Поморавља. У раду су коришћене методе анализе, синтезе, статистички, картографски и метод истраживања на терену.

Кључне речи: Западно Поморавље, становништво, територијални размештај, миграције, регионални развој.

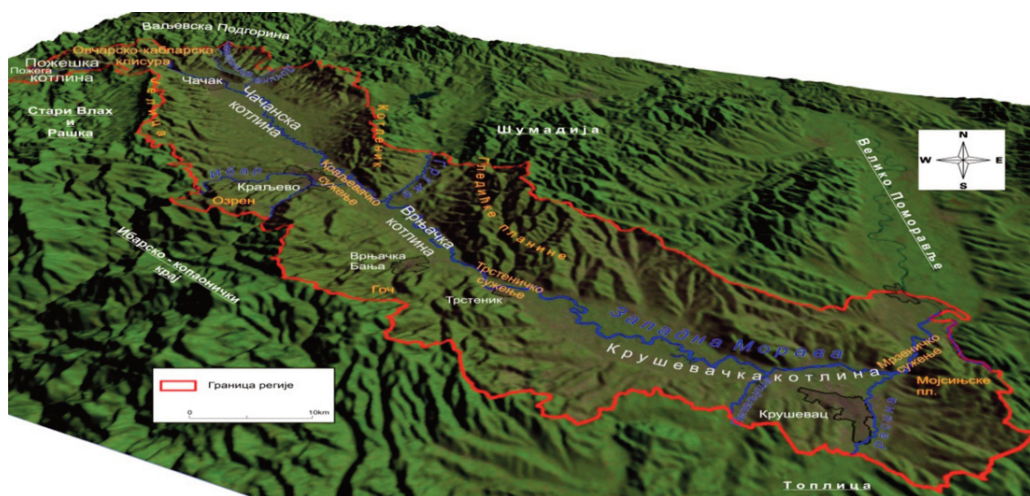
Област проучавања

Западно Поморавље, као географски индивидуалисана целина, обухвата долину Западне Мораве од Пожеге на западу до Сталаћа на истоку. То је

* ivana.penjisevic@pr.ac.rs

најјужнија регија Перипанонске Србије.¹ Географски положај у односу на морфолошке целине, саобраћајнице и административне целине један је од битних аспеката регионалног развоја Западног Поморавља. Он је, пре свега, одређен упоредничким простирањем уз реку Западну Мораву, која је вековима давала основно обележје физиономији проучаваног простора.

Западно Поморавље има углавном природне границе и ГИС методом је утврђено да проучавана територија захвата површину од 2.386,2 km² на којој је по Попису становништва из 2011. године живело 429.439 становника². С тога, на 2,7% територије колико ова регија заузима у односу на укупну површину Републике Србије, живи 6% њеног становништва³.

*Карта 1. Морфолошка граница Западног Поморавља
у 3D пројекцији са композитном долином Западне Мораве
Извор: Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац; Обрада аутора*

Западно Поморавље пружа се правцем запад–исток између планина Каблар (885 m), Вујан (857 m), Котленик (748 m) и Гледић (922 m) са севера и Овчар (985 m), Јелица (929 m), Столови (1375 m), Гоч (1124 m) и Јастребац (1491 m) са југа (карта 1). Долина Западне Мораве има композитни карактер и састоји се од пет већих котлина (Пожешка, Чачанско-краљевачка, Врњачка, Трстеничка и Крушевачка)

¹ Мила А. Павловић, *Географске регије Србије: Панонска макрорегија*, Београд 2019, 224.

² Ивана Пењишевић, *Западно Поморавље – регионални развој*, Краљево 2022, 7–9.

³ Tamara Lukić, Jelena Dunjić, Bojan Đerčan, Ivana Penjišević, Saša Milosavljević, Milka Bubalo-Živković, Milica Solarević, „Local Resilience to Natural Hazards in Serbia. Case Study: The West Morava River Valley“, *Sustainability* 10(8), 2866 (2018) 1–16, <https://doi.org/10.3390/su10082866> (pregledano 17. 7. 2022).

и неколико сужења између њих (карта 1). У административном смислу, граница би требало да обухвати сва насеља која припадају општинама у Западном Поморављу. Међутим, то се овде не може прихватити, с обзиром на то да велики број насеља из Пожеге, Краљева, Варварина и Крушевца, припада суседним регијама као што су Српска Црна Гора, Ибарско-копаонички крај, Жупа, Расина и Велико Поморавље. Само су сва насеља с територије општине Трстеник и града Чачка у потпуности у границама Западног Поморавља.⁴

Предмет рада је анализа промене броја становника и густине насељености у Западном Поморављу за период од 1948. до 2011. године, тј. од првог послератног пописа па закључно с последњим званичним пописом становништва у Републици Србији. Од научних метода коришћен је статистички метод којим су обрађени подаци везани за број становника из публикација Републичког завода за статистику, затим историјско-генетски метод који служи за разматрање узрочно-последичних односа миграција и геополитичких аспеката, као и графички и аналитичко-синтезни метод, који се прожимају кроз читав рад. Као извор података за писање рада коришћени су подаци везани за виталну статистику становништва, затим доступна научна литература, историјски извори, као и информације добијене теренским истраживањима од Комесаријата за избеглице и интерно расељена лица у Краљеву и Крушевцу.

Порекло становништва Западног Поморавља

Данашње становништво Западног Поморавља досељено је миграционим струјама од почетка 14. до 19. века. Узроци су били бројни и већином су се преплитали, али су у основи економске и историјско-психолошке природе. Главне метанастазичке струје досељавања у овај крај су косовско-метохијска, динарска, а у мањем обиму вардарско-моравска и тимочко-браничевска.⁵ По Јовану Цвијићу, Западно Поморавље највише је насељено становништвом са простора Црногорских брда и површи, Херцеговине, Новопазарског, Сјеничког и Рашког краја. Оно се кретало попречним путевима кроз превоје и метанастазичке вратнице: Мокру гору, Кокин Брод и Јавор, где се једним делом заустављало и трајно насељавало. Преко Јавора је водио најкраћи пут од поменутих емиграционих подручја, преко Драгачева у Чачанску котлину и друге делове Западног Поморавља и Шумадије⁶.

По мишљењу Милисаву Лутовца, једног од класика Цвијићеве научне школе, у долини Ибра од Косовске Митровице до Краљева су се „попут реке и њених притока“, стизале миграционе струје из западних делова Старе Рашке,

⁴ И. Пењишевић, *Западно Поморавље*, б.

⁵ Драган Станисављевић, *Популациони развитак градских насеља у Западном Поморављу*, Београд 1976.

⁶ Јован Цвијић, *Балканско полуострво*, Сабрана дела, књ. 2, Београд 2000, 38–40.

Црногорских брда и површи, Херцеговине и Косова и Метохије⁷. Најважнија је била западна динарска струја, која је низ Ибар ишла у Западно Поморавље, а делом се уз западне падине Копаоника, преко превоја, спуштала у долине Расине и Жупе. По њему, долином Ибра ниску Шумадију и Западно Поморавље је населило неколико родова пореклом из Ибарског Колашина, а који у основи потичу од Роваца, Морачана и Дробњака из Црне Горе⁸. Тада је у ове крајеве дошло и доста шиптарског живља, али се оно није задржавало на простору Западног Поморавља, већ се одсељавало на север⁹. Друга, такође значајна миграциона струја која је дала становништво Западном Поморављу, а највише Краљевачкој котлини је косовско–метохијска, из околине Истока и Ђураковца¹⁰. Њоме се становништво кретало преко Ибарског Колашина и подгорине Копаоника, преко Ушћа и Студенице. Са собом је донело у науци познат „ибарски или џематски тип насеља“.¹¹ Динарског становништва такође има доста у околини Крушевца, у селима Вучак, Пакашница и Лазарица.¹²

У етнографском размештају, најстарији досељеници су заузимали сунчане планинске стране, као и долинске стране изоловане од јаких ветрова у Шумадији и Западном Поморављу. Избегавали су камените терене, а по предању су се обично заустављали тамо „где су чули рику бикова, певање петлова и ројеве пчела“. Досељеници су се груписали у села, обично према месту одакле су дошли, а настањивали су пределе који су их највише подсећали на родни крај.¹³ Испитујући порекло и време досељавања становништва на простор Западног Поморавља, Цвијић и сам истиче да је био изненађен брзином којом су се досељеници прилагођавали и знатном разликом која се констатује између истог становништва, од којег је један део остао у матици, а други се овде населио. Већ у другој генерацији често је нестајало видних разлика између старинаца и досељеника, као и између досељеника из разних крајева. Нигде се досељеници нису тако брзо прилагођавали новој географској и друштвеној средини и нигде се нису толико укрштали као у овој регији.¹⁴

Промене броја становника

Од друге половине 21. века, с развојем индустрије у градовима Западног Поморавља, број становника почео је нагло да расте. Природни потенцијали били

⁷ Милисав Лутовац, *Етничке промене у области Старе Рашке*, Београд 1978, 214.

⁸ Исто, 220.

⁹ Илија Поповић, *Општина Чачак – географска проучавања*, Чачак 1996.

¹⁰ Драгољуб Милановић, *Краљеве и његово гравитационо подручје*, Краљево 1973, 81–87.

¹¹ М. Павловић, *Географске регије Србије*, 242–243.

¹² Олга Савић, *Крушевац и његова утицајна сфера*, Београд 1969, 121–124.

¹³ Саша Милосављевић, *Становништво општине Трстеник – демографска проучавања*, Косовска Митровица 2016, 71–75.

¹⁴ Ј. Цвијић, *Балканско полуострво*, 39.

ПРОМЕНЕ БРОЈА СТАНОВНИКА И ГУСТИНЕ НАСЕЉЕНОСТИ
ЗАПАДНОГ ПОМОРАВЉА 1948–2011.

су значајан аспект регионалног развоја, који су на посредан начин преко развоја привреде, утицали и на демографска кретања унутар регије. Отуда су на промену броја Западног Поморавља у периоду после Другог светског рата, највише утицали савремени социоекономски процеси: индустријализација, урбанизација и деаграризација. Концентрација индустрије у градским центрима у долини Западне Мораве условила је драстичне регионалне разлике у размештају становништва. Због привлачности градских услова живота, дошло је до миграција на релацији село–град, што је условило напуштање пољопривреде. У условима саобраћајне изолованости и функционалне неразвијености, младо и радно способно сеоско становништво исељавало се у градске и приградске зоне Западног Поморавља.

Табела 1. Кретање броја становника
Западног Поморавља 1948–2011. године

Година	Укупно становника		Градска насеља		Остала насеља	
	Број становника	Ланчани индекс	Број	Индекс	Број	Ланчани индекс
1948.	250.921	-	53.799	-	197.122	-
1953.	273.560	109,0	69.654	129,5	203.906	103,4
1961.	309.693	113,2	102.290	146,9	207.403	101,7
1971.	369.730	119,4	136.447	133,4	233.283	104,8
1981.	416.167	112,5	205.955	150,9	210.212	96,7
1991.	440.113	105,8	232.367	112,8	207.746	93,6
2002.	430.457	97,8	234.786	101,0	195.671	99,5
2011.	429.439	99,8	239.325	101,9	190.114	96,4

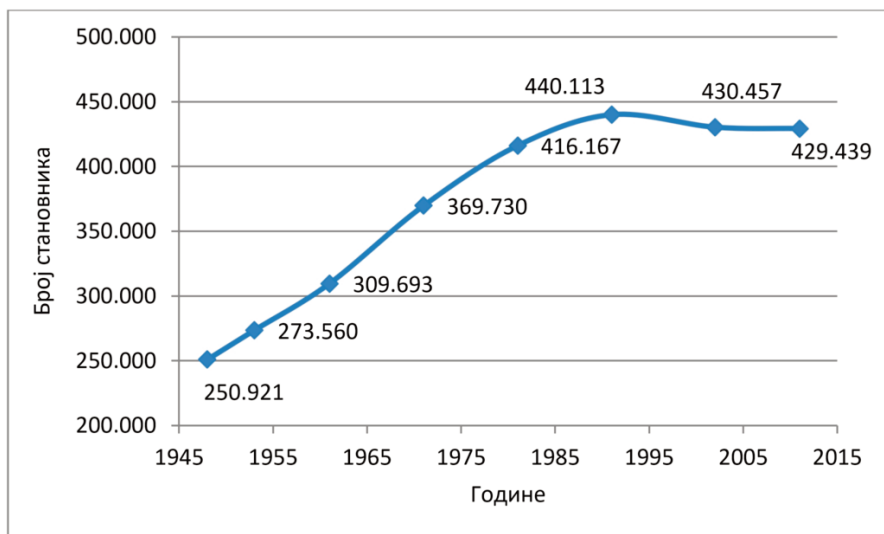
Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011, подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд 2014. године; Обрада аутора

Посматрано по међупописним периодима, од 1948. до 1953. године становништво регије се увећало, иако је пораст броја становника био ометан страдањима за време Другог светског рата (1939–1945). Године 1948. у Западног Поморављу живео је 250.921 становник, од чега у градским насељима 21,4% и у осталим 78,6% (табела 1). У петогодишњем међупописном периоду 1948–1953, број становника је увећан за 22.639, односно за 8,3% (индекс 109,0). Према попису из 1961. године у Западног Поморављу је живело 309.693 становника, што је за 34.393 више него 1953. године (индекс 113,2). Овде долази до знатног пораста удела градског становништва у укупном становништву регије, које је 1961. године износило 33,0% (табела 1).

Нагли пораст десио се у следећем међупописном периоду 1961–1971. године, када ланчани индекс илуструје најинтензивније повећање броја становника (графикон 1). Ради се о временском интервалу у којем је процес индустријализације био веома развијен, па је становништво регије увећано за

52.044, односно за 16,8%. Овако велики пораст популације резултат је интензивних миграционих кретања, када је велики проценат људи с Косова и Метохије и Старовлашко-рашког краја дошао у градове Западног Поморавља у потрази за послом и трајно их населио. Развој индустрије условио је просторну поларизацију око центара развоја.¹⁵ У овом међупописном периоду нарочито су брзо популационо јачала имиграциона насеља Пожега (индекс 207,7), Краљево (индекс 150,8), Чачак (индекс 144,6), Трстеник (индекс 137,8) и Крушевац (индекс 134,4). У ова насеља су осим становништва из других регија, мигрирали и аутохтони становници из брдско-планинског дела поменутих градова.

Аномалија у континуитету раста укупног становништва регије настала је због удвостручавања броја становника градског насеља Рибнице (Краљево) и приградског Бивоље (Крушевац). Наиме, број становника Рибнице удвостручен је у попису 1961. године у односу на број из пописа 1953. године, а пораст је настављен и у 1971. години, када ланчани индекс има вредност од 206,5. Наредни попис 1981. бележи пад броја становника Рибнице за 72,2%.¹⁶ У Бивољу је број становника 1961–1971. године увећан за 202%, док наредни попис 1981. бележи пад броја становника Бивоља за 97%. Неочекивани раст броја становника Бивоља и Рибнице, а потом и пад, резултат су мењања величине атара ова два насеља.¹⁷

Графикон 1. Кретање броја становника Западног Поморавља 1948–2011. године

¹⁵ Мила А. Павловић, *Утицај индустрије на развој региона Краљево*, Београд 1989.

¹⁶ Тамара Ковачевић, *Гоч и подгорина*, Нови Сад 2010, 174–179.

¹⁷ И. Пењишевић, *Западно Поморавље*, 142.

У целокупном анализираном периоду 1948–2011. године, попис из 1991. године регистровао је највећи број становника који је живео у Западном Поморављу – 440.113. То се доводи у везу с позитивним природним прираштајем, али и чињеницом да су индустријски погони били тада у развојном зениту. Процес индустријализације и урбанизације пратио је нагли пораст броја становника Западног Поморавља све до краја 20. века, када је уследила економска криза и пад индустријске производње.

Попис из 2002. године бележи пад броја становника, први пут после 50 година константног раста. У међупописном периоду 1991–2002. број становника је смањен за 9.656. Ову декаду обележио је рат у бившим југословенским државама, санкције међународне заједнице, светска економска криза, друштвено-политичке промене, војна интервенција страних држава на Србију, што је свакако оставило последице и на кретање броја становника Западног Поморавља. Осим тога, депопулација је у толикој мери захватила брдско-планинске делове регије, да ни миграције из бивших држава СФРЈ (1995) и с Косова и Метохије (1999), које су дале велики део становништва проучаваној регији, нису условиле знатније промене у укупној популацији.

С ратом 1999. године, досељавање становника у Западно Поморавље достигло је врхунац. Становништво које се након егзодуса 1999. године иселило с Косова и Метохије и населило у остале делове Србије спада у категорију интерно расељених лица (ИРЛ). Они немају статус избеглица јер нису прешли међународно признату границу.¹⁸ Регистрација ИРЛ с територије Косова и Метохије 2000. године бележи 187.129 лица. Од тог броја, њих 176.219 (94,2%) размештено је у Средњој Србији, а осталих 10.910 (5,8%) у Војводини.¹⁹ Непосредно пре 1999. године и у првом тромесечју 1999. године расељавање почиње да се интензивира, да би свој врхунац достигло током трајања и након окончања НАТО агресије против Савезне Републике Југославије. Према подацима канцеларије Повереништва за избеглице и миграције у Краљеву, за само три месеца (април–јун) 1999. године, у Средњу Србију је с Косова и Метохије пребегло око 125.000 људи. Интензивно расељавање се наставља и у периоду од почетка јула до краја септембра, када је принудно мигрирало више од 35.000 лица. У току ових шест месеци, из јужне српске покрајине расељено је скоро 90% ИРЛ регистрованих на територији Средње Србије и Војводине.

Према подацима Службе за ванредне ситуације Градске управе града Крушевца, број интерно расељених лица у пролазу током јуна 1999. године био је 25.269. Тај број је децембра 2015. године сведен на 6.982 интерно расељена лица с Косова и Метохије, што чини 5,3% домицилног становништва града Крушевца.²⁰

¹⁸ Jelena Srećković-Jerosimić, *Prinudne migracije sa Kosova i Metohije u centralnu Srbiju*, Beograd 2010, 18–24.

¹⁹ Ivana Penjišević, Aleksa Popadić, Saša Milosavljević, Dragan Burić, *A review of Jovan Cvijić's research of migration currents and their impact on population change of Zapadno Pomoravlje (Serbia)*, Beograd 2018, 156–158.

²⁰ Подаци добијени у Комесаријату за избегла и расељена лица Града Крушевца.

Незнатно опадање броја становника Западног Поморавља од 0,2% настављено је и у последњем међупописном периоду 2002–2011. године, када је укупна популација регије смањена за 1.018 становника (табела 1). То је последица недовољног природног обнављања становништва, али и негативног миграционог салда. Исељавање лица с простора Западног Поморавља у прве две деценије 21. века, углавном је мотивисано економским разлозима. Предузећа у државном власништву која су у претходним деценијама била доминантан покретач привредног развоја, нашла су се у процесу приватизације. Садашње стање које је оптерећено незапосленošћу, неизвесношћу и нестабилношћу, одредило је правце исељавања ка већим привредним центрима Србије. Осим тога, Западно Поморавље је регија која традиционално шаље велики број студената на факултете Универзитета у Београду и Крагујевцу, где се по завршетку студија и запошљавају, оснивају своје породице и остају да живе.

Посматрано у целини, у периоду од 1948. до 2011. године укупна популација Западног Поморавља порасла је за 70,2%, односно за 178.518 становника (табела 2). Удео градског становништва у укупном порастао је у посматраном периоду са 21,9% на 55,7%, док је у истом периоду удео сеоске популације смањен са 78,1% на 44,3%. У градским насељима су присутне обе компоненте пораста, природна и миграциона, па су у њима велики индекси раста – Пожега (620,4), Краљево (503,9), Трстеник (466,9), Врњачка Бања (431,0), Крушевац (423,8) и Чачак (395,8). Још веће индексе пораста забележила су приградска насеља Краљева Кованлук (1034,8), Крушевца Мудраковац (941,8), Трстеника Чаири (848,2) и Чачка Бељина (378,1). Знатан пораст популације остварила су и тзв. „линеарна“ насеља дуж ибарске и западноморавске магистрале – Осаоница (500,0), Конарево (455,0), Ратина (278,9), Коњевићи (230,9) и Руђинци (218,6).²¹

Табела 2. Однос становништва градских и сеоских насеља Западног Поморавља

Година	Укупно	Градска насеља	Остала насеља
1948.	250.921	53.799	197.122
1953.	275.300	69.654	203.906
1961.	309.693	98.842	207.403
1971.	361.737	127.812	233.925
1981.	416.167	204.994	210.212
1991.	440.113	234.886	205.227
2002.	430.457	233.414	195.671
2011.	429.439	239.325	188.646

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд 2014. године; Обрада аутора

²¹ И. Пењишевић, *Западно Поморавље*, 283–289.

За разлику од њих, депопулациони процеси изражени су у сеоским насељима на вишим ободима котлина, где је стално смањење броја становника последица опадања природног прираштаја и емиграција. Период од 1961. године прати тренд опадања броја становника периферних руралних насеља, лоцираних на високим ободима котлина Западног Поморавља. Тај тренд пада сеоске популације појавио се због механичког одлива становништва.²² Концентрација индустрије у градским насељима довела је до њиховог бржег економског развоја у односу на рурални део, што је проузроковало просторно-демографско диференцирање два дела исте географске целине. Даље социоекономске и привредне прилике условиће динамику и правце будућег демографског развоја Западног Поморавља.

Територијални размештај становништва

Динамика промене броја становника Западног Поморавља у периоду 1948–2011. године одразила се и на општу густину насељености, која за разлику од многих крајева Србије у проучаваној регији показује тренд раста. Густина насељености 1948. године је била 105,2 ст/км², а на крају посматраног периода 1,7 пута више (табела 3). Индустријализација и урбанизација током друге половине 20. века условиле су просторно-демографску диференцијацију регије. То је довело до стварања зоне концентрације у котлинском делу, па је општа густина насељености у градским насељима повећана 4,3 пута у односу на густину из 1948. године. Регионални центри Западног Поморавља, Крушевац, Чачак, Краљево, Пожега и Трстеник, као изразити полови концентрације, утицали су на пораст броја и густине насељености и њихових приградских насеља.

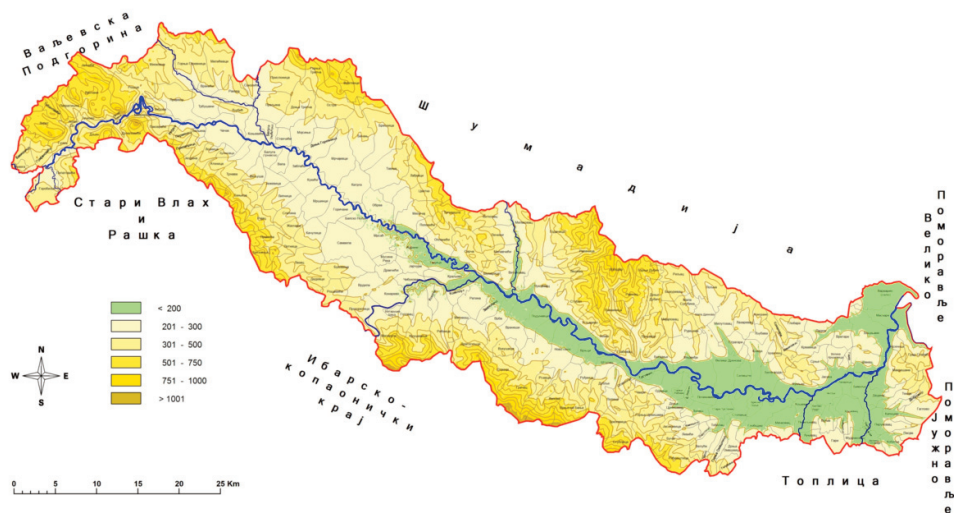
Табела 3. Општа густина насељености Западног Поморавља (ст/км²)

Година	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2002.	2011.
Укупно	105,2	114,6	129,8	155,2	174,4	184,4	180,4	180,0
Градска насеља	611,3	791,5	1.162,4	1.550,5	2.340,4	2.640,5	2.668,0	2.719,6
Остала насеља	85,8	88,7	90,2	105,5	91,5	90,4	85,1	82,7

Извор: Упоредни преглед броја становника 1948–2011. подаци по насељима, књ. XX, РЗС, Београд, 2014. године; Обрада аутора

²² Саша Милосављевић, Ивана Пењишевић, *Пројекције природног и механичког кретања становништва општине Трстеник до 2031. године*, Косовска Митровица 2019, 229–231.

Најгушће насељен део Западног Поморавља јесте широки низијски појас у долини Западне Мораве, од 200 до 300 m н. в. (карта 2). Густина насељености 1948–2011. године достигла је највеће вредности у градским насељима, где се број становника по km² површине, повећао са 1.070,9 на 6.263,3 у Пожеги, 1.332,9 на 5.648,6 у Крушевцу, 1.097,8 на 5.532,3 у Краљеву, 1.136,5 на 4.498,8 у Чачку, 641,8 на 2.996,4 у Трстенику и са 121,4 на 518,8 у Врњачкој Бањи. Још већа концентрација становништва забележена је у приградским насељима Мало Головоде (381,8 на 2.367,3), Мудраковац (87,9 на 828,4), Капиџија (81,7 на 381,2), Кованлук (56,7 на 586,4), Конарево (70,3 на 320,1), Ковачи (61,8 на 321,8), Трбушани (54,1 на 200,8), Коњевићи (51,7 на 119,3), Чаири (5,7 на 48,7) и другим.²³

Карта 2. Хипсометријски размештај насеља Западног Поморавља
Извор: Топографска карта 1:300.000, лист Крагујевац; Обрада аутора

На општу густину насељености израчунату на основу последњег званичног Пописа становништва 2011. године утицали су пре свега демографски фактори. Наиме, током друге половине 20. века у планинским сеоским насељима густина насељености почела је нагло да опада, услед миграција становништва ка градским центрима Западног Поморавља. „Бела куга“ је смањила број становника у хипсометријском појасу преко 750 m н. в., у коме сада већину чини слабије покретно старије становништво, које није репродуктивно способно. Из тог разлога, према подацима последњег званичног пописа, најмању густину

²³ И. Пењишевић, *Западно Поморавље*, 144.

насељености (до 40 ст./km²) имају насеља на падинама Гледићких планина: Лободер (2,1), Горњи Дубич (10,0), Лешево (28,2), Годачица (29,3), затим насеље Трговиште на Котленику (2,5), насеља на падинама Јелице: Брезовица (13,4), Премећа (24,3), Петница (30,0), Рајац (30,6), насеље Дучаловићи (27,9) на Овчару и насеља Остра (36,0) и Вујетинци (36,9) на падинама планине Вујан. Сва ова насеља су удаљена од важних друмских саобраћајница, па је та изолованост на изванредан начин онемогућила да се у њима развију поједине функције, као што су здравствена, образовна, индустријска, трговинска и друге.²⁴

Закључак

По Јовану Цвијићу, Западно Поморавље је током историје увек представљало значајну имиграциону регију, која је због својих природних карактеристика привлачила становништво. Привредна кретања у Западном Поморављу након Другог светског рата повољно су утицала на демографски развој, у том погледу да је популација константно расла повећањем наталитета. Пораст броја становника који је настављен до 2002. године дешавао се механичким, а не природним кретањем становништва. То прикрива стварно демографско стање, јер је Западно Поморавље регија Србије која је примила највећи број интерно расељених лица с Косова и Метохије након егзодуса 1999. године. Осим на промене у укупном броју становника, досељеници из јужне српске покрајине утицали су и на промену густине насељености у појединим деловима Западног Поморавља, с обзиром на то да су се највише населили у приградским насељима Крајева и Крушевца. Старосна структура интерно расељених лица умногоме је допринела повећању категорије младог становништва у проучаваној регији, у којој је старо становништво било бројније од младог. С друге стране, образовна структура у којој доминирају лица са средњом школом и брачна структура у којој доминирају лица у браку сличне су структурама становништва у Западном Поморављу.

Када је реч о територијалном размештају становништва, он подразумева концентрацију на једној и депопулацију на другој страни, што указује на савремене демографске промене у Западном Поморављу. На терену је евидентна чињеница да изузетно наглашена поларизација у погледу просторног размештаја становништва отежава равномерни регионални развој. Да би се ови негативни демографски процеси ублажили, неопходно је предузети мере за побољшање услова живота људи на селу. Те мере би, између осталог, подразумевале боље саобраћајно повезивање брдско-планинских села с њиховим регионалним центром. Становништву планинских села које жели да

²⁴ Саша Милосављевић, Ивана Пењишевић, *Регионалне демографске неравномерности Републике Србије*, Београд 2018, 217–219.

остане да живи и ради на својим поседима, неопходно је омогућити унапређење пољопривредне производње. То би подразумевало обезбеђивање кредитних средстава за набавку савремене механизације, као и организовање шире мреже за откуп пољопривредних производа. Ово су само неке од мера чија би се примена у будућности могла позитивно одразити на привредну и демографску ревитализацију руралних делова Западног Поморавља.

Ivana PENJIŠEVIĆ

**CHANGES IN THE POPULATION NUMBER AND DENSITY
IN THE WEST MORAVA VALLEY 1948–2011.**

Summary

As indicated by statistical data processing, deagrarianisation and depopulation processes in rural areas, and industrialisation and concentration in urban areas are huge demographical problems in the region in the early second decade of the 21st century. In the population spatial disposition, it has been noted that the people's initial tendency to move from the West Morava basin to its valley has changed in favour of moving to the upland ranges, up to 300 m above sea level. Total 137 of 230 settlements are located there, making up 88.3% of the West Morava Valley population in 2011. The development level of the regional centres of Čačak, Kraljevo and Kruševac entails future development strategies. The biological disappearance of rural households is present and frequent. The population ageing process in the West Morava Valley is obvious and represents a negative demographic momentum that runs contrary to regional development. It has spread out across all settlements, strongly differentiating the urban from the rural. An average population age of the nine West Morava Valley municipalities exceeds 42.2 years of the average population age in Serbia. The oldest population lives in Trstenik (45.1 years of age) and the youngest in Kraljevo (42.3 years of age).

The West Morava Valley with half-empty rural surroundings has no long-term perspective, unless the collaboration between a town and a village and the revitalisation of rural areas ensure proper and balanced development.

Keywords: West Morava Valley, population, territorial distribution, migrations, regional development.

КРАЉЕВО – ГРАД И ЉУДИ

Издавачи

Историјски институт Београд
Историски архив Краљево

Главни и одговорни уредници

Проф. др Александар Растовић, Историјски институт Београд
Весна Милојевић, Историски архив Краљево

Секретар Редакције

Снежана Ристић

Лектура

Bonus liber

Коректура

Славица Мереник

Превод и лектура текстова на енглеском језику

Татјана Ћосовић

Компјутерска припрема за штампу

Слободан Симић

Тираж

400 примерака

Штампа

Планета принт, Београд

ISBN 978-86-7743-148-8

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.11)"18/19"(082)

94(497.11 Краљево)"18/19"(082)

94(497.11)"18/19"(082)

КРАЉЕВО – град и људи / уредници Александар Растовић, Весна Милојевић ; [превод и лектура текстова на енглеском језику Татјана Ћосовић]. - Београд : Историјски институт ; Краљево : Историски архив Краљево, 2023 (Београд : Планета принт). - 325 стр. : илустр. ; 24 cm. - (Зборник радова / Историјски институт, Београд ; књ. 44) (Collection of Works / Institute of History ; vol. 44)

На спор. насл. стр.: Kraljevo – City and People. - Тираж 400. - Стр. 7-9: Предговор / Александар Растовић. - Напомене и библиографске референце уз радове. - Библиографија уз сваки рад. - Summaries.

ISBN 978-86-7743-148-8

1. Ств. насл. на според. насл. стр.

а) Међународни односи -- Србија -- 19в-20в -- Зборници б) Краљево -- Историја -- 19в-20в -- Зборници в) Србија -- Историја -- 19в-20в -- Зборници

COBISS.SR-ID 122555401

